

Bədirxan Əhmədli

**AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT
ƏDƏBİYYATI**

**Təşəkkülü
Problemləri
Şəxsiyyətləri**

BƏDİRXAN ƏHMƏDLİ

108451

**AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI:**

**TƏŞƏKKÜLÜ
PROBLEMLƏRİ
ŞƏXSİYYƏTLƏRİ**

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

**“Elm və təhsil”
Bakı–2017**

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının
31 yanvar 2017-ci il tarixli qərarı ilə dərc olunur

Elmi redaktoru: **Şirindil Alışanlı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Bəsirə Əzizəliyeva,**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Doç. Dr. Orhan Aras (Almaniya)

Bədirxan Əhmədli. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri, Bakı: "Elm və təhsil", 2017, 376 s.

Kitabda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, mətbəati və onun inkişaf yolları, problemləri, mərhələləri araşdırılır. Müəllif mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülü məsələləri ilə bağlı araşdırmalarda yeni elmi-nəzəri konsepsiya irəli sürür, milli mühacirət bədii düşüncəsinin xarakteri, sərhədlərini müəyyənləşdirir və bir çox problemlərə aydınlıq gətirir. Mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Cəfəroğlu, M.B.Məmmədzadə, Ə.Yurdsevar, A.İldırım, Gültəkin və b. portret oçerkləri faktoloji baxımdan zənginliyi ilə seçilir.

Monoqrafiyadan tələbələr, magistrilər, doktorant və mütəxəssislər yararlanı bilərlər.

ISBN 978-9952-8176-2-1

© Bədirxan Əhmədli, 2017

Azərbaycanın istiqlalı və müstəqilliyi uğrunda mühacirətdə son dərəcə ağır şərtlər altında sistemli, davamlı və dönməz mübarizə aparan, uğrunda çarpışdığı ideyanın gerçəkləşəcəyinə bir an da olsun ümidini itirməyən, ictimai-siyasi, elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıqları ilə böyük, zəngin irs qoyub gedən dörd istiqlalçının – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu və Gültəkinin (Əmin Abid) əziz xatirəsinə ithaf edirəm...

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	6
--------------	---

I BÖLÜM

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜL

PROBLEMLƏRİ	11
1.1. Mühacirət ədəbiyyatı nəzəri kontekstdə	12
1.2. Mühacirət ədəbiyyatının xarakteri və mərhələləri	38
1.3. Mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması problemləri	51
1.4. Azərbaycan mühacirətinin formalaşmasında Polşa amili ..	69

II BÖLÜM

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ PROBLEMLƏRİ

1.1. Azərbaycan mühacirət poeziyasında milli istiqlal motivləri	77
2.2. Legion ədəbiyyatı	90
2.3. Qurban Səid və onun "Əli və Nino" romanı	105
2.4. "Əli və Nino"nun müəllif gizlinləri	118

III BÖLÜM

MÜHACİRƏT MƏTBUATININ TƏŞƏKKÜLÜ

3.1. Mühacirət mətbuatının yaranması və formalaşması	135
3.2. "Yeni Kafkasya" dərgisində milli ideal	149
3.3. "Azərbaycan yurd bilgisi"də ədəbiyyat məsələləri	165

IV BÖLÜM

PERSONALIYA

4.1. Əli bəy Hüseynzadə	178
4.2. Əhməd bəy Ağaoğlu	195
4.3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	220
4.4. Əhməd Cəfəroğlu	243
4.5. Mirzə Bala Məmmədzadə	258

4.6. Əbdülvahab Yurdsevər	271
4.7. Almas İldırım	282
4.8. Gültəkin	294

V BÖLÜM

RƏYLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

5.1. İstiqlalçı şairin "Buzlu cəhənnəm"-i	309
5.2. İstiqlalçı yaşadan mühacirət poeziyası	314
5.3. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi"	331
5.4. Dəyərli tədqiqat əsəri	344
5.5. Elmi mübahisə, yoxsa qərəz?!	352

ƏDƏBİYYAT	363
-----------------	-----

ÖN SÖZ

Bədii düşüncənin yaşamaq və yaşatmaq funksiyasının özünəməxsus qanunayğunluğu var; o, harada, nə vaxt və hansı kontekstdə yaranmasından asılı olmayaraq, nə zamansa (və mütləq şəkildə!) mənsub olduğu xalqın özünə qayıdır, onun malı olur. Ola bilsin ki, bu bədii düşüncə vətəndən çox-çox uzaqlarda yarasın, hətta başqa dildə yaransa belə, onu təmsil etdiyi kimi, yenə də mənsub olduğu xalqa, yəni öz mənbəyinə qayıdır. Çünki onun məzmununda xalqın taleyi, tarixi keçmişi, bugünü və gələcəyi əks etdirilir. Xalqa məxsus olan hər bir keyfiyyət isə nə zamansa özünə dönməlidir. Ən qədimdən belə Azərbaycan bədii düşüncəsi də müxtəlif coğrafiyalarda yaranmasına rəğmən, aradakı siyasi qadağalar, ictimai-siyasi, coğrafi baryerlər belə onun geriya-vətənə və xalqa dönməsinə mane ola bilməmişdir. Zamanın hökmü ilə Azərbaycan bədii düşüncəsi də müxtəlif vaxtlarda çeşidli nədənlərdən (ictimai-siyasi, iqtisadi, dini və s.) ayrı düşdüyü məqamlar çox olmuşdur. Bunu necə adlandıрмаğımızdan asılı olmayaraq, keçmişdən bugünə Azərbaycan ədəbiyyatı zaman-zaman bu mərhələni keçmişdir. Hətta Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təmsil olunan şəxsiyyətlərin doğulduğu və əsərlərinin yayıldığı arealı nəzərdən keçirərkən Azərbaycandan kənarda yaranan böyük bir ədəbiyyatın şahidi olursan. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatı, Xətib Təbrizi, Mücirəddin Beyləqani, İmadəddin Nəsimi, Əssar Təbrizi, Məhəmməd Füzuli, Həbib, Saib Təbrizi, Həmid, Xəlili, Həşimi, Süruri, Bəsiri, Məməni, Kişvəri, Bədri, Səhəbi, Pənəhi, Şahi, Acem Niyazi, Şah Qasım, Nəməni, Məsum, Qəvsi, Məsihi, Seyid Nigari və b. onlarla şairlərin yaşam və yaradıcılıq şərtlərində mühacirət statusu, yaxud

ona yaxın şərait də başlıca yer tutmuş olur. Doğrudur, bunu müəyyən mənada Azərbaycanın siyasi xəritəsinin genişliyinə, dövrün özünəməxsusluğuna da bağlamaq olar, ancaq bədii düşüncənin özünün də milli sərhədləri aşdığını, bir çox yad məkənlərdə Azərbaycan milli bədii düşüncəsi və ruhunu yaşatdığını da görmək olar. Lakin uzun müddət ədəbiyyatşünaslıqda mühacirətdə yaranan ədəbiyyatın sistemli şəkildə araşdırılması, ona yanaşma və təhlil etmə metodologiyası müəyyənəşdirilməmiş qalmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan ədəbiyyatında mühacirət probleminə yanaşmada metodoloji səhvlərə yol verilmişdir ki, bütün bunların aradan qaldırılması çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın əsas vəzifələrindəndir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində artıq gözlə görünən bu problemi sistemli və elmi, nəzəri şəkildə işləmək reallığa çevrilmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatını araşdırma və təhlil etmədə əsas metodoloji səhvlərdən biri də onu vətəndə yaranan ədəbiyyata qarşı qoymaqdır; belə ki, sovet dönməsində bu ədəbi, elmi bədii düşüncənin vətənə gəlmək, burada təhlil olunmaq (yuxarıdan verilən tapşırıqlar əsasında ancaq tənqid olunurdu) imkanı yox idi. Müstəqillikdən sonra isə belə bir imkan yaranmışdır, lakin bu imkan heç də vətəndə və ondan kənarda yaranan bədii düşüncəni bir-birinə qarşı qoymağı şərtləndirmir. Bu metodoloji cəhətdən səhv yanaşmanın təzahürüdür. Çünki bir-birindən ayrı olaraq hər iki arealda yaranan ədəbiyyat xalqın təfəkkürünün məhsulu olaraq reallıqları əks etdirirdi. Vətəndən kənarda yaranan milli ruhun, siyasi formulun bədii inikasını, vətəndə sosrealizm kontekstində yaranan əsərlərə qarşı qoymaq yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, mühacirət ədəbiyyatı vətəndə yaranan ədəbiyyata alternativ ədəbiyyat deyildir və onun mahiyyətində də bu funksiya öz əksini tapmır. Bu ədəbiyyat, hər şeydən əvvəl vətəndə baş verən hadisələrə müxtəlif rəqərlərdən baxış bucağı ilə fərqlənir. Mühacirətdə yaranan bədii düşüncədə mücadiləçi, milli ruh üstünlük təşkil edərdisə, vətəndə yaranan ədəbiyyatda təsvir və tərənnüm başlıca yer

tuturdu. Lakin bu o demək deyil ki, vətəndə yaranan ədəbiyyat milli düşüncə və xalq ruhunun ifadəsindən xalidir. Hər iki məkanda yaranan ədəbiyyatda bədii cəhətdən yaxşı əsərlər olduğu kimi, zəif əsərlər də olmuşdur. Bu əsərləri bir-birindən fərqləndirən yalnız ideoloji mövqeləridir. Sovet dönməsində mühacirətdə yazılan əsərlərə düşmən münasibət zərərli olduğu kimi, sovet arealında yazılan əsərlərə də eyni baxış o dərəcədə zərərli dir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri M.Ə.Rəsulzadə vətəndə yaranan əsərlərə məhz bu kontekstdən yanaşmış, C.Məmmədquluzadənin "Kamança", H.Cavidin "Peyğəmbər", "Şeyx Sənən", "İblis", "Uçurum", S.S.Axundzadənin "Laçın yuvası", C.Cabbarlının "Sevil", "Od gəlini", "Yaşar", S.Vurğunun "Vaqif", S.Rəhmanın "Vəfasız" və s. əsərlərinin təhlilində mövcud reallıqları nəzərə almış və bu əsərlərə ideoloji cəhətdən yanaşmamış, əksinə bədii dəyərinə yüksək qiymət vermişdir. Onun "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı məşhur məqaləsində hər iki məkanda yaranan ədəbiyyatı eyni çətinlik altında araşdırması və ona yanaşma metodologiyası da ədəbiyyatşünaslığımız üçün bir örnək olmalıdır. Mühacirət ədəbiyyatının başqa bir görkəmli nümayəndəsi Ə.Cəfəroğlunun da araşdırmalarında bu tendensiya özünü açıq-aşkar göstərir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdırarkən bu tendensiyanı açıq-aydın görmək olur ki, onların özü də vətəndə yaranan ədəbiyyatdan, bədii düşüncədən bu və ya digər şəkildə qidalanmışlar. Azərbaycan mühacirətinin həmişə gözünün vətəndə olması və burada yaranan ədəbiyyatı izləməsi, dəyərləndirməsi də məhz buradan irəli gəlirdi. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, vətəndə yaranan ədəbiyyatla mühacirətdə yaranan ədəbiyyatı bağlayan mənəvi tellər xalq düşüncəsi, onun tarixi taleyidir. 20-ci illərdə hələ mühacirət poeziyasının yaranmadığı bir zamanda mühacirlərin öz mətbuat orqanlarında milli coğrafiyada yaranan poetik nümunələrdən istifadə etməsi də bunu göstərir. Azərbaycan legionerlərinin H.Cavid, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim və b. şeirlərindən yeri

gəldikcə istifadə etməsi onların həm də bu bədii düşüncədən qidalandığının bir sübutudur. Hətta legionerlərin S.Vurğunun "Vaqif" dramını tamaşaya qoymaq üçün onu əzbər bilənlərə mükafat vəd etməsi ilə bağlı bildirişin dərc edilməsi də onu göstərir ki, vətəndə yaranan ədəbiyyatla mühacirətdə yaranan nümunələr bir ağacın iki budağı şəklindədir. Onlar eyni kökdən güc alır və bir-birindən təsirlənmək imkanına malik olurdu.

Məlumdur ki, bütün mühacirlərin taleyi bu və ya digər şəkildə çətin, ziqzaqlı olmuş, həyatı zor şərtlər altında keçmiş və cüzi istisnaları nəzərə almasaq vətənə geri dönməmişdir. Bunun əvəzində isə onların mühacirətdə yazdıqları və xalq taleyini əks etdirən əsərləri yenidən vətənə dönmüşdür. Bu dönüş daha çox Azərbaycanın ikinci müstəqilliyindən sonra baş vermişdir. Ancaq burada bir məsələni mütləq şəkildə qeyd etmək gərəkir; Azərbaycanın ikinci dəfə müstəqillik qazanması ilə mühacirət irsinin dönüşü qarşılıqlı şəkildə baş vermişdir. Yəni mühacirətdə yaranan irs həmişə vətəndəki siyasi rejimə öz təpkinsini göstərmiş və xalqı özünün milli istiqlalına inandırma bilməmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin öndərliyi ilə mühacirət irsi gələcək Azərbaycanın müstəqilliyinin ictimai-siyasi əsaslarını işləyib hazırlamışdır. Daha doğrusu, mühacirət irsi birinci müstəqillikdən ikinci müstəqilliyə gedən yolda daim hərəkətverici ictimai-siyasi, nəzəri, hüquqi baza rolunu oynamış və tarixi şəraitin yetişməsində son dərəcə önəmli olmuşdur.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının özünə dönməsi prosesi artıq çoxdan başlamış, ədəbi-bədii düşüncənin inkişafında yeni reallıqlar ortaya çıxmışdır; indi qalır bu ədəbi, bədii, elmi, tarixi, etnoqrafik irsi birləşdirmək və bütövləşdirmək. Yalnız bu zaman Azərbaycan bədii düşüncəsinin bütövlüyü təmin edilmiş olar. Bunun üçün sistemli və davamlı araşdırmalar lazımdır. Çünki mühacirət irsi mövzu, problematika, forma, janr, ideya, obraz, bədii təsvir və ifadə vasitələri, üslub baxımından o qədər zəngindir ki, onları tam şəkildə öyrənmədən müəyyən nəticələr çıxarmaq da çətin dir. Çətinlik həm də ondadır ki,

Azərbaycan mühacirlərinin şəxsi arxivləri qorunub saxlanmamış, həm mühacirət mətbuatında, həm də xarici nəşrlərdə dərc etdirdikləri məqalə və əsərləri küll halında hələ geniş oxucu kütləsinin malı olmamışdır. Çağdaş ədəbiyyatşünaslığın üzərinə düşən əsas iş isə bu bədii düşüncəni toplamaq, nəşr etmək, sistemləşdirmək, elmi cəhətdən işləyərək onu doğru-düzgün təhlil etməkdir. Azərbaycan mühacirət irsinin kompleks halda işlənilməsi üçün konseptual bir yol xəritəsinin işlənilməsi və buraya istedadlı gənc tədqiqatçıların cəlb olunması da vacib amillərdən biridir. Son dərəcə səthi, təkrar, yeni elmi düşüncədə kənar araşdırmalarla bu işi başa çatdırmaq olduqca mümkünsüz görünür.

I BÖLÜM MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜL PROBLEMLƏRİ

1.1. Mühacirət ədəbiyyatı nəzəri kontekstdə

Ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq siyasi hadisələr fonunda mühacirət ədəbiyyatına böyük marağın yaranması ilə Azərbaycan mühacirətinin nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında çoxlu məqalələr yazıldı, intensiv araşdırmalar aparıldı. Həm zamanın diqtəsi, həm də Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, professor Yaşar Qarayevin təşəbbüsü ilə "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" (Bakı, 1-6 aprel) beynəlxalq simpoziumu çağırıldı. Simpoziumda dinlənən Azərbaycan və Türkiyənin görkəmli elm adamlarının siyasi və ədəbi mühacirətlə bağlı əllidən çox məruzəsində ilk dəfə olaraq adı yalnız tədqiqatçılara məlum olan siyasi, ictimai, ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığı müzakirə obyektinə çevrildi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qazanmasından sonra bu proses sistemli və davamlı xarakter almışdır. Həmin vaxtdan keçən iyirmi beş ildə Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələri M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Gültəkin, A.İldırım, T.Atəşli, A.Dağlı, C.Hacıbəyli, Ü.Banin, Ə.Yurdsevər, Ə.Cəfəroğlu, B.Ə.Ağaoğlu, M.Əsəd bəy və b. yaradıcılığı təhlil edilib, əsərləri dərc olunub. Lakin mühacirət ədəbiyyatı və onun nümayəndələrinin ədəbi-bədii irsi tam olaraq nəşr edilmədiyini kimi, yaradıcılığı da elmi-nəzəri cəhətdən əsaslı şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Mühacirət ədəbi-bədii irsinin zənginliyi və müxtəlifliyi hər zaman problemi aktuallaşdırır. Elə buna görə də Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik, millət vəkili İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" simpoziumunun 25 illiyindən dolayı ikinci bir beynəlxalq elmi simpozium ("Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər və vəzifələr") 2016-cı il oktyabrın 10-11-də keçirildi.

Birinci simpoziumdan keçən müddətdə totalitar sovet rejiminin ideoloji buxovundan kənarda yaranan, milli düşüncə və iradəni fərqli şəkildə, fərqli siyasi prizmadan təsvir edən mühacirət ədəbi-bədii düşüncəsi çağdaş ədəbi-nəzəri fikrin əsas tədqiqat obyektlərindən oldu. Çox az bir zamanda mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri vətəndə yenidən çap olundu, onların barəsində məqalələr, monoqrafiyalar yazıldı, dissertasiyalar müdafiə olundu. Tədqiqatçılardan Mövsüm Əliyev, Elçin, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Vilayət Quliyev, Vəqif Sultanlı, Həsən Quliyev, Mübariz Süleymanlı, Abid Tahirli, Məhərrəm Qasımlı, Asif Rüstəmli, Həsən Quliyev, Alxan Məmmədov, Əli Şamil, Çərkəz Qurbanlı, Nuriyə Atəşi, Rəşad Məcid, Azər Turan, Şəlalə Həsənova və b. məqalə və monoqrafiyalarında mühacirət ədəbiyyatı və məsələləri geniş təhlil olunmuşdur. Siyasi mühacirətin nümayəndələrinin də paralel olaraq əsərləri və fəaliyyəti ilə bağlı N.Nəsimzadə, X.İbrahimli, N.Yaqublun və b. tərəfindən kifayət qədər səmərəli tədqiqatlar aparılıb. Xüsusilə, N.Yaqublunun görkəmli dövlət xadimi, ideoloq, Cümhuriyyətin banisi M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti ilə bağlı fasiləsiz araşdırmaları, əsərlərini nəşrə hazırlaması sistemli xarakter daşımaqla yanaşı, rəsulzadəşünaslıqda əhəmiyyətli addım hesab olunmalıdır¹.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması sahəsində Türkiyə tədqiqatçıları ayrıca qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan mühacirətinin böyük bir qisminin Türkiyədə formalaşması, mühacirət mətbuat orqanlarının çoxunun burada dərc edilməsi, istər-istəməz onun araşdırılmasının da buradan başladığını deməyə əsas verir. Burada aparılan araşdırmaları iki yerə bölmək olar: Türkiyədə yaşayan mühacirlərin özlərinin araşdırmaları və Türkiyə tədqiqatçılarının araşdırmaları. Türkiyə tədqiqatçılarından

¹ Məmməd Əmin Rəsulzadə, B., 1991; Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və M.Ə.Rəsulzadə. B., 2001; Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M.Ə.Rəsulzadənin rolu. B., 2007; Azərbaycan mühacirət irsi. B., 2011; Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. B., 2013, və s.

araşdırmaları, əsasən Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə² və Ə.Ağaoğlu yaradıcılığı üzərində aparılmışdır. Lakin mühacirət ədəbiyyatı sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Yalnız Prof.Dr. Yavuz Akpınarın uzunmüddətli fundamental tədqiqatlarını xatırlatmaq kifayətdir. Onun ayrı-ayrı yazıçılar, şairlər və ictimai xadimlərin yaradıcılığı ilə yanaşı, mühacirət mətbuatı ilə bağlı sistemli araşdırmaları bu istiqamətdə aparılan ən böyük işlərdəndir. Y.Akpınarın "Yeni Kafkasiya", "Yurd bilgisi" üzərinə apardığı araşdırmalar və transliterasiya Azərbaycan mühacirət mətbuatını yenidən, hərtərəfli araşdırmaq üçün zəngin material verir.

Bununla belə, arxada qalan bu mərhələdə dərc edilən ədəbi, bədii əsərlər, tədqiqatlar mühacirət ədəbiyyatı probleminə yenidən nəzər salmağı, elmi-nəzəri cəhətdən fundamental araşdırmanı şərtləndirir. Məhz bu kontekstdən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülü problemlərini və şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını araşdırmaq çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın əsas vəzifələrindəndir. Çünki hələ də mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülü, formalaşması, mərhələləri, xarakteri və yanaşma meyilləri ilə bağlı problemlər həll edilməmiş qalır. İndi mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasının yeni mərhələsi gəlmişdir; necə deyirlər, təsvirçilik, sadalama və məftunluq mərhələsi arxada qalmış, fundamental araşdırma və nəzəri təhlil dövrü çatmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli mühacirət ədəbiyyatı araşdırılması vacibliyinə diqqət çəkərək yazır: "*Müasir mərhələdə Azərbaycan mühacirətinə, onun keçdiyi çətin və keşməkeşli yola, mühacirət ədəbiyyatına tam, bütöv halda, kompleks şəkildə yanaşmaq, ona obyektiv qiymət vermək, problemləri, ziddiyyətləri də göstərmək şərtlə məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq lazımdır*".²

Tamamilə doğru yanaşmadır; bu yanaşmadan çıxış etməli olsaq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasının yeni mərhələsinin gəldiyini qətiyyətlə söyləmək olar. Bu mərhələ, hər şeydən əvvəl, fundamentallığı, sistemliliyi və nəzərliliyi ilə fərqlənməli, problemə kompleks yanaşılmalı, bugünə qədər buraxılan yanlış yanaşmalar düzəldilməlidir. Əks halda mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması təsvirçilik mərhələsində qalacaqdır. Hələ bir neçə il əvvəl bu zərurəti professor Şirindil Alışanlı da görmüş və belə bir doğru qənaətə gəlmişdir: "*Mühacirət ədəbiyyatını çağdaş elmi-nəzəri və tekstoloji prinsiplərə əsaslanan meyarlarla toplayıb nəşr etmək və bu əsasda fundamental tədqiqatlar aparmaq gərəkdir*".³

Öncə qeyd edək ki, mühacirət anlayışı yalnız Azərbaycan bədii düşüncəsinə məxsus olmayıb, dünya xalqlarının bir çoxunun ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Almaniya, Avstriya, Portuqaliya, Polşa, Macarıstan, Hollandiya, Yunanıstan, Çin, Suriya, Livan, Əfqanıstan, Argentina, Urquvay və b. ölkələrdə mühacirət bu və ya digər şəkildə baş vermişdir. Bir sözlə, mühacirət hadisəsindən yan keçən xalq və onun ədəbiyyatını tapmaq çox çətindir. Yalnız Amerika və ingilis ədəbiyyatında mühacirətin olması ilə bağlı materiallara rast gəlmək olmur. Bununla belə, düşünürük ki, mühacirət bu ölkələrdən də yan keçməmişdir. Bu mühacirətlərin çoxu müxtəlif dövrlərdə müharibələr, siyasi sistemlərin dəyişməsi nəticəsində baş verib. Almaniya faşizminin ölindən baş götürüb mühacirət həyatı yaşayanlar da çox olmuşdur. Xüsusilə keçmiş Sovet siyasi sistemində daxil olan xalqların hər birinin bədii düşüncəsində mühacirət hadisəsi, bu və ya digər şəkildə baş vermişdir. Burada rus mühacirət ədəbiyyatı əsas yerlərdən birini tutur. Rus xalqı ötən əsrdə dörd mühacirət dalğası yaşayıb; 1917-30-cu illər, 1941-1945-ci illər, 60-cı illərin sonları. Bu mühacirət nümayəndələrinin bir neçəsi (A.Bely,

² Həbibbəyli İ. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi yeni tarixi mərhələdə. "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: realiaqlar, problemlər və vəzifələr". Beynəlxalq Konfransın materialları. Bakı, 2016, 10-11 oktyabr, B., "Elm və təhsil", 2016, s. 7

³ Ş.Alışanlı. Mühacirət irsində öyrənilməsi vacib olan xeyli məsələ var. "525-ci qəzet", 2011, 4 mart

A.Kuprin, M.Svetayeva, A.Zinoviyev, A.Soljenitsin və b.) bir müddət sonra geri-vətənə dönmüşlər. Rus inqilabından sonra M.Qorki də bir müddət mühacirətdə yaşamış və bu dövr onun yaradıcılığında mühacirət mərhələsi kimi səciyyələnilir. Rus mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələrindən A.Soljenitsin Nobel sülh mükafatına layiq görülmüşdür. Əgər rus mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri Avropa və Amerikaya üz tutmuşlarsa, bəzi avropalı mühacirlər isə keçmiş Sovetlərə sığınmışlar. İohennas Bexer keçmiş Sovetlərə mühacirət etsə də, bir müddət sonra geri dönmüşdür. Xilda Domin isə Almaniyadan iki dəfə mühacirət etməsinə rəğmən, sona qədər qərar tuta bilməmiş, ölkəsinə qayıtmışdır. Almaniyadan iyirmiyədən çox məşhur yazıçı və şairin mühacirətə getməsi, şübhəsiz, siyasi sistemə etiraz fonunda baş vermişdi. Maraqlıdır ki, mühacirət dalğası ən çox Rusiyada (eləcə də keçmiş Sovetlər İttifaqında), Almaniyada, Kubada və Polşada baş vermişdir. Avropa və Amerikada formalaşan rus, Amerikada formalaşan ərəb mühacirət ədəbiyyatı komparativist araşdırma kontekstində daim tədqiqat obyektinə olmuşdur. Burada yaranan mühacirət ədəbiyyatları milli bədii düşüncəni tamamlayan və bütövləşdirən bir amil olaraq tədqiqatə cəlb edilmiş, öyrənilmişdir. Son yüzillik həm də mühacirət ədəbi, bədii düşüncəsinin araşdırılması üçün yeni bir mərhələ olmuşdur. Bu mərhələdə artıq müxtəlif coğrafiyalarda, çeşidli şərtlər altında yaranan mühacirət irsi (istər siyasi, istərsə ədəbi, kulturoloji) yenidən mənsub olduğu xalqa (və vətənə!) döndür. Ötən əsrin 80-ci illərindən mühacirət ədəbiyyatına maraq artır. Əgər sovet sistemində ölkədən xaricdə çap olunan ədəbi-bədii nümunələr düşmənlər ədəbiyyatı adlanaraq onun müəllifi damğalanırdısa, sistemin çöküşündən sonra mühacirət irsinin milli irsin bir hissəsi olaraq öyrənilməsinə ilk cəhdlər oldu. Doğrudur, bu irsə maraq əvvəlcə o qədər də isti olmamışdır, hətta mühacirət irsini öyrənməklə bağlı birmənalı münasibət yox idi. Belə ki, tənqidçi Mark Slonim mühacirət ədəbiyyatının canlı, inkişaf edən bir tam kimi mövcud olmasına şübhə ilə yanaşır, bir qədər də

dəqiqləşdirsək, onu ümumi ədəbiyyatın yalnız bir qolu hesab edirdi. O yazırdı: *"Ancaq, xoşbəxtlikdən, mühacirət ədəbiyyatı ümumi gövdə üçün yalnız bir qoldur. O sağdır, çünki gövdəsi sağdır; o, onun şirəsi ilə qidalanır, inkişaf edir və əgər həmin mübadilə varsa doludur və əksinə, əgər mübadilə dayanırsa onda o, quruyur"*.⁴

Əslində isə mühacirət ədəbiyyatı qurumur, nə zamansa, gec, ya tez öz vətəninə qayıdaraq buradakı ədəbiyyatla birləşərək bədii düşüncəni bütövləşdirir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bəsinə Əzizəliyeva da mühacirət ədəbiyyatının milli ədəbiyyatın konturlarını genişləndirdiyini və zənginləşdirdiyini nəzərdə tutaraq yazır: *"Bütövlükdə, bədii yaradıcılıqda mühacir nümunələrinin inkişafı, hər hansı bir baş vermə səbəbindən asılı olmayaraq, milli ədəbiyyatın dünyaya integrasiyasını yaxınlaşdırır və xarici təsirin milli bədii təfəkkür sistemində uyğunlaşdırılmasını gerçəkləşdirir. Bu kontekstdə isə mühacirət ədəbiyyatına ümumdünya ədəbiyyatının kiçik modeli, mikroədəbiyyatın mikrosferası kimi yanaşaraq çox maraqlı məsələləri ortaya qoymaq mümkündür"*.⁵

Bu mənada bir çox tədqiqatçılar daha irəli gedərək mühacirət irsinin həmin xalqın ədəbi düşüncəsinin bir parçası olması ilə bağlı fikirlər də səsləndirirdi. Q.Struve yazırdı: *"Bu mühacirət rus ədəbiyyatı müvəqqəti olaraq kənarda qalmış ümumrus ədəbi cərəyanıdır və zaman gələcək bu cərəyan ümumrus ədəbi axınına qovuşacaq. Və bu Rusiyadaxili cərəyanlardan fərqli olaraq Rusiyadan kənarda, ayrıca axan çayın suları ümumi məcranın zənginləşməsinə səbəb olacaq"*.⁶

⁴ Слоним М. Живая литература и мертвые критики // Литература русского зарубежья. Т. 1. Кн. 2. М., 1990. с. 385

⁵ Əzizəliyeva B. Aida İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri. Bakı, "Elm və təsil", 2010, s. 28-29

⁶ Струве Г.П. Русская литература в изгнании. 3-е изд., испр. и доп. Париж; М., 1996, с. 22

Qleb Struvenin sözlərinə görə "müvəqqəti olaraq ümum-rus ədəbi cərəyanına tərəf yönələn cərəyan bu cərəyanın ümumi mənbəyinə" qarşıaraq onun sifətini dəyişmişdir. Bizə görə rus ədəbiyyatını tam formada, zəngin rus mühacir mədəni irsini nəzərə almadan təqdim etmək mümkün deyil. Rusiya mühacirəti fenomeni XX yüzillikdə baş verən Rusiya üçün faciəvi hadisələrlə bağlı idi və rus mədəniyyətinin özünəməxsus qarantı rolunu oynayır. Rus mühacirləri özlərini rus ədəbiyyatından kənarda hiss etməyərək "Bizsiz Rusiya yoxdur" qənaətinə gəlirdi: *"Rus çöllüyü xaricdə bir neçə dəfə 'səpinə məruz qalmış' və burada məhvə məhkum olanlar Allahın köməkliliyi ilə yenidən göyərmişlər. Rus mədəniyyətinin tamlığının gücü də məhz budur"*.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bu xalqların mühacirət ədəbiyyatları ilə bəzi ümumi cəhətləri olsa da, xeyli fərqli xüsusiyyətləri də yox deyil. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı son dərəcə mürəkkəb struktura, eyni zamanda, tarixi keçmişə malik olmaqla yanaşı, onun bir sıra özünəməxsusluqları da vardır. Şübhəsiz, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı milli ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla müxtəlif dövrlərdə və formalarda təzahür etmişdir. Mühacirət ədəbiyyatının dövründən, zamanından və şəxsiyyətlərindən, yazdıqlarının məzmunundan asılı olmayaraq milli ədəbi-bədii fikri zənginləşdirən və çoxçeşidli edən faktorlardan biridir. Artıq hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, bir çox hallarda vətənimdə "düşmən ədəbiyyatı" kimi qələmə verilən bu ədəbi-bədii irs xalqın ümummilli irsinin ayrılmaz bir hissəsidir. Mühacirət ədəbiyyatı bir neçə cəhətdən milli ədəbiyyata zənginlik gətirir:

-Birincisi, milli ədəbi prosesdən kənarda yaranmasına rəğmən, onu təmsil edir və yaşadır;

-İkincisi, milli ədəbiyyatın mövzu və problematika konturlarını, yayılma arealını genişləndirir və zənginləşdirir;

-Üçüncüsü, milli ədəbiyyatın dünya ədəbiyyatı ilə bağlılığına geniş imkan yaradır;

-Dördüncüsü, milli ədəbiyyat fərqli dünyagörüşlərin (siyasi, ədəbi, kulturoloji və s.) sintezi şəklində meydana çıxır;

-Beşincisi, ədəbi-bədii düşüncənin inteqrasiya proseslərini gücləndirir;

-Altıncısı, vətəndə yaranan ədəbi-bədii məhsullardan fərqli səciyyə daşmasına rəğmən, nə zamansa yenidən vətənə dönr və özünəqayıdış funksiyasını yerinə yetirir;

-Yeddincisi, milli ədəbiyyatın dil baryerlərini aşaraq daha da zənginləşdirir;

-Səkkizinci, mühacirət ədəbi-nəzəri irsi vətəndə yaranan ədəbiyyata, hadisələrə fərqli baxış sərgiləyir; və s.

Əlbəttə, ümumən mühacirət ədəbiyyatına məxsus bu cür keyfiyyətlərin sayını artırmaq da olardı, araşdırma boyu bu məsələlərə, yeri gəldikcə, qayıdacağıq. Ancaq bir məsələni xüsusi qeyd etmək gərəkdir; Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri, formalaşma prinsipləri, mərhələ və problemləri var. Bu özünəməxsusluqlar içərisində mühacirət anlayışı da xüsusi yer tutur. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırma dövrünə daxil olmasından sonra (ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonları) belə, bu anlayışın milli ədəbiyyat tarixçiliyimizdəki yeri, rolu və mövqeyi hələ də öz həllini tapmayıb: mühacirət ədəbiyyatı dedikdə nə nəzərdə tutulur, onun təşəkkülü, mərhələləri, nümayəndələrinin müəyyənləşməsində hansı prinsiplər götürülür və s.

Məlumdur ki, mühacirətin tarixi, ictimai-siyasi şərhə müxtəlif zamanlarda insanların ya topla, ya da tək-tək bir yerdən (kənüllü, ya məcburi) başqa yerə köçməsi ilə müəyyən olunur. Hər şeydən əvvəl, bu köçü (mühacirəti) doğuran müəyyən ictimai, siyasi, iqtisadi amillərin olması da əsas şərtlərdəndir. "Mü-

⁷ Никольюкин А. Без нас нет России (Из истории русской зарубежной культуры) // Русский Нью-Йорк: Антология «Нового Журнала». М., 2002. с. 10

hacirət" ifadəsinin izahlı lüğətdəki açıqlaması bunu da deməyə əsas verir: *"Mühacirət-siyasi, iqtisadi və ya dini səbəbdən məcburi və ya könüllü olaraq öz vətənini tərk edib başqa ölkəyə köçmə" kimi izah edilir.*⁸

Xaricdə yaranan rus ədəbiyyatı ilə bağlı bibliografik lüğətdə isə deyilir: *"Metropoliyadan" ayrılmış, "başqa sahillərdə" yaranmış və inkişaf etmiş Rusiyadakənər ədəbiyyat qanuni olaraq XX əsr rus ədəbiyyatının əsl fenomeni hesab olunur. Onun tədqiqatçıları "Rusiyadakənər ədəbiyyat" anlayışının peyda olunması prosesinə "relyefə uyğun" qanunauyğunluq təzahür kimi xüsusi diqqət yetirirlər və bu Rusiyadan kənarda ikinci (kiçik) Rusiyanın mövcudluğunu əks və təmsil etdirir. Bu (kiçik) Rusiya xüsusi olaraq özünü təmin edən, özünəməxsus həyat tərz, əməkdaşlıq və əlaqələri ilə seçilən, daxilə mövcud olmanı sanki, vətəndə itirilmiş varlığını təkrar canlandıran bir "dünyadır".*⁹

Mühacirətlə bağlı bütün fikirlərin əsasında, əsasən, bu mülahizələr dayanır. Mühacirət tarixinə baxdıqda mühacirliyin müxtəlif səbəblərdən (ictimai, siyasi, dini, könüllü və s.) ortaya çıxdığı aydın olur. Bugünün özündə belə mühacirətin müxtəlif formaları təzahür etməkdədir. İndi dünyanın daha global olması mühacirətin xarakterini də dəyişib, mühacirətin yeni formalarda yaranıb. İnternet və çap resursları indi yüz il əvvəlki imkanlardan yerlə-göy qədər fərqlidir. Mühacirətdə yaşayaraq vətəndə, vətəndə yaşayaraq mühacirətdə əsərlər də dərc etdirmək mümkün olur. Əgər sovet dövründə ölkədən kənarda yaranan və ölkədə yazılaraq da kənarda dərc edilən əsərlər mühacirət ədəbiyyatı hesab olunurdusa, indi fərqli yanaşmalar mövcuddur. 1971-ci ildə Fransanın Strasburq şəhərində anadan olan diplomat qızı Əlif Şəfqin yaşadığı yer həm Türkiyə, həm də Avropadır. O, istənilən vaxt Türkiyəyə qayıda bilər, yaxud

Türkiyə qəzetlərində köşə yazısı yazır və mühacir hesab edilmir. "Çərpələng uçuran" romanının müəllifi diplomat oğlu Amerikada yaşayan X.Hüseyni isə mühacir hesab olunur və bu üzdən vətəninə dönmə bilmir. Əgər ötən yüzilliyin 20-50-ci illərində Sovetlərdə yaşayan yazıçı və şairlərin xaricdə dərc edilən əsərləri mühacirət ədəbiyyatı nümunəsi hesab edilib onun müəllifi damğalanırdısa, bu gün belə bir problem yaşanmır. Bütün bunlar onu göstərir ki, çağdaş dövrdə mühacirətin forma və məzmunu xeyli dərəcədə dəyişmişdir. Belə olan halda biz də mühacirət ədəbiyyatı anlayışına yenidən baxmalı, onun konturlarını, sərhədlərini və xarakterini dəqiqləşdirməliyik.

Azərbaycan mühacirəti ədəbiyyatı tarixinin haradan başlanması ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıqdakı elmi qənaətlər də müxtəlifdir. Bəzən qütbət ədəbiyyatı da mühacirət ədəbiyyatına daxil ola bilər. Bu mənada mühacirlik xüsusiyyətlərini, çox doğru olaraq, ağır ədəbiyyatında axtaranlar da var.

*Qamışlıq qalın oldu,
Ayağım yalın oldu,
Mən eldən ayrılımdım,
Yollayan zalım oldu –*

bayatısına istinad edən prof. Məhərrəm Qasımlı müəllifin ömrünü qütbətdə (oxu: mühacirətdə) keçirdiyini önə sürür.¹⁰

Prof. Vaqif Sultanlının mühacirət ədəbiyyatının tarixini ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədim hesab etməsində də prinsip etibarilə müəyyən bir qanunauyğunluq var.¹¹ Buna baxmayaraq, bəzi dəqiqləşdirmələrə ehtiyac vardır; bəzən qütbət, köç, qaçqın, sürgün ədəbiyyatını da mühacirətin tərkibinə daxil etmək meyl-lərinə rast gəlinir. Ancaq deməliyik ki, burada bəzi səsləşmələr olsa da, bu anlayışlar bütünlüklə mühacirət anlayışını ifadə et-

⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 c., B., 1987, s. 376

⁹ Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века: Энциклопедический биографический словарь. 1997, М., с. 5

¹⁰ M.Qasımlı. A.Tahirinin "Azərbaycan mühacirəti" kitabına ön söz". B., 2001, s. 4

¹¹ Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998, s. 9

mədiyi kimi, əsərlərin məzmununda olan müxtəliflik də tam olaraq mühacirəti özündə ehtiva etmir.

Bütün bunlara rəğmən, bizim elmi ədəbiyyatımızda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kontekstində yalnız XX əsrin əvvəllərindən bu yana yaranan ədəbiyyat nəzərdə tutulur. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, mühacirət ifadəsinin bugünkü tarixi, ictimai, ədəbi-estetik tutumuna cavab verən ədəbiyyat XX əsrin 20-ci illərindən təşəkkül tapmağa başlamışdır. Buna görə də mühacirət ədəbiyyatından (eləcə də ictimai-siyasi fikrindən) yazan bütün tədqiqatçılar XX yüzilliyin mühacirət faktı üzərində dayanırlar. Bu tendensiya kənara çıxanlar isə haqsız yerdən tənqid hədəfi olmuşlar. Prof. Vəqif Sultanlının araşdırmalarında milli mühacirətin tarixini daha qədimlərə aparma tendensiyasına rast gəlirik. X.Təbrizi Xaqani, Nəsimi kimi klassiklərin həyatında mühacirət faktoruna toxunan tədqiqatçı bu istisnalarla yanaşı, daha çox XX yüzil mühacirəti üzərində dayanır: *"Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı anlayışı XX yüzilliyin siyasi mühacirətinin doğurduğu və formalaşdırdığı ədəbi-estetik tutumu ifadə etməkdədir. Buna görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı dedikdə XX əsrdə siyasi səbəblər ucbatından dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı irsi nəzərdə tutulmaqdadır"*¹²

Prof. V.Sultanlı prinsip etibarilə istiqaməti düzgün müəyyənləşdirir, mühacirət ədəbiyyatının tarixi ilə bağlı elmi-nəzəri qənaətləri tamamilə doğrudur. Ancaq sonrakı mühacirətşünaslıq bunları inkişaf etdirmək, üzərində bir qədər geniş dayanmaq-dansa, bu konsepsiyayı heç bir arqument göstərmədən rədd etməklə məşğul olmuşdur. Fikrimcə, burada bir yanlışlıq vardır; belə ki, tədqiqatçılar bu fikri irəli sürərkən ya rus mühacirət ədəbiyyatının başlanma tarixini mexaniki olaraq götürmüşlər, ya da Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrünü, eləcə də onun xarakterini nəzərə almamışlar. Mühacirətlə bağlı başqa tədqiqat-

lardan da ələ görünür ki, mühacirət dedikdə biz yalnız siyasi səbəblər üzündən ölkədən gedənləri nəzərdə tuturuq, halbuki tarixən ədəbiyyatımızda könüllü, yaxud iqtisadi səbəblərdən gedənlər də çox olmuşdur. Yaxud, siyasi səbəblərdən ölkəni tərk edənlər yalnız XX əsrəmi aiddir? Doğrudanmı, siyasi səbəblər üzündən Azərbaycanı tərk edərək mühacirətdə yaşayanların yaratdıqları milli ədəbiyyatın tarixi XX əsrdən başlayır? Doğrudanmı, mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi olmaq üçün mütləq şəkildə mühacir olmaq lazım gəlir? Mühacirət ədəbiyyatı nümunələrinin məzmununda mütləq şəkildə siyasi düşüncə özünə yer etməlidirmi? Elə isə təhsil üçün İstanbula gedən Gültəkinin (Əmin Abid) 20-ci illərdə Türkiyədə Azərbaycan mühacirət mətbuatında dərc edilən siyasi ruhlu şeirlərini hara aid edək?! Vətəndə yaranmayıb, mühacirətdə yaranan və mühacirət mətbuatında dərc edilən əsərlərə mühacirət ədəbiyyatı adı verməkdən başqa çarə qalmır. Üstəlik, Gültəkinin şeirləri siyasi və ədəbi mühacirətin özünə belə təsir göstərmişdir. Bu mütləqdir! Rəsmi, ya siyasi olaraq mühacir olmayanların yaradıcılığını mühacirət ədəbiyyatına aid etmək mümkündürmü? Və ya əksinə, rəsmi olaraq mühacirətə gedən, lakin yaradıcılığında mühacirlik məzmununu özündə daşımayan əsərləri mühacirət kontekstində öyrənməliyikmi? Nədən siyasi səbəblər üzündən Azərbaycandan Türkiyə, Fransa, Almaniya və b. yerlərə gedənlərin yaradıcılığını mühacirət, eyni səbəblər üzündən Ruma, Hələbə mühacirət etmiş İ.Nəsiminin yaradıcılığını milli arealda yaranmış ədəbiyyat kontekstində öyrənirik?! Hansı əsasla, meyarla və prinsiplə?! Türkiyəyə köç edən və orada yaşadığı müddətdə bir neçə dəfə Azərbaycana gəlib-gedən Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin və b. yaradıcılığını mühacirətə daxil ediriksə, nədən Hələbdə qətlə yetirilən Nəsimini bura aid etməkdə tərəddüd edirik? Babalarının Azərbaycandan köç etdiyi M.Füzulinin yaradıcılığı nədən bu kontekstdə öyrənilmir?! İraqda anadan olmuş, yaşamış və burda vəfat etmiş M.Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatı mövqeyindən

¹² Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998, s. 9

öyrənilməsi mütləqdir. Lakin hansı statusda?! Və ya mühacirətdən sonrakı nəsil (elə XX yüzilin əvvəllərində köç etmiş Azərbaycanda və mühacirətdə doğulmuş) övladlarının (sonrakı nəsillər bir başqa mövzudur!) yaradıcılığını biz hansı kontekstdə öyrənməliyik?! Bu cür suallar çoxdur!..

Əslində minillik yazılı ədəbiyyat tariximizə nəzər saldıqda mühacirət ədəbiyyatının tarixinin daha qədimlərə gedib çıxdığını aydın görmək olar. Çünki köç, ya mühacirlik Azərbaycan siyasi həyatında yalnız XX əsrin siyasi hadisəsi olmayıb daha qədimlərə gedib çıxır. Məsələn akademik İsa Həbibbəyli də məhz bu kontekstdən yanaşaraq yazır: "*Müxtəlif səbəblərdən Azərbaycandan Şərqa və Qərbə mühacirət etməli olanlar orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə mövcud idi*".¹³ VII-XI əsrlərdə Azərbaycandan Ərəbistana köçürülərək "məvali" (gəlmə) şairlər adı verilən bir çox şairlərimiz (Əbu Məhəmməd ibn Bəşşar, Musa Şəhəvat, İsmayıl ibn Yəssar və b.) mühacirət statusuna daha çox yaxınlaşır. "Məvali" (azad əsir) adı isə islamın ilk dövrlərində əsir tutularaq müsəlmanlığı qəbul etmiş, yaxud da könüllü surətdə yeni dinin bayrağı altına keçənlərə verilirdi. Burada Azərbaycanda yaşayıb ərəb dilində yazan şairlər yox, məhz mühacirətdə yaşayaraq ərəb dilində yazan şairləri nəzərdə tutulur. Şərqsünas alim M.Mahmudov bu şairlərin yaradıcılığında azərbaycanlı ruhunun qalmasını nəzərdə tutaraq yazırdı: "Azərbaycanlı ruhu, azərbaycanlı təfəkkürü, azərbaycanlı zövqü ərəbdilli ədəbiyyata daxil olaraq bu ədəbiyyatın mövzuca genişlənməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir".¹⁴ Görəsən, bu şairləri mühacirət ədəbiyyatı kontekstində öyrənməyimizə nə mane olur? Azərbaycandan kənara mühacirət etmiş, öz-doğma yurdundan-yuvasından ayrı düşmüş, üstəlik yad dildə yazıb yaradan (ikidillilik amili) və yad ədəbi prosesdə iştirak

edərək ədəbiyyat yaradan məvali şairləri məhz mühacirət ədəbiyyatının ilk nümayəndələri hesab etmək olar. Bu şairlərin yaradıcılığını mühacirət ədəbiyyatı kontekstində öyrənmək həm də ona görə yaxşı olar ki, ədəbiyyat tariximiz birbaşa ərəbdilli ədəbiyyat nümunələri ilə başlamaz və illərdi ədəbiyyat tariximizdə mövcud olan bu qüsuru aradan qaldırmış olarıq.

Prof. V.Sultanlının Xətib Təbrizinin Şama getməsi (doğrudur, təhsil dalınca) və orada yaşamasında mühacirət amili görməsi də səbəbsiz deyil. Əfzəladin Xaqaninin Şirvanşahlar sarayından siyasi səbəblər üzündən Təbrizə getməsi də mühacirətin təzahür formasıdır (vətəndən vətənə də mühacirət olur, üstəlik başqa-başqa siyasi hakimiyyətlər olub). Yaxud Gəncədə anadan olmuş Məhsəti Gəncəvinin Orta Asiyaya mühacirət etməsi faktını yada salaq. Beyləqanlı Mücirəddin Beyləqaninin Atabəylər sarayından Təbrizə gedərək orada qətlə yetirilməsində də mühacirlik statusu yox deyil. Yaxud, Azərbaycandan uzaqda yaşayıb-yaratmağa məcbur olmuş, hurufi fikirlərinə görə Hələbdə qətl edilmiş İ.Nəsiminin yaradıcılığı mühacirət ədəbiyyatı anlayışına nəzəri və praktik cəhətdən daha çox uyğun gəlir. Azərbaycanda anadan olmuş, hurufiliyin təhlükədə olduğu zaman Murad xan Qazinin dövründə Ruma getmiş, orada da qala bilməyərək Hələbə getmişdir. Hurufilərin gizli fəaliyyətə keçməsindən sonra mühacirət dalğasının yaşanması İ.Nəsimini də mühacirətə aid etməyimizə tamamilə imkan verir. Məhz siyasi-ideoloji səbəblər üzündən mühacirətə getmiş, əsərlərini orada yazmış və orada qətlə yetirilmiş İ.Nəsimi mühacirət poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi olaraq öyrənilməlidir. Bizim hələ taraddüd etdiyimiz məsələni görkəmli türk alimi, uzun müddətdir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə fundamental şəkildə məşğul olan Yavuz Akpınar mütləq olaraq mühacirət ədəbiyyatı hesab edir: "*Bu, mənca, mübahisə ediləcək bir şey deyil. Yəni siz mühacirət deyəndə nəyi başa düşürsünüz? Deyək ki, Nəsimi*

¹³ Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransının materialları. B., 2016, s. 6

¹⁴ M.Mahmudov. VII-XII əsrlərdə ərəbcə yazmış Azərbaycan şairləri. B., 1983, s. 76

*barədə... Nəsimi də təqib olunurdu, azad fikrinə görə qaçmaq məcburiyyətində qalırdı. O da bir mühacirətdir.*¹⁵

Tarix boyu Azərbaycan alimlərinin, şairlərinin müəyyən işğallar nəticəsində səsləri Ərəbistandan, Hindistandan və dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmişdir. Həbibinin yaradıcılığının böyük bir hissəsini Türkiyədə keçirməsinə rəğmən, nədən onun heç olmasa mühacirətdəki yaradıcılığını bu kontekstdə öyrənmirik?! Ömrünün bir hissəsini Azərbaycanda yaşamış Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, A.İldırım və b. yaradıcılığını mühacirətə aid edir, ancaq eyni aqibəti yaşayan Həbibini, Zülalini, Sürurini və b. kənarda qoyuruq. Problemə hansı kriteriya və prinsipə yanaşmamızı dəqiqləşdirməliyik. Eynilə bir müddət Hindistanda yaşayıb yaratmış Azərbaycan şairi Saib Təbrizinin yaradıcılığını hansı kontekstdə öyrənilməlidir? Qədim dövrdə Azərbaycan ərazilərindən kənarda (Hindistanda, İraqda, Suriyada və s.) yaşayıb yaradan şairlərin yaradıcılığını hansı prinsiplər əsasında öyrənməyin, tədqiq etməyin zamanı gəlmişdir. Qəbul edək ki, ədəbiyyat tarixçiliyimizdə "Azərbaycan ədəbiyyatı" anlayışının və buraya daxil olan nümayəndələrinin yaradıcılığının hansı prinsiplərlə öyrənilməsi məsələsinin özü də hələ tam olaraq formalaşmayıb...

Araşdırmalar göstərir ki, ədəbi mühacirət yalnız XX əsr hadisəsi deyil, onun yaşı çoxdur, daha əvvəllərə gedib çıxır. Azərbaycan ədəbiyyatının qədim və orta əsrlər dövründə mühacirət ədəbiyyatı anlayışına uyğun gələn nümunələr də yetərin-cədir. Ona görə də ədəbiyyat tarixçiliyimizdə bu problemə yenidən baxmaq, mühacirət ədəbiyyatının nəzəri sərhədlərini, xarakterini müəyyənləşdirmək, fundamental şəkildə araşdırmaq lazım gəlir. Azərbaycan siyasi və ədəbi mühitində zaman-zaman bir yerdən digər yerlərə mühacirlik baş vermişdir. Ancaq bizdə, nədənsə, mühacirət dedikdə daha çox siyasi səbəblər

baxımından ölkəni tərk edən mühacirlərin yaradıcılığına müraciət edilir. Halbuki mühacirliyin yalnız siyasi məsələlərdən deyil, iqtisadi problemlərdən də yaranması ilə bağlı elmi-nəzəri faktlar başlıca yer tutur. Hətta tamamilə səbəbsiz və könüllü olaraq bir yerdən başqa yerə köç edərək yazıb-yaradan ədəbi şəxsiyyətlər də az olmamışdır. Bütün bunlara rəğmən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mühacirət ədəbiyyatı dedikdə daha çox XX yüzilin əvvəllərindən sonrakı dövrün nəzərdə tutulması qəbul edilməzdir. Doğrudur, Azərbaycan siyasi mühacirəti (və onun təsiri ilə də ədəbi mühacirət!) məhz bu dövrdən başlayaraq intensiv şəkildə təşəkkül tapır və formalaşır. Lakin bu o demək deyil ki, mühacirət ədəbiyyatını yalnız bu dövrlə məhdudlaşdırmaq lazımdır. XX əsrə qədər mühacirliklə bağlı (tarixi, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii rakurslarda) müəyyən faktlar və nümunələrin olması ilə bağlı yeni faktlar, araşdırmalar bu problemə yenidən nəzər salmağımızı şərtləndirir. Xüsusilə, XIV əsrdən başlayaraq (İ.Nəsimi də bura daxil olmaqla!) bir çox Azərbaycan şairlərinin Türkiyəyə köç etdiyini görmək olar.

Ötən yüzilliyin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi istiqamətində fundamental araşdırmalar aparan İsmayıl Hikmət ölkədən kənarda (bugünkü terminlə mühacirətdə) yaşayan şair, ədib və alimlər içərisində Hamidi, Xəlili, Həbibini, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Matəmi, Kişvəri, Bidari, Səhəbi, Pənəhi, Şahi, Acem Niyazi, Şah Qasım, Nami, Məsum, Füzuli, Saib, Qövsü, Məsihi və b. adlarını çəkir.¹⁶ Deməli ki, bu yanaşma, əslində, ədəbiyyat tarixçiliyinin ilkin formalaşma dövründə zəif də olsa, olmuşdur. Ədəbiyyatşünasın bu şairlər haqqında yazdığı öçerklərdə onların vətəni tərk etmələrinin nədənləri tamamilə mühacirət anlamına uyğun gəlir. Ədəbiyyatşünasın Həbibinin mühacirətə getməsinə təsdiqləmək üçün M.F.Köprülüzadəyə istinad etməsi bu şairləri mühacirət çətiri altında araşdırdığını bir daha göstərir. Həbibinin Səfəvi sara-

¹⁵ Mühacirət ədəbiyyatının professional araşdırılması lazımdır. Dəyirman stol. "Ədəbiyyat qəzeti", 2016, 18 oktyabr

¹⁶ İ.Hikmət. Azərbaycan edebiyatı tarixi. Ankara, "Akçağ", 2013, s. 223

yından ayrılması ilə bağlı M.F.Köprülüzadə yazırdı: "Yalnız Həbib kibi meliküş-şüəralıqla təkrür edilən bir şairin Səfəvi sarayındakı parlaq mövqeyini buraxaraq İstanbula gəlməsi bir az manidardır. Həbibinin vəfatından epey sonra yazılmış olan təzkirələrimizin bunun səbəbi haqqında bir şey söyləməməsi təbii olsa belə, Sam Mirzə kimi bu hadisəni çox yaxşı bilməsi bir müəllifin bu mühacirət hadisəsi haqqında bütünlüklə səssiz qalması bunun xüsusi və mühüm səbəbdən gəldiyini göstərir".¹⁷ İlk Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçilərindən biri İ.Hikmətin bu şairlərdən bəhs edərkən onların vətəndən getmə səbəblərini siyasi, iqtisadi səbəblərə bağlaması mühacirət anlayışını içinə alır. Təsadüfi deyil ki, bu şairlər haqqında yerli təzkirəçilər "acəm"i olaraq görür və təhlil edirdilər.

Maraqlıdır ki, akademik Həmid Araslı da hələ sovet dövründə Osmanlı ədəbiyyatına təsir göstərən mühacir Azərbaycan şairləri haqqında həyəcan təbili çalaraq yazırdı: "Bu şairlərdən çoxunun əsərləri ütib batmış, bir hissəsi başqa şairlərə istinad edilmiş, yalnız xatirələri təzkirələrdə saxlanmışdır".¹⁸ H.Araslı XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan şair, rəssam və alimlərinin Osmanlıda hörmət qazandığına diqqət cəkirdi: "...həmin şair, rəssam və alimlər bu mühtidə o qədər hörmət qazanmışlar ki, həmişə saraylarda səlnamələr yazmaq "acəm" adlanan bu sənətkarlara tapşırılmış, bu da yerli şairlərin həsədinə səbəb olmuşdur".¹⁹

H.Araslı bu fikirləri M.Füzuli ilə bağlı tədqiqat əsərində yazmış və şairin yaradıcılıq zəmini üçün bu kontekstdə yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığına istinad edərkən yalnız mühacirət sözünü işlətməmişdir ki, bunu da başa düşmək olardı. Əslində isə məhz onların mühacirətdə olduğunu nəzərdə tutmuş və o kontekstdə qiymət verməyə çalışmışdır. Əlbəttə, o dövrdə H.Araslının Türkiyə arxivlərində araşdırma aparmağa imkanı

yox idi. Ancaq mühacirətdə yaşayan prof. Ə.Cəfəroğlu bu dövrdə Azərbaycandan Osmanlıya gedən bu şairləri açıq şəkildə və çox doğru olaraq mühacirət nümayəndələri hesab edirdi: "XV-XVI əsrlərdə Azərbaycandakı siyasi və ictimai həyat şərtləri nəticəsində mühacirətə yollanan bir sıra şair və alimlərə də təsadüf etmək mümkündür. Belələrindən Türkiyəyə (əslində Osmanlı olmalıdır, lakin məqalənin yazıldığı dövrdə Türkiyə adlanırdı-B.Ə.) köçən şair və alimlər yeni vətənlərində yaradıcılıq fəaliyyətlərini uğurla davam etdirmişdilər. XV əsrdə Türkiyəyə mühacirət edən şairlərdən Hamidinin və Həşiminin adlarını ayrıca xatırlamaq istərdik. XVI əsrdə mühacirətə yollanan sənətkarların sayı daha da artmışdı. Süruri, Şahi, Tüfeyli, Həbib, Xəlili, Matəmi, Arifi, qasimi, Bidari, Şəhəbi, Pənəhi, Hafizi, Xəlifə, Məsihi, Xəzani, Həsiri, Məşəbi, Anka, Bəsiri, Mir Qədri, Mühiddin Məhəmməd, Yusif bin Məhəmməd, Məhəmməd Şəhidi və b. həmin dövr ədəbi mühacirətinin nümayəndələri sayıla bilərlər".²⁰

Çağdaş ədəbiyyat tariximizdə geniş şəkildə öyrənilən Şah İsmayıl Xətai sarayında "məliküşşüəra" kimi tanınan Həbib haqqında "...1514-cü ildə Osmanlı ordularının Təbrizi işğal etmələri nəticəsində Türkiyəyə mühacirətə gəlmişdi"²¹ fikirləri də göstərir ki, Ə.Cəfəroğlu bu şairlərin yaradıcılığına tamamilə doğru olaraq mühacirət ədəbiyyatı kontekstində yanaşmışdır. Bu şairlər içərisində görkəmli və bizə tanış olan şairlərlə yanaşı, tanış olmayan, hələ də tədqiqatçısını gözləyən şairlər də vardır. Bunların içərisində Mövlana Hamidi xüsusi yer tutur. O, 1456-cı ildə doğulduğu İsfahanı tərk edərək İstanbula gəlmiş və burada Sultan Məhəmmədin məhəbbətini qazanmışdır. Hamidinin yaradıcılığı ilə bağlı ilk tədqiqatlar müəllifi İ.Hikmət "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında geniş məlumat verir. Ə.Cəfəroğlu isə Hamidinin şeirlərinin "ədəbi məziyyətlərindən daha

¹⁷ İ.Hikmet. Azərbaycan edebiyatı tarixi. Ankara, "Akçağ", 2013, s. 257

¹⁸ H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. B., 1958, s.47

¹⁹ Yəni orada, s. 47

²⁰ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 127

²¹ Yəni orada, s. 128

*çox dövrün siyasi və ictimai məsələlərini işıqlandırmaq baxımından maraqlıdır" qənaətinə gəlirdi.*²²

Bu şairlərin bir çoxunun yaradıcılığında Nəsimi şeir məktəbinin ənənələrini davam etdirmələri də onu göstərirdi ki, onlar vətənlərini məhz ictimai-siyasi nədənlərdən tərk etmiş, şeirlərində hurufi (oxu: ideoloji, siyasi-ictimai!) təriqətinə meyil etmişlər. Bizə belə gəlir ki, Xəlili, Süruri, Tüfeyli və b. yaradıcılığı da bu istiqamətdə araşdırılmalıdır. I Şah Abbas zamanında zorla Təbrizdən İsfahana köçürülən ailələrdən birinin övladı olan Saib Təbrizi Hindistana getmiş, burada yazıb-yaratmış, yalnız 1633-cü ildə atasının təkidilə geri vətənə dönmüşdü. Əsərlərini farsca və Azərbaycan türkcəsində (18 şeir) yazan Saibin yaradıcılıq irsinin böyük bir hissəsi mühacirətdə yazılmışdır. Bu həm də onu göstərir ki, bu şairlərin yaradıcılığını Nəsimi ədəbi məktəbinin nümayəndələri olaraq mühacirət ədəbiyyatı kontekstində öyrənməyimiz daha məntiqi və əhəmiyyətli olardı. Göründüyü kimi, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Azərbaycanda yaranan ədəbiyyat tarixi yox!) çətrisi altında öyrəndiyimiz bir çox şairlər əslində mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələridir.

Son illərdə araşdırmanın bu istiqamətdə aparılması üçün zəngin arxiv materiallarının ortaya çıxması tədqiqatçıların daha doğru yolda olduğunu göstərir. Hazırda Türkiyədə yaşayan tədqiqatçı alim Dos. Dr. Vüsalə Musalı isə "Osmanlı təzkirələrində azərbaycanlı mühacirlər" məqaləsində orta əsrlər Azərbaycanlı mühacirlərini ortaya çıxarmışdır.²³ Tədqiqatçı Türkiyəyə köçmüş Azərbaycan şairlərinin Osmanlı dövlətinin mədəni həyatında mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır: "Osmanlı təzkirələrinə baxdığımızda XV əsrdən etibarən bir çox Azərbaycan şairi, rəssam və alimləri Türkiyə torpaqlarına

köçdüyünü görürük. Bunların bir hissəsi öz ölkələrində baş verən siyasi hadisələrlə razılaşa bilmədiklərindən vətənlərini tərk edir, bir hissəsi isə zorla köçürülməyə məcbur edilirdi".²⁴ Tədqiqatçı Türkiyə arxivlərində geniş araşdırmalar apararaq Osmanlıda yazıb-yaradan şairlərin sayının 63 olduğunu və bunlardan 40-a qədərini mühacir olduğunu göstərir. Osmanlı təzkirəçilərinin qaynaqlarına əsaslanan tədqiqatçı bu şairlərdən bir çoxunun adlarını da çəkir. Mühacir şairlər arasında Gülşəni, Qəribi, Xəlili, Niyazi, Həbib, Süruri, Bəsiri, Bidari, Cəlili, Dərviş Şəfi, Eysi, Əbdi, Hafiz, Hakimi, Xəzani, Məhəmməd Əmin, Nəbat, Nütqi, Pənahi, Səhəbi, Şah qasım, Şahi, Şəmsi, İzz, Nsira Dədə, Kamil İshaqzadə, Kəşfi və b. adlarını xüsusi qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, siyahı olduqca uzundur və bunların arasında tanış imzalar olduğu kimi, tanış olmayanları da vardır. Lakin bir şey aydındır; bu şairlərin Osmanlıya gətməsi sıradan bir səbəblə olmamış, ciddi siyasi səbəblə bağlı olmuşdur. Hər halda bu dövrü siyasi səbəblərdən mühacirət etmiş ilk köçlərdən biri hesab etməməyimizə heç bir səbəb yoxdur. Bunlar siyasi, sosial-iqtisadi və təhsil üçün Osmanlıya gətmişlər.

Osmanlı təzkirələri üzərində araşdırmalar aparan Doç. Dr. V. Musalının gəldiyi qənaət tamamilə yerindədir: "...XV əsrdən etibarən müxtəlif səbəblərlə Osmanlı ölkəsinə mühacirət etmiş Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə və əsərlərinin nəşrinə ehtiyac vardır. Osmanlı təzkirələrindən haqlarında ilkin məlumat əldə etdiyimiz 40 şairin böyük əksəriyyəti Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmamış səhifəsini təşkil edir".²⁵

Maraqlıdır ki, V. Musalının fikirlərini Türkiyəli tədqiqatçı Ö. Bayram da araşdırmasında təsdiq edir. "Anadolu sahasında azərbaycanlı şairlər" adlı məqaləsində Anadoluya gedən azərbaycanlı mühacir şairlərdən söhbət açılır. Özü də

²² Ə. Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 127

²³ V. Musalı. Osmanlı təzkirələrində azərbaycanlı mühacirlər. "Türk xalqları ədəbiyyatı; mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri". Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 1-2 dekabr, 2015, s. 380-385

²⁴ Göstərilən məqalə, s. 380

²⁵ Göstərilən məqalə, s. 384

tədqiqatçının fikrinə, Anadoluya tək Azərbaycandan deyil, Səmərqənd, Buxara, Herat, Daşkənd və b. yerlərdən də mühacir şairlər gəlmişdir. O, yazır: "O dövərdə azərbaycanlı şairlər 1. Bəzi sosial və siyasi səbəblərlə 2. Bəzi elmi və dini konuları öyrənmək və öyrətmək üçün, 3. Ekonomik səbəblərlə Anadoluya hicrət etmişlərdir".²⁶ Müəllif hicrət edənlər arasında Həbib, Əmər bəy, Nigari, Həşimi, Niyazi, Həmid, Əflatun, Süruri, Pənəhi, Qədri, Məmməd, Qasımi, Şahi, Bəsiri, Bədri, Arifi, Xəlili, İbrahim Gülşən, Behçət, Saffi, Sabur, Nutki və b. onlarla şairin adlarını çəkir.

Tədqiqatçı Şahbaz Şamioğlu isə "Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat" monoqrafiyasında (Bakı, Gənclik, 2002) tarixi-siyasi səbəblərdən vətəni tərk edərək, Doğu Anadoluda məskunlaşan Borçalı türklərinin – qarapapaqların mühacirətdə bir ədəbi mühit, bu mühiti yaşadan ardıcılar yetişdirdiyini yazmış, XVI əsr qadın şair Bağdad, Bala bəy (XIX əsr), Xoca İrfani (XVIII-XIX əsrlər), Saday (XIX əsr) və b. adlarını çəkmişdir. Göründüyü kimi, tədqiqatçı tarixi hadisələr fonunda vətəni məcburən tərk edənləri məhz mühacir hesab etmişdir.²⁷

Məsələ burasındadır ki, XIX əsrə qədər əsasən Şərq kontekstində inkişaf edən Azərbaycan bədii düşüncəsi bu zamandan başlayaraq fərqli ictimai-siyasi məkanda formalaşma imkanları qazanır. Rus işğalından sonra bədii düşüncədə bu hadisəyə münasibətin ifadə olunma çəkarları artır, bəzi əsərlərdə bu ilhaq mü-tərəqqi, bəzən də mənfi yönəldən ədəbi dövriyyəyə gətirilir. XIX yüzilliyin əvvəllərində siyasi mühacirətlə yanaşı, ədəbi mühacirət də baş verir. Təəssüf ki, bizdə hələ də siyasi mühacirət dedikdə XX yüzilliyin əvvəlləri başa düşülür. Daha doğrusu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru N. Cabbarlı yanlış olaraq tədqiqatlarını bu istiqamətdə aparır, deyilən fikirləri, arquməntləri isə eşitmək istəmir. Halbuki məhz ilk rus işğalına qarşı XIX yüzilliyin əvvəllərində baş verən siyasi mühacirət həm də mühacirət ədəbiyyatını formalaşdırmışdır. Eynilə bolşeviklərin gəlişilə Azərbaycanda milli ruhlu ədəbiyyatı susdurmaq mümkün olmadığı kimi, o zaman da ədəbiyyat bu işğala zəif də olsa təpki göstərmişdir. Nəticədə XIX yüzildə Azərbaycandan kənarda bir mühacirət ədəbiyyatı formalaşmışdır. Biz burada ölkədən kənara getmiş təf-tük mühacirlərin yaradıcılığını yox, mühacirət ədəbi məktəbinin yaranmasını nəzərdə tuturuq. Sadəcə olaraq sovet ədəbiyyatşünaslığı və çağdaş elmimiz bu problemi araşdırmadığından ədəbi və siyasi mühacirətin tarixi süni olaraq XX yüzilliyə çəkilmişdir. Sovet ədəbiyyatşünaslığının problemi araşdırmaması başadüşüləndir, uzun müddət sovet rejimi buna imkan verməmişdir. Bəs müstəqillik dövründən sonrakı, eləcə də çağdaş mühacirətşünaslığımız hara baxır? Məsələ burasındadır ki, XIX yüzilliyin əvvəllərində yaranan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı ilk araşdırmanı da Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndəsi Əhməd Cəfəroğlu aparmışdır. "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mübarizəsi izləri" adlı dörd məqaləsində Azərbaycanda istiqlal mübarizəsi ədəbiyyatını geniş təhlil edən tədqiqatçı XIX yüzilliyin əvvəllərində rus işğalını qəbul etməyərək Türkiyəyə gələn şairlərin əsərlərini məhz mühacirət ədəbiyyatı nümunəsi olaraq təqdim edir. Özünün də içində olduğu mühacirət ədəbiyyatını araşdıran tədqiqatçı yazır: "Azərbaycandan kənarda Azərbaycan istiqlalını müdafiə edən Azəri şeir məktəbi Türkiyə mühitinə o qədər də yeni görünməməlidir. Vaxtı ilə Amasiyaya mühacirətə gələn azərilər arasında belə bir milli şeir məktəbi yaradılmış, lakin bəzi səbəblər üzündən, təəssüf ki layiqincə inkişaf etdirilə bilməmişdi".²⁸

Qeyd edək ki, XIX yüzil siyasi mühacirətindən sonra Türkiyəyə gedən şairlər haqqında məlumatımız çox azdır. Bu istiqamətdən yanaşdıqda mövcud rus ekspansiyasına qarşı müba-

²⁶ Ö. Bayram. Anadolu sahasında azərbaycanlı şairlər. Journal of Qafqaz University. Spring, 2005, number 15, s. 83

²⁷ Şamioğlu (Musayev) Ş. "Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat". Bakı, Gənclik, 2002, s. 41

²⁸ Ə. Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 239

rizə aparən və əsərlərində idoloji cəbhə açan Seyid Nigarini gös-tərmək olar. Seyid Nigarini XIX yüzillikdə Azərbaycan mühaci-rətinin ən görkəmli nümayəndəsi hesab etmək olar. O, əvvəlcə Amasiyada Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvaninin müridi olduqdan sonra Qarabağa dönmüş, bir müddət sonra isə siyasi səbəblər üzündən yenidən məcburən Türkiyəyə-Amasiyaya getmiş, orada yaşayıb yaratmışdır. İsmayıl Şirvani özü də 1820-ci ildə Şamaxı komendantı erməni Mədətov tərəfindən vətəninə uzaqlaşdırıl-mış, əvvəlcə Ahıskağa, sonra isə Amasiyaya yerləşmişdi. Ə.Cə-fəroğlu da yuxarıdakı fikrində məhz İ.Şirvani və S.Nigarini nəzərdə tuturdu. Nigarinin şeirlərindəki milli ruh və mühacir ruhunun yaşadılması onun tamamilə mühacirət ədəbiyyatı nü-mayəndəsi hesab etməyə əsas verir. Ancaq S.Nigari Amasiyada yaşayıb yaradan tək Azərbaycan şairi olmamışdır, yoxsa tədqiq-ətçi professor burada yaranan ədəbiyyatı Azəri şeir məktəbi hesab etməzdi. Ə.Cəfəroğlu bu şairlər içərisində Sadi Qarabaği və Seyid Nigarinin oğlu Seracinin də adlarını çəkir və şeirlərin-dən nümunələr verir. XIX yüzil mühacirətilə tədqiqatçının özünün də içində olduğu mühacirət arasında ideya yaxınlığının olduğunu bildiren Ə.Cəfəroğlu yazırdı: *"Amasiyalı Azəri şair-lərinin rüslərə qarşı mücadiləsi son on iki ildə Türkiyəyə pənah gətirən mühacir Azəri ziyalıları arasında daha geniş yayılmışdı. İstanbulda nəşr edilən Azəri istiqlal mücadiləsi mətbuatı bu ədəbi-siyasi məktəbə geniş yer verməklə milli mücadilənin daha da qüvvətlənməsinə xidmət etmişdir"*.²⁹ Doğrudan da, istər XIX, istərsə də XX yüzilliklərin başında gələn ədəbi mühacirət xarak-ter baxımından bir-birinə yaxındır və eyni mahiyyətlidir. İndi qalır mühacirət mətbuatı səhifələrində Ə.Cəfəroğlunun dediyi nümunələri tapıb araşdırmaq...

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın rus işğalına məruz qalmasından sonra siyasi mühacirət anlayışı və bunun müqab-ilində də ədəbi mühacirət yeni siyasi məzmun və çalarlar qa-

zənmişdir. Çünki bu mərhələdə mühacirət, hər şeydən əvvəl, sırf siyasi, ictimai faktor olaraq ortaya çıxır və sonrakı əsrin mühaci-rəti məhz bu aspektdə formalaşma prosesi keçmişdir. Ədəbi mü-hacirlik isə müəyyən mənada siyasi mühacirətdən qaynaqlanmış, paralel olaraq inkişaf etmişdir.

Bir mühüm amili də unutmək olmaz ki, mühacirlik siyasi səbəblər üzündən köç edənlərin siyasi, ictimai, eləcə də ədəbi, bədii yaradıcılığında da bu və ya digər şəkildə özünü büruzə verməlidir və hər bir mühacir yazarın yaradıcılığında vətən idealları yaşadılır və yaradıcılığının əsas nüvəsinə çevrilir. Bir çox mühacirlərin, əgər yaradıcılığında xalq, vətən və millət idealları yaşamırsa, onun yaradıcılığı və şəxsiyyəti də elə bir maraq doğurmur. Mühacirət dünyagörüşündə (eləcə də tarixi, ədəbi, bədii irsində!) məhz milli şüur yaşadılır və milli ideal for-malaşdırılır. Doğrudur, bundan kənarda yaranan ədəbiyyat mü-hacirət ədəbi irsinə daxil olmaq imkanını itirmir (bu cür faktlar da var), ancaq ədəbi-bədii əhəmiyyəti bir qədər azalmış olur. Əgər mühacirətdə yaşanan hadisələr, yazılan ideallar və ideyalar geriyyə, vətənə qayıtmırsa, (gec-tez mütləq bu baş verməlidir!) deməli, bu ədəbi (tarixi, siyasi, elmi!) irsin mühacirlik funksio-nallığı zəif olmuşdur, onun nüvəsində milli düşüncə yer alma-mışdır. Ötən yüzilliyin 80-ci illərini yada salaq; bu dövrdə mədəniyyət ideyalarının və işğala qarşı mübarizənin əsas ideya qaynağı mühacirət ədəbi və siyasi irsi oldu.

Mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı olan yanlış tezislərdən biri də mühacirlərin əsərlərində mütləq şəkildə vətən idealının yaşa-dılması, milli mübarizlik ruhunun qorunub saxlanması və ifadə edilməsidir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, mühacirətdə olanların hamısı əsərlərində vətən idealını yaşatmamış, bəzən isə, ümumiyyətlə, yaradıcılığını davam etdirməmişdir. Şübhəsiz, XX yüzilə qədər olan mühacirət ədəbiyyatının yaradıcılığında bu xüsusiyyət az inkişaf etmişdir. Yəni onlar mühacirətdə yaşasalar da, əsərlərində daha çox qütbətçilik, həsrət motivləri yer almışdır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının iki məşhur

²⁹ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 240

nümayəndəsinin yaradıcılığında isə vəziyyət tamamilə başqadır. Bunlardan biri Ə.Hüseynzadə əgər Türkiyədə çox az yazmasına rəğmən, digəri Ə.Ağaoğlu son dərəcə zəngin və məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmişdir. Əgər Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığını mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi olaraq öyrəniriksə, onda onun hansı əsərinə müraciət etmək lazım gəlir. Burada xeyli mübahisəli məsələlər var. Belə ki, Ə.Hüseynzadə Türkiyəyə getdikdən sonra hansı əsərlərini yazmışdır. Bildiyimiz qədər Ə.Hüseynzadənin mühacirət ədəbi irsini cəmi bir neçə məqaləsi və şeiri, Bakıda I Türkoloji qurultayda məruzə etdiyi "Qərbin iki dastanında türk" əsəri və məktubları təşkil edir. Yəni yaradıcılığının çox cüzi hissəsi mühacirətə daxil olan ədibi biz harada, mühacirətdə, yoxsa vətəndə yaranan ədəbiyyat kimi öyrənməliyik?! Təsəvvür edin, mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi Ə.Hüseynzadə yaradıcılığından danışarkən, biz əslində Azərbaycanda yaranan nümunələri təhlil etmiş oluruq. Ə.Abid onun Türkiyə yaradıcılığına belə qiymət verir: "*Ali Bey'in 1910 da İstanbul'a taşınmasından muharebenin sonlarına kadar geçen büyük bir zamanda manzum eser vücuda getirmemiştir*".³⁰

Ə.Abid burada romantizm cərəyanının böyük nümayəndəsinin poetik yaradıcılığını nəzərdə tutur, ancaq publisistik yaradıcılığında da eyni vəziyyət idi. Bunu Türkiyədə dərc edilən "Türk yurdu" dərgisi də etiraf edir: "*Ali Bey İstanbul'a geldi geledi, Reçete'den başka galiba hiç bir şey yazamadı*".³¹ Doğrudur, bu fikir "Qərbin iki dastanında türk" əsərinin yazılmasına qədər işlənmişdi, ancaq ondan sonra da onun ədəbi yaradıcılığında məhsuldarlıq olmamışdır. Biz burada vurğunu Ə.Hüseynzadənin heç də yazıb-yazmamasına vurmuruq, mühacirətdə heç nə yazmayan ədibin hansı ədəbiyyat kontekstində öyrənilməsi, araşdırılması məsələsi üzərinə gətirmək istəyirik.

Hərçənd Ə.Hüseynzadə bu tarixdən sonra bir neçə şeir, məqalə və məşhur "Qərbin iki dastanında türk" əsərini yazmışdır. Ə.Ağaoğluda isə vəziyyət başqadır; onun yaradıcılığı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını olduqca zənginləşdirir. Bu yazılar Azərbaycan probleminə həsr edilməsə belə, ədəbi əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmır. Lakin ədəbiyyatımızın bu iki böyük nümayəndəsinin Azərbaycanın siyasi mühacirəti ilə bağlı əlaqələri haqqında araşdırmalar aparılarsa, bir çox həqiqətlər üzə çıxmış olar. Burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazım gəlir. O da bütün mühacirlərin yaradıcılığının iki yerə bölünməsidir; vətəndə və mühacirətdə yazdıqları. Belə olduğu halda onların yaradıcılığı vətəndə yaranmış ədəbiyyat kimi, yoxsa mühacirətdə yaranmış ədəbiyyat kimi öyrənilməlidir?! Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığı, istər-istəməz XX əsrin əvvəllərinə düşür. Mühacirətdə isə onun yaradıcılığı ağırlıq təşkil etmir. Belə demək mümkünsə, Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığı daha çox Azərbaycan ədəbi prosesi və türk dünyasının məhsulu olaraq səciyyələnilir. Buna görə də onun öyrənilməsində də bu konteksti əsas götürmək lazım gəlir.

Beləliklə, mühacirət ədəbiyyatı anlayışı və onun təşəkkülü problemlərinə nəzər salarkən bir çox məsələlərin hələ də həllini tapmadığını görürük. Bu məsələləri tədqiq etmək, bütün daşları yerinə qoymaq mühacirətşünaslığımızın yeni araşdırma mərhələsinin əsas obyektlərindən biri olmalı, ədəbiyyat tarixçiliyindəki yeri, mövqeyi, nümayəndələri, mərhələ və problemləri fundamental şəkildə yenidən araşdırılmalıdır.

³⁰ Ə.Abid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi". Əlyazması. İstanbul, 1926, İstanbul Universitetinin arxiv, s.31

³¹ Türk Yurdu-sayı 2585

1.2. Mühacirət ədəbiyyatının xarakteri və mərhələləri

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Yəni bizim mühacirət ədəbiyyatının, rus, yaxud ərəb mühacirət ədəbiyyatı ilə oxşar cəhətləri olduğu kimi, xeyli fərqli cəhətlərinin olması ona spesifik yanaşmanı şərtləndirir. Ona görə də mühacirət ədəbiyyatının formalaşmasında iştirak edən amillər bəzən mövcud mühacirət statusunun nəzəri, xronoloji sərhədlərini aşır. Çünki mühacirətlə bağlı nəzəriyyə özümüzdə formalaşmadığından bizə əsasən rus ədəbiyyatşünaslığından gəlir. Rus mühacirət ədəbiyyatı isə XX yüzildən başlayır. Məsələ yalnız mühacirətin sərhədlərində deyil, məzmununda və təzahür formalarında da fərqliliklər çoxdur. Ona görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında rus mühacirət ədəbiyyatının xarakteri, başvermə səbəbləri və tarixi ilə üstü-üstə düşməyən məqamlar çox olduğundan ortaya müəyyən yanlışlıqlar çıxır. Bir şey aydındır ki, Azərbaycan mühacirətinin xarakteri, inkişaf yolları və statusunu izahlı lüğətdəki bu ifadənin məzmunu ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Hətta bu anlayışın lüğətdəki izahına əsaslansaq belə, çağdaş mühacirətşünaslıqda bir çox məsələlərin həllini tapmadığını, ya da düzgün anlaşılmadığını görürük. Ancaq qəbul olunan izahlı lüğət və ensiklopediyalardakı təhlillər belə mühacirət ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiqatların doğru istiqamətdə getmədiyini göstərir. Bunları belə ümumiləşdirmək olar: mühacirət dedikdə birincisi, siyasi, iqtisadi və dini səbəb üzündən öz vətəninə tərk edib başqa ölkəyə köçən; ikincisi, yeni yerə və yeni torpaqlara köçən adamlara şamil edilir.³² Burada insanların işsizlik, iqtisadi çətinlik, inqilab, müharibə və s. səbəblərdən öz ölkəsini məcburən, yaxud könüllü olaraq tərk etməsi nəzərdə tutulur. lakin bizim ədəbiyyatşünaslığımızda mühacirət anlayışının ancaq siyasi mühacirətə aid etmək tendensiyası olduğundan

onun sərhədləri və məzmunu təhrif edilir.

Öncə mühacirət ədəbiyyatının tarixinə nəzər yetirək. Rus ədəbiyyatşünaslığında mühacirət ədəbiyyatının tarixinin ötən əsrdən başladığı və mühacirətin XX əsr hadisəsi olduğu irəli sürülür. Rus ədəbiyyatşünası Y. Borev rus mühacirət ədəbiyyatının XX əsr hadisəsi olduğu fikrini müdafiə edir. Hərçənd, bunun üzərində də mübahisə etmək olar (V. Belinski, M. Qorkinin həyatının mühacirət dövrünü yada salaq!), ancaq bizi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı maraqlandırır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı da mexaniki şəkildə bu sxemi milli mühacirətə aid edir. Halbuki rus ədəbiyyatının tarixi ilə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi heç də adekvat deyil və onları mühacirət probleminə də eyniləşdirmək olmaz. Bu fikrin əsasında, bizə elə gəlir ki, həm də mühacirət ədəbiyyatının siyasi mühacirətlə eyniləşdirilməsi məsələsi durur. Çünki XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən inqilab nəticəsində böyük bir siyasi mühacirət dalğası əmələ gəldi. Təbii ki, siyasi mühacirət həm də ədəbi mühacirəti yaratmış oldu. Azərbaycanda da, demək olar ki, eyni proses baş verdi. Lakin Azərbaycan siyasi mühacirətini XX yüzillə məhdudlaşdırmaq, onun xronoloji sərhədlərini məqsədli şəkildə daraltmaqdan, ondan əvvəlki siyasi mühacirəti görməzliyə vurmaqdan başqa bir şey deyildir. XX əsr Azərbaycan siyasi mühacirətindən bəhs edən M. B. Məmmədada özünün də içində olduğu mühacirətin ilk mühacirət olmadığını önə çəkərək yazırdı: "Azərbaycan və Azərbaycan siyasi mühacirəti dahi (dahi olmalıdır-B.Ə.) bu millətlər sırasında mühüm bir yer işğal ediyor. Və bu mühacirət də ilk mühacirət deyildir.

Azərbaycanın kəndisinə məxsus bir istiqlal savaşı tarixi mövcud olduğu kibi bir mühacirət tarixi vardır.

Daha Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən istilası nəticəsində XIX əsrin başlarında bir Azərbaycan siyasi mühacirəti meydana gəlmişdi. Bilxassə, İrana və Türkiyəyə mühacirət edən bu zümərə, məmləkətin istilası üçün Rusiya əleyhinə

³² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., B., 2006, s.672

olan fürsətdən istifadəyə çalışmışlardır".³³ M.B.Məmmədzaadə bir qədər sonra əski mühacirətlə bağlı fikirlərini detallaşdırır: "İranın Xorasan, Mazandaran, Gilan, Azərbaycan, Tehran və Qəzvin məntəqələriylə Türkiyənin Qars, Ərzurum, İstanbul, Trabzon və s. qismlərində əski Azərbaycan mühacirəti yaşamaqda idi".³⁴

Rusiyanın Azərbaycana ilk işğalı (1803-1813) zamanı yaranan siyasi mühacirətin 1826-1828-ci illər İran-Rusiya müharibəsi ilə yeni bir dalğa yaşamasını inkar etmək mümkün deyil. M.B.Məmmədzaadədən sonrakı bir çox tarixçilər də bu faktı döənə-döənə təsdiq etmişlər. Azərbaycan siyasi mühacirətinin tədqiqatçısı prof. X.İbrahimli özünün fundamental araşdırmalarında 1809, 1926-cı illərdə, eyni zamanda Türkmənçay sülh müqaviləsi nəticəsində və 1837-ci ildə baş verən üsyanların qurbanları, sürgünləri ilə yanaşı, mühacirətinin də olduğunu nəzərdə tutaraq yazır: "*Rusların yaratdığı müstəmləkəçilik rejimi ciddi iqtisadi, sosial məhrumiyyətlər doğurduğundan mühacirlərin çoxu həm də iş axtarmaq üçün Şimaldan Cənuba, bir sıra hallarda isə Türkiyəyə axışdı. Belə siyasi və iqtisadi motivlərlə ölkəni tərk etməyə məcbur olanlardan başqa, xristian metropoliyasının köləsi olmaqla barışa bilməyən ziyalılar və din adamları dini və şəxsi-psixoloji motivlərlə mühacirətə gedirdi*".³⁵

Göründüyü kimi, alimlər Azərbaycanın siyasi mühacirətinin tarixini çox doğru olaraq XX əsrdən deyil, XIX yüzilin əvvəllərindən başlayırlar. Bu, tamamilə doğru yanaşmadır və rus tarixçilərinin yanaşmasından fərqlidir. Çünki, hər bir xalqın özünəməxsus tarixi vardır. Deməli, Azərbaycan siyasi mühacirəti kimi, mühacirət ədəbiyyatının yaranmasını da XX əsr hadisəsi hesab etmək böyük bir yanlışlıqlıqdır və bu mövqedən qətiyyətlə çəkinməliyik. Bundan başqa, Azərbaycan mühacirət

ədəbiyyatını bütünlüklə siyasi mühacirətə bağlamaq, ya mühacirət anlayışını anlamamaqdan, ya da məqsədli şəkildə onun sərhədlərini məhdudlaşdırmaqdan başqa bir şey deyil. Çünki mühacirət anlayışı yalnız siyasi çaralarla müəyyənəlməmiş, həm də iqtisadi, psixoloji, fərdi motivləri də özündə ehtiva edir. Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdə tarixçilər bir qayda olaraq Azərbaycan siyasi mühacirətinin daha çox üzə çıxan, kütləvi mühacirət hadisəsi üzərində dayanmışlar, ayrı-ayrı ziyalıların, sənət adamlarının müxtəlif hakimiyyətlər zamanı öz vətəninə tərk edərək mühacirətə getmələri halları da çox olmuşdur. Mühacirətin bu nümayəndələrinin bəziləri ilə bağlı fikirlərimizi əvvəldə bildirdiyimizdən burada geniş izaha ehtiyac görmürük. Deməli ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını yalnız siyasi mühacirətə bağlamaq yanlış yanaşmadır, mühacirət tarix boyu həm də dini və fərdi, könüllü səbəblərdən də baş vermişdir. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində fərdi şəkildə ölkəni tərk edən tək-tək mühacirlərin olması faktları yetərlidir. Bu baxımdan müxtəlif vaxtlarda Azərbaycandan gedən mühacirət dalğasının əsasında da dini, siyasi, tarixi, fərdi, könüllü motivlərin olduğunu aydın görmək olar. İslamın ilkin qəbulu dövründə məvəli şairlərin Ərəbistanı getməsi və burada ərəb dilində əsərlər yazması (ikidillilik və ikimədəniyyətlik amili) və bu əsərlərində milli ruhun yaşadılması onların mühacirlik sttusunu tamamilə içinə almış olur. Hurufizmin də eyni siyasi səbəblərdən müxtəlif hakimiyyətlərdə qəbul edilməməsi səbəbindən coğrafi məkan dəyişməsi bunu deməyə əsas verir. Orta əsrlərdə müharibələr nəticəsində Azərbaycandan Osmanlıya gedən köç dalğası yaşanmış, nəticədə burada qırxa qədər Azərbaycan şairi mühacir həyatı yaşayaraq yazıb yaratmışdır. Siyasi mühacirətdən fərqli olaraq ədəbiyyat fərdi hadisədir və hər hansı bir ziyalının, şairin, yazıçının hər hansı səbəblərdən öz ölkəsini tərk edərək mühacirətə getməsi üçün heç də mütləq şəkildə siyasi, tarixi hadisələrin olması gərək olmur.

³³ M.B.Mehmetzadə. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, s. 159

³⁴ Yəni orada, s. 163

³⁵ X.İbrahimli. Azərbaycan mühacirəti tarixi. B., 2012, s. 23

Mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı başqa bir problem onun vətəndəki quruluş üçün siyasi mücadilə verib-verməməsi məsələsidir. Bəziləri belə düşünür ki, mühacirət ədəbiyyatı da siyasi mühacirət kimi, vətəndəki ictimai-siyasi durum üçün mütləq şəkildə mücadilə verməlidir. Vaxtilə mən özüm də bu fikirdə idim.³⁶ Lakin mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları geniş araşdırdıqdan sonra bu konsepsiyanın doğru olmadığı qənaətinə gəldim. Doğrudur, mühacirət ədəbiyyatının mayasında, məzmununda müəyyən mənada milli istiqlal ruhu vardır, ancaq belə hökm vermək olmaz ki, mühacirətdə yaranan ədəbiyyatlar içərisində siyasi mücadilə ruhundan məhrum əsərlər mühacirət ədəbiyyatına aid edilə bilməz. Məlumdur ki, siyasi hadisələr səbəbindən irəli gələn mühacirətin özü belə iki yerə bölünür: siyasi və qeyri-siyasi. M.B.Məmməd zadə mühacirəti iki qismə-siyasi və qeyri-siyasi yerə ayırmaqda da tamamilə haqlı idi.³⁷ Çünki mühacirlərin içərisində hamının siyasi mücadilə apardığını söyləmək doğru olmazdı. Eyni şey mühacirət ədəbiyyatı üçün də keçərlidir. Ümmül Banunun (Banin) əsərlərində "Azərbaycan ideyası" və milli ruhunun "olmaması"na görə onu mühacirət ədəbiyyatı hesab etməməyimizə heç bir əsas yoxdur. İkincisi, onun "Qafqaz günləri", "Bizimlə" və s. romanlarında Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələr, sosial vəziyyətin təsviri ilə bağlı olduqca maraqlı səhifələr vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bəzi nümayəndələri (N.Cabbarlı) rus nəzəriyyəçisi Y.Borevin belə bir fikrinə əsaslanırlar ki, mühacirət ədəbiyyatı "vətəndəki quruluşa və qayda-qanuna münasibətdə açıq müxalifət mövqeyində dura bilər".³⁸ Olsun ki, bu fikir rus mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsi üçün keçərlidir. Lakin o demək deyildir ki, müxalif mövqedə durmayan əsərlər mühacirət ədəbiyyatına aid ola bilməz, yaxud olma-

malıdır. Gəlin, rus mühacirət ədəbiyyatına nəzər salaq; XX yüzilin əvvəllərində rus siyasi mühacirətinin qarşısında duran əsas məsələ Rusiyadakı mövcud quruluşa qarşı mübarizə aparmaq və onu dəyişdirmək olub. Çünki mühacirət kütləvi baş vermişdi. Bir qrup mühacir yazıçı və şairlər də siyasi mühacirətdən qidalanaraq "Rus ideyasına" xidmət etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Ədəbiyyatşünas Qleb Struve qeyd edirdi ki, burada söhbət ədəbiyyatın vətəndən kənar, onun inkişafı dilin, nəslin dəyişmədən mövcud olmasının mümkünliyündən gedir. Ona görə də, daha əhəmiyyətli məsələ mühacirətdə yaradılmış dəyərli hər şeyin saxlanmasıdır. Q.Struve yazırdı: "Özlərini ədəbiyyatın qoruyucusu və daşıyıcısı hesab edən rus ziyalıları üçün əsas və həlledici məsələ mənavi və əxlaqi təşviq, özünün, missiyasının olmasa da, lakin xüsusi tarixi missiyasının olması idi. "Rusiya ideyasına" xidmət məsələləri onlar tərəfindən geniş şəkildə qoyulurdu. Birincisi, onlar özlərinin başlıca vəzifələri kimi sürgündə toplanmış mənavi dəyərlərin, tarixi yaddaşın, milli təcrübənin qorunmasını və gələcəkdə Rusiyanın dirçəlişi üçün əsasların hazırlanıb saxlanmasıdır. İkincisi, onlar Qərbi dünyasını vətənin fikir və mədəniyyət üzrə müxtəlif sahələrdə nailiyyətləri ilə tanış etməyi özlərinə borc hesab edirdilər".³⁹

Ancaq nəzərə alaq ki, "Rus ideyası"nın özünə əməl etmək də mühacirətin sonrakı dalğalarında qabarıq şəkildə özünü göstərmir. Onların yaradıcılığında getdikcə bu ideyanı bəşəri ideyalar, mövzular əvəz etməli olur. Ona görə də müxaliflik məsələsini mühacirət ədəbiyyatının bütün nümayəndələrinin yaradıcılığına eyni dərəcədə şamil etmək doğru olmazdı. Çünki rus mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələrinin bəzilərinin rus siyasi mühacirəti ilə əlaqələri olsa da, bəzilərinin belə bir əlaqəsi yox idi. Yaxud yaradıcılığının müəyyən bir mərhələsində bu xüsusiyyət qabarıq olsa da, sonrakı mərhələdə əvvəlki müca-

³⁶ B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, 2 c., B., 2010, s. 353-354

³⁷ Yəni orada, s. 163

³⁸ Теория литературы. Том IV. Литературный просес. М., 2001, с. 464

³⁹ Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. с. 5-6

diləni görmək olmur. Onda belə çıxır ki, hər hansı bir yazarın mücadilə, yaxud müxalif ruhlu əsərlərini mühacirət, bu ruhda olmayan əsərlərini isə qeyri-mühacirət ədəbiyyatı hesab etməliyik?! Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında da eyni vəziyyətdir. Gültəkinin, Əli Ustanın, Sənanın və b. şeirləri siyasi ruhludur, çünki onların birbaşa siyasi mühacirlərlə əlaqələri var idi, onların yaratdığı siyasi platformanı əks etdirən mətbuat orqanlarında çıxış edirdilər. A.İldırımın yaradıcılığında isə siyasi ruh dozasına görə onlardan bir qədər geri qalırdı, vətən həsrəti, harayı və ruhu başlıca yer tuturdu, çünki onun siyasi mühacirətlə geniş əlaqəsi yox idi. Şairin Türkiyəyə mühacirətə 30-cu illərin ortalarında gətməsi, bu zaman Türkiyənin özündə belə mühacirətin vəziyyətinin heç də yaxşı olmaması səbəbindən Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə əlaqələrinin Gültəkindən fərqli olaraq zəif olması tamamilə başa düşüləndir. Buna görə də onun yaradıcılığında siyasi ruhdan daha çox vətən həsrəti, qürbət motivləri ağırlıq təşkil edirdi. Bu kontekstdən baxdıqda Azərbaycan mühacirətinin iki böyük nümayəndəsi Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun mühacirət yaradıcılığında isə, demək olar ki, vətən üçün siyasi mücadilə elementlərinə rast gəlmirik (bu amil qətiyyən onların yaradıcılığına kölgə salmur). Hər ikisinin yaradıcılığının problematikasında Azərbaycan mövzusu nəinki baş, heç ikinci dərəcəli olmamışdır. Baxmayaraq ki, hər iki publisist Türkiyədə ictimai-siyasi hadisələrin mərkəzində olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Y.Borevin rus ədəbiyyatına şamil etdiyi bu nəzəri fikir Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı üçün (elə rus mühacirət ədəbiyyatı üçün də!) özünü doğrultmur.

Mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı ikinci bir cəhət, burada milli ruhun, vətən həsrətinin, keçmişin nastoljisinin əks etdirilməsidir. Doğrusu, bu mövzu qədim və orta əsrlər mühacirət ədəbiyyatında hələ kifayət qədər araşdırılmamışdır. Keçən məqaləmizdə şərqşünas alim M.Mahmudovun məvali şairlərdə bu ruhun yaşadığına dair nümunə də gətirmişdik. Bu kimi nümunələrə

ara-sıra rast gəlsək də, milli ruhun həmin dövrün ədəbiyyatında az ifadə olunduğunu etiraf etməliyik. Ancaq onu da nəzərə çatdırmalıyıq ki, qədim və orta əsrlər Azərbaycanda yaranan bədii nümunələrin özündə qürbət, həsrət motivləri olsa da, vətəncilik, milli ideya ruhu axtarmaq doğru olmazdı. Yəni vətəncilik, milli ruhun bədii düşüncədə ifadəsi daha çox son iki yüzilliyə aiddir. Ona görə ki, klassik ədəbiyyatın özünəməxsus mövzu və problematikası olmuşdur. Buna baxmayaraq, bədii nümunələrdə vətən, qürbət həsrətli misralar vardır ki, bu da mühacirət ədəbi düşüncəsini özündə yaşadır. Orta əsrlər Azərbaycan şairlərindən M.Füzulinin "Nola ağılsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb, Lacərəm gıryan olur qılğac vətən yadın qorib", Zülalinin "Qürbətdə deyirdin, Zülali, vətənim var, Ensın gözüne qarə su, Ağsu vətən olubdur?" beytləri mühacirət həyatı sürmüş şairin yaşadıklarını realıqla çatdırır (bu cür passajlar klassik ədəbiyyatda çox olsa da, bu istiqamət ədəbiyyatşünaslığımızda hələ işlənilməmişdir). Yaxud XIX yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Seyid Nigarinin vətən həsrətli şeirləri mühacirət ədəbiyyatının bu xüsusiyyətini tamamilə özündə ehtiva edir. Seyid Nigari İsmayıl Siracəddin Şirvaninin Nəqşəndilik təriqətinin müridlərindən idi və onun ətrafında yaranan müridizm hərəkatı nəticəsində Rusiya ekspansiyası uzun müddət Qafqazda möhkəmlənməkdə çətinlik çəkmişdir. Şairin "Qarabağ" şeirinin bir hissəsini gətirdiyimiz nümunədə XX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının bəzi nümayəndələrinin şeiri ilə yaxınlıq təşkil etdiyini aydın görmək olar:

*Nə acəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.
Rəşki-müşk-ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ
Abi-heyvan imiş ənharü pünari-Qarabağ.
Kövsərü Tuba imiş dari-diyari-Qarabağ
Aləmi-cənnət imiş dari-diyari-Qarabağ.*

*İmdi bildim nə imiş vəsfi-həzari-Qarabağ!
Yeridir kim çəkəram ahı zari-Qarabağ.
Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ
Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ.*

*Gəlin, ey əhli-könül, artub azarım, eşidin,
Yox rəvacı, kəsilib bəyü bazarım, eşidin.
Pozulub rəvnəqi-gülzari-baharım, eşidin,
Qalmayıbdır tükənib leylü naharım, eşidin.
Cəm' olun bir yerə, azari-həzarım, eşidin,
İrüşüb vaxtı, qazın dari-məzarım, eşidin.
Yaxılıb səbr, yanub nəyi-qərarım, eşidin,
Alışub suzişilə mayeyi-varım, eşidin.
Dağılın kim, tutuşub nari-mənarım, eşidin,
Yeridir ərşə çıxarsa ahı zarım, eşidin,
Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ
Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ.*

S.Nigaridən sonrakı nəsil Azərbaycan mühacirətinin Amasiyadakı nümayəndəsinin yaradıcılığında isə milli ruh siyasi ruha çevrilir. Ə.Cəfəroğlunun gətirdiyi nümunə XX yüzil mühacirət ədəbiyyatı ilə yaxından səsləşir. Ə.Cəfəroğlu yazır: "Əlimizə keçənn Amasiya Azərbaycan milli şeir nümunələrindən birini verməyi məqsədəuyğun sayırıq:

*Eşidilən bu ələmli sədalar,
Bizi vətən imdadına çağırır,
Türküstanda cənnət kimi səhralar,
Düşmənlərdən təxlis üçün ağlayır.*

*İzsiz qalan şirin sular, yaylalar,
Övladına vətən olmaq istəyir.
Altın torpaq, yaşıl zümrüd ovalar,
Türk toxumu, türk kotanı bəkləyir".⁴⁰*

⁴⁰ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 239

Mühacirət ədəbiyyatındakı milli ruhun ifadəsi amilindən danışarkən, bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz. Milli ruh, yaxud vətənin siyasi müstəqilliyi üçün mücadilə vermək rus mühacirət ədəbiyyatının (eləcə də digər xalqların mühacirət ədəbiyyatı!) hər bir nümayəndəsi üçün xarakterik deyil. Onların içərisində bu mücadiləni aparənlarla yanaşı, yazdığı mövzularla dünya ədəbiyyatına inteqrasiya olan yazıçılar da az olmamışdır. Yaxud hər hansı bir mühacir yazıcının yaradıcılığında olan milli ruhlu əsərləri mühacirət, milli olmayanları qeyri-mühacirət ədəbiyyatını hesab etməliyik?! Bu cür nümunələr Azərbaycan və digər xalqların ədəbiyyatında da istənilən qədərdir.

Mühacirət ədəbiyyatında ikidillilik amili də mühüm rol oynayır. Yəni yazıçı həm öz dilində, həm də yaşadığı ölkənin dilində yazır, əsərləri ilə xalqlar arasında körpü rolunu oynayır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı bu cəhətdən də xarakterik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, zamanından asılı olmayaraq Azərbaycan mühacirlərinin bir qisminin (məvəli şairlər, Hilal Münşi, Məhəmməd Əsəd bəy, Ceyhun Hacıbəyli, Ümmül Banu (Banin) və b.) əsərlərində bu amil gözlənilirdisə, orta əsrlər və XX yüzilin əvvəllərində Türkiyədə Azərbaycan siyasi mühacirətinin açdığı mətbuat orqanlarında çıxış edən nümayəndələrin yaradıcılığı ilə bağlı bunları demək olmur. Yəni gətirdiyi cəmiyyətə inteqrasiya olaraq o dildə, yazıb yaradanlarla yanaşı, orada özlərinə "kiçik vətən" yaradıb onun üçün siyasi mücadilə verən mühacirət qrupları da vardır. Ədəbiyyat istər vətəndə, istərsə də mühacirətdə iki fərqli məkanda yaranmasına baxmayaraq, bir məqsədə xidmət edir; xalqın bədii düşüncəsini və təfəkkürünü ifadə etmiş olur. XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə olan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının dili elə Azərbaycandakı ədəbiyyatın dilidir. İkinci dünya müharibəsi zamanı əsir düşmüş legionerlər haqqında da eyni şeyi demək olar. Ancaq Avropaya gedən mühacirlərimiz (H.Münşi, Ə.Topçubaşov, M.Əsəd bəy, C.Hacıbəyli, Ü.Banu (Banin) və b.)

isə yaşadığı ölkənin dilində yazıb yaradır, Azərbaycan həqiqətlərini çatdırırdılar.

Mühacirət ədəbiyyatından vətəndəki siyasi durum üçün müxalif mövqe gözləmək, yaxud müxalif mövqeli əsərləri mühacirət, başqalarını qeyri-mühacirət ədəbiyyatı hesab etmək də mövcud ədəbiyyatşünaslığın yanlış mövqelərindən biridir. Ötən yüzilliyin 20-30-cu illərində rus mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri İ.Bunin, A.Kuprin, İ.Şmelev, B.Zaytsev, D.Merejkovski, K.Balmot, Z.Qippus, V.Xodaseviç, Teffi (yeri gəlmişkən, Ümmül Banu məhz bu mühacirət qrupunun içində olmuşdur) və b. yaradıcılığında bu mövqe aşkar görünürdüsə, sonrakı illərin mühacirət dalgasında bu mövqe bir qədər zəifləmişdir. Əgər Qayto Qazdanovun yaradıcılığında rus mövzusu başlıca yer tutmuşdusa, Vladimir Nabokov, Boris Poplavski və b. yaradıcılığında bu mövzular aparıcı xətti təşkil etmir. Ümumiyyətlə, bütün mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri zamanla publisistik tondan uzaqlaşaraq dünya ədəbiyyatına yaxından inteqrasiya olunmuş və əvvəlki mövzu və problematikamı dəyişmişlər.

Fikrimizcə, mühacirlik mühitinin, ortamının mövcudluğu da mühacirəti formalaşdıran əsas amillərdən biridir. M.Əsəd bəyin düşdüyü mühitlə A.İldırımın düşdüyü ortam arasındakı fərqlər onların yaradıcılığında da özünü açıq şəkildə göstərir. Yaxud Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu daha çox turançılıq, türkçülük miqyasında düşündüklərindən yaradıcılıqlarında da global məsələlərin, eləcə də Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərin ifadəsi başlıca yer tutur, milli məsələ isə arxa plana keçirdi.

Beləliklə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının xarakterinə və nəzəri statusuna nəzər salarkən onun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu görürük. Onun nə sərhədlərini, nə də xarakterini rus ədəbiyyatı ilə müqayisə etmək olmaz və bu yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sərhədləri və xarakteri ilə bağlı tədqiqatlarda rus ədəbiyyatşünaslarının bölgüsünün mexaniki şəkildə tətbiqi

mühacirətşünaslığımızın düzgün yolda olmadığını göstərir. Çünki rus ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı fərqli tarixi şəraitdə inkişaf etmiş və fərqli özünəməxsusluqlara malik olmuşdur. Rus mühacirət ədəbiyyatı xronoloji sərhədləri belədir: 1918-1940; 1940-1950 və 1960-1980. Lakin sonuncu mərhələdə rus ədəbiyyatının A.Soljenitsin, İ.Brodski, S.Dovlatov kimi nümayəndələri olmuşdusa, Azərbaycan ədəbiyyatının bu cür nümayəndələri olmamışdır. Biz bu mərhələdə yalnız mühacirət ədəbiyyatının mərhələsindən danışa bilərik, mühacirət isə olmamışdır.

Bütün bunlardan sonra Azərbaycan mühacirətinin mərhələ və problemlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Ərəbistanda mühacir həyatı yaşayan ərəbdilli Azərbaycan şairləri (Bərekəveyh Zəncani, Müğləsi Marağayi, Musa Şəhəvat, İsmayıl İbn Yəsar, Əbül Abbas Əl-Əmə və b.).

2. Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif səbəblərdən fərdi mühacirlik həyatı yaşayan şairlər (İmadəddin Nəsimi).

3. XV-XVI yüzilliklərdə siyasi səbəblərdən ölkəni tərk edərək Osmanlıya mühacirət edən şairlər (Gülşəni, Qəribi, Xəlili, Niyazi, Həşimi, Həbib, Süruri, Bəsiri, Dərviş Səfi və b.).

4. XIX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra ölkəni tərk edən siyasi və ədəbi mühacirət (Seyid Nigari, Sadi Qarabaği, Sebati, Seraci və b.).

5. XX yüzilin əvvəllərindən sovetlərə qədərki dövr. Regionda baş verən tarixi, ictimai, siyasi hadisələr (1905-1907-ci illər qanlı erməni qırğınları) bir çox yazarlarımızın məcburi, ya könüllü yaşayış yerini dəyişmələrinə səbəb olur. Konkret olaraq Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun ailələri ilə birlikdə Azərbaycandan köç etmələri ötən yüzillikdə mühacirətin ilk dalgasının əsasını qoyur. M.Hadinin bu illərdə bir müddət mühacirətdə olması faktını da yaddan çıxarmaq olmaz. Lakin onu da nəzərdən qaçırmayaq ki, tarixi hadisələrə uyğun olaraq onlar vətənə gəlib-gətmək imkanı əldə etmişdilər. Elə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dönməsində Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan istiqalalı

uğrunda apardığı siyasi iş, Məclisi-məbusanın üzvü olması da bunu sübut edir. Ə.Hüseynzadə isə, hətta Sovet dövründə I Türkoloji qurultayın (1926) məruzəçilərindən biri olmuş, Bakıda qurultayda iştirak etmişdir.

6. Sovetlər zamanından II Dünya müharibəsinə qədər. Bu mərhələni Azərbaycan mühacirətinin həm siyasi, həm ədəbi-bədii, həm də elmi istiqamətlərdə təşkilatlanma və inkişaf dalğası kimi dəyərləndirmək mümkündür. Ədəbi, nəzəri irs baxımından da bu dövr zəngin və çoxçeşidlidir. M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu, Ə.Yurdsevər, Gültəkin, A.İldırım, H.Baykara, M.Əsəd bəy, Ümmül Banu (Banin), C.Hacıbəyli və b. yeni mühacirət ədəbi, nəzəri, elmi fikrinin inkişafında önəmli rol oynamışlar.

7. II Dünya müharibəsi zamanı. Bu mərhələ keyfiyyətə yeniləşmə və dəyişməyə məruz qalır. Belə ki, mühacirətin bir qolu olan legion ədəbiyyatı yaranır. Legion ədəbiyyatı mövzu, problematika və ədəbi-estetik cəhətdən mühacirət ədəbiyyatının bir tərkib hissəsidir və araşdırmaları da bu istiqamətdə aparmaq lazımdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yanlış olaraq mühacirətin 60-80-ci illər mərhələsinin olduğu da göstərilir. Lakin Rus ədəbiyyatından fərqli olaraq 60-80-ci illərdə Azərbaycandan mühacirət baş vermir. Bu dövr əvvəlki mühacirətin yeni mərhələsi kimi səciyyələnə bilər.

Əlbəttə, bu mərhələlər şərtdir və hər şeydən əvvəl, tarixi, ictimai-siyasi hadisələr fonunda dəyişməyə məruz qalır. Həqiqətdə isə Azərbaycan mühacirət ədəbi irsi zaman və məkan baxımından son dərəcə çoxçeşidli, zəngin və çoxsəslidir. Bu ədəbi irs mövzusunun asılı olmayaraq Azərbaycan bədii, ədəbi, elmi-nəzəri düşüncəsini özündə əks etdirir. Bizim mühacirətşünaslığımıza isə yalnız bu bədii, ədəbi, nəzəri, elmi irsi düzgün sistemləşdirmək və araşdırmaq qalır.

1.3. Mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması problemləri

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının yaşı beş yüz ili aşsa da, araşdırılmasının yaşı o qədər də çox deyil; sovet dövründə ara-sıra mühacirət ədəbiyyatını tənqid edən və birtərəfli qiymətləndirilən məqalələri nəzərə almasaq, son 30 illik bir dövrü əhatə edir. Müstəqillik illərindən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatı intensiv araşdırma obyektinə olur. Bu müddətdə Bəkir Nəbiyev, Elçin, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Vəqif Sultanlı, Vilayət Quliyev, Alxan Bayramoğlu, Mübariz Süleymanlı, Şəlalə Hümətova, Həsən Quliyev, Nazif Qəhrəmanlı, Abid Tahirli, Nəsiman Yaqublu, Azər Turan, Elşən Əbdülhəsəni və b. mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə və şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş araşdırmaları bu zəngin irsin çatdırılması və təhlilə cəlb olunması baxımından mühüm yer tutur. Türkiyə ədəbiyyatşünası Yavuz Akpınarın araşdırmaları elmi-nəzəri, funksionallıq baxımından başlıca yerlərdən birini tutur. 1991 və 2016-cı illərdə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda keçirilən konfranslarda edilən məruzələr də bu sahədə olan boşluqları doldurmağa, mühacirət ədəbiyyatını elmi və nəzəri cəhətdən təhlil etmək üçün mötəbər tribuna olmuşdur. Ümumilikdə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı çoxlu məqalələr, monoqrafiyalar, kitablar və dissertasiyalar yazılmışdır. Lakin mühacirət ədəbiyyatı irsi forma, məzmun, problem, şəxsiyyətləri baxımından o qədər zəngindir ki, onu pərakəndə şəkildə araşdırmaq, təhlil etmək və müəyyən elmi qənaətlərə gəlmək mümkünsüzdür. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mühacirət irsi yalnız ədəbiyyatla məhdudlaşmış, tarix, siyasət, etnoqrafiya, dilçilik və s. istiqamətlər mühacirətşünaslığın problemləri kimi kompleks olaraq öyrənilməli və araşdırılmalıdır. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə,

Ə. Ağaoğlu, M.B. Məmmədşad, Ə. Cəfəroğlu, Ə. Yurdsever, A. Dağlı, A. İldırım, M. Əsəd bəy (Qurban Səid), Gültəkin, C. Hacıbəyli və b. onlarla ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığını, mühacirət mətbuatını və s. konseptual araşdırmaq üçün vaxt, zaman və geniş elmi erudisiya tələb edir. Bundan başqa mühacirət ədəbiyyatı ədəbiyyatşünaslığımızın yeni sahəsi olduğundan onun araşdırılması məsələlərində də müəyyən problemlər vardır. Əvvəlki məqalələrimizdə mühacirət ədəbiyyatı probleminin qoyuluşu, sərhədləri, strukturu, mərhələləri ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Lakin mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması problemləri ilə bağlı ədəbiyyatşünaslığımızda olan boşluqlar var ki, bu məsələlərə də toxunmaq istərdik. Ümumən, ədəbiyyatşünaslığımızda mövcud olan bir neçə qüsurluq mühacirətşünaslıqdan da yan keçməmişdir; birincisi, opponentin arqumentinə qarşı fakt qoymaq əvəzinə, bir və ya bir neçə cümlə ilə sözünü deyib keçmək; ikincisi, elm hər şeydən əvvəl, sistemlilik tələb edir, bu sahədəki araşdırmalarda nəzəri sistemlilik, dağınıqlıq özünü göstərir; üçüncüsü, özünün konsepsiyasına malik olmamaq, yaxud kənardan gəlmə konsepsiyaya üstünlük vermək; dördüncüsü, məşğul olduğu sahəni özünün monopoliası hesab edərək buraya daxil olmaq istəyənləri "Xudayar bəy dəyənəyi" və qeyri-etik ifadələrlə qarşılamaq və s.

Sonuncu xüsusiyyət elmi üslubun malı olmasa da, araşdırmalarda tez-tez rast gəldiyimiz problemlərdəndir.

Məlumdur ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sərhədləri və mərhələləri ilə bağlı prof. V. Sultanlı ilk dəfə araşdırmalar apararaq müəyyən qənaətlərə gəlmişdir. M. Ə. Rəsulzadəyə həsr olunmuş "Ağır yolun yolçusu" (1996), "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" (1998) kitablarının müəllifi Vəqif Sultanlı mühacirət ədəbiyyatının xarakteri, təşəkkülü, mərhələləri və personaliyaları ilə bağlı müəyyən fikirlər, söyləmişdir. Onun fikirlərindən biri də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sərhədləri ilə bağlıdır (bu barədə əvvəldə bəhs etdiyimizdən burada üzərində geniş dayanmırıq). Olsun ki, bu fikirlərdə

müzakirə üçün müəyyən məqamlar da olsun, həqiqət yalnız mübahisə və müzakirələrdə ortaya çıxır. Lakin opponentin bu fikirlərini təpki ilə qarşılamaq yox, arqumentlərinə qarşı fakt qoymaq, faktlarla etiraz etmək lazımdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nikpur Cabbarlı isə opponentinin bu fikrini qəbul etməyərək yazır: "...ədəbiyyat tarixçiliyinə XIX əsrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının mövcudluğunu təsdiq edəcək heç bir fakt məlum deyil. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan siyasi mühacirətinin mətbu irsində də bizim (özünü nəzərdə tutur-B.Ə.) "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" altında öyrəndiyimiz ədəbiyyatın ideoloji-siyasi və bədii-estetik dəyərlər sisteminə daxil ola biləcək örnəklərə təsadüf etmirik"⁴¹.

Vəssalam, halbuki bu cür örnəklər həm prof. V. Sultanlının, həm mənim, həm də bir çox mühacirətşünas alimlərin tədqiqatlarında yer almış, orta əsrlər və XIX əsr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatından bədii örnəklər gətirilmişdir. V. Sultanlı da mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı ilk tədqiqat əsərlərində məhz bunu demək istəyir, bu fikri təsdiq etmək üçün gərək ondan əvvəl kimsə yazmış olmalıydı?! V. Sultanlı bu fikirdədir ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi çox qədimlərə gedir. Əgər N. Cabbarlı bu fikrin mövcudluğunu qəbul etmək istəmirsə, onda akademik Həmid Araslının, türk alimi ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının müəllifi İsmayıl Hikmətin araşdırmalarına nəzər salsın. Onların tədqiqatlarında da orta əsrlər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və onun nümayəndələrindən söhbət açılır. Türkiyədə çalışan V. Musalı isə orta əsrlərdə Azərbaycandan Osmanlıya köç edən qırxa yaxın mühacir şairin olmasından bəhs edir. Azərbaycanda aparılan ən son tədqiqatlarda da orta əsrlərdə mühacirət ədəbiyyatının olması təsdiq edilir. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Yaqub Babayev yazır: "XV-XVI yüzilliklərdə yaranan bədii təfəkkür məhsullarımızın bir qolunu

⁴¹ N. Cabbarlı. Azərbaycan mühacirət nəşri. B., 2011, s. 18

mühacirət ədəbiyyatı (seçmə Y.Babayevindir-B.Ə.) təşkil edir. Ayırı-ayrı sənətkarlar ölkəni tərk edib ya Osmanlı dövlətinin ərazisinə, ya da Orta Asiyaya üz tuturlar. Mühacirətin müxtəlif səbəbləri var idi. Məmləkətdə baş verən feodal müharibələri, iğtişşalar, qayğısızlıq, maddi çətinlik, özlərinə qarşı diqqət, qayğı görməməkdən doğan inciklik hissi, daha yaxşı güzəran və şən-şöhrət arzusu və s. bu səbəblər sırasında idi".⁴² Türkiyə araşdırıcısı Y.Akpınar da bu fikirdədir ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixini yalnız XX yüzillə məhdudlaşdırmaq olmaz. Mühacirət ədəbiyyatının tarixi ilə bağlı moderator Elnarə Akimovanın sualını cavablandıran ədəbiyyatşünas deyir: "Bu, "mühacirət" deyəndə sizin nə başa düşdüyünüza bağlıdır. Əgər mühacirət bir ayrı xalqın istilası altına düşməksə və o istila səbəbiylə yer dəyişməksə, məcburi bir köçkünlükdürsə, çarlıq buranı basanda—1804-də, 1805-də nə isə, 1828-ə kimi, Türkiyəyə köçlər oldu. Kütlələr halında. Sadəcə, beş on nəfər deyil, minlərlə insan Qarabağdan köçüb gedib. Məsələn, o zaman mühacirət ədəbiyyatında Nigarini də götürmək lazım. Seyid Mir Həmzə Nigarini deyirəm.

Elnarə Akimova: Siz konfransda səsləndirdiyiniz çıxışda da vurğuladınız onu.

Yavuz Akpınar: Bəli! Onun ətrafında Amasyada bir ədəbi mühit də var, məktəb var. Hətta, dünən də dedim, bundan bir ay əvvəl Amasyadan Zire şəhərindən Talibi ismində birinin "Divan"-ını gətirdilər, Mir Həmzə məktəbinə bağlı. Əlyazmalarının surətini alıb verəcəyəm. Baxsanız, görəcəksiniz ki, bu da mühacirətdir.

Elnarə Akimova: Onda yalnız siyasi məsələlər rol oynamır da...

Yavuz Akpınar: Niyə də olmur? Məmməd Əmin Rəsulzadə əlinə silah alıb sovellərlə döyüşmədi. Amma Nigari Osmanlı ordusunda Rusiyaya qarşı 20 mindən artıq adamla iştirak etdi.

⁴² Y.Babayev. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, 2012, s. 314

Nigarinin şeirlərində savaş ruhu yoxdur. Onun Şeyx Şamilədən gələn cihad fikri var, amma onu şeirlərində görə bilməzsiz. Həyatında var cihad, şeirlərində isə romantik fikirlər var. Amma bu da bir mühacirətdir. Çünki Amasyada hələ də yaşayan Azərbaycan köçkünləri var".⁴³

Y.Akpınarın bu fikri Ə.Cəfəroğlunun Amasiyada Azərbaycan şeir məktəbinin olması fikri ilə tamamilə üst-üstə düşür. Məsələn burasındadır ki, Ə.Cəfəroğlu bu fikirləri gəlişigözl demir, müəyyən faktlara əsaslanaraq yazırdı. Bu barədə vaxtilə onun redaktoru olduğu "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisində də yazılar getmişdir. M.Şakirin "Anadoluda azəri şairlərə ait bir kaç not" silsilə məqalələrindən (üç məqalə) birincisini Sebatiyə həsr etmişdir. Tədqiqatçının yazığına görə "Sebati boyu ortaya yaxın, vücudu tıknaz, ağ və sık sakkallı olup, kalendermeşrep, nükteperdaz ve latifegil" idi. Ən maraqlı cəhət burasındadır ki, müəllif onun Türkiyəyə mühacirət etdiyini xüsusi qeyd edir: "Sebati, takriben (1843.M.-1260 H.) tarixlerinde, bugünkü Şeki şəhrinin "Kurtkaşın" karyesinde tevellüt etmiştir. Bulunduğu muhit içinde, dikkata şayan bir zeka ve istidat ile temayüz eden bu şairin adı "Mehmet Sebattin"dir. Küçük yaşta, ailesiyle beraber, Azerbaycandan Erzuruma hicret ve bir müddet Erzurumda ikamet etdikten sonra-Azeri mühacirlerin daha mütekasif bir surette meskun bulunduğu Amasyaya (ayrıntı mənimdir-B.Ə.) gelerek burada tevattun etmiştir".⁴⁴

Göründüyü kimi, tədqiqatçı Amasyada azərbaycanlı mühacir şairlərin olduğunu bir daha təsdiq edir. Müəllif Sebastianin iki qəzəlini də təqdim edir. Qəzəllərin biri "Aşığan güyü Nigara ağlar çekilür, Qorqarım ağlamadan gözlərə ağlar çekilür" beytilə başlayır və Seyid Nigariyə çəkilən dağı (Seracinin

⁴³ Mühacirət ədəbiyyatının professional araşdırılması lazımdır. Dəyirmi stol. "Ədəbiyyat qəzeti", 2016, 18 oktyabr

⁴⁴ M.Şakir. "Anadoluda azəri şairlərə ait bir kaç not" I-Sebati. "Azərbaycan yurd bilgisi", 1933, N 15, s. 97

ölümü) təsvir edir. Digəri isə yenə də Seracının ölümünə həsr olunub:

*Ah kim söndü Sirac-i bezm-i irfan ey diriğ
Qaldılar ehl-i muhabbet sine suzan ey diriğ
Geldi emr-i ircağı gitti ol peyki vefa
Tab-i hikmet meşut-i emr-ü ferman ey diriğ
Xane-i işret xarab oldu qırıldı şişeler
Saqi-yü gülçehre qaldı mest-ü hayran ey diriğ
...İstedim tab-i Sebatiden anın tarixini
Ah-u hasret çekdi ol an dedi bi can ey diriğ⁴⁵*

M.Şakir bu silsilədən olan ikinci məqaləsində ("Azərbaycan yurd bilgisi", 1933, n 21-22) Nigarinin oğlu Seracının ən yaxın dostu Sədi Qarabağının yaradıcılığından söhbət açır və əsərlərindən bir neçəsini təqdim edir. Üçüncü məqaləsində isə başqa bir mühacir azərbaycanlı şairdən-Mahmud Əfəndidən söz açır, onun Qarabağ vilayətinin Qaraqaş kəndində doğulduğunu, adaşı olan Hacı Mahmud Əfəndinin dələlətilə *"Rusiyadan, o zaman Merzifonda bulunan Hamza Nigari mərhumun yanına göndərildiyini"* yazır.⁴⁶ Hacı Mahmud Əfəndinin şeirdə təxəllüsünün Talibi olduğu göstərilir. Nigarinin vəsəyəti altında yetişdiyi və olduqca "məsud" bir həyat yaşadığı göstərilir. Nigarinin Harputda vəfatına qədər onun yanında qalmışdır. Nigarinin onun vəfatından sonra (1887) Amasyaya dönmüş və onun vəsiyyətinə görə bir müddət türbəsinin müəzzinliyini yapmışdır. 1330-cu ildə (1913-cü il) Amasyada vəfat etmiş, Şamlar məzarlığında dəfn edilmişdir. Tədqiqatçı Mahmud Əfəndinin bir qəzəlini və bir mürəbbə qəzəlini də təqdim etmişdir.

Her kim sanma gülşeni savdaya düşərmiş

⁴⁵ M.Şakir. "Anadoluda azəri şairlərə ait bir kaç not" I-Sebat. "Azərbaycan yurd bilgisi", 1933, N 15, s. 100

⁴⁶ M.Şakir. "Anadoluda azəri şairlərə aid bir kaç not. III-Nigari-zade Mahmut". "Azərbaycan yurd bilgisi", 1933, N 23, s. 403

*Bülbül kibi bin derd ile heyhaya düşərmiş
Can terkin edüp badiya peymaya düşərmiş
Leylaya heves kim ede sahraya düşərmiş
Mecnun olup ol Kayis gibi vaye düşərmiş
Giftara eger Tuti gibi açsa zəbanlar
Leb beste olur karşıda sultanla hanlar
Bi perde çıkıp mesti revan olduğu anlar
gül ruyuna kim baksa döker gözleri kanlar
Gəmzesine kim meylede gāvğaya düşərmiş⁴⁷*

Maraqlı burasındadır ki, M.Şakir Talibinin əldə mövcud olan iki qəzəlidən söhbət açır. Prof.Dr. Yavuz Akpınar da "Ədəbiyyat qəzeti"nə müsahibəsində Seyid Nigari məktəbinə bağlı Talibi adlı şairdən bəhs edir və bu yaxınlarda ona Talibi adlı bir şairin divanının gətirildiyini qeyd edir.⁴⁸ Araşdırmalar aparılarsa, daha bir çox şairlərin əlyazmaları, yaxud şeirlərini üzə çıxarmaq mümkün ola bilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan yurd bilgisi"ndə dərc etdirdiyi silsilə "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi" məqalələrində xüsusi qeyd olunan Amasyada yaşayıb yaranan mühacir Azərbaycan şairlərinin şeirləri araşdırılmalı və üzə çıxarılmalıdır.

İndi belə bir vəziyyət yaranmışdır; Azərbaycanın və Türkiyənin görkəmli alimləri H.Arash, İ.Hikmət, mühacir ömrü yaşayan Ə.Cəfəroğlu, M.Şakir, akademik İ.Həbibbəyli, Prof.Dr. Yavuz Akpınar, professorlar V.Sultanlı, Y.Babayev, B.Əhmədov, folologiya üzrə fəlsəfə doktoru V.Musalı və daha nə bilim kimlər Azərbaycan mühacirətinin tarixini orta əsrlərə aparıb çıxarır, XIX əsrdə mühacirət ədəbiyyatından təkzibolunmaz faktlarla söhbət açsalar da, N.Cabbarlı iki ayağını bir başmağa dirəyib, heç bir arqument göstərmədən XX əsrin 20-ci illərindən

⁴⁷ M.Şakir. "Anadoluda Azəri şairlərinə ait bir kaç not. III-Nigari-Zade Mahmut". "Azərbaycan yurd bilgisi", N 23, s. 405

⁴⁸ Mühacirət ədəbiyyatının professional araşdırılması lazımdır. Dəyirmi stol. "Ədəbiyyat qəzeti", 2016, 18 oktyabr

əvvəl mühacirətin olmadığını iddia edir. Və fikrini əsaslandırmaq üçün suda boğulan saman çöpündən yapışan kimi, Y.Borevin bir-iki heç bir həqiqəti ifadə etməyən fikrinə istinad edir. Bu qədər örnəkləri görməzdən gəlmək, danmaq və nəzərə almamaq sadəcə elmi həqiqətdən uzaq durmaq deyil, həm də mənasız inadkarlıq, elmi düşüncəyə hörmətsizlikdən başqa bir şey deyil. Elm argumentləri sevir, inkarı yox!..

N.Cabbarlı 1909-1910-cu illərdə Türkiyəyə mühacirət edən Ə.Əgəoğlu, Ə.Hüseynzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövründən bəhs edən V.Sultanlıya iradlarını bildirir, onların bu mərhələdə yazmadıqlarını və buna görə də Ə.Əgəoğlunun mühacirət yaradıcılığının yalnız 1920-30-cu illər arasında baş verdiyini iddia edir. Bəs onda, M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə dərc edilən məqalələrini haraya qoyaq? Ə.Əgəoğlunun 1912-ci ildən başlayaraq "Tərcümani həqiqət"də, "Sirati-müstəqim"də, "İctihad"da dərc olunan məqalələrini necə edək?! Bunun müqabilində V.Sultanlıya *"Araşdırmalar göstərir ki, 1909-cu ildən mühacirətdə olan Ə.Əgəoğlu yalnız 1920-30-cu illərdə qələmə aldığı bədii əsərlərlə mühacirət ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyə başlamışdır"*⁴⁹ fikrinin arxasında heç bir fakt dayanmır. Həm də belə çıxır ki, 1909-cu ildə mühacirət edən Ə.Əgəoğlunun, 1910-cu ildə İstanbulla gedən Ə.Hüseynzadənin mühacirət dövrünü onların əsərlərinin yazıldığı zamanla başlamaq lazımdır. Elə buna görə də, Ə.Əgəoğlunun "Könülsüz olmaz", "Üç mədəniyyət" əsərlərini də mühacirətə daxil etməyərək yazır: *"Yeri gəlmişkən, Ə.Əgəoğlunun Maltada sürgündə olarkən yazdığı "Könülsüz olmaz" və "Üç mədəniyyət" əsərlərini də V.Sultanlı yanlış olaraq mühacirət ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdir edir"*⁵⁰.

Maraqlıdır, Maltada ikiqat mühacirət günlərini yaşayan Ə.Əgəoğlunun bu əsərlərini N.Cabbarlı nədən mühacirət ədəbiyyatına daxil etmədiyini heç cür əsaslandırma bilmir. Tədqiqatçı bu

iradları prof. V.Sultanlıya ona görə bildirir ki, XX əsrin əvvəllərində mühacirətin olmadığını sübuta yetirə bilsin. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində Türkiyəyə mühacirət edən M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Əgəoğlunun bu dövrdə yaradıcılığının olmadığı fikrini irəli sürərək mühacirətin tarixini zorla XX əsrin 20-ci illərindən başlamaq istəyir. Niyə?! Nə üçün?! Bu məntiqlə yanaşsaq mühacirlərin yalnız əsərlərin yazıldığı dövrü onun mühacirət dövrü hesab etmək olar, geridə qalan dövrünü isə mühacirətə aid etmək olmaz(?). Mən də bu fikirdəyəm ki, Ə.Hüseynzadə bu dövrdə "Türk yurdu"nda deyildiyi kimi "reçet eden başqa bir şey yazamamışdır" (bu fikir 1914-cü ildə işlənmişdir, sonralar ədibin "Qərbin iki dastanında türk" əsəri yazılmış və I Türkoloji qurultayda məruzə edilmiş, bir neçə şeiri də ortaya çıxmışdır), ancaq bir ədibin fiziki mühacirət həyatı əgər 1910-cu ildən başlayırsa, onu necə 20-ci illərin mühacirətinə aparıb çıxarmaq olar. Buna görə də, XX əsr mühacirətinin tarixini əsrin əvvəllərinə, ondan da daha əvvəllərə aparanaqlar haqlıdır, bununla yalnız razılaşmaq lazımdır, zərər təkliz etmək yox... Ümumiyyətlə, mühacirətlə bağlı fikirlərə, konsepsiyalara bir təftişçi gözü ilə baxmaq və təftişçi leksikonu ilə ifadə etmək alimə yaraşmır. V.Sultanlının X.Təbrizi, Ş.Sührəverdi, İ.Nəsimini və digər orta əsr klassik sənətkarları mühacir hesab etməsi ilə razılaşmayaraq professor haqqında *"Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı yanlışlıq və ziddiyyətlərinin bununla bitmədiyini"*⁵¹ bildirir və sonrakı "səhvləri" üzərində dayanır. O, Y.V.Çəmənzəmininin 20-ci illər həyatının mühacir hesab olunması ilə ona görə razılaşmır ki, Y.V.Çəmənzəminli mühacirətdə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, X.Xasənəmmədov kimi mühacirət liderlərinə qarşı müxalifətdə olmuşdur.⁵²

Çox qəribədir, mühacirlərin arasındakı münasibətlərin onların mühacir olmaqlarına nə daxli var?! Mühacirlərin heç də hamısı bir-birinə "can deyib can eşitmirdilər", bunun onların

⁴⁹ N.Cabbarlı. Azərbaycan mühacirət nəsi. B., 2011, s. 19

⁵⁰ Yəni orada, s. 19

⁵¹ N.Cabbarlı. Azərbaycan mühacirət nəsi. B., 2011, s. 20

⁵² Yəni orada.

mühacirət hesab edib-etməməyimizə heç bir təsiri yoxdur. Y.V.Çəmənzəminlinin "Müsavətçiyə cavab" məqaləsinə əsaslanıb onu mühacir hesab etməmək də problemə doğru yanaşmaqdan irəli gəlir. Opponentin başqa iradları isə Y.V.Çəmənzəminlinin "Anadolu istiqlal savaşına münasibətdə qeyri-korrekt davranışı" ilə bağlıdır. Bu barədə Ə. Ağaoğlunun oğlu S. Ağaoğlunun yazısına istinad edilir. Əvvəlcə, bu faktın özü belə onun mühacir olmasına əsla təsir göstərə bilməz, çünki Y.V.Çəmənzəminli "Paris xəbərləri" qəzetində məqalələrlə çıxış etmişdir. İkincisi, o zamanlar uşaq olan S. Ağaoğlunun xatirəsinə əsaslanıb Y.V.Çəmənzəminlinin Anadolu istiqlal savaşının əleyhinə olması fikrinə gəlmək də doğru deyil, sadəcə bu mücadiləyə "soyuq davranıyordun" (S. Ağaoğlu) deyilir. Bundan başqa qeyri bir mənbə S. Ağaoğlunun sözlərini təsdiq etmir. Hətta bu fakt düzgün olsa belə, Y.V.Çəmənzəminlinin Fransadakı mühacirliyinə heç bir daxil olmamalıdır.

N. Cabbarlının bəzi ədəbiyyatşünaslara (o cümlədən bu sətirlərin müəllifinə) başqa bir iradı isə Gültəkinin Türkiyədə yazılmış poeziyasının mühacirət ədəbiyyatına aid olub-olmaması məsələsindədir. Məsələn burasındadır ki, doğrudan da Gültəkin rəsmi şəkildə mühacir olmamış, Türkiyəyə təhsil dalınca getmişdi. Lakin o Türkiyədə olarkən Cümhuriyyət süqut etmiş, bolşeviklərin repressiyasından yaxa qurtaran və Azərbaycan istiqlalı uğrunda çalışan siyasi, ədəbi, mədəni, yaxud sadəcə adamlar belə bu rejimdən baş götürüb öz həyatlarını mühacirətdə yaşamağa qərar vermişdilər. M. Ə. Rəsulzadənin İstanbulla gəlişi ilə siyasi mühacirət təşkilatlanma prosesini həyata keçirmiş, çox qısa bir zamanda özlərinin mətbuat orqanlarını yaratmışdılar. "Yeni Kafkasiya", "Odlu yurd", sonralar "Azərbaycan yurd bilgisi" və s. mətbuat orqanlarında Azərbaycanla bağlı siyasi, ədəbi, mədəni, tarixi yazılar gedirdi. Mühacirət mətbuatı Azərbaycanda gedən prosesləri bir an da olsun gözdən qaçırmırdı. Bu, hər şeydən əvvəl, siyasi mühacirətin təşkilatlanmasından asılı idi. Burda dərc edilən

yazılara, fikirlərə önəm verildiyindəndir ki, o zamankı sovet mətbuatı dərhal cavab verirdi. S. Rüstəm "Müsavətçiyə cavab" poemasında "Öz "Odlu yurd"unda mirzəbalalar, Hər gün haqqımızda yalan balalar", -deyə səslənirdi. Məsələn heç də onda deyil, məsələn iki cəbhənin formalaşmasında idi. Gültəkin də tələbə olmasına rəğmən, mühacirət mətbuatında özünün istiqlal poeziyası ilə çıxışlar edirdi. Özü də bu şeirlər siyasi tonu etibarilə bütün şeirlərdən fərqlənirdi. Hətta cəsarətlə demək olar ki, məhz Gültəkinin şeirləri ilə yeni dövrdə Azərbaycan mühacirət poeziyasında istiqlal ideyasının əsası qoyulmuşdur. Onun şeirləri "Azərbaycanlı Gültəkin" adı ilə əvvəlcə "Yeni Kafkasiya"da, sonra isə "Gültəkin" adı ilə 1928-ci ildə "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində, 1948-ci ildə isə "Buzlu cəhənnəm" kitabında dərc olunmuşdur. Gültəkinin şeirləri nəinki Türkiyə mühacirlərinin arasında, hətta İkinci Dünya müharibəsi zamanı Azərbaycan legionerlərinin arasında da geniş yayılmış, dillər əzbəri olmuşdur. Son araşdırmalar nəticəsində isə məlum olmuşdur ki, Gültəkinin şeirləri hətta Yaponiyada olan türk mühacirlər arasında geniş yayılmışdır. 1931-ci ildə nəşr olunmağa başlayan Yaponiyadakı türk xalqlarının ortaq orqanı "Yeni Yapone möxbire" dərgisində Gültəkinin "Azəri kommunistinə" şeiri dərc edilmişdir.⁵³ Şeirlə yanaşı dərc edilən redaksiya yazısından da görünür ki, "İstiqlal uğrunda" məcmuəsi onların əlinə çatmış və burada əksəriyyəti Gültəkinin şeirləri olan parçalar mühacirət mətni kimi qəbul edilmişdir: "Əmin bəy (söhbət Məhəmməd Əmindən gedir-B.Ə.) Rəsulzadə Qafqaziya müsəlman istiqlalçıların məşhur yolbaşçılarından olub, Azərbaycan istiqlal davasını tərvic edici "İstiqlal" qəzetəsini təhrir və nəşr etməkdədir. Məzkur məktub ilə bərabər Azərbaycan nəşriyyatından 8-ci san (saylı) şeirlər məcmuəsi nam (adlı) 166 səhifəlik "İstiqlal uğrunda" yazılmış bir kitabıq idarəməzə gəldi".⁵⁴

⁵³ "Yeni Yapone möxbire", 1933, N 6-7

⁵⁴ "Yeni Yapone möxbire", 1933, N 6-7

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da Gültəkinin istiqlal şeirləri bütün araşdırmalarda mühacirət ədəbi faktı olaraq təhlil edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, M.B.Məmmədzadə, H.Baykara və b. onun şeirlərini mühacirət ədəbiyyatı kontekstində araşdırmış və bu baxımdan qiymət vermişlər. Tədqiqatçı alim Əli Şamil də 80-ci illərdən başlayaraq bu şeirləri mühacirət ədəbiyyatı olaraq təqdim edir. Mənim də "Bir istiqlal yolçusu" (B., "Elm", 2003) monoqrafiyabda şairin poeziyası məhz bu istiqamətdə araşdırılmışdır. Ancaq, sən demə, Gültəkinin bu şeirləri mühacirət ədəbiyyatı olaraq öyrənilə bilməmiş, ona görə ki, Gültəkin rəsmi olaraq mühacir olmamışdır. İndi Gültəkin görək rəsmi arayış gətirib N.Cabbarlıya göstərə ki, o özü mühacir olmasa da, şeirləri yaranma arealı, çap məkanı, ruhu, mövzusu, problematikası baxımından tamamilə mühacirət ədəbiyyatıdır. Onun repressiya olunduğu zaman 37-ci ilin istintaq sənədlərində də "Yeni Kafkasiya"da şeirləri ilə çıxış etməsi ittiham kimi səsləndirilmişdi. Belə bir faktı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycan mühacirət poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Almas İldırımın mühacirətdə dərc edilən ilk kitabı "Boğulmayan bir səs"in üz qabığında Gültəkinin "İstiqlal o senməyən müəbbət bir meşgəle, Könüllərdə tutuşur gözəldə sönse bele" misraları verilmiş və müəlif də göstərilmişdir. A.İldırımın Gültəkinin mühacirət poeziyasından təsirlənməsi şübhəsizdir. Bircə onu aydınlaşdırmaq lazım gəlir ki, bu şeirlər A.İldırımın əlinə 20-ci illərdə vətəndə, yoxsa Türkiyədə çatmışdır. Belə ehtimal etmək olar ki, bu şeirlər şairin əlinə Elazığda çatmışdır. Ona görə ki, 20-ci illərdə bu şeirlər şairin əlinə çatsaydı, bu və ya digər şəkildə şeirlərində öz əksini tapardı. Gültəkinin şeirlərinin 20-30-cu illərdə Azərbaycan mühacirləri arasında çox məşhur olmasına əsaslanaraq, deyə bilərik ki, Gültəkin yaradıcılığı şairin əlinə məhz Türkiyədə yaşadığından sonra düşmüş və ilk kitabının üz qabığında bütün şeirlərinə epigraf vermişdir.

Gültəkinlə bağlı bir incə məqamı mütləq burada qeyd etmək yerinə düşərdi; o da Gültəkinin mühacirətə getməməsi və yenidən vətənə dönməsidir. Lakin burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Bakıdan İstanbula oxumağa Əmin Abid getmişdir. Gültəkin isə onun tamamilə gizli imzasıdır. Bu imza ilə o, ancaq siyasi şeirlər yazmış və bu şeirləri özünün də işlədiyi və maaş aldığı (bu barədə Ə.Şamilin sənədlərə söykənən araşdırması vardır!) mühacirət mətbuatında çap etdirmişdir. İkincisi, Ə.Abid Bakıya heç dönməyə də bilirdi, o zaman yazdıqları mühacirət, dönərkən qeyri-mühacirət poeziyasını olur? Üçüncüsü, bir çox mühacirlərin həyatında geri dönmələr olmuşdur, o zaman onların yazdıqları mühacirlik statusunu itirirmidi? Məsələn, rus mühacirət ədəbiyyatının bəzi nümayəndələri də geri dönmüşdülər, o zaman onların mühacirət yaradıcılıqları öz statusunu itirirmidi? Soljenitsinin geri dönməsinin onun mühacirət dövrü yaradıcılığına hansı təsiri ola bilər?! Və dördüncüsü, Bakıya geri dönan Əmin Abid olmuşdur, Gültəkin isə İstanbulda "qalmış", şeirləri dəfələrlə mühacirət dövriyyəsində, mətbuatında səsləndirilmişdir. Gültəkin adı isə həmişə gizli qalmışdır, ona görə ki, bu imza məhz onun mühacir imzasıdır. Bakıya geri döndükdən sonra da heç kim onun "Yeni Kafkasiya"da dərc edilən şeirlər müəllifi olduğunu bilməmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Gültəkin Ə.Abidin mühacirlik imzasıdır və mühacirət mətbuatında siyasi istiqlal şeirlərini bu imza ilə yazmışdır.

Ümmül Banu (Banin) də isə vəziyyət əksinədir; 1905-ci ildə Bakıda anadan olan məşhur Azərbaycan milyonçuları Şəmsi Əsədullayev və Musa Nağıyevin nəvəsi 1920-ci ildə hakimiyyət bolşeviklərin əlinə keçdikdən sonra doğma vətənini tərk etmiş və Fransaya mühacirət etmişdi. Burada 15 yaşlı qız ögey anası ilə münasibətlərinin gərgin olması səbəbindən müstəqil həyata atılmış, satıcı, manekençi, katibə, tərcüməçi işləmiş və nəhayət yazıçı kimi məşhurlaşmışdır. O, Fransada əsasən rus məhacirləri qrupuna (Bunin, Tolstoy, Şalyapin, Teffi və b.) daxil olmuş,

"Qafqaz günləri", "Paris günləri", "Bizimlə", "Ernst Yungerin portreti", "Mən opiumu seçdim" və s. məşhur əsərlərini yazmışdır. O, həm də burada rus, ingilis, alman dillərindən çevirilər etmiş və tərcüməçi kimi məşhur olmuşdur.

Baninin əlində rəsmi mühacir arayışı da vardır, ancaq N.Cabbarlı onun arayışını qəbul etməyərək mühacirət ədəbiyyatına aid etmir. Hətta onu mühacirət ədəbiyyatına aid edən prof. V.Sultanlıya, Nailə Səmədovaya öz etirazını bildirərək yazır: *"Bəzi araşdırmalarda Baninin-Ümmülbanunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edilməsi isə ən azı təəccüb doğurur. Çünki Baninin ana dilimizə tərcümə olunmuş əsərləri ("İvan Buninin son höcəti", "Qafqaz günləri", "Paris günləri") ilə tanışlıqdan belə qənaət hasil olur ki, onun yaradıcılığı, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatının hadisəsi, milli ruhumuzun ifadəsi deyil".*⁵⁶ Burada təəccüblü V.Sultanlının Banini mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməsi olmamalı, N.Cabbarlının etməməsi olmalıdır. Çünki onun heç bir argumenti yoxdur. Belə çıxır ki, yazarların əsərlərində milli ruh olmadığı, yaxud doğulduğu torpaq, vətən haqqında xoşagəlməz ifadələr işlətdiyi üçün onları mühacirət ədəbiyyatı saymaq olmaz. Elə isə, siyasi mühacirətin vətəndən kənarda bir-birə qarşı dayanan qruplardan ibarət olmasını necə qələmə verək? M.Ə.Rəsulzadəyə qarşı dayananları mühacirət hesab etməyə? Yaxud, milli ruhu olmayan, lakin tutaq ki, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil ola biləcək hər hansı mühacirətdə yaranan bir əsəri milli ruhu olmadığına görə bura daxil etməyə?!

Gültəkinin poeziyasında milli ruh var, mühacir arayışı yoxdur, Baninin isə mühacir arayışı var, əsərlərində milli ruh olmadığı üçün mühacirət ədəbiyyatına daxil etmir. Tədqiqatçı özünə söykək kimi filologiya elmləri doktoru Vilayət Quliyevin aşağıdakı fikirlərinə istinad edir: *"...Parisə çatan kimi dinini dəyişən, əsərlərində mənsiub olduğu millət və mədəniyyət*

haqqında xoşagəlməz ifadələrə bol-bol yer verən Baninin-Ümmülbanunun "Qafqaz günləri" romanını bir azərbaycanlı kimi xəcalət çəkmədən və natamamlıq kompleksini keçirmədən oxuyub başa çıxmaq mümkün deyil".⁵⁶

Burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır, görkəmli alim V.Quliyev bu fikirləri Baninin mühacirət ədəbiyyatına daxil olub-olmaması ilə bağlı demir. İkincisi, tədqiqatçının dediyi bu cür "xoşagəlməz ifadələr" olsun ki, "Qafqaz günləri"ndə yer almışdır. Çünki o, vətəndən incik getmişdi. Lakin bu xüsusiyyət onun yaradıcılığını bütünlüklə əhatə etmirdi. Lap tutaq ki, belədir, məgər vətəndə xalqı tənqid edən, bu cür "xoşagəlməz" ifadələr işlədən yazıçılar, şairlər az olmuşdur? Onda gərək C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, lap elə son vaxtlarda Rafiq Tağının tənqidlərinə görə biz onları Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməyək? Üçüncüsü, Baninin Parisdə Azərbaycan Assosiasiyasının üzvü olması, Dağlıq Qarabağ hadisələri başladığı zaman olduqca həyəcan yaşamasını təsdiq edən çoxlu sayda məlumatlar vardır. Fransanın kütləvi informasiya vasitələrində Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı çoxlu məqalələri dərc edilmişdir. Dördüncüsü, yazıçının vəfatı xəbərini Fransanın "Fiqaro" qəzeti ilk fransızdilli azərbaycanlı yazıçı kimi məlumat vermişdi.⁵⁷

N.Cabbarlının Moskvada nəşr olunmuş bibliografik göstəriciyə əsaslanaraq Banini fransız yazıçısı hesab etməsi yalnız təəccüb doğura bilər. Məsələyə bu cür yanaşma tamamilə səhvdir. Məhz bu yanaşma ilə də N.Cabbarlı M.Əsəd bəyi də mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etmir. Mühacirət qapısının ağzını kəsərək bir-bir çıxdas etməkdənsə, onların yaradıcılığını elmi dövryyəyə gətirmək daha yaxşı olardı. Onsuz da Banin, M.Əsəd bəy kimi mühacirlərin yaradıcılığı nəinki milli ədəbiyyatşünaslığımızda, eləcə də dünyanın

⁵⁶ V.Quliyev. Son illərin yazıları. B., "Ozan", 2009, s. 62

⁵⁷ <https://az.wikipedia.org/wiki/Banin>

müxtəlif ölkələrində Azərbaycan ədəbiyyatı nümunəsi kimi öyrənilir, nədən biz onlardan imtina etməliyik?!

N.Cabbarlı mühacirətlə bağlı araşdırma aparan prof. Həsən Quliyevi təhqir etməyi də unutmur: "Bu kitab (H.Quliyevin "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" kitabı nəzərdə tutulur-B.Ə.) bütövlükdə problemin qoyuluşunun yanlışlığı ilə səciyyələnir və müəllifin çağdaş emigrantologiyanın prinsiplərindən (bu prinsiplərin yanlışlığını əvvəldə göstərmişik-B.Ə.) xəbərsizliyini, bu sahədə diletant (seçmələr mənimdir-B.Ə.) olduğunu göstərir".⁵⁸ Professoru qaralayan "gənc emigrantoloq" ittihamlarını davam etdirir: "Müəllif Ə.Hüseynzadəni, Ə.Ağaoğlunu, M.Ə.Rəsulzadəni mühacirət ədəbiyyatımızın birinci dalğası kimi təqdim etsə də, V.Sultanlı kimi o da həmin dövrə aid bədii əsərlərin adını çəkməz".⁵⁹

Belə, onun fikrincə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadəni ona görə mühacirət ədəbiyyatı hesab etmək olmaz ki, onların bu dövrə aid bədii əsərləri yoxdur (zəhmət çəkib Türkiyə mətbuatını araşdırmaq əvəzinə "yoxdur" hökmü vermək asandır, halbuki Ə.Ağaoğlunun bu cür məqalələri çoxdur). Yox əgər ədəbiyyat dedikdə yalnız bədii ədəbiyyatı nəzərdə tutursa, bu da doğru deyildir. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadənin onsuz da bədii əsərləri çox azdır. İndi buna görə onları mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməyəək?! Bəs publisistika da ədəbiyyat deyilmi? Bəlkə, XX yüzilin əvvəllərindəki bütün publisistik nümunələri ədəbiyyat hesab etməyəək? Yaxud onların yalnız bədii nümunələr yazdıqları dövrü mühacirət, qalan dövrlərini isə qeyri-mühacirət hesab edəək?! Ən təəccüblüsü burasındadır ki, tədqiqatlarında israrla mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etmədiyi bu şəxslərin yaradıcılığını bu gün rəhbərlik etdiyi şöbənin tədqiqat obyektinə daxil etməklə praktik şəkildə özünü təkzib etmişdir. Bu cür yanlışlıqlarla prof.

H.Quliyevin kitabını təftiş edən "gənc emigrantoloq" son həmləsini edir: "H.Quliyevin sözü gedən kitabının Məhəmməd Əsəd bəy və mühacirət ədəbiyyatı problemləri" adlı IV fəslinin isə araşdırdığımız mövzu ilə bilavasitə əlaqəsi olmadığından, ondan bahs etməyi lazım bilmirik".⁶⁰

Görəsən, mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Əsəd bəyin mühacirət ədəbiyyatına niyə daxil yoxdur? Göründüyü kimi, N.Cabbarlı Banin kimi, M.Əsəd bəyi də Azərbaycan mühacirətinə daxil etmir. Bütün dünya M.Əsəd bəyi oxuyur, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi tanıyır, N.Cabbarlı isə nəinki tanımaq istəmir, onu tanıyanları belə ittiham edir. Akademik İ.Həbibbəyli M.Əsəd bəyi orta məktəb, bu sətirlərin müəllifi ali məktəb (Bax. B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", 3 cildə, 2 c., B., "Apostrof", 2010) dərslərinə daxil etmişik, haqqında yüzlərlə tədqiqatlar aparılıb, bütün əsərləri, demək olar ki, dilimizə tərcümə olunub, N.Cabbarlı isə onu mühacirət yazıçı kimi tanımaq istəmir. İndi belə bir vəziyyət yaranıb; Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadənin ilk mühacirət dövrünü ona görə qəbul etmək istəmir ki, onun mühacirət "şkalasına" uyğun gəlmir. Onun mühacirətinin "şkalası" isə 1920-ci ildən başlayır. Gültəkinin mühacirət arayışı olmadığından onu da mühacirət hesab etmir. M.Əsəd bəy, Baninin isə əllərində mühacirət arayışları olsa da, onları da mühacirət qapısından içəri buraxmır. Zavallılar, indi gərək mühacirət ədəbiyyatına daxil olmaq üçün "gənc emigrantoloq"dan təkrar arayış alsınlar. Yalnız bundan sonra mühacirətin qapısı onların üzünə açıq ola bilər...

P.S. Maraqlı cəhət orasındadır ki, N.Cabbarlının tədqiqatlarında ciddi-cəhdlə mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etmədiyi M.Əsəd bəy, Ümmülbanu (Banin), Gültəkin və b. yaradıcılığına onun rəhbərlik etdiyi şöbənin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmaqla yanaşı, akademik

İsa Həbibbəylinin baş redaktorluğu ilə nəşrə hazırlanan yeddi cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının sonuncu cildində, çox doğru olaraq, mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri kimi portret oçerk verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

1.4. Azərbaycan mühacirətinin formalaşmasında Polşa amili

Azərbaycan siyasi müstəqilliyi qısa ömür sürməsinə rəğmən, onun uzunömürlülüyündə və möhkəmlənməsində maraqlı olan şəxsiyyətlər və ölkələr az olmamışdır. Bu ölkələr içərisində Polşanı və bu ölkədə çalışan ayrı-ayrı rəsmi siyasi şəxsiyyətləri göstərmək mümkündür. Əslində Azərbaycanın mədəniyyət, ədəbiyyat baxımından Varşava ilə əlaqələri XX yüzilin əvvəllərində siyasi sahədə də inkişaf etməklə daha da genişlənmiş və şaxələnməmiş olur. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan bədii nəsrinin Varşavadan həyata vəsiqə alması (İ. Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsinin 1835-ci ildə Varşavada dərc olunmasını nəzərdə tuturuq) faktı siyasi düşüncə fəaliyyətilə yüz il sonra da davam etdirilmişdir. Belə ki, Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinə son qoyulduqdan, ölkəni bolşevizmin repressiya maşınının bürüməsindən sonra əsas məsələ bu siyasi düşüncəni qoruyub saxlamaq, insanlara iyirmi üç ay ərzində dəridirilan istiqlal təminin yaddan çıxmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Bunu isə yalnız siyasi fəaliyyət və düşüncənin inkişafı ilə etmək mümkün olardı. Bu mənada Azərbaycan siyasətçilərinin başlıca məqsədi ölkədə siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməyib xaricə üz tutan mühacirlərin xaricdə yerləşməsinə təmin etməklə yanaşı, həm də bu fəaliyyəti koordinasiya edəcək mühacir təşkilatların qurulmasından ibarət idi. Azərbaycan mühacirlərinin əksəriyyətinin Türkiyədə məskunlaşması təbii idi; çünki Azərbaycan və Türkiyə etnik baxımdan bir-birinə son dərəcə yaxın olduğundan bolşevizmi qəbul etməyən müxalif qüvvələrin tezliklə İstanbulda, Ankarada və başqa şəhərlərdə yerləşmiş və buradan sovet azərbaycanına təzyiq göstərmək məqsədi güdürdü. Lakin siyasi düşüncə etibarilə təqib olunanlar

içərisində böyük bir qism insanların Avropaya yerləşməsi də baş verdi ki, bu ölkələr içərisində Polşanı xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, Polşa siyasi cəhətdən ölkəni tərk edən mülkəliflərin yerləşdiyi ölkələrdən biri olmaqla yanaşı, həm də burada təşkilatlar qurulmuş və Azərbaycan siyasi mühacirətinin formalaşması üçün ən önəmli qərarlar verilmişdir. Təkcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müstəqilliyinin memarları M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət həyatının böyük bir hissəsi Polşa ilə bağlı olmuşdur. Bundan başqa mühacirlərin "Prometey" klubunun və "Qafqaz İstiqlal Komitəsinin" yaradılması da birbaşa Polşa və onun ictimai-siyasi mühiti ilə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında milli respublika ilə Polşa hökumətinin sözlərinin üst-üstə düşməsi Polşanın özünün də siyasi marağından irəli gəlirdi. Rusiyanın ətrafında ayrı-ayrı xalqların siyasi müstəqilliklərini əldə etməsi polşalıların da mənafeyinə uyğun olduğundan Qafqazda yaranmış respublikalara və süqutdan sonra mühacirlərə bu ölkə tərəfindən dəstək verilir. Polşa Xarici İşlər Nazirliyində Azərbaycanla bağlı ilk məlumatlara da məhz bu zaman rast gəlmək olur. Polşa nazirliyini təqdir etdiyi hadisə isə Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı 1919-cu ilin iyul ayında qarşılıqlı şəkildə əldə etdikləri razılaşma olur. Bu razılaşmaya əsasən o razılıq əldə etmiş dövlətlər "hər hansı birinin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaranarsa, silahlı qüvvələrlə və hərbi vasitələrlə həmin dövlətin müdafiəsinə qalxmağı öhdəsinə götürürdü".⁶¹

Hər iki respublika üçün vacib olan bu razılaşmanın Polşa tərəfindən razılıqla qarşılanmasının əsasında da xalqların milli müstəqilliyinin qarantı rolunda çıxış etməsi olmuşdur. Cümhuriyyət zamanında və ondan sonra da Polşa, yaxud bu ölkədən olan ayrı-ayrı rəsmi şəxslər Cümhuriyyətin tərəfində olmaqla yanaşı, mühacirlərə köməklik göstərmişlər. Bu sənədlərin

⁶¹ Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M.Ə.Rəsulzadənin rolu. Bakı, "Adiloğlu", 2011, s.48-49

araşdırılması bunu deməyə əsas verir ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan və Polşa arasında dövlət səviyyəsində ciddi münasibətlər formalaşmaqda idi. Yenicə formalaşmaqda olan bu münasibətlər Azərbaycanın Qırmızı Ordu tərəfindən işğalı ilə qırılır, bu dəfə başqa müstəvidə inkişaf etməyə başlayır. Çünki Azərbaycanın işğalından sonra mühacirlərimizin sığındığı ölkələrdən biri də Polşa idi.

Polşa yalnız Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinə dəstək olmamış, eləcə də AXC-nin süqutundan sonra mühacirlərin yerləşməsinə və siyasi fəaliyyət göstərməsinə yardımçı olmuşdur. Bunun nəticəsində Azərbaycan mühacirlərinin 1930-cu illərdə Polşa mühacir nəşrlərində M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Mir Yaqub və başqalarının onlarla məqalələri dərc edilmiş, müstəqillik ideyaları fikrinin yayılmasında çox böyük işlər görmüşlər. Bu illərdə Sovetlərə qarşı ideoloji mübarizədə bu mühacir nəşrlərinin çox böyük önəmi olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə, Azəri, Mir Yaqub, Əli Mirzə, Mirzə Bala, İsrail bəy, Nağı Bayramlı, B.Ağəli, Əli Sultan, Cahangir bəy Kazımbəy, Əfşaranlı, O.Nayman Mirzə və başqalarının "Şimali Qafqaziya" ("Severnıy Kafkaz"), "Qortı Kafkaza" jurnallarında dərc etdikləri məqalələrdə Azərbaycan, eləcə də Qafqazda yaşayan xalqların milli azadlıq mübarizəsinin davam etdirilməsi ideyası öz əksini tapırdı. M.Ə.Rəsulzadənin "Qafqaz birliyi", "Qafqaz problemləri", "Qafqaz birliyi şüarı altında", "Tarixi akt", "Yozef Pilsudskiy", Mir yaqubun "Sovet İttifaqında beynəlxalq vəziyyət və milli münasibətlər", "Qafqaz Federasiyası ideyasının tarixi", Azərinin "Milli respublikalarda sovet terroru", "Azərbaycan nə üçün və niyə sovetləşdi", Mirzə Balanın "Azərbaycanda sovetlərin dil siyasəti", Əli Mirzənin "Müsavat Partiyasının yeni proqramı", İsrail bəyin "Azərbaycan ordusunun xatirələri", B.Ağəlinin "Solovkida vahid cəbhə" və s. məqalələrində mühacirlərin siyasi maariflənməsi və təşkilatlanması işində ideoloji baza rolunu oynayırdı.

Məlumdur ki, Qafqaz Konfederasiyasının yaranmasının mühacirlərin formalaşmasında çox böyük rolu olmuşdur. Bu konfederasiyanın yaranması ideyası isə mühacirlər arasında yayılmış nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. Polşa arxivlərində Azərbaycan mühacirlərinin nəşr etdiyi jurnalların mövcudluğu da göstərir ki, bu nəşrlər burada məskunlaşmış mühacirlər arasında yayılmaqla yanaşı, Polşa rəsmiləri tərəfindən də oxunub təhlil edilirdi. M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdiyi "Odlu yurd" jurnalının ilk sayı (1929-cu ilin martı), Azərbaycan Milli İnformasiya Bürosunun hazırladığı 6 sayılı bülleten və s. nəşrlərin arxivlərdə saxlanması və onlar haqqında məlumatların yeri alması da bunu deməyə əsas verir. Baş məqalənin sonunda deyilir: *"Azərbaycanın Milli Hərəkəti özünün müstəqilliyinin bərpası uğrunda özünün bütün real imkanlarından istifadə etməyə hazırdır. Yalnız birini qeyd etmək istəyirik ki, siyasi zərurətlər içərisində Qafqaz Konfederasiyasına daha çox əhəmiyyət veririk"*.⁶²

Azəri adlı bir müəllifin jurnalın bibliografiya şöbəsində "Türk ili" jurnalını təhlil edərkən M.Ə.Rəsulzadənin Qafqaz türkləri və polşalı mühacir Mustafa Cəlaləddinin Türkiyə Milli hərəkatındakı əhəmiyyəti ilə bağlı məqaləsini izah edir. Polşa arxivlərində saxlanılan qiymətli nəşrlərdən biri də Azərbaycan Milli İnformasiya Bürosunun 1929-cu ilin yanvar ayına hazırladığı 6 sayılı bülletendir. Bu bülletendən öyrənirik ki, respublikada kommunistlərə olan inam getdikcə zəifləyir, azərbaycanlılar Sovet hökumətinin siyasətindən narazılıq edir, Kommunist Partiyasından uzaqlaşır, iclasa gəlmir, üzvlük haqqını vermirlər.

Azərbaycan mühacirətinin toplandığı və siyasi düşüncənin yayması üçün əlverişli yerlərdən biri də Polşa idi. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan "Müsəvat" üzvləri xarici ölkələrdən Polşada fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirdilər. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru N.Yaqublu yazır: *"Polşa Xarici İşlər*

nəzirliyinin 20-ci illərə aid sənədlərində Qafqazdan və Azərbaycandan olan mühacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər çoxluq təşkil edir. Xarici İşlər Nazirliyinə məxsus 6693 sayılı qovluqdakı sənədlərin birində Qafqaz təşkilatlarının Türkiyədə həşqılara məruz qalması açıqlanır. Göstərilir ki, bolşeviklərin təzyiqi ilə Türkiyə bu regionda olanların siyasi fəaliyyətini əngəlləyir, geniş təbliğat işlərinə mane olur".⁶³

Məlumdur ki, Azərbaycan mühacirətinin çox böyük bir hissəsi 20-ci illərin əvvəllərindən Türkiyədə məskunlaşmışdı. Türkiyə Azərbaycana yaxın olduğundan buradan kitab, jurnal və digər təbliğat vasitələrini gətirmək və daxili siyasətə təsir etmək daha asan olurdu. Lakin Sovet İttifaqının təzyiqi nəticəsində Azərbaycan siyasi mühacirləri tədricən ya Türkiyəni tərk etdi, ya da siyasi, təbliğati fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa məcbur oldu. Bu zaman Azərbaycan mühacirətinin lideri, böyük siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə də bir müddət Polşada siyasi fəaliyyətini davam etdirməli oldu. Üstəlik Azərbaycanda repressiyaların tüğyan etməsi zamanı M.Ə.Rəsulzadənin ailəsi də repressiyaya məruz qaldıqdan sonra M.Ə.Rəsulzadə polşalı xanım ilə həyatı qurmuşdur. Bütün bu amillər Polşada Azərbaycan mühacirətinin fəaliyyət faktorunu artırmışdır. Polşa Xarici İşlər nəzirliyinin arxivlərində Azərbaycan mühacirəti ilə bağlı saxlanan sənədlər bu ölkənin dəstək olduğunu göstərməkdədir. Xaricdə milli istiqlal mücadiləsinin ideoloqlarından və fəallarından olan M.B.Məmmədzaadənin "Ermənilər və İran" kitabı ilə bağlı nazirliyə göndərilən məktub maraqlı doğurur. Məktubda broşüranın Daşnaksütuna həsr olunmuş fikirlər də xüsusi yer alır və erməni müəlliflərinin pantürkizmi İrana və ermənilərə qarşı qoyulmuş bir ideya kimi təqdim edilməsinə diqqət çəkilir.⁶⁴

⁶² Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa əlaqələrində M.Ə.Rəsulzadənin rolu. Bakı, "Adiloğlu", 2011, s. 105

⁶³ Из наследие политической эмиграции Азербайджана в Польше. Баку, "Озан", 2011, s. 50

⁶⁴ Göstərilən əsər, s. 61-62

Tarixçi alim N.Yaqublunun əldə etdiyi sənədlərə əsasən Azərbaycan siyasi mühacirlərinin liderlərindən M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, M.Vəkili Polşa rəsmiləri ilə məktublaşmışdılar. Həmin məktublardan bir neçəsi daha əhəmiyyətlidir. Bunların içərisində M.Ə.Rəsulzadənin Polşa Xarici İşlər Nazirliyi və marşal Pilsudski ilə yazışmalarını göstərmək olar. Onun mühacir azərbaycanlı zabitlərin Polşa ordusunda xidmətə cəlb edilməsi ilə bağlı İstanbuldan 1923-cü ilin 31 martında imzaladığı məktub son dərəcə tarixi əhəmiyyətə malikdir. Məktubda deyilir: "Zati-aliləri Marşal Pilsudski, Polşa ali Baş komandanı cənab Marşal!

1920-ci ilin aprel ayında Sovet Ordusu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsindən və milli hökumətin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra milli Ordunun intizamlı zabitlərinin böyük bir hissəsi qırmızı qəsbkarların vəhşi intiqamlarından xilas olmaq üçün ölkəni tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış və həmsərhəd ölkələrə köçürülmüşdür. Bunlardan 10 nəfəri zabit, hansı ki, milli orduda mühüm vəzifələr tutmuşdular və düşmən qızıl ordunun silahlı qarşıqoymasına qarşı olmuşlar..."⁶⁵

M.Ə.Rəsulzadənin bu məktubu bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir; birincisi, M.Ə.Rəsulzadə üzərinə düşən siyasi məsuliyyətin əhəmiyyətini dərk edərək liderliyini sürdürürdü; ikincisi, İstanbuldan məktub yazaraq peşəkar hərbiçilərin Polşa ordusunda yer almasını istəyərək ordu quruculuğunu davam etdirərək gələcəyə yönəlik addımlar atırdı; üçüncüsü, Rusiyanın ətrafında mühacirlərin yerləşməsində Polşa faktorunu yüksək dəyərləndirirdi.

Azərbaycanlıların Polşa mühacirəti ilə bağlı sənədlər içərisində Azərbaycan parlamentinin sabiq sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun Polşa xarici İşlər nazirliyinə göndərdiyi bir neçə

və ona göndərilən bir məktub maraqlıdır. Bu məktublardan biri 1926-cı ildə Parisdə Ə.Topçubaşova ünvanlanmışdır.

Bu məktublar Azərbaycan mühacirətinin çox çətin şəraitdə məskunlaşdığını və bütün çətinliklərə baxmayaraq milli mücadilədə dönməz olduqlarını göstərməkdədir. Məktublarda mülli mübarizənin başında duran Ə.Topçubaşovun maliyyə çətinliklərindən əziyyət çəkdiyi aydın görünür: "Çox hörmətli pan Tadeuş!

...Sizə yaxşı məlumdur bu vəsaitin təşkili və işin əvvəli. Və bununla bağlı 7.IX.26-cı il tarixli məktubunuz var. Mən isə Sizə yazdığım 23,25.IX.26-cı il tarixli məktublarda buna görə Sizə təşəkkürlərimi bildirmişdim.

Mən üzr istəyirəm ki, Sizin qeyd olunmuş məktubunuzdan bir hissəni özünüza göndərirəm. Bununla da olanların hamısını bərpa etmək istəyirəm. Maddi baxımdan vəziyyətimin təəssüflər ki, indi də ağır olaraq qalmasına rəğmən, mən heç zaman vəsait axtarmayısam və hətta Sizə dediyim kimi, Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri olaraq da vəsaitdən imtina etmişəm."⁶⁶

Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyətində və formalaşmasında Polşa faktoru ciddi rol oynamışdır. Qafqaz Konfederasiyasının formalaşması Parisdə baş versə də, Varşavanın da rolunu danmaq olmaz: "1927-ci ildə Varşavada müstəqillik elanının 10 illiyi ilə bağlı tədbir keçirilən tədbirlərdə qafqazlı təmsilçilərdən ibarət bir konfederasiya yaratmaq ilkin olaraq səslənir. Bir il sonra isə bu qurumun adından Millətlər Cəmiyyətinə önəmli bir nota verilir."⁶⁷

Əlbəttə, Qafqaz birliyi ilə bağlı Polşada yalnız təklif irəli sürülməmiş, həm də formalaşmaqda olan bu qurumun işinə dövlət səviyyəsində müəyyən köməkliklər olmuşdur. Bu kömək isə maliyyə dəstəyi ilə yanaşı, həm də təşkilatın fəaliyyətini əlaqələndirmə çərçivəsində baş verirdi.

⁶⁵ Yaqublu N. M.Ə.Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, "Kitab-klub", 2013, s. 121

⁶⁶ Абуталибов Р. Годы и встречи в Париже. М., 2010, с. 236

⁶⁷ Göstərilən əsər, s. 113

II BÖLÜM

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ PROBLEMLƏRİ

2.1. Azərbaycan mühacirət poeziyasında milli istiqlal motivləri

Azərbaycan mühacirət poeziyasının yaranması və formalaşması prosesi öz başlanğıcını məhz klassik ədəbiyyatdan götürür. Türkiyədə, Hindistanda, Suriyada yazıb-yaradan Azərbaycan mühacirləri ilə bağlı məsələnin qoyuluşunda fikirlərimizi bildirmişik. Buna baxmayaraq, indiyədək klassik mühacirət poeziyası yetəri qədər araşdırılmamışdır. Lakin onu da demək lazımdır ki, klassik mühacirət poeziyasında milli istiqlal problemi qabarıq şəkildə öz əksini tapmır. Yalnız XIX yüzilin başlarındakı siyasi mühacirətdən sonra yaranan bəzi poetik nümunələrdə milli istiqlal, vətən həsrəti kimi motivlər öz əksini tapır. XX yüzilin 20-ci illərində yaranan mühacirət poeziyası özünün yeni mərhələsini yaşamışdır. Özü də mühacirət poeziyasının inkişafına təkan verən amillərdən biri mühacirət mətbuatının yaranmasından sonra mümkün olmuşdur. "Yeni Kafkasya", "Odlu yurd", "Türk amacı", "Azərbaycan yurd bilgisi" və s. dərgilərin nəşr olunması ilə milli istiqlal ruhlu şeirlər ortaya çıxmışdır. Maraqlıdır ki, "Yeni Kafkasya"-nın ilk iki sayında Ə.Cavadın "Qalx" və "Milli bayrağımıza" şeirləri dərc edilmişdir. Azərbaycanda yaşayan şairin milli ruhlu şeirinin verilməsinin iki səbəbi ola bilərdi; birincisi, Ə.Cavad Cümhuriyyət şairi kimi milli istiqlal ruhlu şeirlərin müəllifi olduğuna, ikincisi, redaksiya hələ öz ətrafına milli ruhlu şairlər toplamadına görə. Yalnız dərginin üçüncü sayında "K.T." imzası ilə "Kork" şeiri çap olunmuşdur ki, bu da artıq mühacirlərin özünün içində milli ruhlu şeirlərin yazıldığını göstərir. Məsələ burasındadır ki, "K.T." imzası Gültəkinə aiddir. Daha doğrusu, "Yeni Kafkasya"-nı latın qrafikasına çevirənlər imzanı düzgün oxumamışdır, imza "G.T." kimi oxunmalıdır. Təqdim olunan şeir isə Gültə-

kinin "Buzlu cəhənnəm" kitabına daxil olmuşdur. "Kork" şeiri tələbə Gültəkinin "Yeni Kafkasya"da dərc edilən ilk şeiridir. Şeirin tarixi Gültəkinin Bakıda nəşr edilən "Buzlu cəhənnəm" kitabında səhv olaraq 1925-ci il kimi göstərilir. Əslində bu səhv "Buzlu cəhənnəm"in İstanbul nəşrindən irəli gəlir. Halbuki şeir ilk dəfə "Yeni Kafkasya"nın 1923-cü il 2-ci sayında işıq üzünə çıqıb. Şeirdə işğalçıya qarşı nifrətlə yanaşı, düşməni çirkin niyyətdən çəkəndirmək meyli də özünü göstərir:

*Yaklaşma ey zalım kahreder seni,
Kalbimden yüksəlen fğanımdan kork!
Getirme yurduma sen desiseni
Her şeyden pak olan vicdanımdan kork!*

*...Azmin bir kılıcdır hancer istemem,
Yurduma yabancı bir er istemem,
Senin kimi asla rehber istemem,
Bana yol göstərən Kuranımdan kork!*

*Heybetli asırlar aşan Türküm ben,
Yatakda öləne şaşan Türküm ben,
Dünyaya sığmayıb taşan Türküm ben,
Gittikce büyüyen Turanımdan kork!*

Sonrakı sayılarda Gültəkinin 21, Nəfiə Abidin, Safvetin və b. milli istiqlal ruhlu şeirləri yer almışdır. 1928-ci ildə İstanbulda dərc edilən "İstiqlal uğrunda" məcmuəsi də demək olar ki, "Yeni Kafkasya"da dərc edilən istiqlal şeirlərindən ibarətdir. Məcmuədə Gültəkin, Ə.Cavad, Umğulsüm, Əli Usta, Nəfiə Şükrü və b. şeirlərində Azərbaycan istiqlalı, müstəqilliyi təənnüm olunur, xalqın yenidən ona qovuşacağına inam ifadə edilir.

Siyasi mühacirətin yenidən təşəkkül tapdığı illərdə siyasi mühacir statusu almayan İstanbul Universitetinin tələbəsi Gültə-

kinin şeirləri müstəsna rol oynamışdır. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulla gələrək siyasi mühacirəti formalaşdırması və Azərbaycan davasını siyasi müstəvidə beynəlxalq arenaya çıxartması üçün təşkilatlanması və mətbuat orqanları yaratması bu yolda ilk addımlardan olur. Siyasi amalın, düşüncənin bədii ifadəsi isə ən yaxşı şəkildə Gültəkinin şeirlərində öz əksini tapır. Bu şeirlərin əksəriyyəti sırf siyasi təbliğat xarakteri daşıyırdı. Bu təmayüllü mühacirətdə dəyərləndirən Ə.Cəfəroğlunun yazdığı kimi: "Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən işğalı və bunun ardınca həyata keçirilən terror nəticəsində ölkə daxilindəki milli ədəbiyyat məktəbini susdurmaq mümkün olsa da, bu, xaricdəki mühacir azərilər arasında bir əks-hərəkətin meydana gəlməsinə və yayılmasına təkan verdi. Azərbaycan daxilindəki şeir məktəbinin davamı olan bu ədəbiyyatın məqsədi bütün mümkün vasitələrlə rus bolşevik istilasına qarşı mücadilədən ibarətdir. O, şəkil və dil baxımından keçmiş ədəbi məktəblə müqayisədə daha təmiz, lakin təəssüf ki, həm də daha zəifdir".⁶⁸

Əlbəttə, Türkiyədə Azərbaycan poeziya məktəbinin bunca tez formalaşmasının müəyyən əsasları vardı və yeni deyildi. XX əsrin əvvəllərində və Birinci Dünya savaşında Amasiyaya mühacirətə gedən azərbaycanlılar arasında artıq bu şeir məktəbi yaranmışdı. Ə.Cəfəroğlu hətta bu şeirlərdən müəyyən nümunələr də gətirir. Bu nümunələr Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan poeziyası ilə çox yaxından səsleşir:

*Ey sevgili övladlarım, ətrafımda toplanınız,
Ağ məməli gül tənimi düşmənlərdən qurtarınız.
Ana vətən fəryadını iyi dinlə, ey türk oğlu,
Qafqaz, İran bəhri-Xəzər, qapıları Turan yolu!*

*Əşidilən bu ələmli sədalar,
Bizi vətən imdadına çağırır.
Türküstanda cənnət kimi səhrələr,*

⁶⁸ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008., s. 239

*Düşmənlərdən təxlis üçün ağlayır.
İzsiz qalan şirin sular, yaylalar,
Övladıma vətən olmaq istəyir.
Altun topraq, yaşıl zümrüd ovalar,
Türk toxumu, türk kotanı bəkləyir.*

Amasiyalı Azəri şairlərinin (fikrimizcə, Amasiyada bu siyasi və ədəbi mühacirətin əsasını rus işğalına qarşı çıxan şair Seyid Nigari və onun oğlu Seraci qoymuşdur) yaradıcılığı 20-ci illər mühacirət poeziyası ilə davam etdirilir və bu sırada Gültəkinin adı öndə gəlir. Ə.Cəfəroğlu yazırdı: *"Tam əminliklə demək olar ki, Gültəkin bəyin şeirləri qüvvət və gözəlliyi ilə yalnız ədəbi deyil, siyasi mətbuatımızda da rəğbətlə qarşılanmışdır. Hətta onun bəzi şeirlərinə mahnılar da bəstələnmişdir və bu gün həmin mahnılar İstanbulda böyük maraq doğurmaqdadır".*⁶⁹

Gültəkin siyasi mücadiləni poeziyada ilk yaşadanlardan və işğala qarşı öz etiraz səsini poetik şəkildə ucaldanlardan olur:

*...Bayrağımız ölməz, ölərsə ağər,
Torpağın altına gömər ölkələr.
Azəri qanıyla yuyundun yetər,
Etdiyin Neronun zülmündən betər...*

*Bir zəhər sunsa da əməl doğrudu,
Türklüyün qəlbinə vurduğun neştər.
Qaldıqca ruslarda diyarım mənim,
İntiqam olacaq şüarım mənim!*

*O cındır bayrağın əlbət solacaq,
Azərbaycan yenə mənim olacaq!
Qurtuluş, ey nazlı, sevimli pəri,
Könüldən vurğundur sənə azəri.*

Gültəkinin (Əmin Abid) bütün şeirləri kəskin siyasi ittihamın poetik ifadəsinə çevrilir və siyasi mühacirət, eləcə də onların lideri M.Ə.Rəsulzadədə çox böyük təsir buraxır. *"Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi milli "inqilab" mübarizəsinin nəşidlərini görürük"*-deyən M.Ə.Rəsulzadə *"Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı"* məqaləsində onun yaradıcılığına geniş yer verir və onun təfəsilatı ilə araşdırılması zərurətini qeyd edir. Uzun müddət Gültəkinin şeirləri nəinki Türkiyədəki Azərbaycan mühacirlərini, eləcə də dünyadakı mühacirlərin qəlbində milli istiqlal duyğularını yaşadan ən təsirli poetik mətnlər olaraq öz funksionallığını qoruyub saxlayır. Türkiyədə Azərbaycanla bağlı dərc edilən hər hansı bir məqalədə dərhal Gültəkinin adı çəkilir və onun şeirlərindən parçalar verilir. *"Azərbaycan yurd bilgisi"*-nin 1933-cü il 16-cı sayında Kırımlı Seyid Əhməd Cəfərin *"28 Mayıs münasibətilə"* məqaləsində Azərbaycan xalqının istiqlalı qazanması xatırladılır və rus imperializminə qarşı siyasi və poetik fikir birgə ifadə edildirdi: *"28 Mayısın daha sağlam və daha ümumi bir həməldə yenidən canlanması ərafəsində Azəri qardaşları ümidlə salamlarkən istiqlal uğrunda qurban düşmüş bütün mübarək şəhidlərimizin ruhları haqqında hörmətlə əylirkən, Azəri şairinin bu tarixi sözlərini yalnız özlərinin deyil, 85 milyona mütəcaviz millətlər cəbhəsinin eyni iman, eyni həyəcan, eyni qəhrəmanlıqla təkrarladıklarını xatırlamaq istədim..."*

*Qaldıqca ruslarda diyarım bənim
İntiqam olacaq şüarım bənim".*⁷⁰

Gültəkinin şeirlərində istiqlal duyğusu, milli ruhun enerjisi o qədər tükənməz olmuşdur ki, hətta özü Sovet rejimində repressiya olunmasına rəğmən, şeirləri 1948-ci ildə İstanbulda *"Buzlu cəhənnəm"* adı ilə kitab olaraq basılmışdır. Bu, hər şeydən

⁷⁰ Kırımlı S.C.A. 28 Mayıs münasibətilə. *"Azərbaycan yurd bilgisi"*, 1933, N16

əvvəl, onun şeirlərinin məzmunu, enerjisi, milli duyğunu və istiqlal ruhunu yaşatmasından irəli gəlirdi.

Gültəkinlə yanaşı, milli mühacirət şəraitində istiqlal və mücadilə ruhunda yazan şeirlərdən Sənanın, Suud Safvetin və b. adını da xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Sənanın yazdığı "İstiqlal şəhidlərinə" şeiri yurdsevərlərə, vətənə, torpağa bağlılıq aydın şəkildə ifadə olunur:

*"Ölürük, yaşasın istiqlal" - deyə.
Qalxın, ey mələklər, bir ləhzə susun,
Süsləyin əflakı salama durun.
İstiqlal ediniz can fədaları*

*Qanlı qələbəylə şühədaları...
Siz ey gözəl yurdun qoynunda yatan
Şühada, yolumuz sevgi izləri..
Hərərətli eşqin zəhrini dadan
Nəsil unutmayacaq əlbət sizləri!*

Bununla belə, Gültəkin və Sənanın mühacirət poeziyasının ömrü çox qısa olur. Gültəkin Türkiyədən sovet Azərbaycanına dönüb, burada tətqiqatlar aparıb, müxtəlif yerlərdə işləsə də, sovet cəza sistemindən yaxa qurtara bilmir və 1938-ci ildə həbs edilərkən mühacirətdə yazdığı şeirlər və siyasi mühacirlərlə yaxınlığı istintaqçıların əlində əsaslı fakta çevrilir. Gültəkin vətənə geri dönsə də, şeirləri daim siyasi mühacirət daxilində oxunur, sevilir və siyasi mühacirətə təsir imkanlarını özündə saxlayır.

Azərbaycan mühacirət poeziyasının ilk mərhələsində müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan və onun istiqlalı uğrunda candan keçməyə hazır olan insanlar tərənnüm olunur, işğalçı orduya lənətlər yağdırılır və tezliklə xalqın yenidən öz istiqlalına qovuşması üçün böyük bir inam ifadə edilirdi. A.İldırım, K.Yaycılı, Ə.İsmailov, F.Azqur, A.Göyçə və b. şeirlərində məşəqqətli mühacirət həyatı bir an belə vətəni unutmayan istiqlal duyğulu insan-

lar tərənnüm edilir. Fuad Azqurun "Qarsa və Doğuya həsrət" şeirində deyilir:

*Doğudan Batıya həsrət qoxulu,
Bir yel əsər sərin-sərin bizimdir.
Kədər dolu, sevdə dolu, eşq dolu,
Şəhid dolu təpələrin bizimdir.*

*Bir sonsuz həsrətlə bağrılar yaxan,
İrmağın, çayındır damarlarda qan.
Səni hər şeyinlə seviriz vatan,
Yağmurun, fırtınanın, qarın bizimdir.*

Ö.F.Nemanzadə ilə eyni soykökdən olan F.Azqurun şeirlərinin canı və ruhu Azərbaycandır:

*Dədə-baba yurdum-yuvam,
Azərbaycan, Azərbaycan.
Köyüm, kəndim, dağım, obam,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

*Bir duyğusan-sıcaq-sıcaq,
Bir sevgisən qucaq-qucaq.
Bir türküsən ocaq-ocaq,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

Vətən həsrətilə yaşayan Əhməd Təkin isə gizlənmiş hicranın sona çatmasını, vətənə qovuşaraq onun yolunda "qurbanlıq olub sərdən keçməsi"ni ürək ağrısı ilə bildirirdi:

*Gizlənmiş hicranlar dolğun gözündə,
Ahlanıb yanmazdım ölsəm izində.
Nə olur yatsaydım bir gün dizində,
Bir qurbanlıq olub sərdən keçsəydim...*

*Bir zaman mənimdin, nədən yad oldun?
Bir ləhzə gülmədin hicrimdə doldun.
Könlümdə açmadın, saraldın, soldun,
Səni alanlara odlar saçsaydım.*

Bir müddət Azərbaycan siyasi mühacirətinə rəhbərlik etmiş Əhməd Qaracanın şeirlərində də vətən üçün vüsəl həsrətilə döyünən ürəklər təsvir edilir; lakin bu şeirlərdə siyasi yük bir qədər azalır, lirik mən daha çox lirik, poetik düşüncələr axarında vətənə qovuşmaq arzusu ilə yaşayır. "Könül" (1952) şeirində deyildiyi kimi:

*Ərşə çıxdı fəryadım,
Könül əlimdən, əlindən.
Gecə olmuş bax həyatım,
Könül əlimdən, əlindən.*

*Eşq qatına varmaz əlim,
Sənsiz bir varlıq deyilim.
Nə kötü olmuş əməlim,*

Könül əlimdən, əlindən.

"Könül getmədi, getmədi" gəraylısında isə şair "Sevgili Azərbaycana" vüsəl həsrətini belə ifadə edir:

*Sordular sevdiyin kimdir?
Ey bülbül hanki bir güldür?
Könül nə olmuş küskündür?
Küsmüş getmədi, getmədi.*

*Sevgilim Azərbaycandır,
Əsir olmuş çox zamandır.
Qaraca ona qurbandır,
Zaman bitmədi, bitmədi.*

Mühacirətdə öz şeirlərində Azərbaycan idealını yaşadan şairlərdən biri də Abay Dağlı adı ilə tanınan Cəmil Ağayevdir. Şuşada dünyaya gələn (1906) Cəmil Ağayev İkinci dünya müharibəsi zamanı legioner həyatı yaşayır və yalnız 40-cı illərin sonlarında Ankaraya gəlir. Almaniyada "Onlar türklərdi" romanını, daha sonra "Sakarya", "Atatürk", "Ata anıları" kimi pyeslərini, poema və şeirlərini yazmışdır. Abay Dağlı bütün qəlbi ilə mühacirətdə olduğu illərdə vətənini, onun dağlarını, təbiətini vəsf etmiş və ona qovuşmaq eşqilə yaşayıb yaratmışdır:

*Bir çiçək vardır ki,
heç zaman solmaz.
Ona zaval gəlməz və son qoyulmaz;*

*Onsuz söz mülkündə nəşə duyulmaz,
O şeir adlanır ölkədə, eldə,
Onu gəzdirlərlər sinədə, dildə.*

Mühacirətdə müntəzəm olaraq poetik yaradıcılıqla məşğul olan şairlərdən biri Kərim Yayıcı (1913-79) uşaq ikən doğma yurd-yuvasından didərgin salınmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi: "Kərim Yayıcı Anadolu istiqlal hərbi zamanı Şərq komandanlığı tərəfindən himayə edilən azərbaycanlı yetim uşaqlar arasında yetişən bir gənc idi"⁷¹. Ermənilərin Anadoluda və Qafqazda törətdikləri soyqırım fəlakətini uşaq yaşlarında "dadan" K.Yayıcı bu vaxtlar tutulduğu vərəm xəstəliyinin azabını çəkmişdir. Məhz bu xəstəlik üzündən hərbi təhsilini yarımcıq qoymuş, müxtəlif yerlərdə (Qarakəilsə, Qaraqoyunlu, Ərzurum) müəllimlik etmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığını araşdıran filologiya elmləri doktoru V.Sultanlının yazdığı kimi: "Kərim Yayıcının şeirlərinin əsas mövzu hədəfləri Türkiyə, Qafqaz və Azərbaycana ünvanlanmışdır. Lakin şairin şeirlərində Azərbaycan

⁷¹ M.Ə.Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1991, s. 38

mövzusu ön sırada dayanır, başqa sözlə, onun poeziyasının baş xəttini təşkil edir".⁷²

K.Yaycılı yaradıcılığının baş mövzusunun vətən həsrəti, qəm-kədər, didərginlik ağrıları və Azərbaycanın vəsf olunması təşkil edir. "Azərbaycan" şeirində həsrətində olduğu doğma vətənin müxtəlif yerlərini (Bakı, Mİl, Muğan, Göygöl və s.) tərənnüm etməklə onunla həmsöhbət olur:

*Çiçək desəm: saçlarının telində,
Gül də desəm: dəstə-dəstə əlində.
Şeir desəm, hər dəm şirin dilində,
Nədir acəb bu səndəki hüsnü-an,*

*Azərbaycan, Azərbaycan!
Günəş desəm: gözlərində işıq, nur,
Nə ad versəm həpsi səndə bulunur.*

Şairin "Göygöl" şeiri isə sovet Azərbaycanında Ə.Cavadın yazdığı və başının bəlalər çəkdiyi şeirə dəstək mənasını verir:

*Duydum ki, çiçəklər boynunu bükmüş,
Yurdumu düşmənlər saralığ Göygöl.
Səni sevənlərin dərdi böyükmüş,*

*Qoluna zənciri vuralı, Göygöl,
... Dönmüş o aləmlər bir qara günə,
Sürçlər dağılmış yollar üstünə,
Dağlar həsrət çəkər aski türkünə,
Çobanlar qavalı quralı Göygöl.*

"Gözlərim Gəncə" şeirində isə şair Cümhuriyyətin ilk paytaxtı olan bu şəhərin acı taleyini bölüşür, kövrəlir, qəmlənir və əzizləyir:

*Duydum ki, yazların qışa çevrilmiş,
Azəri xalqının taxtı çevrilmiş.
Hər keçən baharın Novruz deyilmiş,
Döndümü taleyin ah, gülüm Gəncə!*

*Belimi bükübdür qürbətın yükü,
Ah, bu gün dərdlərim öylə böyük ki...
Fələkmi susdurdu o aski türkü?
Mənim ağlamaz bülbülüm, Gəncə.*

K.Yaycıllının sağlığında dərc olunan "Vətəni və milli şeirləri" (Ankara, 1962), demək olar ki, vətən həsrətini, könül duyğularını ifadə edir. Onun başqa bir şeirində isə "Ana vətən" in başına gələn faciələr, didərginlik poetik təsvir obyektı olur:

*Soyan soydu hər nə varsa əllərdə,
Tab qalmadı yorğun, arğın qollarda.
Körpələri qoyduq bir-bir yollarda.*

*Göy üzünə çıxdı körpə fidanlar,
Gəlməz olsun, gəlməz olsun o anlar!
Ana vətən ayrı idi bizlərdən
Sahibsizdik, yaş dinməzdi gözlərdən.*

*Hara getdik, düşmən çıxdı izlərdən,
Başsız qalib dörd bir yana dağıldıq...*

"Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan" -deyərək vətən həsrətilə gözlərini qapayan M.Ə.Rəsulzadənin ölümü münasibətilə K.Yaycıllının yazdığı "Batan günəş" şeirini də mühacirət poeziyasının ən yaxşı nümunələrindən hesab etmək olar. Ankaraya üz tutan şair bu istiqlal aşiqini köksünə almağa və "yurdum bu zinatının" vaxtı gələndə vətənə gedəcəyini poetik şəkildə çatdırırdı:

⁷² Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, B., 1998, s. 24.

*Sar köksünə Ankara yurduğun ziynətini,
Günü gəlinə istər səndən əmanətini.
Şükranını sınırkən bir hörmətlə sana,
O gəmiyə gedəcək, gedəcək o vətənə.
Saxla qoynunda onu, vermə yabana, yelə,
Bir hədiyyə olacaq yurdundakı heykələ.*

Mühacirət poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Alazan Baycan (1913-89) mühacirətə 30-cu illərin əvvəllərində getmişdir. Əsl adı Hacı Həsənzadə olan A.Baycan Qazaxda doğulmuş, 30-cu illərin repressiyasından yaxa qurtarmaq üçün əvvəlcə İrana, sonra isə Türkiyəyə getmiş, daha sonra isə Almaniyada yaşamışdır. Yaradıcılığa vətəndə başlayan (1926) A.Baycanın şeirlərində V.Sultanlının da yazdığı kimi S.Vurğun təsiri aydın görünməkdədir:

*Çoxdan bəri yaralıyam,
Dostlarımdan aralıyam,
Bilsinlər ki, vəfəliyəm,
Didəginlər dərdəz olma.*

*... Baycan! Gəl, çatma qışların,
Yorucu sərt yoxuşların.
Qarlı, boranlı qışların,
Bu gedişi sonsuz olma.*

Göründüyü kimi, mühacirət ədəbiyyatının ölkədən kənarda yaranmasına rəğmən, Azərbaycan ədəbi prosesində baş verən hadisələrlə əlaqəli olması və Vətəndə yaranan ədəbi nümunələrdən təsirlənməsi və müəyyən məqamlarda təsir etməsi milli ədəbi-bədii düşüncəni bütövləşdirdiyi kimi, onun qaynaqlarını da aydın edir. Lakin lazım idi ki, bununla yanaşı, həm də əks proses baş versin; yəni mühacirətdə yaranan əsərlər də Vətənə gəlsin və ədəbi prosesə təsir göstərsin. Bu isə baş

vermir, ölkənin qapalı olması kənardan bu cür ədəbi məhsulların gəlməsinə imkan vermirdi. Yalnız bir müddət sonra bu proses baş verir, siyasi sistemin bir qədər yumşalması nəticəsində mühacirət ədəbiyyatı müxtəlif vasitələrlə geri-yə-vətənə döndür...Müstəqillik dövründə isə bu bədii mətnlər Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Bu gün bu mətnlərsiz Azərbaycan ədəbiyyatını təsəvvür etmək belə mümkün deyil.

2.2. Legion ədəbiyyatı

Postcümhuriyyət dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən proletar ədəbiyyatı ilə yanaşı, milli, istiqlal ruhlu ədəbi-bədii nümunələrin də yazıldığını, lakin onların bu ədəbi prosesdə ya ədəbi dövriyyəyə daxil olmadığını (sərt sovet senzurası şərtləri altında), ya da ayrı-ayrı satırltı, yaxud rəmzi mənalarla ifadə olunduğunu qeyd etmişdik. Bolşevizmə qarşı yazılan və ya milli ruhlu, Azərbaycanın azadlıq, müstəqillik amalını özündə yaşadan əsərlər isə əsasən ölkədən kənarda- mühacirətdə işıq üzü görürdü. 20-ci illərdə Gültəkinin (Əmin Abid), Əhməd Cavadın, Ümgülsümün Türkiyədə dərc olunan şeirləri, eləcə də Azərbaycan mühacirət mətbuatının nəşri ("Odlu yurd, "Yurd bilgisi", "Qafqaziyyə", "Azərbaycan" və s.) bədii təfəkkürdəki bu mübarizə xəttini davam və inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. "Sosializm realizmi" arealında dəyə bilinməyən, intişar tapmayan ideya və düşüncələr, həqiqətlər mühacirət mətbuatında və ədəbiyyatında bu və ya digər şəkildə öz ifadəsini tapırdı. Mühacirətdə yaranan ədəbi-bədii nümunələrin mövzu və problematikasında əsasən vətən, xalq, milli məfkurə, qürbəçilik, həsrət kimi duyğular, düşüncələr yer alırdı ki, bu da Azərbaycanın milli müstəqilliyi, azadlığı uğrunda mübarizəni sönməyə qoymurdu. Azadlığın, müstəqilliyin, milli ruhun Azərbaycan xalqının ideya-estetik, düşüncə-məfkurə yaddaşında yaşaması işində legion ədəbiyyatı da özünəməxsus yer tutur. Məhdud dairədə yaranmasına və yayılmasına rəğmən, legion ədəbiyyatı xalqı yenidən yaddaşına qaytardı; müstəqillikdən iyirmi il keçdikdən sonra xalqın azadlıq duyğularını inamla ifadə etdi, bolşevizmin əsarətinə, qadağalara, repressiyalara qarşı çıxdı. Bu cəhətdən Azərbaycan legion ədəbiyyatını siyasi mühacirət dünyagörüşünün bədii ifadəsinin bir qolu hesab etmək olar.

Legion ədəbiyyatı nədən mühacirət ədəbiyyatının bir qolu, parçası hesab edilməlidir? Hər şeydən əvvəl, legionçular da siyasi mühacirətin bir hissəsi kimi, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparırdılar. Zorən cəlb olunduqları müharibədə cəbhə dəyişdirərək iyirmi il əvvəl itirdikləri istiqlalı qazanmaq uğrunda çalışırdılar. Legion ədəbiyyatı öz qidasını bərbəşə siyasi mühacirətin nəzəri-ideoloji düşüncəsindən alırdı. Vətəndən uzaqlarda milli ruhu, istiqlal duyğusunu yaşatmaqla yanaşı, həm də mübarizə aparırdılar. Legion ədəbiyyatı Türkiyədə yaranan mühacirət ədəbiyyatı kimi, Azərbaycan dilində yazılır və məhdud dairədə yayılırdı. Eyni zamanda, mühacirət ədəbiyyatı kimi, əsasən, "Azərbaycan ideya"sına xidmət edirdi. Bu kimi amillər legion ədəbiyyatını mühacirət ədəbiyyatına yaxınlaşdırır, hətta bəzi hallarda eyniləşdirir.

Məsələ burasındadır ki, legionerlər mühacirətdən deyil, sovet Azərbaycanından İkinci Dünya müharibəsinə getmişdilər. Yəni, müəyyən mənada sovet tərbiyə sistemindən çıxsalar da, vətəndən kənarda siyasi mühacirətin təsiri altında mübarizə aparırdılar. Tarixi və hərbi şərait onları mənsub olduqları cəbhəni dəyişdirmək zərurəti qarşısında qoymuşdur. Müharibənin ilk aylarından almanlara əsir düşən azərbaycanlıların yaratdıqları legionda ədəbiyyat həm də bir təbliğat vasitəsinə çevrilir. Azərbaycan legionerlərinin başçılarından olan F.Düdənginskinin verdiyi məlumatda deyilirdi: *"Almaniya tərəfə keçən azəri türklərinin sayı 150 min, bütün türklərin və başqa qafqazlıların sayı isə milyona çatırdı."*⁷³

Təkcə azərbaycanlılar deyil, qeyri millətlərin də əsir düşənlərinin çoxluğu almanları bir legion ətrafında birləşdirmənin zərurətinə inandırır. Legionlar təşkil olunmuşdu. Legionçuların təşkil olunmasında siyasi mühacirətin Sovetlərin sonunun gəlib çatması və Azərbaycanın yenidən öz

⁷³ Fətəlibəyli D. General Bığıraxova açıq məktub. "Sabah" qəzeti, 1992, 5 may

milli müstəqilliyinə qovuşması ideyası da mühüm iş görmüşdü. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, ümumi sayı 35 mindən 60 minə qədər olan Azərbaycan legionerləri alman forması geyməyə məcbur olsalar da, onların *"sol qollarında üçrəngli bayrağımız və ay-ulduz həkk olunmuş fərqlənmə nişanı var idi. Bəzi hissələrdə isə papaqlarına əyri xəncər vururdular"*.⁷⁴ Az bir vaxtda təşkil olunan legionlar nəinki formalaşmağa, hətta döyüşlərdə uğur qazanmağa belə imkan tapmış, göstərdikləri şücaətə görə almanların orden və medallarına layiq görülmüşdü. Maraqlıdır ki, 1944-cü ildə təsis olunan və legionerlərə verilən medallar belə milli atributları ifadə edirdi. Bu medallardan biri *"Azərbaycan istiqlalıyyəti"*, digəri isə *"Boz qurd"* adlanırdı. Tarix üzrə elmlər doktoru Nəsiman Yaqubunun yazdığına görə *"Azərbaycan legionunda olan əsgər və zabıtlar milli marşlarımızı, mahnılarımızı, vətən, millət duyğulu şeirləri ifa edirdilər"*.⁷⁵

Belə bir siyasi-ideoloji təşkilatlanmanın ardından legionçuların ədəbi, bədii düşüncəsinin yaranması tamamilə qanunauyğun idi və Azərbaycan legionçularının həm öz yaradıcılığında, həm də müxtəlif şairlərin (onların arasında Sovetlərdə yaşayanlar da var idi) əsərlərində öz ifadəsini tapırdı. Azərbaycanın coğrafiyasından kənarda belə bir bədii düşüncənin yaranması milli ədəbi düşüncənin inkişafına bu və ya digər dərəcədə təkan verirdi. AMEA-nın müxbir üzvü N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, *"Azərbaycan sovet ədəbiyyatının çiçəkləndiyi dövrdə belə onun geniş mənada coğrafiyasından kənarda milli ideallardan doğan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün bilavasitə varisi olan ədəbiyyat da yaranmışdır"*.⁷⁶ Buna baxmayaraq, uzun müddət sosializm coğrafiyasında yaranan milli bədii nümunələr kimi, legion ədəbiyyatı da ədəbi dövrüyədən kənarda qalmış, elmi-

nəzəri fikrin tədqiqat orbitinə də daxil edilməmişdir. Yalnız müstəqillik dövründən sonra tarix üzrə fəlsəfə doktoru Məmməd Cəfərlinin axtarışları sayəsində legion ədəbiyyatının böyük bir hissəsi ədəbi dövrüyəyə daxil olub. Ayrı-ayrı müəlliflərin ədəbi ictimaiyyətə məlum olmayan əsərlərini (şeir, hekayə, felyeton, karikatura və s.) ilk dəfə olaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim olunur.⁷⁷ Müəllif bütövlükdə bir mərhələ kimi səciyyəyləndirdiyimiz xammal şəklində olan bu ədəbi materialları ədəbi dövrüyəyə daxil etməklə ədəbi-bədii fikrin bütövləşməsinə şərait yaratmış oldu. Onsuz da çərçivəli, ziqzaqlı bir inkişaf yolu keçən "sovet" ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələlərində görünən boşluqlar sosrealizm metodunun prinsiplərindən kənarda yaranan ədəbi-bədii məhsullar (bədii keyfiyyəti və ideya, poetika məsələləri başqa bir söhbətin mövzusu) hesabına milli ədəbiyyat nə vaxtsa bərpa olunmalıydı...

Legion ədəbiyyatını mühacirət, mühacirət ədəbiyyatını isə sovet Azərbaycanında yaranan ədəbi nümunələrdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Hətta deyərdim ki, ayrı-ayrı areallarda, fərqli siyasi şərtlər daxilində meydana gəlsə də, bu nümunələr bütövlükdə XX əsr ədəbi-bədii fikrinin inkişaf mərhələlərini təminləmiş olur. Sovet senzurasının ağır mənəşəsindən süzlülüb çıxmayan və yaxud rejimin xofundan əksər hallarda elə beləkdəyə boğulan, sənətkarın qəlbində qalan, sənətə çevrilməyən duyğu və düşüncələr bu və ya digər şəkildə legion ədəbiyyatında üzə çıxır. Bu nümunələr legion həyatı yaşamış, özlərini ictimai mücadilənin mərkəzində hiss etmiş, Vətəni yadlardan xilas etmək haqqında düşünmüş vətənpərvərləri ürək döyüntüləri, könül çırpıntıları olmaqla yanaşı, həm də xalqın, millətin ictimai ideallarının ifadəsidir. Bu cəhətdən də legion ədəbiyyatı mühacirət ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edir. Vətən, Ana, Torpaq, Azadlıq, Müstəqillik, milli şüur və düşüncə və s. kimi ictimai ideallar həm mühacirət, həm də legion yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir.

⁷⁴ Исзаде Н. Адюдант его превосходительства. Газета "Зеркало", Баку, 1996, N25.

⁷⁵ N.Yaqublu. Azərbaycan legionerləri. Bakı, "Şıraq", 2005, s.36

⁷⁶ Cəfərlili M. Azərbaycan Legion ədəbiyyatı, B, 2005, s.4

⁷⁷ "Azərbaycan legion ədəbiyyatı", B., 2005

A.Bulaq, Alptəkin, Anar, An-ar, Atilla, Leg. Avaylı, legionçu Bəxtiyarlı, legionçu Daşqın, legionçu Dəniz, D.R. Elxan, legionçu Ə.Camal, legionçu Əhmədov K., legionçu Ə.Xaspoldov, legionçu Əliş M., legionçu Gəncəli, Gülbaz, Gültəkin, H.Azəri, H.Əli, H.İşqılı, H.İ. leg. İsmail, Hüseynoğlu, leg. Kərim, leg. Qafarlı, leg. Q.Şirvan, legionçu Qürbətəzadə, M.Baha, legionçu Məmədvəli, legionçu Miryaqub, legionçu Miri, legionçu M.Teymur, legionçu Münzəri və b. poeziya, Şuşalı, legionçu Avaylı, legionçu Həmidov S.Z., Yaşar Elçin, R.Vulqan, H.B. Hərdən-Birdən, Hərdənbiçir, N.Xaspold bədii nəsr, felyeton və məqalələr sahəsində fəaliyyət göstərirdi.

Şübhəsiz, mühacirət ədəbiyyatı kimi, legion ədəbiyyatının da yaranması siyasi proseslərlə bağlı idi. İkinci dünya müharibəsi illərində əsir düşmüş əsgərlər (rus, gürcü, azərbaycanlı, tatar, başqırd, kumık, çeçen və b. xalqların nümayəndələri) Almaniya-da təşkil olunmuş legionlarda toplaşır, öz xalqlarını bolşevik əsarətindən qurtarmaq üçün səy göstərirdilər. Hərbi əsirlər arasında keçirilən mədəni kütləvi tədbirlər, aparılan təbliğatlar tezliklə bu hərbi əsirləri öz xalqlarının müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qoşur. SSRİ-də yaşayan xalqların dilində gündəlik verilişlərdə kommunist siyasəti və idarə edilməsi pislənir, əsarətdə olan xalqlar müstəqilliyə hazırlanırdı. Burada işləyənlərin bir çoxu 20-ci illərdə Avropaya köçmüş mühacirlərdən, bir hissəsi isə hərbi əsir düşmüş legionerlərdən ibarət idi. Atabəy, doktor Məmməd Alazan, Məmməd Tuqay, Fuad Əmircan, Məryəm xanım Hur, Zöhrabov Kəməməli, Məmməd Kərimov, Tofiq Orucəliyev, Şamil Əzizov, Zöhrə Rəhimbəyova və b. müəlliflərin hazırladıqları materiallarda reportajlarda (bu materiallar Azərbaycan dilində dərc olunurdu) mühacirlər və hərbi əsirlər Vətən, xalq təəssübü yaşadılır, müstəqillik, tezliklə vətənə dönmək fikirləri aşılanırdı. Müharibə dövründə "Milli Birlik", "Türk birliyi" jurnalları, "Hücum", "Azərbaycan" qəzetləri, "Bizim döyüş vərəqəsi"ndə dərc olunan materiallar, dövrünün bədii düşüncəsinə qiymətləndirmək baxımından zəngin material verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Almaniya-da azərbaycanlıların dərc etdiyi jurnal, qəzet və döyüş vərəqələrində dərc olunan bədii əsərlərin hamısını legionerlərin şəxsi yaradıcılıqlarının məhsulu hesab etmək olmaz. Çünki burada legioner həyatı yaşayan Gültəkinin, Alptəkinin, Əhməd Cavadın, Almas İldırımın şeirləri də çap olunurdu. Görünür, yüksək bədii, vətənpərvərlik ruhunu aşılayan poetik nümunələrin az olmağından idi ki (müəlliflərin arasında peşəkarlar o qədər də çox olmamasını yada sala), hətta sovet şairlərinin yaradıcılığına belə istinadlar edilirdi. Qəzet saylarında verilən elanlar da bunu sübut edir: "*Azərbaycan yazıçılarından Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Məmməd Rəhim və digərlərinin əsərlərini əzbərdən bilən bütün azəri türklərindən bildiklərini yazıb redaksiyamıza göndərmələrini arzu edirik. Müəyyən əsəri (məsələn, "İblis", "Vaqif") bütünlüklə yazıb göndərənsə mükafat veriləcəkdir*".⁷⁸

Bütün bunlar həm də onu göstərir ki, Azərbaycan sovet şairləri kimi tanınmalarına rəğmən, bir çox şairlərin milli ruhlu vətənpərvərlik şeirləri legion ədəbiyyatı ilə səsləşdiyindən (milli ruhu reallıqla ifadə etdiyindən!), istər-istəməz, onların yaradıcılığına da müraciət olunurdu. Bununla yanaşı, legion yazarlar gənc olduqlarını nəzərə almalı olsaq, müharibəyə gedərkən Ə.Cavad, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun və b. şairlərin yaradıcılığından bədii-estetik təbiiyyətdən aldıklarını aydın görmək olar.

Azərbaycan legion ədəbiyyatında poeziya aparıcı janr olaraq diqqəti cəlb edir. Bu poetik nümunələrdən yalnız biri poema (An-arın "Gülərin göz yaşları"), qalanları isə müxtəlif formalı şeirlərdən ibarətdir. Bunlar içərisində həm hecəda, həm də sərbəstdə olan şeirlərə rast gəlmək mümkündür. Legion həyatı yaşayanların yaradıcılığının baş mövzusunı isə Azərbaycanın müstəqilliyi, tezliklə işğaldan azad olmasına inam hissi tutur. Bu cəhətdən Alptəkinin "Biz və mücadiləmiz", Gültəkinin "Mosk-

⁷⁸ "Azərbaycan legion ədəbiyyatı", B., 2005, s. 17

va" şeirlərinin dərc olunması legionerlərin poeziyada da varislik ənənələrini yaşatmalarını göstərir.⁷⁹

Yayılır
mücadiləmiş
getdikcə dərinə
Baxdıqca gözlərimiz
İstiqlal şəhidlərinə
Yayılır mücadiləmiş
Qızıl Moskvanın
Qanlı üfüqlərinə
Bir qorxu
bilməyən
Hürr azəriləriz
Könlümüzdə dalğalanır
Dalğalı bir dəniz
Getdikcə alovlanır
İstiqlal mücadiləmiş.

Anarın "Novruz", "Azəri türküsü", "Abbas Mirzə səslənir-kən", "Azərbaycan", "Ay-yıldız əfsanəsi", "Yoxdur", "Gəl və gəlmə", "Yanğın", "Bir tarix silsiləsi", "Xəzinə" şeirləri və "Güllərin göz yaşları" poeması müəllifinin yaradıcılığı barədə tam təsəvvür yaradır. Şair uğrunda legion həyatı keçirdiyi Azərbaycanın keçmişi və bu gününü tərənnüm edir; qəlbinin onun üçün həyəcanlandığını, çırpındığını və həyəcənsiz qəlbin Azərbaycana yaraşmadığını söyləyir, onun Arazını, Kürünü, ceyran sürülü düzlərini, dağlarını vəsf edərək "ay ölkə", "günəş ölkə" adlandırır.

*"Dünya mənim Vətənim" - kim desə, harda, haçan
Mənim dünyam, vətənim anamdır Azərbaycan.*

⁷⁹ Sitat M.Cəfərlinin "Azərbaycan legion ədəbiyyatı" kitabından götürülmüşdür. s. 37-38.

Təbiətin və şair qəlbinin oyanması, dünyanın nura boyanması, ətirli baharın gəlməsi "Novruz" şeirində təsvir edilir, lakin şair bu dəfə Novruzun gəlişinə həmişə olduğu kimi sevinmir, çünki o, Vətəndən uzaqlardadır.

Yox, yox... nə şad oldum, nə üzüm gülür,
Yenə gözlərimdən yaşlar tökülür.
Vətəndən uzaqda belim бүkүлүр,
Tükənir qəlbimin tavanı Novruz.

Şairin Vaqifi anarkən yazdığı "Yoxdur" rədifli qoşmasında isə Vətənin (eyni zamanda ananın, səmimiyyətin və s. olmaması ifadə olunur).

Qəriblik günümə kim olsun həyan?
Qəriblər qəlbini kim olar duyan?
Qürbət əsiriyəm qəlbimə uyan
Bir vətən sonası hayıf ki yoxdur.

Dinlədim səsinə yad bülbüllərin,
Bağlarında gəzdim bu yad ellərin.
İylədim, iylədim, qızıl güllərin,
Ətirlə rənası hayıf ki, yoxdur.

Legion həyatında yaranan əsərlərin əksəriyyəti Ana, Vətən, Millət üçlüyünü özündə ehtifa edir; bu məfhumların bir-birindən ayrı olmadığını döndə-döndə poeziyanın əsas mövzusa çevirirdilər. Bu şeirlərdə ana məhəbbəti ilə vətən məhəbbəti bir tutulurdu. Müəlliflərin düşüncəsinə görə Ana məhəbbəti ilə vətən məhəbbəti arasındakı birlik döyüş meydanındakı Azəri türk ümumi döyüşçülərinin düşməne saldırdıqları birliyə oxşamalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, Vətəni qorumayan hər hansı bir döyüşçü, deməli, anasını qorumur. Vətən hissi olmayan bir insanda, deməli ana hissi də yoxdur. Ana və Vətən sevgisi üzərində hakim-

lik edən bir sevgi də vardır ki, o da millət sevgisidir. Leg Ə.Xapsoladov istiqlal uğrunda canından keçən legionerlərin ana yurdu ilə görüşünə inamını belə ifadə edir:

*Mən ayrıldım bir axşam ən vafalı yarımdan,
Turaclı günlərimdən, marallı dağlarımın.
And içmişəm, hazıram uğrunda verməyə can,*

*Qoy düşmənlər sanmasın məni kimsəsiz və tək,
Bir gün, ey ana yurdum, sənə görüşmə gərək.
Bir bolşevik kabusu qapılarkən torpağıma,
Ucaldım göylərə mən üçrəngli bayrağıma.
Uçan quşlar aparır Vətənə soracağımı,
Zəfər bizim olacaq - buna əmindir ürək,
Bir gün, ey ana yurdum, sənə görüşmə gərək.*

Əsəd Eldostunun "GörəcəkmİYəm", "Vətən", "Mən vətənin, vətən mənim" şeirlərində həyəcanla çırpınan vətən üçün döyünür, "Ey sevimli Vətən, ey Azərbaycan. Bir daha üzünü görəcəkmİYəm" deyə sual edir. Lakin lirik qəhrəmanın ən böyük dər-dəki vətəni azad görməkdir:

*Bir təbii böyük fəlakətdə - sən,
Bir yaz içindəsən, mələmətdə - sən,
Callad əlində sən, bir afətdə sən.
Səni azad, sevinc görəcəkmİYəm?*

Legionçular arasında iki şairin imzası ədəbi ictimaiyyətə daha yaxşı məlumdur; bunlardan biri "Qürbətədə" imzası ilə yazan məşhur Mehdi Hüseynzadə, digəri isə "Daşqın" və "Aşıq Məzahir" təxəllüsləri ilə yazan Borsunlu Məzahir Daşqındır. (Axundov). Hər ikisi legionda təşviqat və təbliğat işləri ilə məşhur olmuş, şeirlər çap etdirmişdir. Sonralar M.Hüseynzadə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, M.Daşqın isə vətənə qayıtdıqdan sonra Si-

birə sürgün olunmuşdur. Sürgündən vətənə qayıdan şair xalq arasında populyar şeirləri ilə tanınmış, şeir kitabları nəşr edilmişdir.

Legionçu Qürbətədənin Almaniyada dərc olunan "Yar gəlir dedim" (aşiqvari), "Görən olaydı", "Deyiniz sevgilimə", "Mənim" (aşiqvari bir təcnis), "Dəli ceyran", "Adriya sahillərində" və s. şeirlərində vətəndən uzaqlarda keçirdiyi hissləri, düşüncələri qələmə alır: "sabahnın səhər yeli əsəndə", "bəyaz üfüq al qana bulananda", "pərvanələr başına dolananda" nazlı yarını xatırlayır, sevgilisinə üz tutur, onun qəbri üstə gül qoyan zamanda təsəvvürünə gətirir. Adriya sahillərinin gözəlliyi belə onu çəkmir, çünki keçdiyi yollar onu yormuş, vətəndən, Xəzərdən, sevgilisindən uzaq düşmüşdür.

*Gecə ay üzünə salırkən işıq,
Dalğalı suyuna verir yaraşığı.
Burax bu qəmzəni olmaram aşiq,
Çünki o Kaspinin vurğunuyam mən.*

*Bütün varlığımla onun varıyam,
Müqəddəs eşqinin səcdəgariyam.*

*Yazıq ki, halım yox gəzəm, arayam,
Keçdiyim yolların vurğunuyam mən.*

"Daşqın" və "Aşıq Məzahir" təxəllüsü ilə yazan M.Axundov legion həyatında yaxından iştirak etmişdir. Mühəribəyə qədər xalq arasında aşiq kimi tanınmış, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Gəncə filialının aşiq şöbəsinə rəhbərlik etmiş (1939), mühəribəyə çağırılmış (1941), Kalukiyada Arzgir şəhəri yaxınlığında əsir düşmüşdür (1942). Müxtəlif əsir düşərgələrində olan M.Daşqın Azərbaycan legionçularına qoşulmuşdur (1943). O, burada dərc olunan "Azərbaycan" qəzetində müxbir kimi fəaliyyət göstərmişdir. Berlində keçirilən AXC-nin 25 illiyinə həsr olunmuş yubileyində rəhbərlik etdiyi musiqi təqimi konsert

proqramı ilə çıxış etmişdir. M.Cəfəri yazır: "Məzahir Axundov azərbaycanlıların Berlin qurultayının işində şeir və mahnıların müəllifi kimi iştirak etməkdən başqa, qurultay nümayəndəsi kimi Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin devrilməsinin labüdlüyü barədə siyasi nitq söyləmişdir. Bundan başqa o, Azərbaycan legionuna yenica təyin olunmuş alman zabiti Bemenin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş çıxışını oxumuşdu. Daha sonra o, milli Birlik məclisi təşkilatına daxil olmuşdur.⁸⁰"

M.Daşqın legionda gördüyü işlərə görə III dərəcəli bürünc medalın və alman ordusunun feldfebel rütbəsini alır. Legion həyatı boyu yazdığı şeirlər Almaniya və İtaliyada legionların qəzetlərində dərc olunur. "Gözəl qız", "Vətən qəhrəmanına", "Şahlar", "Göy göl", "Dağlar", "Könül nəğməsi", "Aşiqiyəm mən", "Təbriz" və s. şeirlərində vətəni, onun təbiətini, tarixi keçmişini vəsf edir. Bəzən lirik ricaslarla, bəzən isə tarixə müraciətlə şair vətəni dardan qurtarmağın yollarını arayır, "dəmir qollu", "polad sinəli", "fil qüvvətli" qəhrəmanlara üz tutur, Cavad xanın düşməne baş əymədiyini və son döyüşdə "Vətən", "Millət" deyə qəhrəmanlıqla həlak olduğunu ifadə edir və "el uğrunda", "haqq yolunda canlarından keçənləri "tarixi vərəqləməyə, ürəklərdə yanan atəşi alovlandırmağa çağırır:

*Batan günəş qəhrəmanım! Yenə Şərqdən doğacaqdı,
Əqrəb kimi qaranlığı yurdumuzdan qovacaqdı.
Heç bir zaman qul olmağa məhkum etməz
Almatıyıq, alacayıq qılinc ilə haqqımızı!*

Azərbaycan şairlərindən Ə.Cavadın, S.Vurğunun vətəndə Göygölə həsr etdikləri şeirlə yanaşı, M.Daşqının "Göygöl" şeiri də XX əsr Azərbaycan poeziyasında xüsusi yer tutur. Vətəndən çox-çox uzaqlarda özü əsirlikdə olan M.Daşqın Göygölü də daim "kədərli, başı dumanlı", "halı pərişan" görür:

*Ayna camalına baxdıqca Kəpəz,
Yağışı, çiskini əskik eyləməz.*

*Küskün işıq kibi dinməz-söyləməz,
Axır gözlərindən sellərin, Göygöl.
Qoşqarın başından əksilmir duman,
Demir səbəbini çox olmuş şoran.*

*Nə hicran olaydı, nə fəslil xəzan,
Nobahar keçəydi illərim, Göygöl.
Murovda görünən qırov qarıdır,
Boranlı qışların yadigarıdır.*

*Sən çəkən elinmi ahu-zarıdır,
Niyə pərişandı halların, Göygöl?*

Leg. Dənizin, leg. Ə.Camalın, leg. Əlişin, leg. Gəncəlinin, H.İşıqlının, Zəfər A-nın, Şuşalının, Şahzadənin, S.Təkinin, R.U.Ümidin, leg. Sürgünün, Sənanın, legionçu Yıldırımın, leg. Ucağağlının, legionçu Miskinin, M.Rahimin və b. onlarla legionçunun şeirlərində vətən məhəbbəti, yurd həsrəti, qəriblik, tezliliklə vətəni azad edib ona qovuşmaq həsrəti təsvir olunur. Xarakterik cəhət budur ki, bu şeirlər cümhuriyyət dövrü poeziyasının yolunu davam etdirir, onun qanuni varisi kimi çıxış edərək azadlığa, müstəqilliyə, milli bayrağa həsr edilir. Bu legionçuların öz yaradıcılığında siyasi-ictimai motivi yaşatması, mübarizəni ictimai, milli azadlıq müstəvisinə keçirməsi deməkdir. Leg. Məmmədin şeirində olduğu kimi:

*Fərəhlənir könül şan-şərəfindən,
Qorxmuruq uğrunda əsla ölümdən.
Zara gəlsin düşmən gərək əlimdən,
Tutmalıyam səni əldə, bayrağım!*

⁸⁰ Cəfəri M. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. B., 2005, s. 34.

*Tökmüşük illərlə uğrunda biz qan.
Gözləyir yolunu el, Azərbaycan,
Alırıq qüvvəni bil ki, adından,
Sadiq olmalıyıq sənə, bayrağım!*

*Vuruşaq uğrunda, keçək bir candan,
Türk oğlu qorxmasın bir damla qandan.
Qovulsun düşmənlər Azər yurdumdan,
Taxmalıyıq sənə orda, bayrağım.*

Legion poeziyasında poetik düşüncələrlə yanaşı, siyasi motivlərin də bu qədər geniş inikası, hər şeydən əvvəl, xaricdə Azərbaycanın siyasi mühacirətinin təşəkkülündən və legionçuların siyasi mühacirlərlə müntəzəm əlaqə saxlaması nəticəsində öz fəaliyyətlərini bu istiqamətdə qurmalarından ibarət idi. Bu cəhətdən M.Ə.Rəsulzadənin Almaniyada siyasi mühacirətin təşəkkülündə və legionçuların bu prosesə qoşulmasında göstərdiyi səyləri xüsusi qeyd etmək lazım gəlir.

Legionçuların yaradıcılığında "An-ar"ın "Gülərin göz yaşları" poemasını və Anarın (çox güman ki, eyni müəllifdir, sadəcə biz burada orijinalda olduğu kimi veririk-B.Ə.) "Qılınç" dramını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Burada oxucuların diqqətini "An-ar", "Anar" adlarına və imzalarına yönəltmək istəyirəm. Belə ki, ədəbi mühitdə Anar adının ilk dəfə xalq şairi R.Rzanın oğluna verilməsi ilə bağlı fikirlər var. Ancaq bu faktlardan belə məlum olur ki, bu adı ondan əvvəl daşıyanlar olmuşdur. Görünür, bu ad Cümhuriyyət dönəmində verilmişdir. Çünki 40-cı illərdə müharibədə iştirak edən və əsir düşən Anar, yaxud An-ar adlı legionçunun yaşı iyirminin üstündə olmalıydı. Gənc şair R.Rzanın 1938-ci ildə oğluna qoyduğu Anar adının cəmi bir neçə ilə kiminsə təxəllüsü kimi məşhurlaşmağı mümkündürsə idi. Ona görə də düşünmək olar ki, legionçu Anar adı şəxsiyyət, onun işlətdiyi An-ar isə təxəllüs idi.

Legionçular öz yaradıcılığında yalnız poetik formalardan istifadə etmir, nəsr əsərləri, felyetonlar, məqalələr də yazır, rəsm və karikaturalar çəkirdilər. Poetik formadan ona görə geniş istifadə olunurdu ki, poeziya bu zaman populyar olmaqla yanaşı, kiçik həcmdə böyük mətləblər, duyğu və düşüncələr ifadə etmək mümkün idi. Şeir formasının populyarlığı, ağızdan-ağıza düşməsi də bu formaya müraciəti artırırdı. Bununla yanaşı, dərc olunan qəzetlərin, vərəqələrin həcmindən kiçik olması da bu janrın inkişafına təkan verirdi.

Buna baxmayaraq, Şuşalının "Azərbaycan adlı bir ölkə var", "Hansı yaxşıdır", leg. Avaylının "Haş dva o dayte", leg. Tağıyev, Məmmədzadə, Əliyevin "Günahsız qurbanlar", leg. Həmidovun "Qurban bayramını necə keçirdik", Yaşar Elçinin "Həsəd", R.Vulqanın "Bahar çiçəkləri içərisində", H.B.-nin "Mədəni inqilab üçün hərbi əmr", "Hərdən birdənin "ayparalı ruslar, yaxud xaçlı müsəlmanlar", "Şair olub gəlmişəm", Hərdən birçinin "Bakı haradadır?", "Dərvişlik", "Purduq", "Həm hərdən, həm də birdən", hekayə, məqalə və felyetonları, N.Xaspoldin "İkimiz" povesti, eləcə də "Molla Nəsrəddin" ənənəsini yadsadan məzmunlu karikaturalar legion ədəbiyyatının çoxşaxəli və müxtəlif formalı olduğunu təsdiq edir. Bu əsərlərin çoxunda Od-lar ölkəsinin tarixi keçmişi, bu günü, təbiəti təsvir obyektı olur, azadlıq uğrunda apardığı mübarizəsi təqdir olunur. Vətəndə Qurban bayramı rəsmən yasaq olduğu bir zamanda legionçular bu bayramı adət-ənənənin tələb etdiyi kimi keçirirdi: "Bundan sonra molla Əliyev Qurban bayramı haqqında çıxış edərək bolşeviklərin din əleyhinə apardıqları alçaq təqibləri qeyd etdi. Sonra şair Daşqın çıxış edərək almanlarla azəri türklərinin aparılan mübarizədə qalibiyyət əldə etməklə bərabər hər bir vətən övladının öz əmində sadiq olmasını tövsiyə etdi.

Üçrəngli yaşıl bayrağın altında vətənə doğru dönməyi və gözləri yaşlı Azərə, sevgisi olan istiqlalı aparmanı ən müqəddəs vəzifə sandı. Daşqın sözünü aşağıdakı cümlələrlə bitirib dedi: - Gələcək Qurban bayramını azad Azərbaycanımızda, ana və ba-

cılarımızın iştirakı ilə keçirməyimizi böyük Allahdan nəsim et-sin".⁸¹

Müəllif H.B.-nin "28, 28" yazısında (bunu esse adlandırmaq daha doğru olardı) 28 mayla 28 aprel müqayisə edilir və 28 mayın tariximiz, xalqımız üçün müqəddəs bir gün olduğunu bildirir: "28 may! Biz sənə məftunuq, ey böyük gün. Sən bahar günəşi altında parladın. Səni biz bütün tariximizin ilk bahar müjdəçisi kimi alqışladıq. Səndə işıqla istiqlalımızın ay-ulduzlu bayrağını yüksəlttik".⁸²

Ah, günlər, günlər,

Biriniz bizi yüksəldikən, digəriniz alçaltdınız.

Eşq olsun sənə, 28 may,

Nifrət sənə, 28 aprel!

Ah, may, ah aprel!

Baxıb təsəlli tapıram. Zira apreldən sonra may gəlir".⁸³

Ümumiyyətlə, XX əsr ədəbi-bədii fikir tariximizdə özünəməxsus yeri olan bu nümunələr həm bədii, ictimai-siyasi, həm də ideoloji baxımdan əhəmiyyətli olduğu üçün bu əsərləri ədəbi-bədii fikir dövriyyəsinə daxil etməyin və kompleks şəkildə araşdırmağın zamanıdır.

2.3. Qurban Səid və onun "Əli və Nino" romanı

Qurban Səidin "Əli və Nino" romanı ilk dəfə Vyananın "Tall" nəşriyyatında alman dilində nəşr olunur. Lakin bu zaman o qədər də diqqəti cəlb etməyən roman bir müddət unudulur. Tədqiqatçılar bunun səbəbini faşistlərin Avstriyanı işğal etməsi və kitab mağazalarında bəyənmədikləri kitabların yandırılması ilə bağlayırlar. Bir müddət "Əli və Nino" əsəri tamamilə yaddan çıxır. 1970-ci ildə İngiltərədə dərc olunur, bir il sonra isə Amerikada çap olunduqdan sonra bestsellərə çevrilir. Əsərə yazılan bu ilk "Ön söz"də əsərin məzmunu və müəllifi haqqında fikirlər irəli sürülür. Müəllif Qurban Səidin Azərbaycandan olan bir türk yazarı olduğunu, bolşeviklərin gəlişi ilə vətəninə tərk etdiyini, Avropada mühacir olaraq yaşadığını yazırdı. Bu nəşrlərdən dərhal sonra əsər Türkiyədə ingiliscədən tərcümə edilərək nəşr edildi. İlk dəfə olaraq tərcüməçi Semih Yazıcıoğlu 1963-cü ildə "Hüseyn Cavid" adlı əsər yazmış və sonralar Amerikaya köçmüş Mustafa Türəkqul və azərbaycanlı mühacir Yusif Qəhrəmana istinadən bu romanın Yusif Vəzir Cəmənzəminliyə aid olduğunu irəli sürür. Mustafa Türəkqulun S.Yazıcıoğlunun "Ön söz"ündə yer alan fikirlərinə diqqət yetirək: "Əli və Nino"nun original olaraq azəri türkcəsilə yazıldığı şübhəsizdir. Sonradan Yusif Vəzir bu əsəri bir alman dostunun köməyiylə almanca yazır. Sonradan bu əsərin almancasını Avstriyanın mərkəzi Vyana şəhərində bir nəşriyyat təqdim edirlər. Vyanaadakı nəşriyyat şirkətinin sahibi Tall aliəsindən indi yalnız Tallın arvadı xanım Tall sağdır. Xanım Talla yazdığımız məktuba verdiyi cavab belədir: 20-ci yüzilin 20-ci illəri idi. Cavan, gözəl və şüq bir erkək mətbəyə gələrək ərim ilə uzun-uzadı danışdıqdan sonra bir tomar əyazması qoyaraq çıxıb getdi. Ərimlə nə danışdıqlarının mahiyyətini indi də bilmirəm.

⁸¹ Cəfərli M. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. B., 2005, s. 264-265

⁸² Yenə orada, s. 274

⁸³ Yenə orada, s. 275

Bu əlyazmanı və gözəl erkəyi tamamilə unutduq. Lakin ərim hər halda nəsa bilir və mənə söyləməirdi. Ərim əsəri 1937-ci ildə birdən-birə meydana çıxarib nəşr etdi".⁸⁴

Əgər əlyazmaya ikinci bir iddiaçı olmasaydı, bəlkə də bu yazılanlara inanmaq olardı, ancaq hər şey sənədlərdən asılı olmalı, mənbələrlə təsdiq olmalıdır. Üstəlik, əlyazma əldə olmadığı halda S.yazıçıoğlu əsərin "azəri türkcəcilə" yazıldığını iddia edir. Təəssüf ki, bu iddianı təsdiq edən arqumentlər olmadığından bu fikirlər havadan asılı qalmış olur.

Romanın Məhəmməd Əsəd bəyə məxsus olması barədə əlində əsaslı sənədlər olduğunu iddia edən tədqiqatçı Nuridə Atəşi özünün "Yüz ilin sirləri açılır" (Bakı, Nurlan, 2007) kitabında romanın dərc olunmaq üçün nəşriyyatla bağlanan müqaviləsini də təqdim edir. Həmin müqavilə isə Qurban Səidin vəkili etdiyi şəxs kimi Elfride Erenfelsonun adına bağlanır. Maraqlıdır ki, Məhəmməd Əsəd bəy Elfride Erenfelsonun məktublarında ona "Xanım Səid" deyər müraciət edir. Erenfelsonun varisləri isə bu romanın Erenfelsonun yazmış olduğu iddiasını irəli sürürlər və hələ ki, romanın qonarıları onlara məxsus olur. E.Erenfelsonun Bakıda yaşamadığı və romandakı hadisələrlə əlaqəsi olmadığını nəzərə alsaq bu ehtimalın yalnız qonarar üçün olduğunu görürük. N.Atəşinin son araşdırmaları nəticəsində Qurban Səid imzası ilə Məhəmməd Əsəd bəyin "Sevgidən bixəbər kişi" əsərinin tapılması vəziyyəti bir qədər də aydınlaşdırır. Bu zaman Erenfelsonların bu imzaya iddiaları öz qüvvəsini itirir. Romanın müəllifliyi ilə bağlı mübahisələr hələ ki, iki yazıçının Məhəmməd Əsəd bəy və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin üzərində gedir. Lakin son illərdə Azərbaycanda və Avropada aparılmış tədqiqatlar "Əli və Nino" romanının M.Əsəd bəyə məxsus olması barədə fikirləri gücləndirməkdədir.

Ayındır ki, romanın müəllifliyi irəli sürülən iki yazardan biri Y.V.Cəmənzəminli Azərbaycan oxucularına yaxşı tanışdır.

Üçüncü iddiaçının yalnız adı çəkilir, şəxsiyyəti barədə geniş bilgi verilmir. İkinci iddiaçı Məhəmməd Əsəd bəyin həyatı, tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti barədə çox ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

Məhəmməd Əsəd bəy kimdir? Əsəd İbrahimoglu, Lev Nissebaum, Leo Nissebaum, Məhəmməd Əsəd Bəy, Qurban Səid adları ilə tanındığı iddia olunan bu şəxs 1905-ci ildə Ukrayna ilə Rusiya arasında hərəkət edən qatarda anadan olub. Milliyyəti barədə də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur; bəziləri onun Azərbaycan türkü, bəziləri rus, ukraynalı, yəhudi, gürcü və s. qələmə verirlər. Tədqiqatçılar ən çox Azərbaycanlı və yəhudi kimlikləri üzərində dayanırlar. N.Atəşi M.Əsəd bəyin Azərbaycanlı olduğunu sənədlərlə təsdiq edir, Betti Bleyer isə yəhudi olması haqqında müxtəlif ehtimallar irəli sürür. Əslində isə milliyyətin yazıçının əsərlərinin mövzu və problematikasına çox az dəxli var. Azərbaycan arealında yazıb-yaradan Azərbaycan türkü olmayan yazarlar da olmuşdur ki, onların yaradıcılığı bədii düşüncəmizdə özünəməxsus yer tutmuşdur. Onun milliyyəti haqqında mübahisələr ona görə kəskin şəkildə qabardılır ki, ən məşhur əsəri olan "Əli və Nino" romanına müəlliflik hüququ təsdiq edilsin.

M.Əsəd bəy 1920-ci ilin baharında əvvəlcə Gürcüstana, oradan isə İstanbula, Romaya, Parisə, nəhayət Almaniyaya gedir, Bakıda rus gimnaziyasında təhsil alır, Berlində Universitetdə oxuyur. Alman, rus, ərəb, fars, türk dillərini öyrənən M.Əsəd bəy 1926-cı ildən qəzetlərdə yazılarla çıxış edir. İlk məqalələrindən biri "Azərbaycan Respublikası" Almanyanın "Deutschen Spiegel" qəzetində nəşr edilir. Bir il sonra avtobiografik səciyyəli "Şərqdə neft və qan" əsəri işıq üzə görünür və Azərbaycanlı mühacirlər tərəfindən mübahisələrə səbəb olur. Mübahisələrin nədəni əsərdə çoxlu təhrirlərə yol verilməsi olur. Bununla belə, əsər alman oxucuları tərəfindən maraqla qarşılanır. Bundan sonra onun "Qafqazın 12 sirri", "Stalin", "Ağ Rusiya", "Dünyaya qarşı qəsd" "On peyğəmbər", "Rza şah",

⁸⁴ Qurban Сеид. Али иле Нино. İstanbul, 1971, s. 5

"Allahu əkbər", "Bolşevizmin sonu" və s. publisistik kitablarını dərc etdirir. Bu kitabların hamısı "Məhəmməd Əsəd bəy" imzası ilə dərc olunub. Bir müddət yəhudi olduğu güman edildiyindən təqib olunub. Bu müddətdə "Qurban Səid" adı ilə çap olunan "Əli və Nino" və "Altunsaç" əsərləri də ona aid edilir. Maraqlıdır ki, bu iki əsər əvvəlki yaradıcılığından fərqli olaraq bədii düşüncə məhsuludur. N.Atəşinin araşdırmalarına görə M.Əsəd bəyin daha iki əsəri "Sevgidən bixəbər kişi" də "Qurban Səid" adı ilə yazılıb.

M.Əsəd bəyin ömrünün sonları çox çətin və acınacalı keçir; sevgi macəraları yaşayır, uğursuzluğa düşür olur, həyat yoldaşı başqası ilə evlənir. Ömrünün sonunu İtaliyanın Positano qəsəbəsində keçirən M.Əsəd bəy 1942-ci ildə vəfat edir.

Romanın müəllifliyi, hansı dildə və nə zaman yazılmasına rəğmən, deyə bilirik ki, bu əsər Azərbaycan mühacirət nəsrinin "eləcə də ümumən ədəbiyyatının!) ən yaxşı ədəbi faktına daxil olmuşdur, özü də Qurban Səidin müəllifliyi ilə. Ona görə də tam həqiqət üzə çıxmıyınca bu əsəri Qurban Səidin əsəri kimi təqdim etmək daha düzgün olardı. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, artıq 70-ci illərin ortalarından bu əsər Azərbaycan ədəbi mühitinə tanış olsa da, onunla bağlı aparılan bütün araşdırmalar əsasən, publisistik xarakter daşıyır, müəlliflik uğrunda gedən mübahisələr romanın ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilini kölgədə qoyur. Buna görə də romanı həm ədəbiyyatşünaslıq, həm tarixi-etnoqrafik, həm də kulturoloji nöqteyi-nəzərdən tədqiq olunması əhəmiyyətli və zəruridir.

Əvvəlcə "Əli və Nino" romanının problematikasına nəzər salaq: əsərin əsas qəhrəmanlarından biri Əli xan Şirvanşirin yaddaşında XX əsrin əvvəllərinin Bakısı təsvir edilir. Onlar (30 müsəlman, 4 erməni, 2 polyak, 3 sektant, 1 rus) Bakıdakı rus imperator gimnaziyasının 3-cü sinfində oxuyanların coğrafiya dərsində professor Sanin maraqlı bir sual qoyur: yaşadığımız şəhər qabaqcıl Avropayamı, yoxsa geridə qalmış Asiyayamı aiddir? Bu sual yalnız coğrafi baxımdan deyil, siyasi, kulturoloji

baxımdan da mübahisələrə səbəb olur və müəllif əsərin sonuncu Şərq-Qərb qarşılaşmasını (və ya qarşıdurmasını!) davam etdirir. Bu qarşılaşma Əli ilə Ninonun tutduğu milli, ictimai dünyagörüşündə də qabarıq şəkildə göstərilir. "Asiyada qalmaq, yoxsa Avropada" sualına Məhəmməd Heydər də, Əli xan da Asiyanı seçirlər. Lakin Məhəmməd Heydər məqsədini izah edə bilmirsə, Əli xan bunu vətəni sevməsilə əlaqələndirir. Mübahisə bir qədər də dərinləşir, fikirlər, münasibətlər haçalanır, Qərblə Şərqi müqayisəsi gedir, azərilər hamısı Şərqdə qalmağı üstün tutur. Tənəffüsdə isə asiyalıların işi üzbatızdakı Tamara qız litseyinin həyatına getməkdən ibarət olurdu. Əli xan bu dəfə də xalası qızı Aişə ilə birlikdə həyatda gəzişən Nino Kipianini görməyə tələsirdi. Nino ilə görüşdüyləndə dərslə baş verənləri Ninoya danışarkən məlum olur ki, o da Bakının Avropaya aid edilməsinin tərəfindədir. Əli xan Asiyada qalmasına rəğmən elə həmin gün xristian Nino ilə evlənməyini qətiləşdirir. Onun məqsədi həm də gimnaziyanı bitirdikdən sonra Mosvada Lazarev adına Şərq dilləri İnstitutunda təhsilini davam etdirmək idi. Əli xan həm Şərqə, həm də Qərbə bağlıydı. İran şahı Nəsrəddin tərəfindən "İmperatorluq şəri" adına layiq görülən əmisini qarşılayan Əli xanın dünyagörüşünü qiymətləndirmək üçün bir detal üzərində dayanmaq lazım gəlir. Əmisi soruşanda ki, şəhərdə nə var, nə yox o, ilk olaraq səkkiz il əvvəl arvadı qaçırılan Dadaşın Axundzadəni bıçaqlayaraq öldürdüyünü deyir. Axundzadə bilə-bilə ki, təhlükə sovuşmayıb, şəhərə qayıtmışdı. Polis Dadaş axtarırdı. Dadaşın Mərdəkanda olduğunu bütün şəhər bilsə də, polis onu tapa bilmirdi, çünki hamı belə fikirləşirdi ki, Dadaş düz iş görmüşdür. Bir qədər irəliyə gedərək deməliyə ki, Əli xanın özünün də sonralar başına bu iş gəlir və o, nişanlısını qaçıran erməni Naxararyanı öldürdükdən sonra Dağıstana gedərək bir müddət aulda gizlənməli olur.

Əli xanın əmisi də bütün mahiyyəti ilə Şərqlidir, ona görə də Əli xan onu İrandan gələndə Şərq adət-ənənəsinə görə qarşılayır, tərbiyə üsullarına əməl edir və əmisi bundan çox razı qalır.

Əmisinin Avropaya münasibətinə də yer verilir. Məlum olur ki, əsrəddin ah Avropaya gedərkən onu da özü ilə birgə aparmış və o, kral saraylarında belə qadınların cıl-cılpaq gözdiqlərini öz gözləri ilə görmüşdür: *"Bəlkə xristianlar əsl mənada kişi deyil-lər, bəlkə də bunun daha başqa bir səbəbi vardır? Allah bilir"*.

Nəhayət, buraxılış imtahanları gəlib şatır, gimnaziyada bir təmtəraq təsvir edilir. Çarın portreti asılmışdı, ancaq bu dəfə tək asılmışdı. Əvvəllər çariçanın da portreti asılırdı, lakin onun portretində yaxasının açıq olması səbəbindən müsəlmanlar bunu istəmədilər. Yazılı imtahanları vermək Əli xan (eləcə də azərbaycanlılara!) o qədər də çətin olmurdu, çünki onlar köçürmə üsulundan istifadə edirdilər. Müəllimlər də buna göz yumurdular, ona görə ki, tələbələr imtahandan qorxuqları kimi, müəllimlər də tələbələrə qorxurdular, çünki imtahan zamanı azəriləri müdafiə edənlər olurdu, çox zaman axşam qaranlığında müəllimlərə hücumlar olur, onlara xəsarət yetirilirdi. Belə olduqda həmin müəllimlər yerlərini dəyişib başqa şəhərə gədirdilər. Bu səbəbdən də Bakıya müəllimlər çox çətinliklə gəlirdilər. Əli xan yazılı imtahanları verdikdən sonra səfəhi tarix imtahanından *"Mədətovun Gəncədə qələbəsi"* sualına özünəməxsus cavab verir, babası İbrahim xanın xəyanət nəticəsində öldürülməsindən söz açıq və rusların qələbəsinə onların şücaəti ilə deyil, topların texniki üstünlüyü nəticəsində əldə edildiyini bildirir və Türkmənçay müqaviləsinin mahiyyətini milli mövqedən izah edir. Bu da onu *"yaxşı"* qiymət almasına imkan vermir. İmtahanları verərək evə qayıdan Əli xan evdə qəhrəman kimi qarşılanır. Əmisi onun gələcəyi üçün İrana getməyi məsləhət görür, atası isə ondan üç şey xahiş etməyi istəyir. Kamillik yaşına çatdığı üçün atası ona müsəlmanlığın vəzifələrini xatırladır: - *"Oğlum"* deyərək sözə başladı. *Həyata qədəm basdığın bu anda mən sənə müsəlmanlığın vəzifələrini bir daha xatırlatmaq istəyirəm. Biz allaha inamin olmadığı bir Məmləkətdə yaşayırıq. Məhv olmamaq və ayaq altında qalmamaq üçün biz, qədim ənənələrimizi və köhnə həyat*

tərzimizi mütləq qorumalıyıq. Oğlum ibadəti unutma, içki içmə, tanımadığın qadınlarla durub oturma, yoxsullara və zəiflərə mərhəmət göstər. Haqq din uğrunda da daima qılıncını sıyıрмаğa hazır ol. Döyüş meydanında can versən, bu mənə qocanı ağrıdacaq, amma şərfətsiz bir yol seçsən, mən qoca kişi xələlət çəkəcəyəm. Düşmənlərini heç bir zaman bağışlama, oğlum, biz xristian deyilik. Sabahın qayğısını düşünmə, çünki sabahını düşünən adam ürəkli olmaz."⁸⁵

Bundan başqa, atası ona siyasətə qarışmamağı və siyasətlə məşğul olmamağı məsləhət görür. Əli xan isə atasından Qarabağa getməyi xahiş edir, çünki Ninogilin ailəsi bir neçə gün Qarabağda olacaqdı. Müəllif Mustafa kişinin dilindən Qarabağın tarixini belə təsvir edir: *"Ey xan, qüdrətli əcdadlarımız bir gün özlərinə böyük şərəf və ətrafı dəhşətə gətirən ad verəcəkləri bu diyara ilk dəfə ayaq basdıqları zaman "Qara bax!... orada qar var!" - deyərək qışqırmışlar. Dağlara yaxınlaşıb, balta dəyməmiş meşələri gördükdə isə "Qara bağ!" deyərək qışqırmışdılar. Doğrudan da dağların yamacları qara bir bağa oxşayırdı. Elə o zamandan bəri bu diyara Qarabağ deyilir. Əvvəllər ora Aqvar, sonralar isə Sünik deyirdilər. Ey xan, indi bil ki bizim diyar çox qədim və şöhrətli bir diyardır"*.⁸⁶

Eyni zamanda, bir erməninin bu diyarda beş min il əvvəl yaşadığı faktını Əli xanın boş çıxarması ilə müəllif bu mübahisənin əsası olmadığını demək istəyir. Maraqlıdır ki, sonralar dostlaşdığı və Ninonu qaçırdığı üçün öldürəcəyi Melik Naxararyanla da ilk dəfə o, Qarabağda rastlaşır.

Əli Qarabağda Nino ilə görüşür, gələcək haqqında danışırlar, Əli ondan müsəlmanlığı qəbul etməsini xahiş edir, Nino razılaşır. Nino isə Əlidən onu qaçırmamasını istəyir. Görünür, Ninoda belə təsəvvür var idi ki, əgər onu Əli xana verməsələr qaçırıla bilərlər. Həm də qız qaçırmamağı xalqın bir adəti kimi qəbul etdiyindən bu cür düşünə bilərdi. Əli xan Qarabağda

⁸⁵ Qurban Səid. Əli və Nino. B., 1993, s.22

⁸⁶ Yenə orada, s. 36

olarkən çarın bir çox dövlətlərə müharibə etməsi xəbəfini alır, bu, birinci cahan savaşının başlanması idi. Ninogil təcili Bakıya qayıdır. Əli xan da atasından aldığı teleqramda təcili Bakıya qayıtması istənilirdi. Qarabağda Əli xanın yerli zadəganlardan (ermənilərdən) eşitdikləri onların bu müharibəni gözlədiklərini və öz müharibələrinə hazırlaşdıqlarını göstərirdi: "Ölkədə doğrudan da müharibə başlamışdı. Evə gəlib çatanda hava qaralmışdı. Müharibə çılgınlığı şəhəri şövqə gətirmişdi. Yerli zadəganlar sərxoş vəziyyətdə səs-küylə küçələrdə və meydanlarda atlarını çapa-çapa havaya güllə atırdılar.

- Qan axacaq, qan - deyər qışqırırdılar. - Qan su yerinə, axacaq. Ey Qarabağ, sənin adın dünyaya yayılacaq, adına şan-şövkət gələcək".⁸⁷

- Müharibə Əli xanın Moskvaya gedib təhsil almaq arzusunu gözündə qoyur, ancaq müharibəyə də getmək istəmir, hətta atasının təkidlərinə baxmayaraq o, müharibəyə getmir. İndi onun qəlbində tamamilə başqa duyğular yaşayırdı. O, qorxaq deyildi, döyüşlərdən qorxmırdı, onun keçmiş də bunu deməyə əsas verirdi. Sadəcə olaraq o, İlyas bəy və Məmməd Heydərdən fərqli fikirləşirdi. O, bilirdi ki, bu müharibə bizim müharibə deyil, vaxtı gələndə o, döyüş meydanında şücaət göstərəcəyinə qətiyyətlə şübhə etmirdi. Nino da onun müharibəyə getməməsinə qorxaqlıqla əlaqələndirəndə Əli xan buna etiraz edir və bir gün müharibəyə gedəcəyini və Ninonun onun yaralarını sarıyacağını bildirir. Qarabağ generalının oğlu Məlik Naxararyan da müharibəyə getmir, ancaq o, buna səbəb kimi böyrək xəstəliyinin olduğunu bəhanə gətirir. Müəllif burada onun da Əli xan kimi başqa bir müharibəyə hazırlaşdığına işarə edir.

Naxararyan Əli və Nino ilə üçlükdə söhbətində dedi ki, sözlər, əslində bu üç xalqın mövcud dövrdəki vəziyyətini ifadə edir: "- Xeyr, Əslində hər ikimiz də döyüşmək istəyirik, prinses, amma biri-birimizə qarşı yox. Bizi ruslardan sıldırım bir dağ

ayırır. Bu dağ Qafqaz dağlarıdır. Əgər bu müharibədə ruslar qalib gələrlərsə, ölkəmiz tam mənadə ruslaşacaq. Biz ibadət-xanalarımızdan, dilimizdən və milli xüsusiyyətlərimizdən məhrum olacağıq. Biz Avropa və Asiya arasında körpü rolunu oynamaq əvəzində, hər ikisinin mələzi olacağıq. Yox, kim çar üçün vuruşarsa, o Qafqazlılara qarşı vuruşur deməkdir."⁸⁸

Naxararyanın sözlərinə görə biz bir qədər əvvəl Şuşada bir yerdə idik, bizi bir-birimizdən qorumaq nəyələrim, biz onsuz da sülh içində yaşayırdıq. Ancaq naçararyanın müharibəyə getməməsinin səbəbi yalnız bu deyil, o, həm də ona görə getmək istəmir ki, rahat yaşamaq istəyir. Eyni zamanda ruslar erməni kilsəsini müsadirə etdiyi üçün küsdüyünü bildirir. Həmin gün onlar üçlükdə səmimi söhbətlər edirlər. Naçararyan Əli xandan Nino ilə evlənməyi halda cətinliklərlə üzləşəcəyini bildirir və öz köməyini təklif edir. Aradan müəyyən vaxt keçir, Əli xan atası Səfər xanla evlənmək istəyini açır və ondan "özgə dini evimizə gətirməməsi" arzusu ilə razılığını alır. Lakin knyaz Kipiani qızı ona verməkdə tərəddüd edir. Anası Ninoya öz gənc həyatını gəlmə bir müsəlmana etibar etməməsinə məsləhət görür. Naxararyan Əli xandan nə etmək istədiyini soruşduqda o, qızı İrana qaçıracağını bildirir. Bu zaman Naxararyan Əli xan Kipiani ailəsini yola gətirəcəyinə söz verir və buna nail olur. Nino da Əli xanla evlənməyi üçün çəba göstərərək "Hələ gözləyin...Əli xan məni qaçırırsa, o zaman neyləyəcəksiniz?"-deyərək öz münasibətini bildirir. Nino gimnaziyadan məzun olur, onlar nişanlanırlar. Onların qarışıq nikahlarına küçədə mehriban gəzişmələrinə ətrafdakılar daim maraqla baxırdılar. Knyaz Kipiani Əli xana Tiflisə hazırlanmağı məsləhət görür. Əli xan bir müddət qədim zadəgan nəslə Baqratidilərin qonağı olur. Gürcülər də öz şərəfli tarixləri ilə öyünürdülər. Əli ilə Nino toydan sonra Avropaya səyahət etməyi planlaşdırırlar. Əli

⁸⁷ Qurban Səid. Əli və Nino. B., 1993, s. 61

⁸⁸ Qurban Səid. Əli və Nino. B., 1993, s. 75.

Ninoya "istəsən Tiflisdə də qala bilərik" təklifini verdikdə Nino Bakıda qalmaq qərarını üstün tutur.

Türkiyə və Qafqazda hadisələr dəyişən şəkildə inkişaf edir; gah knyazın Trabzonu tutması, gah da Ənvər paşanın Qafqaza doğru gəlişi xəbərləri yayılır. Gah da Türkiyənin yaxın zamanlarda mövcud olmayacağı barədə fikirlər səslənirdi. Əli xan evdə qonaqları olduğu üçün Ninonu operaya aparmağa Naxararyana etibar edir. Əli xanın dostları bir neçə dəfə ona etibar etməməsi barədə xəbərdarlıq etsələr də Əli xan fikir verməmişdi. Ancaq bu zaman dostlarının gümanları düz çıxır. Naxararyan Ninonu maşını ilə Mərdakan istiqamətinə qaçır. Bu xəbəri Məhəmməd Heydər və İlyas bəylə kazarmada söhbət edən Əli xana Seyid Mustafa çatdırır. Naxararyan ikilikdə Ninoya əsl simasını açaraq onun sevgisinə layiqliyini belə ifadə edir:

*"— Osmanlı qılıncının təhlükəsi altında olan bizlər gərək əl-ələ verib birləşək. Biz Avropanın Asiyadakı elçiləriyik. Prinses, mən səni sevirəm. Biz bir-birimizə layiqik. Stokholmda həyat bizim üçün çox rahat olacaq. Stokholm Avropadır, Qərbdir."*⁸⁹

Lakin Əli xan əsl dostlarının köməyi ilə Naxararyana çatır və əlbəyaxa döyüşdə onu xəncərlə öldürür. Səfər xan oğlu Əli xanı qorumaq barədə düşünür. Naxararyanın adamları hər zaman onu tutdura, yaxud həyatına təhlükə törədə bilirdilər. Bundan sonra Əli xanın gizli həyatı başlayır və bir müddət Dağıstanın dağ kəndlərinin birində yaşayır. Bir gün oraya Nino da təşrif buyurur və çətin şərait olmasına rəğmən, burada Əli xanla yaşamağa qərar verir. Bu dağ kəndində onların kəbini kəsirlər və onlar bir müddət burada yaşayırlar. Şərait yarandıqda isə Bakıya qayıdılar. Doğrudur, Bakıda Naxararyan təhlükəsi yox idi, lakin qarışıqlıq hələ də davam edirdi. Bu zaman Əli xan düşməne qarşı döyüşmək qərarını verir. Nino onun bu qərarını

bəyənir və özü də ona kömək edir. Ancaq düşmən üstün olduqda Əli xan Ninonu Bakıdan kənara çıxarmağı düşünür və bu məqsədlə onu gəmi ilə İrana göndərir. Sonradan özü də İrana gedən Əli xan bir müddət burada yaşayır, lakin vətənin darda qalması onun fikrini, düşüncəsini daim məşğul edir. Ninonu bu şərq həyatı çox darıxdırır, o, Əli xanla şəhərə çıxıb gəzə bilməzdi, daim çadra altında olmalı idi. Xüsusilə Kərbala hadisəsində Əli xanın camaata qoşularaq özünü döyməsi səhnəsini görəndə Nino dərk edir ki, Əli xan nə qədər açıqfikirli bir adam olsa da, həmişəlik bir Asiyalı olaraq qalacaq. Hətta Ninoda belə bir fikir yaranır ki, onlar artıq xoşbəxt ola bilməyəcəyik. Ənvər paşanın ordusu Bakını azad etdikdən sonra Əli xan yenidən Bakıya qayıdır. O, burada xarici işlər nazirliyində Qərbi Avropa üzrə attaşə təyin olunur. Baş nazirin xahişilə qonaqları məhz onun evində Avropalı xanımı Nino ilə qarşılayırdı. Nino qonaqlarla avropasayağı davranması, Əli xanın isə özünü bir qədər narahat hiss etməsi Ninonun Tehrandakı vəziyyətini xatırladırdı. Buna görə də Nino xarici işlər nazirindən Əlini Avropa ölkələrindən birinə səfir göndərməsini xahiş edir. Onun bu xahişi yerinə yetirilib Paris konsulluğuna təyin edilir. Hətta bu barədə qəzetdə məlumat da dərc edilir. Lakin Əli xan buna razılıq vermir və beləliklə, Əli xan Asiyalı şəhərini, Nino isə Avropalı evini mühafizə etməyi üstün tutur. Ninonun qızı olur və onun adını liseyin şərəfinə Tamara qoyurlar. AXC öz ömrünün sonlarını yaşayır, Azərbaycan əsgərləri Qarabağa tərəf yollanırlar, ingilis qoşunları Azərbaycanı tərk edir. Əli xan bir müddət ailəsini ata yurdu Gəncəyə aparır, Ninoya babasının burada rus qoşunları ilə vuruşduğunu və üstündə can verdiyi daşı göstərir. Bir neçə gün burada qaldıqdan sonra İlyas bəy atla onların malikanəsinə gəlir və rus ordusunun Bakını tutduğunu xəbər verir. Onun dediyinə görə, Azərbaycan əsgərləri Ermənistanla müharibəyə cəlb olunduğundan 30 min rus əsgəri Yalamadan keçərək Bakıya girmiş, Məclisi mühasirəyə alaraq iclası dayandırmış və millət vəkllərini həbs edərək

⁸⁹ Qurban Səid. Əli və Nino. B., 1993, 73

repressiyaya başlamışlar. İlyas bəy təkidlə Əli xana ya İrana, ya da Avropaya getməyi məsləhət görür. Əli xan isə İlyas bəylə burada qalmağa qərar verir, sonuncu qatarla Nino ilə qızını Tiflisə göndərir. O, Ninonu yola salarkən üç gündən sonra gələcəyinə və Parisə gedəcəyinə söz verir. Bakıdan gələn qaçqınlar həyacanlı xəbərlər gətirirlər. Seyid Mustafanın rus əsgərləri tərəfindən döyülməsi və qolları bağlanaraq ağzına donuz əti qoyulması və çox çətinliklə qaçaraq İrana getməsi deyilirdi. Bakıdan gələn qaçqınların ardınca rus əsgərləri də onları təqib edərək Gəncəyə axışmaqda idi. Belə görünürdü ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti son mücadiləsini verirdi. Bu son mücadilə zamanı Əli xan Gəncə uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla həlak olur.

“Əli və Nino” romanı zahirən bir məhəbbət romanıdır; əsilzadə gürcü qızı Nino ilə xan oğlu Əli xanın qarşılıqlı məhəbbətini əks etdirir. Dünya arenasında da çox zaman roman bu mövqedən qiymətləndirilir və bu məhəbbəti bir Romeo və Cülyetta sevgisi kimi dəyərləndirirlər. Əslində isə bugünədək əsərdən, buradakı hadisələrdən daha çox romanın müəllifi haqqında və onun bir məhəbbət romanı olması barədə söhbətlər getmişdir. Romanın dərin məzmunu, ictimai əhəmiyyəti, tarixi hadisələrin reallığı, Azərbaycan bədii düşüncəsinin fenomeninə çevrilməsi xüsusiyyətləri isə bir kənarda qalmışdır. Halbuki roman Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan ictimai mühitinin, tarixi hadisələrin bədii sintezinin ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir. Ola bilsin ki, “Əli və Nino” romanı bir Avropa oxucusu üçün məhəbbət romanı hesab olunsun, lakin bizim ədəbiyyatşünaslığımız bu əsəri bütün yönərdən təhlil etməli, əsl dəyərini verməlidir.

“Əli və Nino”nu birmənalı şəkildə məhəbbət romanı-iki bir-birinə zidd qütbə dayanmış aşiqlərin romanı hesab etmək olmaz, çünki əsərdə bu süjet xətti ilə yanaşı ikinci bir süjet də paralel olaraq inkişaf edir: bu da Əli xanın Cümhuriyyətə sevgisidir. Bu isə əsərin janrının haçalanmasına gətirib çıxarır, yəni tarixi roman janrının da elementləri burada açıq-aydın görünür.

Əli xanın qəlbində iki sevgi vardır; roman boyu əvvəldən axıradək onun Ninoya olan sevgisi Vətəninə olan sevgini qəlbindən çıxara bilmir. Bu sevgi Ninodan çox-çox əvvəllər onun qəlbində kök salıb, daha doğrusu bu sevgi ona gəndən gəlir. Onda vətən sevgisi Ninoya olan sevgidən daha üstündür. Cümhuriyyətin dar günündə onu Fransa konsulluğuna göndərsələr də, buna etiraz edir. Bu etirazın arxasında, əslində, yalnız Qərbə münasibət durmurdu, həm də vətənin bu ağır günündə onun burada lazım olması, bir gün də olsun vətənsiz yaşaya bilməməsi faktı dayanırdı. Bolşeviklər Bakını tutub Gəncəyə tərəf hərəkət edərkən də, Əli xanın öz ailəsilə Azərbaycandan çıxıb getmək imkanı yaranır, ancaq o bunu etmir və ya edə bilmir, Ninonu “oyuncağı” ilə yola salıb üç gündən sonra gələcəyini bildirir. Ancaq Nino da, elə Əli xanın özü də bilirdi ki, bu baş verməyəcək. Dostu İlyas bəy də təkidlə getməsini xahiş etsə də o, buna razı olmur. Əli xan vətəni darda qoyub gedə bilmir. Bu elə bir məqam, tarixi şərait idi ki, hətta qorxaqlığını boynuna alan Arslan ağa da Əli xanın yanına gəlir və onunla birlikdə müstəqillik uğrunda canından keçir. Romanın Əli xanın Gəncə körpüsündə düşməne qarşı pulemyot arxasında həlak olması və səkkiz güllə yarası alması obrazın ictimai ideallarının bədii ifadəsi kimi səslənir: “*Əli xan Şirvanşir altıya on beş dəqiqə işləmiş Gəncə körpüsündə, pulemyot arxasında tutduğu mövqeyində həlak oldu. Onun meyiti körpüdən qurumuş çayın yatağına düşmüşdü. Bədəninə səkkiz güllə dəlik-deşik etmişdi. Cibindən xatirə dəftəri çıxdı. Allah imkan versə, bu dəftəri onun arvadına çatdıracağam. Biz səhər erkən, rus qoşunları sonuncu hücumu keçməzdən bir az əvvəl onu məscidin həyatında dəfn etdik. Cümhuriyyətimizin ömrü Əli xan Şirvanşirin ömrü kimi sona çatdı.*”⁹⁰

⁹⁰ Qurban Said. Əli və Nino. B., 1993, s. 221

2.4. "Əli və Nino"nun müəllif gizlinləri

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına daxil olan bütün forma və janrlar (poeziya, publisistika, dramaturgiya, nəsr və s.) içərisində ən məşhur əsər Qurban Səidin "Əli və Nino" romanıdır. İndiyədək kim tərəfindən və hansı dildə yazıldığı barədə mübahisələrin kəsilmədiyi bu roman həttə populyarlığın miqyası, coğrafiyasına görə kiçik həcmli şeirləri belə arxada qoyur. Nəinki mühacirət ədəbiyyatı, eləcə də vətəndə yazılan bütün bədii düşüncə məhsullarından başqa dillərə tərcüməsi baxımından da roman öncüllüyü özündə saxlayır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, otuzdan çox dillə tərcümə olunan bu əsər son on ildə dünyada ən çox oxunan əsərlərdən olmuş və bestsellərə çevrilmişdir. Bu cəhətdən əsərin bu aqibətini Mirzə Şəfi Vazehin "Şərqilər"i ilə müqayisə etmək olar. Əgər Mirzə Şəfi "Şərqilər"i XIX əsrdə bütün Avropanı dolaşmışdysa, XX əsrdə həmin uğuru "Əli və Nino" yaşadı. Ancaq Mirzə Şəfi "Şərqilər"i yalnız Avropanı dolaşmışdysa, "Əli və Nino" bütün dünyaya səs salmışdır. Maraqlıdır ki, hər iki fakt Avropada reallaşmış və bu ədəbi hadisələrin milli düşüncə orbitinə daxil olması üçün biz istər-istəməz Avropaya minnətdar olmuşuq. Lakin onu da demək lazımdır ki, hər iki hadisə Azərbaycan ədəbi mühitinin faktına çox sonralar, ən azı yazıldığı dövrdən əlli il sonra daxil olub. Belə bir paralellik də diqqəti cəlb edir ki, hər iki hadisə üzərinə Avropada elə bir halə çəkilib ki, onlarla tədqiqatların yazılmasına rəğmən, hələ də bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkün olmayıb. Azərbaycan mühacirət tarixinin yetərincə araşdırılmaması da "Əli və Nino"nun üzərindəki gizlinlərin qaldırılmasına mane olan amillərdəndir.

"Əli və Nino" romanı və onun müəllifi məsələsi ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin qarşısında hələ ki, bir dilemma olaraq

qalır. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu 90-cı illərin sonlarında bir dəfə bu problemi müzakirə etsə də, bir nəticə olmamışdır. Artıq yarım əsrə yaxındır ki, "Əli və Nino" əsəri dünyanı dolaşmaqla yanaşı, özü ilə müəllif dilemmasını da gəzdirir. Əsərin müəllifi olaraq gah Məhəmməd Əsəd bəy, gah Yusif Vəzir Cəmənzəminli, gah da müxtəlif adlar keçir. Həttə Qurban Səid adının yanına Məhəmməd Əsəd və Yusif Vəzir Cəmənzəminli adlarını qoşmaqla əsər bir neçə dəfə fərqli məkanlarda nəşr də olunub. Əsərin "Qurban Səid" adından başqa adlarla nəşr olunması müəlliflik sahəsində hələ yekdil bir fikrin, eləcə də ədəbiyyatşünaslıq və çap mədəniyyətimizdə vahid bir prinsipin olmamasını göstərir. Bu, əslində əsər və müəlliflə bağlı bütün faktların məhv edilməsindən daha çox, ədəbiyyatşünaslığımızın bu fakta biganə yanaşması, uzun müddət roman ətrafında gedən mübahisələri seyrçi kimi izləməsindən irəli gəlmişdir. Bu cəhətdən Mirzə Şəfi Vazehlə "Əli və Nino"nun müəllifi Qurban Səidin (hələ ki, şərti olaraq təxəllüs deyil, şəxsiyyət hesab edək!) müəlliflik dilemmasında bir oxşarlıq mövcuddur. Fərq burasındadır ki, M.Ş.Vazehin F.F.Bodenştdin tərcüməsində Avropada şöhrət tapmış şeirlərinin müəlliflik hüququnun bərpasına şansı çox az olduğu halda, eləcə də mövcud ədəbiyyatşünaslığın imkanlarının məhdud olduğu bir zamanda (yeni-yeni formalaşan milli ədəbiyyatşünaslığımızın Sovetlər dönməsində Avropada araşdırmalar aparmağın mümkün olmadığı bir dövrdə) ədəbiyyatşünaslıq bu sirrin üstünü açdı (bu da 20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığının zəhməti və intellekti sayəsində mümkün oldu!), "Əli və Nino"nun müəllifliyi isə artıq yetmiş ildən çoxdur ki, həll olunmamış qalır. Bu günə qədər otuzdan çox müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunan "Əli və Nino" romanı haqqında onlarla tədqiqat əsəri yazılsa da, müəlliflik məsələsi hələ də açıq qalır. Maraqlı burasıdır ki, "Əli və Nino" bütün dünyanı dolaşdıqca, yeni dillərə tərcümə olunduqca onun haqqında yazılanlar müəlliflik məsələsindən irəli gedə bilmir. Lakin onu da demək lazımdır ki, roman

haqqında yazılanlarla, müəllif şəxsiyyəti barədə yazılanlar bir-birinə tərs mütənəsibdir. Romanın mahiyyəti, obrazları, süjet xətti, bir sözlə poetikası və strukturu ilə bağlı çox az yazılmışsa, müəllifliyi ilə bağlı həddindən çox tədqiqatlar aparılmışdır. Aparılan bu tədqiqatlar isə roman müəllifinin həqiqi kimliyini üzə çıxarmaq məsələsində bir addım belə irəli gedə bilməmişdir, bəlkə də bir az da dolaşlıq yaradılmışdır.

"Əli və Nino" romanı ilk dəfə Vyana'nın "Tall" nəşriyyatında alman dilində nəşr olunur; lakin o qədər də diqqəti cəlb etməyərək bir müddət unudulur. Tədqiqatçılar bunun səbəbini faşistlərin Avstriyanı işğal etməsi və kitab mağazalarında bəyən-mədikləri kitabların yandırılması ilə bağlayırlar. Bir müddət "Əli və Nino" əsəri tamamilə yaddan çıxır. 1970-ci ildə İngiltərədə çap olunur, bir il sonra isə Amerikada nəşr olunduqdan sonra bestsellərə çevrilir. Əsərə yazılan bu ilk "Ön söz"də əsərin məzmunu və müəllifi haqqında fikirlər irəli sürülür. Müəllif Qurban Səidin Azərbaycandan olan bir türk yazarı olduğunu, bolşeviklərin gəlişi ilə vətəninə tərk etdiyini, Avropada mühacir olaraq yaşadığını yazırdı. Bu nəşrlərdən dərhal sonra əsər Türkiyədə ingiliscədən tərcümə edilərək nəşr edilir (1971). İlk dəfə olaraq tərcüməçi Semih Yazıcıoğlu əsərə yazdığı "Ön söz"də sonralar Amerikaya köçmüş Mustafa Türəkqul və azərbaycanlı mühacir Yusif Qəhrəmana istinadən bu romanın Yusif Vəzir Cəmənzəminliyə aid olduğunu irəli sürür. Mustafa Türəkqulun S. Yazıcıoğlunun "Ön söz"ündə yer alan fikirlərinə diqqət yetirək: *"Əli və Nino"nun original olaraq azəri türkcəsilə yazıldığı şübhəsizdir. Sonradan Yusif Vəzir bu əsəri bir alman dostunun köməyi ilə almanca yazır. Sonradan bu əsərin almancasını Avstriyanın mərkəzi Vyana şəhərində bir nəşriyyata təqdim edirlər. Vyana'daki nəşriyyat şirkətinin sahibi Tall aliəsindən indi yalnız Tallın arvadı xanım Tall sağdır. Xanım Talla yazdığımız məktuba verdiyi cavab belədir: 20-ci yüzilin 20-ci illəri idi. Cavan, gözəl və şıq bir erkək mətbəyə gələrək ərim ilə uzun-uzadı danışdıqdan sonra bir tomar*

*əyazması qoyaraq çıxıb getdi. Ərimlə nə danışdıqlarının mahiyyətini indi də bilmirəm. Bu əlyazmanı və gözəl erkəyi tamamilə unudmuşam. Lakin ərim hər halda nəsa bilər və mənə söyləməirdi. Ərim əsəri 1937-ci ildə birdən-birə meydana çıxarıb nəşr etdi".*⁹¹

Əgər əlyazmaya ikinci bir iddiaçı olmasaydı, bəlkə də bu yazılanlara inanmaq olardı, ancaq hər şey sənədlərdən asılı olmalı, mənbələrlə təsdiq olmalıdır. Üstəlik, əlyazma əldə olmadığı halda S. Yazıcıoğlu əsərin "azəri türkcəsilə" yazıldığını iddia edir. Təəssüf ki, bu iddianı təsdiq edən arqumentlər olmadığından bu fikirlər havadan asılı qalmış olur.

Romanın müəllifliyi tam aydınlaşdırılmadığından onun araşdırılması da çətinləşir, burada psixoloji aspektlərin də rolu az deyil, bəlkə ki, müəllifin kimliyi aydın olmadığından romandakı bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirmək mümkün olmur. Bəziləri bu əsərdə yəhudi izi axtarır, bəziləri isə onu, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatının faktoru hesab etməyə tələsmirlər. Qərbdə roman müəllifinin (yəni Lev Nissimbaum (Məhəmməd Əsəd bəy) yəhudi kimi qələmə verilməsi milli ədəbiyyatşünaslarımızı narahat edir. Etnik mənsubiyyətin Azərbaycan ədəbiyyatının yaradılması prosesində iştirakı ilk dəfə olmasa da, bu romanla bağlı müzakirələr, müəllifliyi azmış kimi, milli mənsubiyyəti məsələsində də acı bağırısaq kimi uzanır. Əslində roman müəllifliyi məsələsinə nöqtə qoyulmamış, onun milli mənşəyi barədə söhbət açılması müəllif dilemmasının öz həllini tapması demək olardı. Lakin hələ ki, nə müəlliflik məsələsi, nə də yazarın milli mənsubiyyəti öz aktuallığını itirməyib. Əslində, romanın uzun müddət milli ədəbiyyatşünaslığımızın tədqiqat orbitinə daxil olmamasının təməl nədənlərindən biri də onun müəllifinin bilərəkdən və bilməyərək yadlaşdırılmasıdır. Bu fikrin tərəfdarları romandakı bəzi parçalara əsaslanır, bəzi

⁹¹ Qurban Seid. Ali ilə Nino. İstanbul, 1971, s. 5

fikirlərə əsasən əsərin müəllifinin azərbaycanlı olmasına şübhə ilə baxmağa çalışırlar.⁹²

Öncə, onu qeyd etmək lazımdır ki, əsərin müəllifi romanda olan bütün hadisə və fikirlərə görə məsuliyyət daşıyır; ikincisi, "Qurban Səid" adının roman üzərində olması, onun milli mənsubiyyətini, hələ ki, tam ifadə edir. Əgər tədqiqatlar bu addan imtina etməmişlərsə, hansı əsasla yazarın milli mənsubiyyətini şübhə altına alırıq. Romanın hansı dildə yazıldığı, tərcüməçilər (əgər orijinalda yazılmamışsa!) və redaktorlar tərəfindən əl gəzdirilməsi faktını da unutmamaq lazımdır. Ədəbiyyat tariximizin müxtəlif dövrlərində tərcüməçilərin, yaxud redaktorların, nəşirlərin bu cür təhriflərə yol verməsinin az şahidi olmamışıq. Bununla belə, romanda müəllifin milli mənsubiyyətini doğrulayan arqumentlər yadlaşdıran səhifələrdən bir neçə dəfə çoxdur. Bütün bunlardan başqa "Əli və Nino" hər cəhətdən (mövzu, problematika, hadisələr və s.) sırf Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının məhsuludur. Elə buna görə də biz bu əsəri "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (Bakı, 2019) dərsliyimizdə milli mühacirət ədəbiyyatı nümunəsi olaraq təqdim etmişik.⁹³

Romanın Məhəmməd Əsəd bəyə məxsus olması barədə əlində əsaslı sənədlər olduğunu iddia edən tədqiqatçı Nuridə Atəşi özünün "Yüz ilin sirləri açılır" (Bakı, Nurlan, 2007) kitabında romanın çap olunmaq üçün nəşriyyatla bağlanan müqaviləsini də təqdim edir. Həmin müqavilə isə Qurban Səidin vəkil etdiyi şəxs kimi Elfride Ehrenfelsen adına bağlanır. Maraqlıdır ki, Məhəmməd Əsəd bəy Elfride Ehrenfelse məktublarında ona "Xanım Səid" deyə müraciət edir. Ehrenfelsen varisləri isə bu

romanın Ehrenfelsen yazmış olduğu iddiasını irəli sürürlər və hələ ki, romanın qonarıları onlara məxsus olur. E.Ehrenfelsen Bakıda yaşamadığı və romandakı hadisələrlə ilişkisi olmadığını nəzərə alsaq bu ehtimalın yalnız qonarar üçün olduğunu görürük. N.Atəşinin son araşdırmaları nəticəsində Qurban Səid imzası ilə Məhəmməd Əsəd bəyin "Sevgidən bixəbər kişi" əsərinin tapılması vəziyyəti bir qədər də aydınlaşdırır. Bu zaman Ehrenfelsenin bu imzaya iddiaları öz qüvvəsini itirir. Bununla belə, N.Atəşi peşəkar ədəbiyyatşünas olmadığından onun araşdırmaları ədəbiyyatşünaslığın faktına çevrilmədi. Üstəlik onun gətirdiyi sitatların heç birinin mənbəyi göstərilir. Beləliklə, romanın müəllifliyi ilə bağlı mübahisələr hələ ki, bu iki yazıcının-Məhəmməd Əsəd bəy və Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin üzərində gedir.

Lakin axtarışlardan sonra əldə etdiyimiz mənbələr "Əli və Nino" romanının M.Əsəd bəyə məxsus olması barədə qəti hökm verməyə imkan verir.

Əvvəlcə keçmişə nəzər salaq; Azərbaycanda roman haqda ilk məlumatı "Bakı" qəzeti vermişdir. Məntiqə Muradovanın "Ədəbi əlaqələr genişlənir" məqaləsində Qurban Səidin "Əli və Nino" romanının İraqda "Qardaşlıq" jurnalında dərc olunması ilə bağlı məlumat verilir.⁹⁴ Burada müəlliflik məsələsinə toxunulmurdu. Lakin Bəylər Məmmədovun "Qurban Səid kimdir" məqaləsində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda romanın müəlliflik məsələsinə münasibət bildirilir. Müəllif əlinin altında olan məhdud sayda faktları araşdıraraq S.Yazıcıoğluğun gəldiyi sonucunu təsdiq etməyə çalışır.⁹⁵

"Əli və Nino" romanı ilə bağlı araşdırmalar əsərin Mirzə Xəzərin tərcüməsində ilk dəfə Azərbaycanda nəşr olunmasından (Azərbaycan, 1990, N1, 2, 3) sonra intensivləşir. Əsərin təqdimatında müəllifin Qurban Səid adlı adamın, ya da Y.V.Cəmənzəminlinin olduğunu irəli sürürlər.

⁹⁴ "Bakı" qəzeti, 31 iyul 1971

⁹⁵ B.Məmmədov. Qurban Səid kimdir, Elm və həyat, 1987, 2

⁹² Aslan Məmmədli. Qurban Səid. Pro et kontra. Bədii mətnin kulturoloji təhlili (1-ci və 2-ci məqalələr); Səfər Kəlbəyli. Əli və Nino və ya Türksüz Avropa haqqında bələdçi. Vətəndaş həmrəyliyi, 2011, 14-20 yanvar, 27 yanvar-4 fevral və s.

⁹³ Bədixan Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, 2 c., Bakı, 2010, s. 234

zəminlərinin olduğu ehtimalı irəli sürülür. Romanın Azərbaycan dilində ilk nəşri də Qurban Səid adı ilə getmişdir. Nəşriyyatdan verilən kiçik müqəddimədə isə müəllifliklə bağlı əvvəldə qeyd etdiyimiz iki mülahizə üzərində dayanılır. Əlbəttə, bu cür qeydlərdə müəllifi aşkara çıxarmaq müşkül məsələ idi və nəşriyyat sadəcə mövcud mülahizələri xatırlatmaqla işini bitmiş hesab edir. Ancaq nəşriyyatın bu qeydində belə bir fikirlə razılaşmamaq olmazdı ki: *"Əlbəttə, biz roman barədəki mübahisələrə yekun vurmaq fikrində deyilik. Bu fikirdəyik ki, "Əli və Nino" romanı Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətidir və o öz sahibinə qaytarılmalıdır"*.⁹⁶

Romanın müəllifliyi ilə bağlı mübahisələr bundan sonra da davam etmişdir. Abbas Abdulla Hacıoğlu "Bilərəkdən unuduqlarımız" məqaləsində əsərin müəllifinin Y.V.Çəmənzəminli olduğu fikrini irəli sürür.⁹⁷ Müzakirələrə Y.V.Çəmənzəminlinin oğulları Fikrət və Orxan Vəzirovlar da qoşulur; onlar "Əli və Nino"da olan bəzi fikirlərlə Çəmənzəminlinin əsərləri və gündəliklərindəki fikirlərin üst-üstə düşdüyünə diqqət çəkir və onun atalarına məxsus olduğunu bildirirdilər.⁹⁸ Bu fikir yazıçı Qılman İlkinin və Süleyman Vəliyevin məqalələri ilə daha da möhkəmlənir.⁹⁹ Bir qədər sonra isə (7 mart 1995-ci il) bir qrup yazıçı Azərbaycan Mətbuat və İnformasiya naziri S.Rüstəmxanlıya romanın Y.V.Çəmənzəminlinin adına çap olunmasını xahiş edirlər. Ədəbiyyat İnstitutu da məsələyə münasibət bildirsə də mübahisələr səngimir. Burada və Yazıçılar Birliyində gedən müzakirələrdə romanın Y.V.Çəmənzəminliyə aid olduğu bir daha iddia edilir.¹⁰⁰

⁹⁶ Qurban Səid. Əli və Nino, Bakı, Yazıçı, 1993, s. 3

⁹⁷ Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 14 iyun

⁹⁸ Ədəbiyyat qəzeti, 1992, 14 avqust

⁹⁹ Q.İlkin. "Əli və Nino" romanının müəllifi Yusif Vəzir Çəmənzəminlidir. Azərbaycan, 1994, 21 iyun; S.Vəliyev. Böyük sənətkarın sirləri. "Respublika", 1994, 26 iyun

¹⁰⁰ Vacib müzakirə. "Ədəbiyyat qəzeti", 26 aprel 1996

Bundan sonra mübahisələrə YUNESKO-da o zaman şöbə müdiri işləyən Ramiz Abutalıbov, professor Pənah Xəlilov, professor Tofik Hüseynoğlu, professor Şamil Cəmsidov, professor Zeydulla Ağayev, professor Çingiz Qurbanlı da qoşulur. Uzun müddət Parisdə yaşayaraq Azərbaycan mühacirət tarixi ilə yaxından maraqlanan R.Abutalıbovun araşdırmaları faktoloji tərəfi və obyektivliyi ilə fərqlənir. Professor P.Xəlilovun məqalələrində də məsələyə aydınlıq gətirilməyə çalışılır.¹⁰¹ Tədqiqatçı problemlə bağlı məqalələrini toplayaraq "Əli və Nino" problemləri" adlı kitab da nəşr etdirir.¹⁰² P.Xəlilovun tədqiqatlarının əsasında S.Yazıçioğlunun istinadları (M.Türkəqul və Y.Qəhrəmanın fikirləri), eləcə də Y.Vəzirin əsərləri ilə səsleşən arqumentlər dayanırdı.

Prof. Şamil Cəmsidov isə problemə faktoloji cəhətdən deyil, Y.V.Çəmənzəminlinin arxivi və əsərləri ilə səsleşən hissələrə diqqət yetirir. Tədqiqatçı Y.Vəzirin "Bir qaçqının dəftərindən" hekayəsinə istinadən Fransada olduğu müddətdə dolanışq ucbatından mühacir-yazıçının özünün yazılarını satması bədii faktına diqqət çəkir. Bu fakt romanın Y.V.Çəmənzəminli tərəfdarlarının fikrini qüvvətləndirdi. Tədqiqatçı Əlyazmaları İnstitutundan yazıçının gündəliyinin bir hissəsini və "Qurban Səid Çəmənzəminlidir, Əsəd bəy Qurban Səid deyil" məqaləsini çap etdirdi.¹⁰³ Ədəbiyyatşünas alim bir qədər də irəliyə gedərək Yusif Vəzirin "Xolodny potseluy" hekayəsinin "Əli və Nino" romanının orijinal variantı olduğunu da irəli sürdü.

Yeni əsrdən başlayaraq "Əli və Nino" problemlərinə və Qurban Səid təxəllüsünün kimliyinə aydınlıq gətirmək işində Almaniya yaşayan həmyerlimiz Nuridə xanım Atəşi və Amerikada yaşayan Betti Bleyerin imzası görünür. Hər iki tədqiqat-

¹⁰¹ "Əli və Nino" Yusif Vəzir Çəmənzəminlinindir. "Ədəbiyyat qəzeti", 26 aprel 1996; Sırr açılır. "Ədalət" qəzeti, 17 oktyabr 1997; Gizliyə açılığa. "Respublika" qəzeti, 12 mart 1999 və s.

¹⁰² P.Xəlilov. "Əli və Nino" problemləri. Bakı, "Nurlan", 2000, 34 səh.

¹⁰³ "Panorama" qəzeti, 25 yanvar 1997.

çının araşdırmaları problemin həllində yeni mərhələ təşkil edir. Belə ki, buna qədər azərbaycanlı tədqiqatçıların araşdırmaları yalnız mülahizə, ehtimal şəklində irəli sürülürdüsə, bu iki tədqiqatçının dövrəyə xarici və yerli arxiv materiallarını gətirməsi Qurbansəidşinaslıqda yeni situasiya yaratmış oldu. Bu durumda daha çox Nuriyə Atəşi ilə Betti Bleyerin araşdırmaları yeni cəbhə formalaşdırır. Birinci, əsərin müəllifliyini qəti olaraq Məhəmməd Əsəd bəyə, ikinci isə Yusif Vəzirə verməyi üstün tutur. Lakin B.Bleyer Y.Vəzirə aid edərkən "qaş düzəltdiyi yerdə vurub gözünlü də çıxarır", əsərdə gürcü izi axtarır və gürcü yazıcısından köçürmələrin olduğunu iddia edir. N.Atəşi Bakıda mətbuat konfransı keçirərək Məhəmməd Əsəd bəyin həyatı və yaradıcılığına aydınlıq gətirməklə yanaşı, iki faktın təkzibolunmazlığı barədə qəti hökmə sığınır; bunlar Məhəmməd Əsəd bəyin müsəlman olması və "Əli və Nino" romanının ona məxsus olmasıdır. "Sirlər açılır" kitabı ilə o, mövqelərini bir qədər də möhkəmləndirir. Bu iddialar dərhal Yusifvəzirşinasların təpəsi ilə qarşılaşır və əks arqumentlər irəli sürülür. "Azərbaycan interneti" jurnalının redaktoru Betti Bleyer "Ciddi problem ciddi tədqiqat tələb edir"¹⁰⁴ məqaləsi ilə cavab verir. Daha sonra onun Azərbaycan arxivlərində uzun çalışmaların məhsulu olan (bu başqa məsələdir ki, bu araşdırmaları B.Bleyer özü etmişdir, yoxsa onun komandası) "Azərbaycan İnterneti" jurnalının bir sayı bu problemə həsr olunmuş və jurnalın təqdimat mərasimlərində (Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti və s.) M.Əsəd bəyin tərcümeyi-halı, ədəbi fəaliyyəti və romanın müəllifliyinə iddiasının olmaması ilə bağlı əks arqumentlər gətirmişdir. Tədqiqatçı Y.Vəzirin əsərin müəllifi olması ilə bağlı 101 səbəb göstərir (bu səbəblərin nə qədər elmi və həqiqətə uyğun olub-olmaması bir başqa məsələdir). Aydın

məsələdir ki, bu cür ehtimallar bir faktın qarşısında gücsüz vəziyyətə düşə bilər (necə ki, düşür!).

Hər iki gözlənilməz (ona görə gözlənilməz deyirik ki, onları bu mövzuya bağlayan peşə fəaliyyətləri deyil, hansısa maraqlar olduğu hiss edilir) tədqiqatçı fikirlərində və üslubunda bir-birinə qarşı kəskin mövqelərdən belə çəkinmir, elmi arqumentlərdən daha çox, publisitik pafosla qarşısındakının arqumentlərini heçə çıxarmaq yolunu tutur. Əlbəttə, demək olmaz ki, onların tədqiqatlarında faktlar, araşdırmalar azdır, sadəcə olaraq bu arqumentlərə yanaşmada və dəyərləndirmədə peşəkarlıq, elmi üslub və yanaşma çatışmır. Həm də opponentə qarşı bir qəzəb, hirs hökm sürməkdə idi, halbuki əsl alim üçün əsərin kimin olması o qədər də vacib olmamalı, daha çox həqiqətin üzə çıxması əhəmiyyət daşımalıdır. Qurban Səidin kimliyi ona görə üzə çıxa bilmir ki, problemə yanaşanlar bəri başdan araşdırmalarının nəticəsini "bilir" və bu nəticəni təsdiq etməyə çalışırlar. Əslində isə problem o zaman həll olunacaq ki, ortaya yeni mötəbər sənədlər, yaxud da əsərin əlyazması üzə çıxsın. İkinci ehtimal çox azdır, lap əlyazma tapılsa belə, vəziyyətin dəyişəcəyini güman etmək olmaz. Çünki orada belə "Qurban Səid" yazıla bilər ki, bu da nəticədə heç nəyi dəyişmir.

Prof.Zeydulla Ağayev, prof.Həsən Quliyev, M.Əsəd bəyin əsərlərinin tərcüməçisi Cərkəz Qurbanlı, prof.Tofik Hüseynoğlu və başqalarının araşdırmalarında da müəlliflik məsələsinə münasibət bildirilsə də, problem olduğu yerdən irəli gedə bilməmişdir. Roman və onun müəllifi ilə bağlı bəzi sənədlər, faktlar üzə çıxsın da anlaşılmazlıq hələ davam edir. Bu anlaşılmazlığın bir çoxunu isə roman üzərində öz hökmünü təsdiqləməyə çalışan tədqiqatçılar özləri yaradır. Məsələn, roman bütün dünyada çox doğru olaraq Qurban Səidin adı ilə nəşr olunur, ancaq nəşirlər ona öz redaktəsini etməyi də unutmuşlar. Qurban Səid adı ilə nəşr olunan romana Məhəmməd Əsəd bəyin şəklində qoyulur. Bu, tamamilə yanlış bir yanaşmadır. Oxucuda belə təəvvür yaranır ki, roman ilk dəfə məhz bu cür

¹⁰⁴ Ədəbiyyat qəzeti, 17 avqust 2007.

nəşr olunub, halbuki, Tall nəşrində heç bir şəkil getməyib və bu şəklın romanın üz qabığında, ya müəllif olaraq içində verilməsi onun müəllifliyini təsdiq etmiş olur. Yaxud "Əli və Nino" romanı Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin adına nəşr edilir (Y.V.Cəmənzəminli. Əli və Nino", B., 2004). Bu da yolverilməzdir. Əgər belədirsə, bəs nə üçün "İstanbullu qız" romanı da Y.Vəzirin adına dərc edilmir? Bu addımları yalnız elmi, ictimai fikirdə roman müəllifliyi ilə bağlı yekdil fikrə gəldikdən sonra atmaq olar. Göründüyü kimi, gah Qurban Səidlə Məhəmməd Əsəd bəyi, gah da Y.V.Cəmənzəminlini eyniləşdirmək tendensiyasına üstünlük verilir.

"Əli və Nino" romanını məchulluqdan qurtarmaq üçün romanın hansı dildə yazıldığını müəyyənləşdirmək əsas problemlərdən biridir; lakin burada da qeyri-müəyyənlik davam edir. Ortada əlyazma olmadıqda müxtəlif ədəbiyyatşünaslar ehtimallar irəli sürməkdən başqa çarə tapmırlar. Romanın yazıldığı dil ona görə müəyyənləşmir ki, müəllif olaraq bir neçə yazarın üzərində dayanılır. Əsərin türk dilinə tərcüməçisi Semih Yazıcıoğlu romanın Azəri türkcəsi ilə yazıldığını Mustafa Türkəqula istinadən iddia edir: "*Əli və Nino*"nun orijinal olaraq, Azərbaycan türkcəsi ilə yazıldığı dəqiqdir. Sonradan Yusif Vəzir bu əsəri bir alman dostunun köməyi ilə almanca yazır. Sonradan bu əsərin almançası Avstriyanın mərkəzi Vyana şəhərində bir nəşriyyat evinə təqdim edilir".¹⁰⁵ Göründüyü kimi, bu əsərin Azərbaycanca yazılması ona görə sübut edilməyə çalışılır ki, onun müəllifliyi Y.V.Cəmənzəminliyə aid edilsin.

Romanın müəllifliyi ilə bağlı B.Bleyerin səhv yanaşmasından biri də romanda tərcüməyi-halın izlərini axtarmasıdır. Tədqiqatçı araşdırmalarında onlarla bu cür izlər, ehtimallar irəli sürür. Maraqlıdır ki, N.Ətaşi də romanda bu cür izlər axtarır. Olsun ki, romandakı epizodlarla yazıcının tərcüməyi halının üst-

üstə düşən məqamları olsun. Lakin "Əli və Nino"nu nə dərəcədə tərcüməyi-hal romanı hesab etmək olar!? Əgər belədirsə, bəs "İstanbullu qız" romanı niyə diqqətdən kənarda qalır? Nəyə görə bu romanda B.Bleyerə görə onlarla tərcüməyi-hal izləri olsa da, "İstanbullu qız" romanında Y.V.Cəmənzəminlinin ömürlüyünə aid bir işarə belə yoxdur? Deməli, müəllifliyi bədii mətnə deyil, arxivlərdə axtarmaq və hər hansı bir məsələdə "əlahəzrət fakt"a söykənmək lazım gəlir. Qurbansəidsünaslığın sonuncu nümayəndəsi türk ədəbiyyatşünası Orxan Arasdır. O, alman dilini bildiyindən və Almaniyada yaşayıb araşdırmalar apardığından elmi dövriyyəyə yeni sənədlər və faktlar gətirmişdir. Azərbaycanda üzərində çalışdığı dissertasiyanın Məhəmməd Əsəd bəyin həyat və yaradıcılığına həsr olunması bu sahədə irəliləyişin olmasına, yeni elmi nəticələrə gəlməsinə imkan yaradır.

Kimlərsə romanın müəlliflik məsələsinin artıq həll olunmuş məsələ hesab edə bilərlər; ancaq nə qədər ki, müəllif məsələsində yekdil qənaətlər mövcud deyil, deməli roman oxucularını sürprizlər hər zaman gözləyə bilər. Belə bir sual bizi narahat etməyə bilmir; necə olur ki, XX əsrin 30-cu illərində Avropanın ortasında romanın yazarı gizli qalsın, bununla yanaşı əlyazması da üzə çıxmasın. Halbuki, neçə əsrlər öncədən itmiş əlyazmalarımız Avropadan tapılmırdımı? Doğrudanmı, romanın əlyazması və müəllifi ilə gizlinlər sonsuzluğa qədər davam edəcək? Doğrudanmı müəllif və roman özündən sonra heç bir iz qoymamışdır? Əgər qoymamışdırsa belə məqamlarda anoloji vəziyyətlərdə necə hərəkət etməli? Roman müəllifliyi ilə bağlı lazımı qədər axtarırlar aparılıbmı? Doğrudanmı informasiya əldə etmənin maksimum bir zamanında bizə yaxın tarixin üstünü gizlinlər örtə bilər?

Lakin elə də olur ki, əlyazmaların aşkarlanması ilə bağlı hər hansı bir fakt bizə çox yaxın olur, ancaq biz onu görmür, uzun müddət axtarmaqla məşğul olur. "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (Bakı, "Apostrof" nəşriyyatı, 2010) dərsliyim-

¹⁰⁵ "Ali ile Nino" (çevireni ve ön sözün müellifi Semih Yazıcıoğlu), İstanbul, 1971, s. 12

də ilk dəfə olaraq mühacirət ədəbiyyatının faktı kimi təhlil etdiyim öçərkdə romanın müəllifliyi məsələsinə girişməmiş, son dərəcə unikal və əhəmiyyətli olan bu bədii mətni əslində olduğu kimi "Qurban Səid" adına vermişdim. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu problemin siyasiləşdiyini, bir qədər də korporativ maraqların üstün gəldiyini görərək yenidən romanın müəlliflik probleminə qayıdaraq yeni araşdırmalar apardım və romanın gerçək müəllifinin M.Əsəd bəy olduğu qənaətinə gəldim. Beləliklə, "Qurban Səid" təxəllüsünün M.Əsəd bəyə aid olduğunu qətiyyətlə söyləmək olar. Əslində, "Əli və Nino" romanının müəllifliyi ilə bağlı həqiqətlər ötən yüzilliyin 70-ci illərində üzə çıxmağa bilirdi, əgər ədəbiyyatşünas A.Zamanov əlində olan sənədi mətbuata çıxara bilsəydi...

Səksəninci illərin əvvəllərində Baş Arxiv idarəsində işləyərkən görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanovun evindən növbəti sənədləri gətirib (A.Zamanov son dərəcə zəngin arxivi olan elm adamlarımızdan biri kimi sovetlər dönəmində xarici ölkələrin alimləri, yazarları ilə intensiv yazışırdı) elmi-texniki cəhətdən qaydaya salmaqla məşğul idim. Bu zaman onun sənədləri arasında ingilis dilində bir jurnal gözmə dəydi. Poliqrafiya, format və dizayn baxımından Sövyetlər zamanı anoloji olmayan bir dərgini qeyri-ixtiyari vərəqləyərkən diqqətimi "Kurban Said "Ali and Nino" başlığı və roman daxilində verilən orijinal Şərq ornamentli rəsmlər çəkdi. İngilis dilini bilməsəm də romanı vərəqlədikcə burada söhbətin Azərbaycandan getdiyinin və obrazların azərbaycanlı olduğunun fərqi vardı. Təəssüf ki, dil bilmədiyimdən əsərin məzmununu oxumaq mümkün olmadı; ancaq A.Zamanovun məktublaşmalarından əsərin müəllifinin kimliyi barədə mübahisələrin getdiyini gördüm. Daha sonra məktublaşmalarda əsərin müəllifi barədə mübahisələrlə tanış oldum. O zaman bu mübahisələr məhdud ziyalılar arasında getsə də, geniş oxucu kütləsinə çıxarılmamışdı. Görünür, mövcud ictimai-siyasi durum və sərt senzura mühacirət əsərinin məzmununu və müəllifi barədə geniş

müzakirəyə ehtiyac görmürdü. Bir arxiv işçisinin (o zaman mən AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasında oxuyurdum) isə plan işi olan bu mövzunu tədqiq etməyə icazə verilmirdi; verilə belə mənim bu problemə baş vurmağım son dərəcə çətin idi. Nədən ki, problem haqqında əlimizdə nə geniş material, nə də doğru-dürüst informasiyalar vardı. Buna baxmayaraq mən sənədləri işlədikcə A.Zamanova alman şərqşünası, tərcüməçi Əhməd Şmidedən gələn məktub və şəkillərlə tanış oldum. A.Zamanov romanla S.Yazıçioğlunun türk dilinə tərcüməsində tanış olduğdan sonra Almaniya'dan Ə.Şmideyə müraciət etmiş və bu əsərin müəllifliyi haqqında ondan məlumat almaq istəmişdi, o isə araşdırma apararaq A.Zamanova cavab ünvanlamışdı. Sonralar Y.V.Çəmənzəminlinin oğlu Orxan Vəzirovun bu sətirlərin müəllifinə bildirdiyinə görə romanın müəllifi məsələsini "dolaşdıran lap əvvəldən A.Zamanov" olmuşdur. Görünür, bunu deyərək O.Vəzirov A.Zamanovun Ə.Şmide ilə yazışmalarını nəzərdə tutmuşdu. Ancaq A.Zamanov nə etsin ki, həqiqəti öyrənmək cəhdi o zaman Y.V.Çəmənzəminlinin xeyrinə olmamışdı (bu yazışmalar 1974-cü ildə getmişdir). Əslində romanın müəllifi ilə bağlı suallar əsərin dərc olunmasından 33 il sonra verilməyə başladı; Berlində rəssamlıq edən Jenia Qraman üstünü toz basmış və çoxdan unudulmuş əsəri təsadüfən tapıb almanca dan ingiliscəyə çevirdikdən sonra müəllif məsələsi aktuallaşır. Türk yazarı Semih Yazıçioğlunun əsərin türk dilinə nəşrinə yazdığı "Ön söz"dən sonra romanın bədii dəyərindən daha çox müəllif məsələsi ilə bağlı tədqiqatlar start götürür (1971).

Ə.Şmide S.Yazıçioğlunun əsəri türk dilinə çevirisi ilə tanış olduğdan sonra M.Əsəd bəyin tərcüməyi-halı ilə bağlı bəzi məlumatlar vermiş, onun özünün və qəbrinin bir neçə şəklini də göndərmişdi. Məktublarının birində "Bir isnadın aqibəti" adlı məqaləsini də əlavə etmişdi. Məqaləsinə bir türk atasözü ("Yalançının mumu yatıya kadar yanar") ilə başlayan müəllif S.Yazıçioğlunun isnadının iki qurbanı (L.Nissimbaum (M.Əsəd

bəy) və Y.V.Çəmənzəminli) olduğunu bildirir və bir qədər də əsəbi şəkildə məsələyə münasibətini bildirərək yazırdı: "1971 yılında "Hürriyyət" yayınları meyanında Qurban Səid deyə bir kimsənin adı altında çıxan "Əli və Nino" adlı bir roman diqqətimi çəkdi. Kitabın ön sözündə, bu Qurban Səid adının təxəllüs olduğu açıqlanaraq, romanın əsl müəllifinin azərbaycanlı ədib Yusif Vəzir Çəmənzəminli olduğu iddia edilirdi. Akabində eyni əsərin almanca olaraq "Stern" məcmuəsində tefriqə şəklində yayımlandığını, daha sonra 1973-cü ildə kəpşilən bir kitab halında görünə, etiraf etməliyəm ki, Azəri ədəbiyyatının heyranı olaraq bir azərbaycanlı yazarın Qərbdəki bu uğuru – kitabın mündəricatı nə olursa olsun-mənə çox cəzbedici gəldi. Çünki bu roman eyni zamanda digər bəzi Qərb ölkələrində, bu meyanda İngiltərə və Birləşmiş Amerikada da böyük tirajlarla piyasaya çıxmış və bestseller olmuşdu".¹⁰⁶

Ə.Şmide S.Yazıçıoğlu'nun əsər, onun dili və müəllifi ilə bağlı fikirlərinə istinad edərək heç cür onunla razılaşa bilmir. Birincisi, tərcüməçinin əsərin dili ilə bağlı mülahizələri faktlarla təsdiq olunmur, yalnız mülahizə şəklində səslənir. İkincisi, Y.V.Çəmənzəminlinin əsərin müəllifi olaraq verilməsi Amerikada yaşayan Mustafa Türkcəqul və Yusif Qəhrəmana istinad edilməsi Ə.Şmideyə inandırıcı görünməmişdi. O, əsərin yazıldığı dili və müəllifi haqqında yazır: "Yuxarıda gördüyümüz kimi, "Əli və Nino" adlı romanın Almancaya və ya digər bəzi kimsələrin iddia etdiyi kimi ruscadan almancaya çevrilmiş olduğu irəli sürülməkdədir. Türkcə nəşrini oxuduqdan sonra almancaı ələ aldım. Özüm tərcüməçi, ana dilim almancadır. Almanca mətnin tərcümə deyil, bilavasitə təlif olduğu mənə gün qədər aydın oldu. Və üslubunun mənə yabançı olmadığını hiss edər kimi oldum. Buna rağmen, əsər yenə Yusif Vəzirin ola bilirdi. Onu həqiqətən bir alman dostunun köməyi ilə niyə yazmış olmasın da? Digər tərəfdən Türkcəqul bir azəri orijinalının

mütləq mövcud olması gərəkdindən danışır. Yaxşı bu orijinal haradadır? Münxendə kain alman nəşriyyat evi ilə təmas qurub orijinal müsveddinin aqibəti haqqında bir şeylər bilinib bilinmədiyini sordum. Oradakı ilgili şəxs mənə Türkcəqul və Qəhrəman adlı azərbaycanlıların iddialarından xəbərdar olduğunu, eyni zamanda bir çox kimsələr tərəfindən romanın Lev Nissimbaum isimli, babası musəvi, anası da bir azəri müsəlman qadını olan, Bakıda doğulmuş vəfatat Oktyabr inqilabı zamanında Avropaya qaçmış və buralarda Əsəd bəy təxəllüsü altında bir sıra kitab müəllifi olan biri tərəfindən yazıldığına inanıldığını söylədi".¹⁰⁷

Bundan sonra problemlə yaxından maraqlanan Ə.Şmide Yuqoslaviyalı türkoloq Dr. Smail Baliçin "Der islam in Selbstzeugnissen" adlı müxtəsər bibliografiyası ilə tanış olur və orada Əsəd bəyin adı çəkildiyi üçün müəllifə məktub yazır. S.Baliç cavabında yazır: "Qurban Səid" Barones Elfride Erenfels von Bodmershof ile Leo Nissembaumun müştərək təxəllüsüdür".¹⁰⁸

Baliç Erenfels deyincə Ə.Şmidenin ilk ağına gələn Prof. Ömər von Ehrenfels olur və onun yardımı ilə boşanmış zövcəsi Elfride Ehrenfelse bu barədə məktub yazır. Barones Ehrenfels ona aşağıdakı məzmununda cavab göndərir:

A-3522 Lixhtenau, N.Ö., 10 haziran 1974

Herrn

H.A.Şmiede, BDÜ

Sonnenstrabe 11

D-8059 Moosinning

Sayın Bay Şmiede,

Bakıya səyahət etmiş türk dilləri mütərcimi olan sizə bunu bildirmək istəyirəm: Qurban Səid təxəllüsü, Bakılı Məhəmməd Əsəd bəyin yazarlık təxəllüslərindəndir. Adı keçənə birlikdə

¹⁰⁶ AMDƏİ arxiv, F. 526, s. 3, iş. 254, s.2

¹⁰⁷ AMDƏİ arxiv, F. 526, s. 3, iş. 254, s.5

¹⁰⁸ Yəni orada, s.6

mən 1938-ci ildə Vyanada "Das Mädchen vom Goldenen Horn" romanını nəşr etdirmişdim.

Səmimi salamlarımla

(imza) Elfriede Ehrenfels, Bodmershof".

Beləliklə, Qurban Səidin kimliyi haqqında ciddi bir şübhə qalmamışdır".¹⁰⁹

Bu E.Ehrenfelsin məktubundan sonra Ə.Şmidenin ötən əsrin 70-ci illərində gəldiyi sonucdur, özü də roman müəllifliyinin hələ siyasiləşmədiyi bir zamanda faktlara dayanan və romanın nəşrində, müqavilənin imzalanmasında şəxsən iştirak edən iki nəfərdən biri (digəri "Qurban Səid" adı ilə romanın müəllifi Məhəmməd Əsəd bəydir) Elfriede Ehrenfelsə istinadən gəldiyi qəti fikridir. Bu fikri təsdiq və təkzib edəcək yalnız bir amil qalır, o da əlyazmanın üzə çıxmasıdır...

III BÖLÜM MÜHACİRƏT MƏTBUATININ TƏŞƏKKÜLÜ

¹⁰⁹ Yəne orada, s. 7

3.1. Mühacirət mətbuatının yaranması və formalaşması

Azərbaycan mühacirətinin formalaşması, təşkilatlanması və milli istiqlal ideyasını davamlı olaraq sürdürməsi işində ilk olaraq mətbuatın yaranması lazım gəlirdi. Bu, hər zaman belə olmuşdur; xalqın, millətin təşkilatlanması bir ideya, amal uğrunda istiqamətlənməsi yönündə, hər şeydən əvvəl, onun "görən gözü, eşidən qulağı, danışan dili"nin olması gərəkirdi. Azərbaycan mühacirətinin formalaşmasında da bu amil əsas rol oynamışdır. Nə qədər ki, mühacirətdə azərbaycanlıların özlərinə məxsus mətbuatı formalaşmamışdı, o vaxta qədər mühacirlər dağınıq, bir ideya və amal uğrunda mübarizə aparmaqda çətinlik çəkirdilər. Elə ki, M.Ə.Rəsulzadə İstanbula gəldi, dərhal mətbuatın yaranmasının vacibliyini dərk edərək mühacirət mətbuatını yaratmaq yolunda çalışmalara başladı. O, dərk edirdi ki, indi informasiya, mətbuat əsridir və mətbuatsız milli ideya uğrunda təşkilatlanma və mübarizə aparmanın perspektivi yoxdur. Maraqlıdır ki, mühacirət mətbuatının banisi milli mətbuatın əsasını qoyan H.Zərdabi haqqında yazdığı "Azərbaycan mətbuatının piri" məqaləsində mətbuatın xalqın, millətin formalaşmasındakı roluna verdiyi qiymət elə mühacirət mətbuatına və onun özünə də aiddir. O, yazırdı: "Millətlərin tarixində qəzetə təsisə mühüm bir dövrü ifadə edir. Konuşduğu lisanda ilk qəzetəyə malik olan cəmiyyət, bir milliyyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat gələcəyinə malik bulunuən bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir."

Milli şüur, bir milliyyət içərisindən çıxan rəhbər zümranın, digər zümərə və fərdlər ilə daimi və orqanik bir münasibət təmin etməsiylə doğar".¹¹⁰

¹¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Mühacirət Ədəbiyyatı Kitabxanası seriyası. I c., B., "Elm", 2016, s. 237

Məhz buna görə də İstanbula gələrkən M.Ə.Rəsulzadənin ilk gördüyü işlərdən biri mühacirət mətbuatını yaratması olur. 1923-cü il sentyabrın 26-da Türkiyənin İstanbul şəhərində "Yeni Kafkasya" dərgisinin ilk sayı çıxmaya mətbuatının əsası qoyulur. Dərginin çıxması mühacirlərin Azərbaycanın istiqlal davasını sistemli, ardıcıl, müştəşkil aparmasında, nəzəri və informativ cəhətdən toplumu formalaşdırmasında olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Bununla da, Azərbaycan mühacirətinin yetmiş illik bir dövrünün mətbuatının çıxmasına start verilir. "Yeni Kafkasiya"-nın nəşr olunması artıq Sovet Azərbaycanına paralel olaraq xalq milli idealının yaşadılması və milli istiqlal ideyasının aparılması demək idi. Aydın bir proqrama malik dərginin siyasi, ictimai əhəmiyyəti olduğundandır ki, M.B.Məmmədşad yazırdı: "Yeni Kafkasya" *böyle milli bir imanla işə başlayaraq, Azərbaycan, Kafkasya və esir türklərin milli istiklal davasını tanıtmaya girişmiş və Türkiyə eskari ümumiyyəsinə hazırlamağa başlamıştı.*

...Gün yoktur ki, Bakü və ya Tiflis mətbuatı "Yeni Kafkasya"-yı şetmə və kendilərini ona qarşı müdafiə etməsinlər".¹¹¹

"Yeni Kafkasya" həm də bütün türklərin mühacirətdə çıxardığı ilk jurnal kimi yadda qalır. Dərginin məsul müdiri olaraq Seyid (Məhəmməd) Tahirin adı getmiş və bu 1924-cü ilə qədər davam etmişdir. "Jurnalda imtiyaz sahibi, müdir kimi əvvəlcə Seyid Tahir, sonra Əhməd Haqqının adı göstərsə də, əslində nəşrə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik etmişdir".¹¹² M.Ə.Rəsulzadənin dərginin sahibi və baş müəhərriri kimi adı yalnız 1924-cü ilin 6 fevral tarixli sayında görünür. Həmin sayın üz qabığında M.Ə.Rəsulzadənin şəklə verilmişdir. Buna baxmayaraq M.Ə.Rəsulzadə elə dərginin 1-ci sayından başlayaraq özünün ictimai-siyasi yazılarında mövcud durumu dəyərləndirirdi. İlk sayda dərc olunan "Azərbaycanda

¹¹¹ M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. İstanbul, 1991, s. 174

¹¹² https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycan_m%C3%BChacir%C9%99t_m%C9%99tbat%C4%B1

takibat" məqaləsində son zamanlar Azərbaycanda milliyyətpərvər gəncliyin təqib olunmasına diqqət çəkir, Müsavatın etirazı və bolşeviklərin tələşi haqqında siyasi təhlillər aparırdı. Buradan aydın olur ki, Azərbaycanda gedən bu proseslər həm də İstanbul qəzetlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. "Azəri" imzası ilə dərc edilən "Bolşeviklərin tələşi" məqaləsində Orcenikidzenin çıxışına istinadən Azərbaycandakı siyasi vəziyyəti təhlil edən müəllif yazırdı: "Orcenikidze bize bir takım rakamlar da göstərir. Bu rakamlardan anlıyoruz ki, Azerbaycandaki memurun yüzde ancak 30-u türkdür. taşrih etmeliyiz ki, bu nisbet demiryol emelesine aittir. Diger memurun haqqında ise Orcenikidzenin lisani şu suretle idare olunuyor.: "Gürcüstanda memurun 70%-i, Ermenistanda 85%-i ve ya 90%-i yerlilerdendir. Azerbaycanda ise hal maateessüf böyle degildir". O halde nasıldır? Demiryol hakkında cevap var; fakat ötekiler hakkındaki cevapsızlık bittabi nispetin daha fena oluşundan ileri gelmiş olacaktır.

Azərbaycan köylüsünün hali yalnız bununla kalmıyor. Yine Orcenikidzedən öyrəniyoruz ki, petrol saltanatının kazak istasyonunda bulunan köylüleri dahmalarını ışıklandırmak için qaz yağtı bulamıyorlarmış".¹¹³

Gizli yolla Azərbaycana gətirilən jurnal türklərin yaşadığı Misir, Əfqanıstan, İran kimi ölkələrdə də yayılırdı. Dərgidəki yazıların siyasi tutumu, ədəbi-bədii, publisistik təsir qüvvəsi və milli istiqlal ideyasını yaşatması bolşevik Azərbaycanını və Moskvanı çox düşündürür, ona qarşı təbliğat aparırdılar. Bütün bunlar "Yeni Kafkasya"-nın bağlanması gətirib çıxarırdı. Tarix üzrə elmlər doktoru N.Yaqublu dərginin bağlanması səbəbi haqqında doğru olaraq yazır: "Sovet hökuməti hər vasitə ilə "Yeni Qafqasya"-nı bağlamağa çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla azərbaycanlı mühacirlərin gərgin, yorulmaz mübarizələrinə baxmayaraq Türkiyə dövləti Sovet hökumətinin təsiri ilə "Yeni

Qafqasya"-nın nəşrini qadağan etdi. Bunun səbəbini isə 1921-ci ildə RSFSR-lə Türkiyə, 1925-ci ildə isə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqavilələrin nəticəsi kimi qeyd etmək olar".¹¹⁴

Lakin Azərbaycan mühacirəti mətbuatsız qalmır, 1932-ci il SSRİ-nin təzyiqlərindən sonra Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədən çıxarılmasına qədər təxminən eyni proqramı əhatə edən yeni mətbuat orqanları yaradılır. Bu orqanlar içində "Azəri türk" (1928-1930), "Yaşıl yarpaq" (1928), "Odlu yurd" (1929-1931), "Bildiriş" (1931) və s. jurnallar dərc olunmuşdur. Əgər "Yeni Kafkasya" ərəb əlifbası ilə nəşr olunurdusa, "Azər türk"-ün 20 sayı ərəb qrafikası, qalanı isə latın qrafikası ilə nəşr edilmişdir. M.B.Məmmədzadə yazırdı: "Yeni Kafkasya"-nı kolaylıqla kapatamadılar. Yalnız 1927 senesinin nihayətlərində "tatil eden" "Yeni Kafkasya", yerini 1928-də eyni proqram və eyni həreretlə davam edən "Azei-Türk"-ə burakmışdır. "Azəri Türk"-ü 1929, 1930 və 1931 senələrində davam edən "Odlu yurt" məcmuasıyla həftəlik "Bildiriş" qəzetisi takip etmişdir. Sovyet hökumətinin müdahiəsi üzərinə, bu nəşriyyatın seddedukmesiyle milli faaliyyət və nəşriyyatımızın İstanbul devrine hitam verilmiş, 1932-dən itibaren Avropa devri başlamışdır".¹¹⁵

Bütün bu dərgilərdə Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər təhlil edilir, bolşeviklərin vətəni işğal etdikləri və gəc-tez azad edəcəkləri vurğulanırdı. Bu nəşrlərdə yalnız Azərbaycan həyatı deyil, ümumən Sovetlərdə baş verən hadisələr, ən çox da Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz regionundakı proseslər təhlil edilirdi. Bu təhlillər ictimai, siyasi, iqtisadi, ədəbi, mədəni, ideoloji yöndə gedirdi. Məqalələr əsasən gizli imzalarla, bəzən isə açıq imzalarla dərc edilirdi. "Azəri", "Elif Çelik", "Gürcü", "Cafer Sadıq", "Acarah", "Azərbaycanlı Gültəkin", "Mirza", "M.Garip", "Türküstanlı Özbek", "Kafkasiyalı", "M.E.", "M.M.B.", "Kırımlı Cafer Seyyid Ahmed"

¹¹³ "Yeni Kafkasya", 1923, N1, s. 9-10

¹¹⁴ N.Yaqublu. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. B., 2014, s.9

¹¹⁵ M.B.Mehmetzade, g. ə. s. 181

və b. onlarla imzalarda həyatın müxtəlif sahələrinə aid məqalələr, icmallar, şeirlər, xəbərlər dərc edilirdi. Bu dərgilərin səhifələrində, eyni zamanda, özü Bakıda olan Əhməd Cavadın da şeirləri çap olunurdu. Məsələn burasındadır ki, Ə.Cavadın bu şeirləri bir neçə il əvvəl yazılsa da, istiqlal və milli ruhlu olduğu üçün mühacirət mətbuatında yer alırdı. Lakin hər dəfə bu şeirlər nəşr olunarkən Ə.Cavad sovet azərbaycanında hücumlar edilirdi. 1925-ci ildə həbs olunması, 1929-cu ildə "Kommunist" qəzetində gedən silsilə yazılarda şairin ədəbi linc edilməsi də bunu göstərir.

"Yeni Kafkasya"-nın nəşrindən sonra mühacirət mətbuatı daha geniş bir ərazini təşkil edir və müxtəlif yerlərdə fərqli mətbuat orqanları nəşr edilir. "Azərbaycan" jurnalı (1926) Parisdə Azərbaycan-türk demokratik Müsavat partiyasının orqanı "Azəri-türk" (1928-1931), "Yaşıl yaprak" (1928), "Odlu yurd" (1928-1931), "Bildiriş" (1929-1931), "Azərbaycan yurd bilgisi" (1932-1934; 1954), "Türk amacı" (1942), "Azərbaycan" (1952-1995), "Ergenekon" (1951) İstanbulda, "İstiqlal" (1934), "Qurtuluş" (1934-1936), "Kutlu od" (1936), "Açıq söz" (1936), "Vətən diləyi" (1937), "Aydın yol" (1937), "Doğru söz" (1937), "Həqiqət" (1937), "Millət andı" (1938), "İlham qaynağı" (1938), "Haqqın səsi" (1938), "Milli atəş" (1938), "Həmlə" (1938) "Haqq" (1939), "Dilək" (1939) Berlində, "Azərbaycan" jurnalı Münhendə, "Mücahid" (1956-1962) Ankarada və s. dərc olunmaqla Azərbaycan milli ideyasının yaşadılmasında və mühacirətin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

Azərbaycan mühacirət mətbuatı içərisində "Odlu yurd" dərgisini xüsusi qeyd etmək olar. 1929-cu ildən dərc edilməyə başlayan dərgidə də (baş redaktoru M.Ə.Rəsulzadə, imtiyaz sahibi A.Kazımcı, məsul müdiri Kamal) əvvəlki ənənə davam etdirilir, Azərbaycan, Rusiya, İran və Qafqazda baş verən hadisələr təhlil edilirdi. Jurnalda siyasi yazılarla yanaşı, ədəbi, mədəni yazılar da dərc olunurdu. Əhməd Cəfəroğlu "Odlu yurd" jurnalında elmi məqalələrlə çıxış edirdi. Onun "Tarixdə

Azərbaycan rus münasibəti" məqaləsi tarixi və müasir konteksti özündə birləşdirirdi. "Odlu yurd" dərgisində M.Ə.Rəsulzadə, Mustafa Vəkilli, M.B.Məhəmmədşad, M.Əgəoğlu, Miryaqub, Azəri, Daşdəmir, Şəfi, Əhməd Cəfəroğlu, Yusifəli, Kamal, Dəmirçioğlu, Hüseyn Camal, C.Sadiq və b. mühərrirlər yaxından iştirak etmişlər. Bülletenin ilk sayında "İdarədən" başlığı ilə "Məqsəd "Odlu yurd" məcmuəsinin məşğul olduğu sahə və hadisələr haqqında daha çevik və müntəzəm informasiya vermək olduğu bildirilir: *"Hər gün nəşr olunacaq bu səhifələr yalnız Azərbaycana təxsis edilməyib bütün Qafqaziya, Türkiyə, Ukrayna kimi ələlümum Rusiyadan ayrılmaq istəyən qeyri-rus millətlərdəki İstiqlalçılıq hərəkatilə Sovet Rusiyaya aid siyasi, ictimai və iqtisadi həyat səhifələrini göstərən vəq'alar haqqında məlumat verəcəkdir. Yalnız bununla da qalmayıb bu bülletenlərdə Yaxın Şərqə aid bəzi mühim hadisələr dəxi qeyd olunacaqdır"*.¹¹⁶ Redaksiya "bütün qəzet redaksiyalarının bülletendəki materiallardan istədikləri kimi, hətta qaynaq göstərmədən yararlanı biləcəyi"ni qeyd etməklə maksimum dərəcədə informasiyanın yayılmasına şərait yaratmaq istəmişdir.

Bu məcmuələrdə M.Ə.Rəsulzadə ilə birgə ən çox məqaləsi dərc olunan Mirzə Bala Məmmədşad idi. Onun müxtəlif vaxtlarda dərc etdirdiyi onlarla məqalələrində ("Səkkiz illik yol" (Yeni Qafqasya, 1926. № 4), "Bakının azad olunması uğrunda döyüş-15 sentyabr qələbəsi" (Yeni Qafqasya, 1927. № 24), "31 Mart" (Odlu yurd, 1929. № 2), "Müsavatçılar və kommunistlər" (Odlu yurd, 1929. № 4), "Bolşeviklər və daşnaklar" (Odlu yurd, 1929. - № 5), "Azərbaycan parlamenti" (Odlu yurd, 1930. № 11), "Azərbaycan həyat və mətbuatında" (Odlu yurd, 1931. № 3, 4, 5, 6, 7), "Azərbaycan və bolşeviklər" (Odlu yurd, 1931. № 27), "Kommunistlər və istiqlal" (Odlu yurd, 1931. № 27), "Bir qırğının 15 illiyi" (İstiqlal, 1933, №31), Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı təhlil edilirdi. H.Baykara,

¹¹⁶ "Odlu yurd", 1929, №1

Ə.Cəfəroğlunun məqalələrində də Azərbaycan tarixinin keçmiş və bugünü elmi, publisistik cəhətdən araşdırılır və burada istiqlal ideyası əsas götürülürdü.

1930-cu ildə nəşrə başlayan "Bildiriş" həftəlik qəzeti (imtiyaz sahibi A.Kazımlı, məsul müdiri Kamal) 1931-ci il sentyabrın 10-da bağlanmışdır. Qəzetin ilk sayında dərc olunan proqram xarakterli məqalədə türk dünyasında, yaxın və Orta Şərqdə baş verən hadisələri əhatə edəcəyi bildirilirdi. Bununla belə, bu qəzet də mühacirət mətbuatının əvvəlki ənənəsini davam etdirərək Azərbaycandakı hadisələrlə yanaşı, Gürcüstanda, Şimali Qafqazda, Krimda, Rusiyadakı hadisələrə də münasibət bildirirdi. Dərc edilən məqalələr əsasən iqtisadi, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mövzularda olurdu. "Bildiriş" qəzetini araşdıran tarixçi alim N.Yaqublu yazır: "Qəzetin *"Beynəlmiləl həyat"* başlığında verilən yazıları da diqqəti cəlb edirdi. Yaqub Qədri bəyin *"İki qütb"* adlı yazısı maraqlı və məzmunluluğu baxımından seçilirdi. *"Velikorus şovinizmi haqqında Stalin nə deyir?"* başlıklı yazıda isə Kommunist Partiyasının 16-cı qurultayında Stalinin *"rus kommunistlərinin qeyri-rus millətlərə qarşı qüvvətli bir şovinizm bəslədiklərini"* qeyd etdiyi göstərilirdi. Qəzetin *"Sürülən köylülər"* başlığında yazıda isə qeyd olunurdu ki, Krimdan gələn son xəbərlərə görə Ural dağlarına iyirmi beş mindən artıq kəndli sürgün edilmişdir. Sürgün edilənlərin çoxu isə əmlak və əraziləri əllərindən alınaraq səfil və pərişan buraxılan kəndlilərdir".¹¹⁷

30-cu illərin əvvəllərində Türkiyədə mühacirlərlə bağlı siyasi şərtlərin dəyişməsi nəticəsində ictimai-siyasi fəaliyyət bir qədər arxa plana keçir, belə demək mümkünsə, "Bildiriş" sonuncu ictimai-siyasi qəzet olur. Lakin bununla Azərbaycan mühacirət mətbuatına son qoyulmur. "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisi 1932-ci ilin yanvar ayından dərc olunmağa başlayır. Əhməd cəfəroğlunun redaktorluğu ilə nəşr edilən dərgidə

M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədşad, M.F.Köprülüzadə, Səlim Rəfiq, Əbdülqadir, Əhməd Zəki Vəlid, Abdullah Battal, Adnan Cahid, H.Sahir kimi publisistlərin də yazıları yer alırdı. Dərginin əsas məqsədi ictimai-siyasi yazılardan daha çox mədəniyyət, ədəbi-mədəni həyat yönümlü yazılar dərc etmək idi. Bu istiqamətdə ilk sayda Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış", M.F.Köprülüzadənin "Dədə Qorqud" kitabına aid qeydlər (birinci məqalə), Əbdülqadirin "Türk qövlərinin xalq həyatında rus istilasının inikası" (birinci məqalə), Səlim Rəfiqin "Son dövr Azəri ədəbiyyatı", Əhməd Zəki Vəlidinin "Azərbaycan tarixi coğrafiyası (birinci məqalə) başlıca yer tuturdu. Aydın görünür ki, siyasi şərtlər nədəniylə dərgi istiqamətini bir qədər dəyişmişdir. lakin bu istiqamətdə "Azərbaycan yurd bilgisi"nin gördüyü iş, apardığı fundamental tədqiqatlar müəyyən mərhələdə Azərbaycan mövzusunu, onun tarixi, coğrafiyası, ədəbiyyatını gündəmdə saxlamışdır. Onun Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixindəki yerini də məhz buna görə qiymətləndirmək lazımdır. Buna Ə.Cəfəroğlunun "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi" silsilə məqalələrini göstərmək kifayətdir. Bu məqalələr siyasi kəsərliliyinə görə heç də ictimai-siyasi mövzudan geri qalmırdı. Böyük alim ilk məqaləsinin ilk cümləsində yazırdı: *"Həqiqət yolunda bu qədər böyük duyğu və həssasiyyətlə yaşamasaydıq, şübhəsiz, Azəri türklərinin rus istilasına qarşı istiqlal mücadiləsi xatirələrini də tarixin həqiqi və tərəfsiz mühükməsinə buraxardıq. lakin nə yazıq ki, hər bir həqiqət yanlış görməyə və göstərməyə adətərdə olmuş rus tarixçilərinin müqabilində biz hələ də əsaslı Azərbaycan tarixi ortaya qoymamışıq. Ona görə də Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsinin izlərini hələlik tarixi qaynaqlarda olmasa da, milli ədəbiyyatımızda tapıb üzə çıxarmağa borcluyuq"*.¹¹⁸

"Azərbaycan yurd bilgisi"ndən sonra mühacirət mətbuatının nəşri estafeti Avropaya keçir. 1932-ci ilin yanvarında

¹¹⁷ N.Yaqublu. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. B., 2014, s.19

¹¹⁸ "Azərbaycan yurd bilgisi", 1932, N8-9, s. 291

Berlinə "İstiqlal" qəzetinin fəaliyyətilə mühacirət mətbuatının Avropa mərhələsi başlayır. Bu sayda dərc edilən M.Ə.Rəsulzadənin "Kəsilməyən səs" məqaləsində tarixi missiyanın "milliyyət və istiqlal", "cümhuriyyət və demokratiya" naminə illərdən bəri aparılan davanın davam etməsi göstərilirdi. Qəzetin "İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə çıxması da bunu deməyə əsas verirdi. Bunun ardınca nəşr edilən "Qurtuluş" (Almaniya, 1934), "Yeni qurtuluş", "Müsavət bülleteni" (Polşa), "Prometey" və b. jurnalların dərc edilməsi siyasi mühacirətin təşkilatlanması və istiqlal ideyasını yaşatması yolunda əsas təbliğat vasitələrindən biri olur.

İkinci Dünya müharibəsi illərində mövcud siyasi şəraitə uyğun olaraq mühacirlərin, eləcə də mətbuatın fəaliyyəti əvvəlki inkişafı müşahidə olunmur. Tədqiqatçı A.Tahirli bunu nəzərdə tutaraq yazır: *"II dünya müharibəsi ərafəsində və dövründə mühacirlərin fəaliyyəti sönük və xüsusi mərhələdir. Vermaxt öz nüfuz dairəsindəki ərazilərdə mühacirlərin bütün, o cümlədən, nəşri fəaliyyətlərinə yasaq qoyduğundan həmin dövrdə azərbaycanlı mühacirlərin fəaliyyəti də hiss olunacaq dərəcədə zəifləyir. lakin Hitlerin göstərişinə əsasən, yaradılan Azərbaycan Rəhbər Heyətinin fəaliyyətə başlamasından, Azərbaycan legionerlərinin təşkilatlanmasından, xüsusilə, 1943-cü il noyabr ayında Berlinə Azərbaycan Milli Birlik Mərkəzinin təşəbbüsü ilə keçirilən azərbaycanlıların qurultayından sonra azərbaycanlıların nəşri fəaliyyəti sahəsində müəyyən canlanma əmələ gəlir".*¹¹⁹

Əslində, mühacirət mətbuatına legion publisistik düşüncəsinin əlavə edilməsi ilə mühacirət mətbuatı keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə daxil olur. Məlumdur ki, bu illərdə Almaniya tərəfə əsir düşən müxtəlif xalqlardan ibarət olan döyüşçülər legionda birləşdilər və onlardan hərbi hissələr təşkil edildi. Sovet Azərbaycanından gəlmiş döyüşçülərin birdən-birə legionu çevrilməsi

onlara xalqın gələcək yolunun müəyyənləşməsində önəmli rol oynamağa şərait yaratdı. Azərbaycan legionerləri Almaniyada mənsub olduğu xalqın, respublikanın istiqlalı uğrunda mücadiləyə çevirməli oldu. Bu zaman mətbuat, radio kimi təbliğat vasitələrinə müəyyən ehtiyac yarandı. Araşdırmalar göstərir ki, bu istiqamətdə Azərbaycan legionerlərinin müxtəlif qəzetləri çıxmışdır. 1944-cü ildə yaradılan "Gənc yaradıcılar" (redaktor Cəlil İsgəndərli), daha sonra isə "Milli birlik" jurnalları işıq üzü gördü. Ayda bir dəfə min nüsxə ilə çıxan "Milli birlik" jurnalında rəsmi məlumatlarla yanaşı, Azərbaycanın tarixinə, müstəqilliyinə həsr olunmuş очерк, məqalə və bədii materiallar da nəşr edilirdi. "Hücum" (Ənvər Qaziyev) qəzetinin isə cəmi üç sayı dərc edilir. "Azərbaycan" həftəlik qəzeti isə böyük sayla çıxan qəzetlər sırasında idi. İlk sayı 1942-ci ildə çıxan qəzet latın qrafikası ilə nəşr edilirdi. Qəzetdə ictimai, siyasi, ədəbi-mədəni materiallar daha çox üstünlük təşkil edirdi. 1944-cü il mayın 29-da qəzetin 100-cü sayındakı məqalələrdən birində deyilirdi: *"Cəsarətlə deyə bilərik ki, böyük bir vəzifəni uzaqdan və həm də yad eldə öhdəsinə götürən "Azərbaycan" bu ümumi hərbdə Avropanın şəhər və kəndlərinə səpələnmiş olan öz qardaşlarını bir mərkəzə toplamaqdan yorulmadı...və cazibəli "Azərbaycan" adı ilə öz vətəndaşlarını başına topladı".*¹²⁰

Legionerlərin "Azərbaycan" qəzetində mühacirlərin Azərbaycan ideyasını əks etdirən istiqlal və müstəqillik çağırışlı yazılar da dərc edilirdi. Bu yazıların ictimai-siyasi yetkinliyə malik publisistlər tərəfindən yazıldığını güman etmək olardı: *"Rus sosializmi, bolşevizmi, nasionalizmi, bilməm daha nə kibi digər ideyanın sahibi olursa-olsun, onun məqsədi daima başqalarını qul halında saxlamaq, dünyanı rus idarəsinə bağlamaq olacaqdır, bunun üçün bolşeviklərlə çarizmin fərqi olmadığı haqqında yazan gənclərimiz səhv etmirlər. Və haqlı olaraq, müxtəlif donlarda olan rusların bir ideyanın sahibi olduğunu*

¹¹⁹ A.Tahirli. Azərbaycanmühacirət mətbuatı (1921-1991).B., 2007, s. 19-20

¹²⁰ "Azərbaycan", 1944, 29 may

irəli sürürlər. rusun rus olaraq qalması haqqındakı fikirlər tamamilə doğrudur".¹²¹

Legion mətbuatında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını məzmun, janr və forma baxımından zənginləşdirən çoxlu bədii yazılar da dərc edilmişdir (bu barədə bax: "Azərbaycan legion ədəbiyyatı").

İkinci Dünya müharibəsindən sonra tarixi, siyasi şəraitin dəyişməsi nəticəsində M.Ə.Rəsulzadənin 1947-ci ildə Türkiyəyə qayıtması və Ankarada "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"ni yaratması mühacirəti canlandırırdı kimi, mühacirət mətbuatının da yeni bir mərhələyə daxil olmasına imkan yaratmışdır. Dərnəyin orqanı kimi "Azərbaycan" dərgisinin (başyazarı Feyzi Aküzüm, məsul müdiri Əhməd Yaşad) 1952-ci il aprelin 1-də nəşrə başlayır. Dərgidə M.Ə.Rəsulzadə, Kərim Yayıclı, Əhməd Qaraca, Əbdülvahab Yurdsevər, Mirzə Bala Məmmədzadə, Həmid Dönməz, Rəhim Zeynaloğlu, Əhməd Cəfəroğlu kimi məşhur ideoloq və publisistlər yazıları ilə çıxış edirdilər. Dərginin o zamandan bugünümə qədər müəyyən fasilələrlə çıxması onu deməyə əsas verir ki, mühacirət mətbuatı içərisində ən uzunömürlü mətbuat orqanıdır. Dərginin Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixindəki yerini yüksək qiymətləndirən tarixçi alim N.Yaqublu doğru olaraq yazır: "1960-cı illərdə qərara alındı ki, "Azərbaycan" jurnalı bundan sonra belə adlanacaqdır: "Azərbaycan aylıq Türk Kültür Dərgisi". Jurnal o zamana qədər "Azərbaycan aylıq Kültür Dərgisi" kimi nəşr olunurdu. Belə dəyişikliyin səbəbi isə jurnalın bu ad altında Azərbaycan və dünya türklərinin müstəqillik və kultural məsələləri ilə bağlı olan türkçü və milliyətçi bir yayın orqanı olaraq fəaliyyətinə davam etməsi idi".¹²²

Yenə də Türkiyədə dərc edilən "Mücahid" (1955), "Türk izi" (1952) və "Türk birliyi" (1966) mətbuatı da mühacirətdə

Azərbaycan ideyası və idealının yaşadılmasında önəmli rol oynamışdır. Bu dərgilərdə də Azərbaycanın mövcud iqtisadi, ictimai-siyasi durumu, tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, türk dünyasının tanınmış simaları, ayrı-ayrı mühacirlərlə ilə bağlı yazılar dərc edilir, Azərbaycanın, eləcə də Türkünstanın, Şimali Qafqaz, İdil, Krım türklərinin azadlıq, müstəqillik ideyası müdafiə edilirdi. Bu dərgilərdə yeni yazarlar nəslə iştirak edirdi; Əhməd Cəfəroğlu, Zəki Vəlid Toğan, Həsən İsmayıl, Mustafa Vəlioğlu, İsmayıl Əkbər, Məcid Musazadə, Əziz Alpaut, Həmid Dönməz, Çingiz Göygöl, Teymur Atəşli, Mehmet Altunbəy, Kərim Alxan (Yayıclı), İldəniz Qurtulan, M. Haqqı Türkəqul, Çingiz Göygöl, Mustafa Vəkiləqul, Süleyman Təkinər, Əhməd Cəfəroğlu, İsa Yusif Alptəkin, Məhəmməd Sadiq Aran, Əli Azərtəkin, Səlahəddin Qılınc, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə və b.

1991-ci ildə Azərbaycanın öz müstəqilliyini qazanmasından sonra da xaricdə mətbuat orqanları bir müddət çıxmaqda davam etmişdir. Artıq Azərbaycan öz istiqlalına qovuşduğundan ölkədən xaricdə çıxan mətbuatda nəşr edilən yazıların məzmununda və mətbuatın funksiyasında müəyyən dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, mühacirət mətbuatının əsas funksiyası mühacirlərin təşkilatlanması və Azərbaycan istiqlalının yaşadılması idisə, artıq diaspor toplumunu informasiya ilə təmin etmək və vətənlə bağlarını təmin etmək vəzifəsini yerinə yetirməkdədir. Bu istiqamətdə müxtəlif vaxtlarda Türkiyədə ("Azərbaycan türkləri", "Xəzər", İstanbul, 1990), İsveçdə ("Araz", Lund, 1991; "Azərbaycan", Stokholm), Böyük Britaniyada ("Aydınlıq", 1988, London; "Odlar ölkəsi", 1988, Edinburq), Almaniya ("Azər", 1990, Berlin; "Ana dili", 1984, Bonn; "Savalan", 1967, Berlin, "Ərk", 1975), İspaniyada ("Dədə Qorqud", 1988, Madrid), Belçikada ("Qürbət", 1984, Brüssel; "Odlu vətən", 1992, Brüssel), habelə keçmiş SSRİ məkanında Rusiya Federasiyasında ("Azərros", "Azərbaycan XXI əsr", "Millətin səsi", "Azərbaycan diasporu", "Asudə vaxt", Moskva;

¹²¹ "Azərbaycan", 1944, 11 aprel

¹²² Azərbaycan mühacirət mətbuatı. B., 2014, s. 90

"Azərbaycan media", Ivanovo; "Azerbaydjan", Yekaterinburq; "Bizim qəzet", Kemerovo; "Yurd", Saratov; "İnam" Sankt-Peterburq; "Azərbaycan", Vladivostok; "Dərbənd", Dərbənd), Estoniyada ("Ocaq", Tallin»), Ukraynada ("Savalan", Dnepropetrovsk; "Exo Azerbaydjana", "Qolos Azerbaydjana", Kiyev; "Millət", Simferopol), Moldovada ("Araz", Kişinyov) qəzet və jurnalları nəşr edilmişdir. Lakin bu mətbuat orqanları davamlı olmadığı kimi, ətrafında görkəmli yazarlar da toplaya bilməmişdir.

Ümumiyyətlə, yarandığı dövrdən Azərbaycanın öz istiqlalını əldə edənə qədər Azərbaycan mühacirət mətbuatı böyük bir missiyanı həyata keçirmişdir. Hətta ayrı-ayrı məqamlarda mühacirət mətbuatı vətəndəki mətbuatdan daha funksiyalı olmuş, gerçəkliyi doğru-düzgün əks etdirmiş, xalqın milli idealını özündə yaşatmışdır.

3.2. "Yeni Kafkasya" dərgisində milli ideal

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan müstəqilliyi qarşısındakı xidməti yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurması ilə məhdudlaşmır, həm də Cümhuriyyətin süqutundan sonra bu davanı axıradək aparmasında, yaşatmasında və bu istiqamətdə mücadilə verməsində oldu. Onun mühacirətə getməsinə qədərki dövrü təhlil etmiş olsaq, qəsb edilən Azərbaycan istiqlalının xaricdə o qədər də səsinin çıxmadığını görürük. Ancaq elə ki, M.Ə.Rəsulzadə mühacirətdə getdi, o zaman Azərbaycan istiqlalı, Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ikinci mərhələsi başlamışdır. Onun mühacirətdəki ilk işi milli davanın aparılması istiqamətində təşkilatçılıq işləri görməsi, ilk əsəri isə "Azərbaycan Cümhuriyyəti; keyfiyyəti təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti" oldu. Bu Azərbaycan Cümhuriyyətinin yenidən istiqlala doğru yetmiş il gələn yolun başlanğıc nöqtəsi idi. O yazırdı: *"Azərbaycan Cümhuriyyəti islam aləmində yaranan ilk Respublikadır. Bu Respublika eləcə də bir türk dövlətidir, başqa sözlə kiçik Türkiyədir"*.¹²³

M.Ə.Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində Azərbaycan xalqı və onun oyanışı, Birinci Dünya savaşı ərəfəsi istiqlal mübarizəsi, qardaş Türkiyənin haraya yetməsi, Parlament və demokratik cəmiyyət qurması, bolşevik işğalı, qızıl imperializmin məqsədi və müstəqillik ideali ilə bağlı dövlətin başında duran bir lider kimi yazır və ən əsası istiqlal idealının yaşadılması vacibliyini bildirirdi. Əsərin sonuncu "Bağımsızlıq ideali" bölümündə Azərbaycanı yalnız bağımsız təsəvvür edən müəllif yazırdı: *"Bolşeviklər Azərbaycanın bağımsızlıq çağına Müsavat çağı deyirlər. Ancaq xalq bu dövrə*

¹²³ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 2015, s. 14

*AZƏRBAYCAN çağı deyir. O, indiki rejimi, Azərbaycan deyə tanımır! Ulusun düşüncəsində AZƏRBAYCAN anlayışı coğrafi anlamdan çox düşüncə, ideal kimi canlanır. Onun ümün bağımsızlıq dışında bir AZƏRBAYCAN yoxdur!"*¹²⁴

M.Ə.Rəsulzadə bağımsız təsəvvür edə bilmədiyi Azərbaycan üçün mühacirətdə var gücü ilə hərəkətə keçir. M.B.Məmmədzadə bu əsərin əhəmiyyətini *"yurdumuzun, millətimizin başına gələn gələn fəlakəti, toplusu, əsaslı və ətraflı olaraq təhlil edən bu ilk əsər, hər tərəfdə dərin bir əlaqə uyanmış və Azərbaycan məsələsinin yenidən beynəlmiləl bir məsələ şəklini almasını yardım etmişdir"*¹²⁵ -dəyə dəyərləndirirdi. Onun ilk yaratdığı mətbuat orqanı "Yeni Kafkasya" dərgisinin də əsas məqsədi bu ideali, amalı yaşatmaq və reallaşdırmaq idi. Məlumdur ki, Azərbaycan işğal olunduqdan sonra mətbuat da sərt senzura şəraitində nəşr edildiyindən, sırf bolşevik təbliğatını apardığından xalq doğru, obyektiv informasiya almaqdan məhrum qalır. Azərbaycanda gizli nəşr edilən milliyyətçi qəzet və dərgilər isə yalnız bir neçə il nəşr edilə bildi, ondan sonra bu şərtlər altında ölkədə müxalif nəşrlər çıxarmaq mümkün olmadı. Bu şərtlər altında ölkədə istiqlal savaşını aparmağın qeyri-mümkünlüyü aydın idi. İkinci tərəfdən isə istiqlal mübarizəsini sürdürənlərin öndərləri mühacirətdə idilər. Ona görə də istiqlal idealını mühacirətdə aparmağın əsas yollarından biri mühacirətin özünün mətbuat orqanını çıxarması idi.

"Yeni Kafkasya" ədəbi, ictimai və siyasi bir məcmuə olaraq yaradılmışdır. Lakin məcmuənin xəbərlərinin, hətta ədəbi materiallarının da siyasi içerikli olduğunu nəzərə almış olsaq, onun baş mövzusunun Azərbaycan, onun istiqlalı, siyasi-ictimai problemləri olduğunu söyləmək olar. Bununla belə, bolşevik istisası altında olan Qafqaz xalqları və Rusiya türklərinin də azadlığı uğrunda çəba göstərən mətbuat orqanlarından biridir: *"Yeni*

¹²⁴ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 2015, s. 142-143

¹²⁵ M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hareketi. Ankara, 1991, s. 168

*Kafkasya" böyle milli bir imanla işə başlayaraq Azərbaycan, Kafkasya və əsri türklərin milli istiqlal davasını tanıtmğa girişmiş və Türkiyə əfkari ümumiyyəsinə hazırlamağa balmış-
dı" ¹²⁶*

Müntəzəm olaraq nəşr edilən dərgi Azərbaycanda həm istiqlal uğrunda gizli fəaliyyət göstərən milli qüvvələr, həm də bolşeviklər tərəfindən oxunur və ona münasibət də bildirilirdi. M.B.Məmmədzaadənin yazdığına görə dərgi Azərbaycanda geniş yayılmışdır. "Yeni Kafkasya" bu bölgədə, belə demək mümkünsə, bolşeviklərin başağrısına çevrilmişdi. Xüsusilə, dərginin siyasi proqram üzrə davamlı olaraq çıxması, səhifələrində bolşevik idarəetməsinin iç üzünü açması, aydın bir siyasi proqram ortaya qoyması sovet rəsmilərini düşündürür və özündən çıxarırdı. Bu illərdə həm "Bakinski raboçi", həm də "Kommunist" kimi rəsmi dövlət qəzetlərində dəfələrlə dərgidə verilən materialları təkzib etmək cəhdində bulunmuşlar. 1926-cı ilin 7-ci sayından öyrəndiyimizə görə, dərgi yalnız bir dəfə qısa fasilə vermişdir, 1925-ci il dekabrın 15-dən 1926-cı il fevralın 6-dək nəşrini dayandırmışdır. Dərginin nəşrini müvəqqəti olaraq dayandırması Azərbaycanın rəsmi dairələrində sevinclə qarşılanmışdır. "Yeni Kafkasya"-nın nəşrini həmişəlik olaraq dayandırdığını zənn edən "Kommunist" qəzeti 10 fevral tarixli sayının baş məqaləsini buna həsr etmişdi. Orada deyilirdi: *"Türkülk, Turançılıq və Azərbaycançılıq şüarlarının Türkiyədə yalandan bir şüar olduğu təhqəqqüq etmiş, "Yeni Kafkasya" türk hökumətinin əmriylə qapanmış, müdiri məsuli məhkum olmuş, sənəldən bəri Sovyet əleyhinə bağırən bu səs nəhayət kəsilmişdir"*.¹²⁷

"Kommunist" qəzeti bu xəbəri Azərbaycan oxucularına sevinclə fevralın 10-da verirdi. Halbuki qısa bir fasilədən sonra "Yeni Kafkasya" fevralın 6-da yenidən nəşrini bərpa etmişdi. "Kommunist" qəzetinin isə hələ bundan xəbəri olmadığından güllənc vəziyyətə düşmüşdü.

¹²⁶ M.B.Mehmetzade. G.ə., s. 174

¹²⁷ "Kommunist", 1926, 10 fevral

Bolşeviklər "Yeni Kafkasya"ya yalnız Azərbaycan mətbuatı ilə deyil, Türkünstanın bir çox mətbuat orqanlarının dili ilə də cavab verməyə çalışırdı. Dərginin Azərbaycanla yanaşı, bütün əsir türkləri də istiqlalə səsləməsi, M.Ə.Rəsulzadənin istiqlal uğrunda mübarizəsini daim gündəmdə saxlaması, bolşevikləri narahat etdiyindən ki, "Bakinski raboçi" qəzetinin yazdığına görə "Qızıl Özbəkistan" qəzeti də "Yeni Kafkasya"ya cavab vermişdir.¹²⁸ M.B.Məmmədşadəni yazdığına görə, "Yeni Kafkasya"nın Bakıda çağırılan "Türköloji qurultay" üzərindəki təhlillərində elm pərdəsi altında ruslaşdırma siyasətini tənqid etməsi və mahiyyətini açması Moskvada nəşr edilən "Pravda" qəzetini buna cavab verməyə məcbur etmiş və "...hınc almak için "Yeni Kafkasya"ya "mecmuacık" deməkə teselli bulmuştu".¹²⁹

"Yeni Kafkasya"nın müəllif heyəti də kifayət qədər zəngin və məşhur yazarlardan ibarətdir. Bu cür məşhur imzaları digər bir mətbuat orqanlarında görmək çox çətindir. Burada 130-dan çox imza vardır ki, bunların bir qismi gizli, bir qismi isə açıq imzalardır. Bu imzalar təxminən olaraq aşağıdakılardır: Cəvad A.Çelik, A.Həmdi, A.Battal, A.H., A.K., A.Kurban, A.Kurban-kulu, Abdullah Battal, Abdullah Cəvdət, Abdülkədir (F.S.), Abdülkədir, Acaralı, Əhməd Nəim, Əhməd Zeki Velidi, Akşehirlili, Ali Mənsur, Ali Mərdan, Ali Usta, Avrupada Məkim Bir Azərbaycanlı, Ayaz İshakî, Azərbaycanlı Ali Esfer, Azərbaycanlı Ali Kəmal, Azərbaycanlı Fəvəd, Azərbaycanlı Gültəkin, Azərbaycanlı Kəmal, Azəri, Azəri-zadə, Bakulü, Başkırdistanlı Abdülkədir, Başkırdistanlı Fəvəhülkədir Süleyman, Bay Kara, C., Cəfər Sadıq, Cəfər Seyyid Əhməd, D. Ş., Dəmir Taş, Dəmirçi Oğlu, Doktor Abdullah Cəvdət, Dür-əndiş, E.Şeyhülislam-zadə, Elmas Yıldırım, Erdəğan, Fəlih Rıfki, Gənceli, Gənc Azəri, Gülsəren, Gültəkin, Gürcü, H., Halil Həsə Məhmət, Hüseyn Cəvid,

Hüseyn-zadə Kara, İslahçı, İdil Oğlu, İsmail Zühri, K., T., Kafkasyalı, Karabağlı Sinan, Kazanlı, Kazanlı A.Battal, Kazım, Kəmal, Kurban Kulu, M., M. B., M. Gərib, M. M. B., M. Mirza Bala, M. Mirza, M. S. Sinan, M., Məhmud Fəvəd Toktar, Məhmud Fəvəd, Mənasırlı Bəhəddin, Məhmət Ali Səlih, Məhmət Əmin Rəsulzadə, Məhmət Fəvəd Toktar, Məhmət-zadə Mirza Bala, Məhmət-zadə Mirza, Milli, Məim Əlif, Məim Gərib, Məim., Məir Yəkub Məhriyef, Mirza Bala, Mirza, Məimədd Əli Səlih, Məhbir, Məsəvatçı, Məstəfa Çəkəyoğlu, Məstəfa, Məzəffər Şərif, N., Nəfiə Şükrü, Nəcati, Ozan, P., Taş Dəmir, Tən, Turan, Türkünstanlı Əhməd Nəim, Türkünstanlı Özbək, Türkünstanlı və b.

Göründüyü kimi, dərginin zəngin müəllif heyəti vardır, lakin bu müəlliflər yalnız mühacirlərdən ibarət deyildi, Türkiyədən kənarda yaşayanlar da oraya yazılar göndərirdilər. Yaxud dərginin redaktorları özləri Azərbaycandan olan şairlərin milli istiqlal ruhlu şeirlərini dərc edirdilər. Əgər Gültəkin dərgi ilə şəxsən əlaqə saxlayır, burada şeirlərini dərc edirdisə, Ə.Cəvəd və H.Cəvidin şeirləri, çox güman ki, redaktor tərəfindən daxil edilirdi. Əlbəttə, bu imzalar içərisində təkrar olunanlar, yaxud bir nəfərin bir neçə imzadan istifadə etməsi kimi hallar da vardır. Bu zaman yazar heyəti bir qədər azalmış olur. Lakin nəzərə almalı olsaq ki, böyük ölçüdə (350-dən çox) yazılar da imzasız getmişdir, o zaman dərginin və onun yazar heyətinin gördüyü işin miqyası aydın olar. Bu yazarlar içərisində ən çox yazıları dərc edilən M.Ə.Rəsulzadə və M.B.Məmmədşadədir. Onlar bir neçə imza ilə çıxış etmişlər. M.Ə.Rəsulzadə ilk məqalələrini gizli imza ilə versə də, sonralar açıq imza ilə çıxış edir. Dərgidə əlliyyə yaxın şeirlər də dərc edilmişdir; bu şeirlərin bir çoxu imza ilə verilmişdir. Ən çox şeir Gültəkinə aiddir. Gültəkinin həyat yoldaşı Nəfiə Əbidin də bir şeiri dərc olunmuşdur.

"Yeni Kafkasya"nın ilk sayı "Ataş çalan Prometey" məqaləsi ilə açılır. Əslində burada baş məqalə-yəni proqram məqaləsi olmalı idi. Redaksiya qeydində də "Proqram məqaləsi əvəzinə" yazılmışdır. Məqalə belə başlayır: "İlk nüsxənin baş məqaləsi,

¹²⁸ "Bakinski raboçi", 1927, 15 iyun

¹²⁹ M.B.Məhmətşadə. G.ə., s. 178

*alələsul proqram məqalesi olmalı idi. Burada mecmuamızın tətisi ilə takip eylediyimiz maksat təşrih olunmalı idi...*¹³⁰ Göründüyü kimi, proqram məqalə getməmişdir, bu qeyddə də məqalənin getməməsinə açıq işarə vardır. Görünür ki, proqram çox sərt olmuş, son anda dəyişdirilmişdir. Olsun ki, bu məcmuənin gələcək taleyini təhlükə altına atmamaq üçün edilmişdir. "Atəş çalan Prometey" məqaləsinin məzmunundan da görünür ki, mövzu proqram xarakterli deyil, Prometey əfsanəsindən danışılır. Doğrudur, söhbət sonda Qafqazın üzərinə gətirilir; odun səmälərdən çalınaraq Qafqaza gətirilməsi, atəşpərəstliyin Azərbaycanda kök salması, Şamilin uzun sürən mübarizəsi, Cavad xanın vətəni müdafiə edərək şəhid olması və s. məsələlərdən, bugünkü bolşevik Rusiyanın Qafqazlarda işğalından danışılır. Burada dərginin gələcəyinə yönəlik Şərq və Qərbdəki hadisələrini işıqlandıracağı, Qafqazda gedən hadisələrlə Türkiyə əfkarı-ümumiyyəsinə məlumatlandıracağı kimi bəzi fikirlərə də yer verilir, lakin bütövlükdə məqalə proqram xarakteri daşımır. Əli Mənsurun "Lozandan sonra" məqaləsində isə türk millətinin həyatında olan böyük tarixi siyasi hadisələr (İslam Şərqində hökmranlıq etməsi, Sultan Mehmet Fatehin İstanbulu fəth etməsi və s.) önə çəkilir, içində yaşadığı hadisələri təhlil edilir və belə bir fikir vurğulanır ki: *"Heç bir millət siyasi yüksək bir ideal bəsləmədikcə tarixin səbül-mürur yollarını səndələmədən keçməmiş, uzaq bir hədəfə doğru əzm etmədən şanlı bir həyatı siyasiyə yaşayamamışdır"*.¹³¹

Türk ordusunun 15 sentyabrda Bakını azad etməsi münasibətilə "M.Ğarib" imzası ilə yazılmış "Türklüyün böyük günlərindən" məqaləsində isə 1918-ci il Cümhuriyyətin qurulması ərəfəsində Azərbaycanda gedən proseslər təhlil edilir, bu yolda həyatından keçmiş şəhidlər anılır, bugünkü sovet idarəsinin müvəqqəti olduğu bildirilir və təkrar öz azadlıqlarına

qovuşacaqlarına inam ifadə edilir. Məqalənin sonunda Əhməd Cavadın Azərbaycandakı Osmanlı şəhidlərinə həsr etdiyi "Qalx" şeiri verilmişdir. "Azəri" imzası ilə dərc edilən "Azərbaycanda təqibat" məqaləsində isə İstanbul qəzetlərinin ("İləri", "Aşşam", "Əməl" və s.) Azərbaycandakı bolşevik təqibləri barədə yazıları təhlil edilir, Müsavat partiyasının protestosu və bolşeviklərin təlaşa düşməsindən bəhs edilir. müəllif burada rusca "Bakinski raboçi", Tiflisdə çıxan "Zarya Vostoka", azərbaycanca "Komunist", "Yeni fikir" qəzetlərindəki Orcenikidze, Ruhulla Axundov, Dadaş Bünyadzadə kimi bolşeviklərin çıxışlarına istinadən mövcud siyasi idarəetmə kəskin tənqid edilirdi. "Azəri"nin gəldiyi qənaət Azərbaycanın mövcud durumunu bütün reallığı ilə ortaya qoyurdu: *"Azərbaycan köylüsünün hali yalnız bununla kalmıyor. Yene Orcenikidzedən öyrəniyoruz ki, petrol saltanatının Kazak istasyonunda bulunan köylüləri dahmalarını işıqlandırmaq için qaz yağı bulamıyorlarmış"*.¹³²

Məcmuənin ilk sayında "Gürcü" imzası ilə "Gürcüstanda vəziyyət", "Elif.Çelik" imzası ilə "Şimali Kafkasya Cümhuriyyəti", "Cafer Sadıq"ın "İran əhvalı" kimi məqalələr də dərc edilmişdir. Dərgidə geniş xəbərlər bloku da təqdim olunmuşdur ki, bu xəbərlərin bir hissəsi Azərbaycandan idi. "Cibali (Dağlıq – B.Ə.) Karabağ muhtariyyəti" məqaləsində Azərbaycanda ermənilərə verilən muxtariyyətdən danışılır və Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 5 maddəlik qərarı izah edilirdi.

Göründüyü kimi, "Yeni Kafkasya" dərgisi ilk sayından başlayaraq Azərbaycan və Qafqazla bağlı müxtəlif istiqamətlərdə dörd il boyunca yazılar dərc etməyə başlayır.

"Yeni Kafkasya"nın sonrakı saylarında da ictimai-siyasi yazılar çoxluq təşkil edir. Ümumiyyətlə, məcmuə "ədəbi, ictimai və siyasi" bir dərgi olaraq yaradılmasına baxmayaraq siyasi yönü bir qədər ağırlıq təşkil edir. Adem Canın araşdırmasına

¹³⁰ "Yeni Kafkasya", 1923, N1, s.1

¹³¹ Yene orada, s. 5

¹³² "Yeni Kafkasya", 1923, N1, s. 10

görə məcmuədə siyasi tərəf ağırlıq təşkil edir. O yazır: "Derginin bu özelliğini anlamak için, neşriyatını yazı türleri bakımından müqayisə etmək kəfirdir. Dergide yayımlanan siyasi yazıların toplamı, haberler dışında, diğer bütün türlerin bir kaç katıdır. Haberler dışındaki yazıların konularına göre yüzdelik dağılımı şöyledir: tarih-0, 4%, edebiyat-12%, değişik toplumsal meseleler-14%, siyaset-70%. Yeni Kafkasya için "işğal altındaki Azərbaycanın istiqlalını təmin etmək məqsədiylə kurulan siyasi bor dergidir", demək yanlış olmasa gerek. O, bütün dünyayı təhdid edən Kommünizmə qarşı Türk dünyasında çıxarılan ilk siyasi dergidir. Asıl amacı Azərbaycanı istiklalına qovuşturmak olsa da, Bolşevik esareti altındaki bütün milletlerin məsumiyyətini savunmaktan çekinmemiştir".¹³³

"Yeni Kafkasya"nın ictimai-siyasi məqalələrinin baş mövzusu Azərbaycanın siyasi istiqlalı, onun yenidən müstəqilliyinə qovuşmasıdır. Hər sayda buna yönəlik, demək olar ki, məqalələr dərc edilirdi. "Azərbaycanda latın əlifbası", "Azərbaycanda bolşevik terroru", "Maverayı kafkazin ikinci dəfə ilhaqı", "Şərqi nasıl qurtaracaqlar", "Bolşevik mezalimi", "Kafkasyadakı bolşevik istiqlalı. Moskovanın Azərbaycana tətbiq etdiyi iqtisadi siyasət", "Azərbaycan köylüsü nə halda", "Azərbaycanda imha komitəsinin fəaliyyəti", "Neft, Rusiya və maverayı Qafqaz cümhuriyyətləri" və s. onlarla məqalələrdə Sovet Azərbaycanındakı hadisələr təhlil edilərək, burada baş verən ictimai-siyasi proseslərə qiymət verilir. Bu qiymətlərdə obyektivlik gözlənilməklə yanaşı, Azərbaycanın gələcəyinə, istiqlalına qovuşacağına ümid heç zaman kəsilmirdi.

"Kafkasyadakı bolşevik istiqlalı. Moskovanın Azərbaycana tətbiq etdiyi iqtisadi siyasət" məqaləsində əski Rusiya imperiyasının yeni şəkli Sovetlərin mahiyyətini açıq. Müəllif Sovetlərin Azərbaycanda tətbiq etdiyi qanunlara əsaslanaraq yeni bir siyasət yürütdüyünü faktlarla göstərir. İqtisadi rəqəmlərdən

ibarət geniş bir müqəddimə verən müəllif camaata tətbiq olunmuş ağır vergilərin mahiyyətini açıq və bunun Qafqaz xalqlarına susi-qəsdən başqa bir ey olmadığı qənaətinə gələrək yazır: "Bu kimi siyasətlərin əmsalı ancaq kapitalist dövlətlərin yenidən istila etdikləri müstəmləkələrində arana bilir. Məlum olduğu vəchlə müstəmləkələr belə istilanın ilk dövrünü atlatdıqdan sonra özlərinə məxsus bazarlarda əsaslı məhsullarını təşkil edən mevaddın mənafeyini müdafiə etmək imkanını hasil etmişlərdir".¹³⁴

"Azərbaycan köylüsü nə halda" məqalə müəllifi "M.Çarib" isə əhalinin yüzdə səksənini təşkil edən kəndlilərin mövcud durumunu təhlil edir və rəsmi məlumatlarda bu zəhmətkeş kütlənin məsud, xoşbəxt olduğunu, həqiqətdə isə əziyyətlər çəkdiyini faktlarla göstərir. Bolşevik komissarı D.Bünyadzadəyə istinadən hələ də Azərbaycan kəndlilərinin torpağa sahib olmamasına diqqət çəkən müəllif onların Qızıl Ordunun istifadəsi üçün toplanmış mal və davarların olduqca çox olması səbəbindən ehtiyac içində yaşadığını xüsusi qeyd edir. Bundan başqa texnika olmadığında kəndlilər yerlərini əkilə bəcərlə bilmirlər. Rusiya kəndlisi ilə Azərbaycan kəndlisini müqayisə edərkən Azərbaycan qəzalarında bir dənə də olsun traktorun olmaması onların vəziyyətini ağırlaşdırdığını önə çəkir. Kəndlilər bu barədə şikayət edərkən isə hökumət rəis və məmurlarının cəzaları ilə nəticələnmişdir. Buna misal olaraq Salyan qəzasından bir heyətin "prodna loq"un istefası üzərinə şikayətləri zamanı hökumət yoxlamasında haqlı olsalar da, müraciət edənlər töhmət almışdılar. Eyni hadisə Ağdaş rayonunda da təkrarlanmışdır. Buraya gələn Q.Musabəyova kəndlilər naloqdan şikayət etsələr də, "İltimaslarınız əbədir, qadınlarınızın fistanını satınız da, hökumətə olan borcunuzu veriniz",¹³⁵ - deyər cavab vermişdi.

¹³³ Adem Can. "Yeni Kafkasya" məcmuəsi. "Bilgi", 2007, N 41, s. 115

¹³⁴ "Yeni Kafkasya", Bakı, "Elm", 2012, s. 87

¹³⁵ Yenə orada, s. 91

"Yeni Kafkasya" Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi prosesləri bütünlüklə nəzarətdə saxlayır, milli idealla bağlı bütün məsələlərə öz münasibətini bildirirdi. Dərgi Muğan ovasına köçürülən rus mühacirləri ilə bağlı da bir neçə dəfə yazmışdır. Redaksiya və müəlliflər həm Azərbaycanda nəşr edilən mətbuatlarla yanaşı, müxtəlif yollarla aldıkları informasiyalara əsasən münasibət bildirilirdi. Görünür ki, Azərbaycandan redaksiyaya bəzi məlumatlar da ötürülürdü. "Azərbaycan əhvalı" rubrikası adı altında dərc edilən "Muğana rus mühacirəti" xəbərində yazılırdı: *"Keçən nüsxəmizdə Muğan ovasının istimarına yararlıq edəcək Lenino adında bir qəsəbə bina edildiyini xəbər vermişdik. Aldığımız müttəhim məlumata görə Muğanın müxtəlif yerlərində bir neçə mükəmməl kəndlər tikilmiş və buralara elektrik işığı və su verilmişdir. Müsəlman kəndlilərinə məxsus ərazinin mühüm hissəsi bu kəndlərə təhsis edilmiş. Müsəlman kəndləri isə su kanallarından uzaq yerlərə köçürülmüş. Bu surətlə Rus sovet hökuməti bir daş ilə iki quş vurur. Hern Don çayı ətrafındakı kazakları buraya köçürməklə çarizm tərəfdarı olan anasırı, təhlükə təşkil edəcək mövqelərindən uzaqlaşdırır, həm də Azərbaycanı ruslaşdırmaq surətiylə müsəlman məmləkətlərinin hüddudunda mücadilədə sinənmiş bir rus ünsürü yerləşdirmiş olur".¹³⁶*

"Yeni Kafkasya" dərgisinin əsas mövzusu Azərbaycanın istiqlalıdır. Bu mövzu iki istiqamətdə öz əksini tapmışdır; siyasi-ictimai məqalələrdə və bədii ədəbiyyatda. Bədii əsərlər dedikdə isə, Mirzə Balanım üç, Azərbaycanlı Fuadın və "Mim"-in (bu da M.B.Məmmədzaadənin imzalarından biridir) bir hekayəsini nəzərə almasaq, əksəriyyəti şeirlərdən ibarətdir. Dərgidə cəmi 49 şeir vardır; bu şeirlərin hamısının mövzusu, demək olar ki, vətən, xalq, onun istiqlalından ibarətdir. Bu şeirlərin 21-i Gültəkinin, 6-sı Ə.Cavadın, qalanları isə Əli Usta, Hüseyn Cavid, Gülsərən, Nəfiə Şükrü, Sinan, Suud Saffetə aiddir.

Dərginin 1-ci sayında Ə.Cavadın Osmanlı şəhidlərinə həsr edilmiş "Qalx", sonrakı saylarda isə "Milli bayrağımıza", "Sən ağlama", "Bir gül əkdim", "Nədən yarandın", "Al bayrağa" şeirləri dərc edilmişdir. Bu şeirlərin hamısı dərginin 1-ci ilində çap olunmuşdur. Bundan sonra Ə.Cavadın "Yeni Kafkasya" dərgisində şeirləri getməmişdir. Buna səbəb Ə.Cavadın 1923-cü ildə həbs olunması olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, Ə.Cavadın burada dərc edilən şeirləri işğaldan əvvəl yazılmış və müxtəlif kitab və mətbuat oraqanlarında dərc edilmişdir. Bu şeirlərdəki milli ruh, istiqlal duyğusu mühacirlərin dillər əzbəri olduğundan həmin şeirləri bir daha "Yeni Kafkasya"-da dərc etmişdilər. Cümhuriyyət dönməndə milli bayrağımıza yazdığı şeir mühacirətdə milli istiqlal duyğusunun yaşatmaq üçün ən yaxşı poetik mənbə olur:

*Türküstan yelləri öpüb alınırı,
Söylüyor dərdini sana bayrağım!
Üç rəngin əksini Kuzğun dənizdən
Ərmağan yollasın yara, bayrağım!*

*Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma.
İzn ver gözümdə coşan yaşıma,
Dinlətsin dərdini aha, bayrağım!*

*Kayı xan soyundan aldığı rəngi,
Kocamış İlhanla müslüman bəyi.
İlhanın övladı, dinin dirəyi,
Gətirdin könümə səfa, bayrağım!*

*Köksümdə tufanlar, geldim iləri,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri,
Allahın yıldızı, o gözəl pəri
Sığınmış qoynunda aya, bayrağım!*

¹³⁶ "Yeni Kafkasya", Bakı, "Elm", 2012, s. 172

Qeyd etdiyimiz kimi, "Yeni Kafkasya" dərgisini Azərbaycanlı oxuyurdular, buna görə də, Ə.Cavadın burada şeirlərinin çap olunması şairin həyatı üçün son dərəcə təhlükəli idi. Elə də olur, altıncı şeirdən sonra Ə.Cavad Azərbaycanlı həbs olunur, H.Baykara ilə birgə bir kamerada yatır. H.Baykara özünün "Milli istiqlal mübarizəsi tarixindən" əsərində bu barədə yazmışdır. Uzun müddət bu həbsin səbəbi ilə bağlı müəyyən ehtimallar olmuşdur. Lakin "Yeni Kafkasya" dərgisinin burada araşdırmalardan məlum olur ki, şairi məhz şeirlərinin burada çap olunması üçün olmuşdur. "Yeni Kafkasya" 1924-cü il 15 mart sayında dərhal şairin həbsinə reaksiya verərək "Əhməd Cavad məhbus" məqaləsini dərc edir. Məqalə "Yeni Kafkasya" imzası ilə getmişdir. Redaksiya şairin həbs olunmasını çox böyük təəssüf və təəccüb içində qarşılayır. Azərbaycan xalqının ən əziz duyğularını səmimi şəkildə təsvir edən şairin həbsi ona görə onları təəccübləndirmişdi ki, bu həbsin səbəbi "Yeni Kafkasya"dakı şeirlər olmuşdur. Bununla redaksiya həm də öz məsuliyyətini dərk etmişdir. Ancaq redaksiya inana bilmirdi ki, həbsə səbəb "Yeni Kafkasya"dakı şeirlər ola bilər?! Çünki onlar bolşevik hökumətinin buna görə şairin həbs edilməsini heç cür ağıllarına gətirə bilmirdilər. Məqalədə deyilir: *"Bolşeviklərin pək hunhar və geddar bir zalim oldukları bilməklə bərabər, itiraf edelim ki, vahşətin bu derecesinə inceliklərinə kətiyən akal edeməmişdik.*

*Eger şair Yeni Kafkasya ilə münasibətdar olduğundan dolayı ceza görüyorsa, elimizi vicdanımızın üzərinə qoyaraq bütün cihan müvəcəhesində spylüyoruz ki, onun bizimlə hiç bir münasibəti yoktur! Yok eger neşreylediyimiz şiirlerinde bolşevik hükümet ve diktaturasına karşı bir kasit görülüyorsaa, derc eylediyimiz parçalar şairin bolşevizmdən daha evvel yazmış olduğu şeylerdir".*¹³⁷

Doğrudan da. Ə.Cavadın "Yeni Kafkasya"da çıxan şeirlərinin heç biri bolşevizmə qarşı yazılmamışdır. Bu şeirlər sadəcə milli ruhlu olduğu üçün redaksiya öz səhifələrində ona yer vermişdir. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan tədqiqatçılarınun bəziləri də bu şeirlərin tarixini səhvən 20-ci illərə aparıb çıxarırlar. Halbuki, bu şeirlər Ə.Cavadın "Qoşma" və "Dalğa" kitablarında, yaxud işğaldan əvvəl mətbuat orqanlarında dərc edildiyi tarix də məlumdur. Redaksiya şairin həbsindən dolayı o qədər rəncidə olmuşdur ki, bu şeirlərin bir-bir yazılma və harada dərc olunma tarixini göstərmişdir. Çünki bu şeirlərin dərc edilməsi ilə bir şairin həyatı real təhlükəyə girmişdir. Hətta bu şeirlərdən biri ("Sən ağlama") Azərbaycan sovet mətuatında-"Maarif və mədəniyyət"də dərc edilib. Redaksiya yazır: *"İşte görülüyor ki, Bolşevik mecmuası bulunan Maarif ve Edebiyyatdan (səhv getmişdir mədəniyyət olmalıdır-B.Ə.) iktibas eylediyimiz "Sən ağlama" parçasından başqa, A.Cevat imzası ile neşreylediyimiz neşidelerin kaffesi Azərbaycanın Bolşevik kabusuna düşər olduğu zaman daha çox evvel yazılmıştır. Bunlardan bir kısmı hökuməti-milliyə devrine, digər bir kısmı isə hətta Çarizm zamanına aittir."*¹³⁸

Redaksiya rus ədəbiyyatı tarixindən Puşkin, Lermantov, müasirlərdən isə Andrey Bely, Balmont, Petkovski, Kofman kimi şairlərin yaradıcılığına istinadən bu cür halların olmamasına diqqət çəkir. Xüsusilə Andrey Belyun şeirlərinin ağ rus mühacirlərinin dərgisində çap edilməsinə rəğmədən, anoloji hadisənin yaşanmamasını nümunə gətirir və rus ədib və şairləri haqqında tətbiq etmədiyi cəzanı türk şairlərinə rəva görməsini kəskin şəkildə tənqid edir. Redaksiya bunu deməklə, yenə də yanlışlıqlarını bildirir; ona görə ki, bolşevik zülmündə məntiq aradıqlarının mənasızlığına diqqət çəkir. Məqalənin sonunda redaksiya şairin həyatını təhlükəyə atdığı üçün bir daha əfv edilməsini istəyir: *"Zavallı Ahmet Cevat! Ey mezlum milletin*

¹³⁷ "Yeni Kafkasya", 1924, 15 mart¹³⁸ "Yeni Kafkasya", 1924, 15 mart

zölm-dide şairi! Biz senin eserlerini iktibas etməkə milli hazanemizdəki manevi müddahharatımızı göstərmək və onunla iftixar etmək istəmişdik. Matbu eserlərinizə müracaat edərkən, bundan dolayı, məsul düşəcəyinizi katiyən hatırlatır və həyalə getirməmişdik; Bolşeviklərin pek gaddar və amansız olduqlarını bildiyimiz halde, vahşətte bu dəreçəyə çıxacaqlarını təsəvvür belə edeməmişdik. Məgərsə yanılmışız. Affət bizi ey şair, affət ki, seni hatırlamışız!.."¹³⁹

Bu yazının Ə.Cavadın azad olunmasında köməyi olub, ya olmayıb; demək çətindir. Bir şey aydındır ki, Ə.Cavadın məhz bu şeirləri beş il sonra "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində yenidən dərc ediləcək və yenidən Azərbaycanda şairin üzərinə ədəbi və ÇEKA baskıları davam edəcək... Yalnız şair iki dəfə "Komunist" qəzetində "İzah" və "Protesto edirəm" məqalələri ilə çıxış etdikdən sonra həbs təhlükəsi sovuşmuşdu. Onu da demək lazımdır ki, "Yeni Kafkasya" bu vaxtdan başlayaraq bir daha Ə.Cavadın şeirlərinə səhifələrində yer verməmişdir.

"Yeni Kafkasya" dərgisində dərc edilən digər şeirlərin müəllifləri ədəbi mühitdə o qədər də tanınmırdı. Buna baxmayaraq, bu şeirlər özünün siyasi kəsərliliyi, milli istiqlal ruhu etibarilə Ə.Cavadla boşalan boşluğu doldurur və çox az bir zamanda müəllifləri məşhurlaşır. Bunların içərisində Gültəkin, "K.T." (bu şeir də Gültəkinindir, ancaq bu imza ilə getmişdir. Görünür ki, "G.T." olmalı imiş, sadəcə texniki cəhətdən səhv gedib), Suud Safvet və b. şeirlərində Azərbaycanın yenidən istiqlalına qovuşacağına ümid ifadə edilir, rus işğalı pislənilirdi. Gültəkin "Ağla gözəl gəlin" şeirində günəşin solması, "qürubun hüznünə qarışan" rəngin gözəl gəlinin yarının qəbrinə tac olması təsvir edilir. Şair Azərbaycanı bu dərəcə düşürən qüvvəyə qarşı od püskürür, nifrət ifadə edir:

Bakünün səması nə qədər həzin

¹³⁹ "Yeni Kafkasya", 1924, 15 mart

*Dərdlərinlə o da solğundur sanki
Həsrətlə sararan gül rəngli benzin,
Həzanın ruhuyla dolğundur sanki.*

*Get də bir damla gözyaşı təqdim et
Nişanlımı vurub öldürən Rusya
De ki, yarım işin bu; olsun diyet
Kendi getdi, bəri mezarı dursa!...*

*Baxma əlindəki xınaya gəlin,
Könlün bürünsün bir xınaya gəlin!*¹⁴⁰

"Yeni Kafkasya"da Gültəkinin milli istiqlal duyğulu şeirləri nəinki Azərbaycanın mühacir şairləri, eləcə də Türkiyə şairlərinin diqqətini çəkmiş, onlara böyük təsir göstərmişdir. Məhz buna görə də "Sibirya", "buzlu cəhənnəm", "bolşevik", "ÇEKA" obrazları dillər əzbəri olmuş, ona çoxlu şeirlər həsr edilmişdir. Bu şeirlərin özü də Azərbaycan istiqlalını yaşatmaq və yenidən ona qovuşmaq baxımından son dərəcə qiymətlidir. Suud Safvetin "Sevimli Azərbaycana" şeiri də Gültəkinə yazılmışdır. 1924-cü ildə yazılan şeirdə Gültəkinin haqq davasına qahmar çıxılır, zölmə qarşı dayanması istənilir və özünün də onunla bərabər olduğu ifadə edilirdi:

*Ey gözəl belde yeter, ağlama kalbim kanyor,
Yine ruhum acı yesinlə senin çalkalanıyor.
Çünkü türküm, duyuram yesini herkesten iyi,
Biz de çektik kaç uzun yıl o çekilmez çileyi.
İşte candan kanımın? Kalbine coğkun dilegi;
Kıracak vahşeti elbet yine hakkın bilegi.
Seni, Moskof kudurup çiğnemek isterse eger,
Şimşek ol, zölmünü titret, demir ol, göksünü ger.*¹⁴¹

¹⁴⁰ "Yeni Kafkasya", 1924, 1 mart

¹⁴¹ "Yeni Kafkasya", 1924, 19 iyun

Ümumiyyətlə, "Yeni Kafkasya" məcmuəsi həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi, bədii cəhətdən milli istiqlal düşüncəsinin yaşadılmasında və yayılmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Burada dərc edilən şeirlər uzun müddət Azərbaycan mühacirləri arasında nəsildən-nəsilə ötürülmüş və əsrin sonunda yenidən doğma məkana-Azərbaycana qayıtmış və cəmi bir neçə ildən sonra ölkəsi kimi istiqlalına qovuşmuşdur. 80-ci illərin sonlarında başlanan Xalq hərəkatında, milli mətbuat səhifələrində "Yeni Kafkasya"da dərc edilən şeirlərdən geniş istifadə edilmişdir.

3.3. "Azərbaycan yurd bilgisi"ndə ədəbiyyat məsələləri

Mühacirət mətbuatı içərisində ədəbiyyat məsələlərinə ən geniş yer verən dərgilərdən biri "Azərbaycan yurd bilgisi"dir. 1932-ci ildən İstanbulda "Bürhanəddin" mətbəəsində ayda bir dəfə çap olunan məcmuəyə azərbaycanlı mühacir Əhməd Cəfəroğlu rəhbərlik edirdi. Dərgi Prof.Dr. Fuad Köprülüzadə, Prof. Əhməd Zəki Vəlid, Dr. Hacızadə, Dr. Ağaoğlu Mehmet, asistent Əbdülqadir Bəylərin iştirakı ilə nəşr olunurdu. "Azərbaycan yurd bilgisi" nəşr edildiyi zaman artıq Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderləri Türkiyədən çıxarıldığından siyasi hərəkat bir qədər səngimişdi. Mühacirət mətbuatı da, demək olar ki, siyasi səhnədən çəkilmişdi. Siyasi proseslərin bu vaxtında Ə.Cəfəroğlu "Azərbaycan yurd bilgisi"ni yaratmaqla istiqaməti bir qədər elmə, ədəbiyyata, tarix və mədəniyyətə yönəltməli oldu. Elmi münasibətin gündən-günə millətlər arasında əlaqə yaratmasına imkan verdiyini önə çəkən redaksiya "Bir neçə söz" adlı müqəddiməsində məqsədini belə izah edirdi: "Azərbaycan Yurt bilgisi"nin məqsəti və gəyəsi yalnız Azərbaycanı hər bir hüsusda yakından bilən və tanıyanlara bir tetkik kadrosu hazırlayaraq hars tetkikatı ilə uğraşmaktan ibarət olmayıp aynı zamanda onu bir ölkə ilə elakadar irtəaş və muhiplerine tanıtmaqdır. Məməfi mecmuamız bununla da iktifa etmiyecek və müştərek Türk harsının hala aydınlaşmamış olan noktalarını tenvire çalışacaktır.

Hakiki ilim muttefikleri ve bilhassa Türk harsını Türk müdekkilerile Azərbaycan yurdunu sevenlerin bu noktadan AZERBAIJAN YURT BİLGİSİNİ derühte ettiği ağır vazifeleri müsbet yardımlarıyla neticelendirecekleri kanaatindeyiz".¹⁴²

¹⁴² "Azərbaycan yurt bilgi"si, 1932, N1, s. 4

Dərginin 1932-34-cü illərdə 36, 1954-cü ildə bir sayı nəşr edilmişdir. Lakin dərginin məzmunu, burada dərc edilən məqalələr o qədər əhəmiyyətli olmuşdur ki, 1984-cü ildə bütün sayları kitab şəklində buraxılmışdır. Dərginin ən son nəşrini Türk Dil Kurumu 2008-ci ildə etmiş, Türk Dil Kurumunun başkanı Prof.Dr. Şükrü Haluk Akalın dərgiyə ön söz yazmışdır.¹⁴³

Dərgidə çap olunan araşdırmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Folklor araşdırmaları
2. Aşıq ədəbiyyatı
3. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı
4. Tarix, coğrafiya və etnoqrafiya araşdırmaları
5. Dil məsələləri
6. İctimai-siyasi
7. Musiqi araşdırmaları
8. Ədəbi əlaqələr
9. Resenziyalar
10. Xəbərlər, nekroloqlar və s.

Göründüyü kimi, dərgidə əsas yeri ədəbiyyat məsələləri tutur. Ədəbi materialların müəlliflərinin hamısı Türkiyədə tanınmış simalardır. Bunlardan baş redaktor professor Ə.Cəfəroğlu ilə yanaşı, M.F.Köprülüzadə, M.Şakir, Abdullah Battal, Əbdülqadir, M.Sadık Sənan, Səlim Rəfiq, Əbdülbaqi, Mirzadə Mustafa Fəxrəddin, Mehmet Xəlil və b. ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri dərc edilirdi. Dərginin 1933-cü il 16-cı sayı isə, demək olar ki, bütünlüklə Cümhuriyyə həsr edilmişdir. Burada N.Şeyxzamanlının "27 Nisan münasibətilə", Xəlil Nemətullahın "Zavallı Azərbaycan", Şəfi Rüstəmbəylinin "27 Nisan 1920 xatirəsi", M.Əhmədin "Türkün qara bir günü" və s. məqalələrində Azərbaycanın bolşevik istilasını təsvir edilir. M.F.Köprülüzadə, Cəfər Seyid Əhməd, Xəlil Xasməmmədli,

Ə.Cəfəroğlu, Abdullah oğlu Hasanın İsmayıl bəy Qasprınski haqqında yazılarında isə türk dünyasının böyük oğlu, birləşdirici funksiyaları yerinə yetirən türkçünün xatirəsi anılırdı.

1934-cü ildə 27 Mayla bağlı məqalələrin dərc edilməsi, hər şeydən əvvəl, "Yeni Kafkasya"-nın yerinin doldurulması demək idi. Dərgi 27 apreli Azərbaycanın milli mətəmi kimi qələmə verir, bu münasibətlə Azərbaycana müraciətlə tezliklə onun istiqlalə qovuşacağına inam ifadə edilirdi. M.E.Rəsulzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri" məqaləsinin də burada dərc edilməsi dərginin siyasi məsələlərə də yer ayırdığını göstərir.

"Azərbaycan yurd bilgi"sində folklor məsələlərində geniş yer verilmişdir; burada müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılan məqalələrdə, aparılan araşdırmalarda folklorun ayrı-ayrı janrları, formaları ilə bağlı aktual məsələlər qoyulur. Folklorla bağlı tədqiqatlar, əsasən Ə.Cəfəroğlunun yaradıcılığında yer tuturdu. Sadıq Sənan, Adnan Cahid, Mirzadə Mustafa Fəxrəddin, Mehmet Şakir, Səlim Rəfiq və b. araşdırıcıların da folklorla bağlı yazıları vardır. Bu məqalələrdə folklorun nəzəri və praktik məsələləri təhlil edilir, onun toplanması və nəşri məsələsinə geniş önəm verilirdi. Demək lazımdır ki, bu dövrdə Sovet Azərbaycanında da paralel olaraq anoloji araşdırmalar aparılırdı. Lakin mühacirətdə aparılan araşdırmaların üstünlüyü orasında idi ki, burada ideologiya yox idi. Olsun ki, bəzi məsələlərdə mənbə kasadlığı özünü göstərirdi, ancaq araşdırmaların professionallığı, obyektivliyi və elmiyi baxımından kifayət qədər sanballı olduğu nəzərə çarpır. Azərbaycan dastanlarından "Aşıq Qərib", "Koroğlu", "Dəli Ali" və b. dastanların araşdırılması da xalq ədəbiyyatına maraqlıdır.

"Azərbaycan yurd bilgi"sinin ilk sayında dərc edilən materiallar əsasən, tarix və ədəbiyyat məsələlərini əhatə edirdi. Burada Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış", M.F.Köprülüzadənin "Dədə Qorqud" kitabına aid notlar", Əbdülqadirin "Türk qövmələrinin xalq ədəbiyyatında rus inqilabının inikası", Səlim Rəfiqin Son dövr Azəri ədəbiyyatı",

¹⁴³ "Azerbaycan yurt bilgisi", Ankara, 2008, s. 1462

Əhməd Zəki Vəlidinin "Azərbaycanın tarixi coğrafiyası" məqalələri yer alırdı. Demək lazımdır ki, bu məqalələr mövzu və problematikası ilə Sovet Azərbaycanında aparılan araşdırmalardan geri qalmırdı, hətta bir çox mənbələrin zənginliyi və problemə müstəqil yanaşması ilə vətəndə aparılan araşdırmalardan əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Bu məqalələr içərisində, hər şeydən əvvəl, M.F.Köprülüzadənin "Dədə Qorqud" kitabına aid notlar adlı məqaləsi problemin qoyuluşu ilə diqqəti cəlb edir. Həm də ona görə ki, bu zaman Azərbaycanda "Dədə Qorqud" kitabına aid Ə.Abid tərəfindən bəzi məqalələr çap olunmuşdusa, kitabın bütün boyları, buradakı süjet və obrazlar hələ tam olaraq açılmamışdır. Azərbaycan ədəbi, ictimai mühiti üçün tamamilə yeni olan "Dədə Qorqud" kitabının görkəmli tədqiqatçı M.F.Köprülüzadənin araşdırmasında əsərdəki altın küpəli bəyləri problemi tədqiq edilirdi. İndinin özündə belə Qorqudsünəşliqda yeni olan bu problemin hələ 30-cu illərdə elmi müstəvidə tədqiqi Türkiyə Qorqudsünəşliqının ümumi vəziyyəti ilə bağlı idi. Məlumdur ki, "Dədə Qorqud" kitabında qulaqları altın küpəli Oğuz bəylərindən də bəhş olunur. Müəllif kiçik bir məqalədə əsərdəki bu faktın tarixi sənədlərlə təsdiq olunması, yəni əski türklər arasında kişilərin küpə taxmaları adətinin mövcud olub-olmaması məsələsini araşdırır. Müəllif Çin mənbələrinə əsasən qırğızlarda qılağa küpə taxma adətinin mövcud olduğuna dair mənbə də göstərir. Lakin onu da qeyd etməyi unutmur ki, bu adətin mənsəyi, mahiyyəti haqqında heç bir qeydə təsadüf etməyib. Ancaq tarixin müxtəlif dövrlərində buna bənzər bir neçə faktları da açıqlamağı unutmur. Buna misal olaraq Səlcuq hökmdarı Alp Arslanın Gürcüstana etdiyi səfərlərdə oradakı bir neçə bəyləri əsir aldıqdan sonra qulaqlarına öz adı yazılmış küpə taxaraq azad etdiyini yazır. Onun yazdığına görə bu bəylərin hamısı küpələri çıxardığı halda, Nüsəttüddin Mühəmməd ibni Bistekininin müsəlman olan böyük babası o halqaları daşımaqda davam etmişdir. Tədqiqatçı buradan belə nəticəyə gəlir ki, *Xərəmşahlar dövründə, heç olmazsa, hökmdarların, şahzadələrin, eləcə də*

*üməranın qulaqlarına bu şəkildə küpə taxma adətləri mövcud olmamışdır.*¹⁴⁴

Daha sonrakı dövrlərə müraciət edən tədqiqatçı Altun-Ordu hökmdarı Berke xanın qulağında qiymətli almazlar olması barədə qeydə təsadüf etdiyini yazır. Bundan başqa Qaraqoyunlu Qara Yusifin də qiymətli küpələr taxması, hətta vəfatı ilə ordusunun şahruh ordusu qarşısında pərişan olduğu zaman türkmənlərin o qiymətli küpələri çalmağ üçün Yusifin qulaqlarını kəsdiqləri faktına istinad edir. Tədqiqatçı P.Vitterə istinadən, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin ordusundakı türkmənlərin də küpələr və ya halqlar taxdıqları barədə məlumatı maraqlıdır. Türklər arasında küpə və ya halqa taxma adətinin islamiyyətdən əvvəl mövcudluğunu öne çəkən tədqiqatçı yazır: *"Türklər arasında qulağa halqa, yahut küpə taxmaq adəti, daha islamiyyətdən evvelki devirlerde bile mevcuttur. Bu adətin İran medeniyetindən uzak kalmış bir Türk şübesinde, yani Kırğızlarda mevcudiyeti hakkındaki kayıt, bu hüsusda herhanki bir İran tesiri iddiasına imkan buraxmamaktadır. Esasen, tarihi ve etnografik birçok deliller, bu adətin eski ve yeni birçok kavimlerde mevcudiyetini göstermekte olduğundan, herhangi bir ıktibas ihtimalini araştırmak menasız olur."*¹⁴⁵

Tədqiqatçının araşdırmalarına görə, Dədə Qorqudun bu gün əlimizdə olan mövcud nüsxəsində hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi mühit Qaraqoyunlular ilə Ağqoyunluların fəaliyyəti və hakimiyyət sahəsinə təsadüf edir. "Dədə Qorqud" rəvayətlərində bəhş olunan Oğuz əsirətləri haqqında bəhş olunan altın küpəli bəzi məlumatların Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular ordusunda olması haqqındakı sənədlər tədqiqatçıda bu fikri möhkəmləndirmiş olur.

"Dədə Qorqud" mövzusu M.F.Köprülüzadə tədqiqatlarında ikinci və üçüncü sayda da davam edir. Dərginin ikinci sayında tədqiqatçı dastanda daşa dönmək, aynalamaq problemini

¹⁴⁴ "Azərbaycan turd bilgisi", 1932, N 1, s.19

¹⁴⁵ Yəni orada, s. 20

araşdırır. Müəllif dastanda islamiyyətdən əvvəlki Türk izlərini araşdırır və bu zaman başa dönmək, aynalamaq adətinin üzərində dayanır. Dastanın ikinci hekayəsində Salur Qazanın gürcüləri məğlub edərək oğlunu qurtardıqdan sonra qırx kölə və qırx cariyəni oğlu başına azad edir, dördüncü hekayədə yenə Salur Qazanın belə bir qələbə nəticəsində oğlunu qurtardıqdan sonra qırx qulla qırx cariyəni oğlu başına çevirib azad edir qeydlərinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, XIV əsrdə Şərqi Anadoluda və Azərbaycan müsəlman oğuzları arasında hər hansı bir fəlakətdən qurtuluş şükranəsi olaraq kölə və cariyə azad edildiyi zaman, onları kimi adına azad edilirsə, onun ətrafında döndürmək adəti mövcud olmuşdur.¹⁴⁶ Məqalədə Azərbaycan, İran türkləri, Kazax-Qırğız türkləri, əski Türk şamanları arasında da bu kimi adətlərin olmasını zəngin mənbələrə istinadlarla araşdırır.

Əbdülqadirin "Türk kavimlərinin xalq edebiyatında Rus istilasının inikası" adlı məqaləsində o zamana qədər araşdırılmayan tamamilə yeni bir problem tədqiq edilir. Aydındır ki, buna qədər həm xalq, həm də yazılı ədəbiyyatda rus istilası mövzusu tədqiq olunmamışdı. Müəllif Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin dastanlarda yer aldığını qeyd edir və buna nümunə olaraq qaçaqlar və Cavad xan haqqında yazılanları göstərir. Onun yazdığına görə, Qazan xan haqqında dastan yalnız rus istilası altındakı Azərbaycanda deyil, eləcə də İran və Azərbaycanında da məşhur olduğuna diqqət çəkir. İnallı tayfasına mənsub Marağalı Əzizin özündən dinlədiyi dastanın bir parçasının vəzn və dil etibarilə fərqli bir variant olduğunu irəli sürür. Tədqiqatçı müqayisə üçün əvvəlcə mövcud dastanın bir parçasını:

Baydakları bürc üstündə qurdular

¹⁴⁶ M.F.Köprülüzadə. Dede Korqut kitabının aid notlar. II, "Azərbaycan yurd bilgisi", 1932, N 2, s. 84

*Tüfeyli uşaqları hamu qırdılar
O zaman ki, Cavad xanı vurdular
Sanasın qırıldı beli Gəncənin.
Gəncə xalqı oldu hakilə yeksan
Boyandı qalası oldu qızıl qan
Gördü mələklər hurilə qılman
Arş üzündə ahı fəğan eylədi,-*

sonra isə Marağalı Əzizin dastanından rus istilasını əks etdirən sətirləri verir:

*Bir yandan qar gəlir, bir yandan sazaq
Dörd yanımlıdır dilbilməz kazak
Urusun böyüğü naçallıkdı
Yol verməz ki, bir yana qaçaq.¹⁴⁷*

Yaxşı haldır ki, tədqiqatçı türk qövmlərində rus istilasının izlərini yalnız Qafqazda axtarmır, həm də Altay türklərinin xalq ədəbiyyatında arayı. Altay şamanizmində rus istilasının gətirdikə dərin bir surətdə yerləşməsi və qüvvətlənməsinə diqqət çəkən Əbdülqadir rus hökumətinin "xristianlığı zorla şamanizmə soxmağa çalışsa da, şamanizm ənənələri buna imkan verməmiş, mücadilə aparmışdır,- qənaətinə gəlirdi. Milləti əsarətdən qurtaracaq Altay türklərindən Oyrat xan haqqında söylənən dastanda onun qəhrəmanlığı vəsf edilir. Məqalədə Altay xalq ədəbiyyatında rus-türk müharibəsi haqqında dastanlara da yer ayrılır. dastanda Altay dağlarının yabançılar əlinə keçməsinə yas saxlanılır, ağılar deyilir və Kanza böyün rus zindanında xalq üçün çəkdiyi mənəvi iztirabları təsvir edilir:

*Rusun yapıdığı gəmi, deyirlər ki, sivri ucludur.
Rusların hakimiyyəti altında bulunduran Kanza bəy*

¹⁴⁷ Əbdülqadir. Türk kavimlərinin xalq ədəbiyyatında Rus istilasının inikası. "Azərbaycan yurd bilgisi", 1932, N 1, s. 23-24

*Bu gün ruslar əlində əsirdir.
Rusun söylədiyi sözlər
Bel sümüyündən keçir
Bu qədər ərləri əsir edən
Rus qüvvətli oldu...¹⁴⁸*

Əslən azərbaycanlı olan Səlim Rəfiqin "Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində isə klassik və müasir ədəbiyyatın mövzu və problematika fərqi müəyyələşdirilir, S.Ə.Şirvaninin "Hər vilayətdə var beş-on qəsəbə" misraları ilə başlayan şeirindən bir parça verilir. görünür ki, müəllif F.Köçerlinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaları ilə yaxşı tanış olmuşdur, ona istinadlar da edilmişdir. Lakin tədqiqat daha çox XX əsrin əvvəllərini əhatə etdiyindən müəllif daha çox Mustafa Quliyevin dil inqilabını M.F.Axundovla başlamasına etiraz edərək Hamidin mənzum parçasını nümunə gətirir və *"Bu da biza Azəri ədəbiyyatında dil inqilabını"Quliyevin zənn etdiyi kimi Axundov yapmadığını göstərməyə bir dəlildir*"¹⁴⁹, - qənaətinə gəlirdi. Müəllifin bu fikri bir qədər mübahisəli görünsə də, realist ədəbiyyat və onun nümayəndələri ilə bağlı müəyyən elmi fikirlər söyləyir: "Molla Nəsrəddin" iftixarla fəxr edəcəyimiz Sabiri yetişdirdi. Sabir də "Molla Nəsrəddin" ədəbiyyatını yaşatdı. Sabir özünü böyük bir sənətkar olmaqdan ziyadə böyük bir islahatçı olaraq tanıtdı. Lakin bu onun şairlik qüdrətinə mane olmadı. Fikirlərini özünəməxsus bir ədəd ilə nəzmən qəlibləri arasına sığışdırdı. Azəri ədəbiyyatına bir "Hophopnamə" bəxş edən şair, Əli Nəzmi kimi şairlərin yetişməsində müəssər oldu"¹⁵⁰.

"Azərbaycan yurd bilgi"sinin ikinci sayında da ədəbiyyat məsələləri ağırlıq təşkil edir. Burada Əbdülgədirin "Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında Rus istilasının inikası" silsiləsindən ikinci məqaləsi, M.Sadiq Sənanın "Azərbaycan saz şairləri", Ciftçi oğlu H.Nihalin "Dədə Qorqud" kitabı haqqında", Ə.Cəfəroğlunun "Böyük Azəri alimi Mirzə Kazım bəy" və M.F.Köprülüzadənin "Dədə Qorqud" kitabına aid notlar" silsiləsindən ikinci məqalələri dərc olunmuşdur.

"Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisinin bütün saylarını nəzərdən keçirərkən burada Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox məsələlərinin ilk dəfə olaraq təhlil edildiyini, ədəbiyyat tarixçiliyimizdə mühüm yer tutan bəzi faktların dəqiqləşdirdiyini də görmək olar. Elə məsələlər də var ki, indinin özündə belə bu dərjədə qoyulan problemlər özünün elmi həllini tapmamışdır.

Mirzadə Mustafa Fəxrəddinin "Azərbaycan şairlərindən Rəncür xanım", "Bahəddin əfəndi", "Azəri aşığılarından Sarı Aşıq", Məmməd Əli Rəsulzadənin "Azəri türklərinin həyat və ədəbiyyatında nəşə", "Şair İsmayıl Nakam", "Gəncəli Nizami", "Azəri ədəbiyyatında Sabir", M.Vəkillinin "Sürgündə şairlərimiz", M.F.Köprülüzadənin "Sam Mirzə Səfəvi və əsəri". Fəvziyyə abduallahın "Füzulinin qəzəlləri ilə digər divan şairləri arasındakı bənzəyişlər", XIX əsr Azəri şairlərindən Sədi haqqında bir kaç not", Ə.Cəfəroğlunun "XVII əsr Azəri şairi Məlik bəy Avcı", M.Sadık Sənanın "Azərbaycan saz şairləri", Əbdülbəğinin "Bir Azəri şairi" və s. araşdırmalarında ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından olduqca qiymətli fikirlər vardır. Bu o zaman idi ki, hələ Azərbaycanın özündə ədəbiyyat tarixçiliyi özünün ilkin mərhələsini yaşayırdı.

M.Sadık Sənanın "Azərbaycan saz şairləri" məqaləsində Azərbaycan aşığılarının türk ədəbiyyatındakı mühüm rolu rolu araşdırılır və Aşıq Qurbani, Tufarqanlı Abbasın yaradıcılığı araşdırılaraq, onlardan nümunələr gətirilir. Tufarqanlı Abbasın yaradıcılığına Ə.Cəfəroğlu da müraciət edir və "XVI əsr saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas" məqaləsində onun həyatı və

¹⁴⁸ Əbdülgədir. Türk qavımlarının xalq ədəbiyyatında Rus istilasının inikası. "Azərbaycan yurd bilgisi", 1932, N 1, s. 25

¹⁴⁹ Selim Refik. Son dövr Azəri ədəbiyyatı. "Azərbaycan yurd bilgisi". 1932, N 1, s. 31

¹⁵⁰ Yəni orada, s. 34

əsərləri haqqında geniş məlumatlar verir. M.Şakirin "Aşıq Qurbaninin üç mənzuməsi" məqaləsində isə şairin həyatı haqqında bəzi məlumatlar verilir və üç şeiri təhlil edilir.

Bu araşdırmalar arasında Hacı Mahmud Əfəndizadə İbrahimin "XIX əsr Azərbaycan şairi "Siraci" haqqında notlar" məqaləsi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız üçün də yenidir. Belə ki, hələ də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bu və dərğidə gedən ədəbiyyat tarixçiliyimiz üçün bəzi araşdırmalar nəzərə alınmamışdır. Məsələ burasındadır ki, bu şair haqqında Ə.Cəfəroğlu da dərğinin 4-5-ci saylarında məqalə dərc etdirmişdir. O, məqaləsində Amasiya müvərrixlərindən Hüsəməddin bəyin şifahi məlumatına əsaslanmışdır. Özünün də verdiyi məlumata görə, Siracəddinin şeirləri xalq arasında olduqca məşhur olmuş, böyük şöhrət qazanmış və bəziləri bəstələnmişdir. Siracinin həyatı haqqında tədqiqatçı aşağıdakı məlumatı verir: "Asli itibarile Karabağlı olan Siracəddin efəndi 1268 senesinde aynı vilayətin Cicimli köyünde dünyaya gəlmişdir. On yaşına kadar çocuk babası Seyid Hamza Nigariden ayrı bulunmuşdur. Memlekette, ibtidai bir şəkildə ilk təhsilini görmüşse də, fakat bilahara Erzurumda bulundukları üç sene müddet içerisinde bizzat pederinden ders götürmüşdür. Kendisi uzun boylu, beyaz çöhrəli, karakaş ve kara gözlü nazik, tenli bir zat idi".¹⁵¹

Müəllifin yazdığına görə Siracinin maraşlı İbrahim əfəndi adlı bir zətin oğlu olan və şeirlərində "Kəməli" təxəllüsünü işlədən bir şairlə də şeirləşmələri olmuşdur. Kəməli də gənc imiş və Siraciden iki gün əvvəl vəfat etmişdir.

Əbdülbəğinin "Füzulidə bətiniliyə təmayül və basılmamış şeirləri" məqaləsində tədqiqatçı şairin divanının müxtəlif nüsxələrini araşdıraraq müəyyən müqayisələr aparır və belə bir nəticəyə gəlir ki, İstanbul və Təbrizdə nəşr edilən divanlarında və digər mətbu divanlarında mövcud olmayan bir qəzəl, iki qitə, bir rübai, iki beyit yalnız onun əlində olan divan da mövcuddur.

Tədqiqatçıya görə bunlardan əcəmcə qəsidsə və əcəmcə beyt Füzulinin şüəliyini bəsbüttün ortaya çıxarır. Əbdülbəğinin təqdim etdiyi qəzəl dili və ləhcəsi baxımından daha sadə və anlaşıqlı olduğı görünür:

*Qalmışam heyretlə hayran zərri giryən neyliyem
Xəstevü rencürü perişan neyliyem.*

*Olmüşəm derde giriftar-ü gəmingdən ağlaram
Çünki etmez bu felek derdime derman neyliyem*

*Gerçi devran dolanur her lahza çoxlar reyile
Dönmedi bir gez benim reyimce devran neyliyem*

*Ta ki vaslingdan cüda tüstüm özümnü görmedim
Eyledi hecrengi meni her lahza biryən neyliyem*

*Bilmişəm suphi visaling qadrini şamı fırağ
Leyk yandırdı meni derd ile hicran neyliyem*

*Gerçi pünhan eyleding derding Füzüli gönglüme
Gönglümün şəhri gəmingdən olsa virən neyliyem.*¹⁵²

Selim Rəfiqin "Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hədinin şeirləri", Ə.Cəfəroğlunun "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri" silsilə məqalələri, M.Şakirin "Azəri şairi Nəsiminin namına mukayyet basılmamış parçalar", "Anadoluda Azəri şairlərə aid bir kaç not I-Sebati" və s. araşdırmaları ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Ə.Cəfəroğlunun "XVII əsr şairi Məlik bəy Avcı" məqaləsi bu baxımdan maraqlıdır. Daha doğrusu, müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri M.Avcının 20-ə

¹⁵¹ "Azərbaycan yurd bilgisi". 1932, N 6-7, s. 55

¹⁵² Azərbaycan yurd bilgisi. Tıpkıbasım. Türk Dil Kurumu yayımları. Ankara, 2008, s. 272

qədər qəzəlini ilk dəfə aşkara çıxararaq dərgidə çap etdirmişdir. Bu məqaləsində şairin yaradıcılığına yenidən qaydacağını anons edən tədqiqatçı dərginin 1933-cü il 13-cü sayında sözlünə əməl edir. Əvvəlki məqalədə əgər şairin yalnız şeirləri verilmişdisə, burada yaradıcılığı və şəxsiyyəti haqqında geniş məlumat verilir, bəzi təhlillər aparılır. Ə.Cəfəroğlu yazırdı: *"Məlik bəyin qəzəlləri texnik etibarıyla müqəffə və düzgün olaraq tələqqi edilə bilər. Mövzu etibarilə aşiqanə və sofiyanədir. Dövrünün dini təəssübü bəzi qəzəllərində çox aşikardır. "Şah Nəcəf", "Məşhəd Rza" kimi şiə müqəddəsətinin zikri, şairin dindar olduğunu göstərməkdədir. Qəzəllərinin bəziləri Füzuli təsirini göstərdiyi kimi, Cəfəray təsiri də qəzəllərində aşağı-yuxarı göyə çarpmaqdadır".*¹⁵³

Göründüyü kimi, ədəbiyyat tariximiz üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir fakt burada üzə çıxarılır. Əslində ədəbiyyat tariximiz, mədəniyyətimiz üçün bu cür yeni faktlar dərginin səhifələrində çoxdur, sadəcə bunları araşdırmaq, üzə çıxarmaq lazımdır. Ancaq istər Sovet dönməsində, istərsə də çağdaş dövrdə bu faktın ədəbiyyat tarixində yer tutmaması ədəbiyyatşünaslığın passivinə yazılmalıdır. Azərbaycanda yazılan ədəbiyyat tarixlərində bu faktın üzərindən sükutla keçilməsi dediklərimizi bir daha sübut etmiş olur.

IV BÖLÜM PERSONALİYA

¹⁵³ "Azərbaycan yurd bilgisi", 1933, N 13. s. 9

4.1. Əli bəy Hüseynzadə

XX əsr Azərbaycan ictimai fikrinin, bədii düşüncəsinin ən parlaq simalarından biri Əli bəy Hüseynzadədir. Sovet dövründə uzun müddət ədəbi, elmi, ictimai fikrin araşdırma dövryyəsinə daxil edilməyən bu böyük şəxsiyyətin irsinin öyrənilməsi sistemli şəkildə yalnız müstəqillikdən sonra baş vermiş və onun yaradıcılığının, şəxsiyyətinin cəmiyyətdən gizlədilməsinin əsl səbəbləri aşkara çıxarılmışdır. Görkəmli publisist, şair, alim, tərcüməçi, həkim və siyasətçi olan Ə.Hüseynzadə Azərbaycanda dövlətçilik, müstəqillik meyllərinin təzahür etməsi, milli şüurun təşəkkülü, türkçülük, turançılıq ideyalarının formalaşmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Yaradıcılığı və şəxsiyyəti yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmamış, onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda böyük nüfuz sahibi olaraq tanınmışdır. Hələ sağlığında Ə.Hüseynzadə haqqında "bütün türk dünyasının mücahidi", "irqin ən mükəmməl öndəri", "bir haqq elçisi", "yalavac" (peyğəmbər), "Qafqaz müsəlmanlarının atası" kimi epitetlər işlənmişdir. Həm üslub, həm metod, həm də ifadə zənginliyi baxımından zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığa malikdir. Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında müraciət etdiyi forma və janrların palitrası da çoxçeşidlidir; siyasi publisistika, ədəbi, tənqidi, elmi məqalələr, poeziya, nəsr, tərcümələr, tibbi-elmi kitablar, beynəlxalq icmalar, xəbər və mətbuat xülasələri, tarixi очерklər və s. Ədəbiyyatımızda və ictimai fikrimizdə etdiyi yeniliklərdən biri də romantizm, dekadentizm, simvolizm və impressionizm kimi metod və üslublardan ilk dəfə olaraq istifadə etməsi və ədəbi fikir dövryyəsinə daxil etməsidir.

Əli bəy Hüseynzadə Salyan rayonunda dindar bir ailədə anadan olub, böyüyüb, boya başa çatıb. Əslən Sabirabad rayonunun Quruzma kəndindən olan atası Molla Hüseyn Qafqaz

müsəlman ruhani məclisinin Tiflisdəki altısinifli məktəbinə müəllim təyin olunduğundan Əli bəy də bu şəhərdə yaşamış və ilk təhsilini də bu məktəbdə almışdı. Lakin atasının çox erkən ölümündən sonra o, ana babası Qafqaz şeyxülislamı Axund Əhməd Səlyaninin himayəsində böyümüşdür. Tiflis gimnaziya-sında təhsilini davam etdirən (1875-1885) Əli bəy rus, fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra Əli bəy babasının razılığı ilə öz gələcək yolunu Peterburqda təhsil alması ilə müəyyənləşdirmişdi. Ədəbiyyatşünas Əmin Abidin yazdığına görə Şeyxülislam bu qərarı M.F.Axundzadənin məsləhətindən sonra vermişdir.

Ə.Hüseynzadə Peterburq Universitetinin fizika və təbiyyat fakultəsində oxumaqla yanaşı, Şərq fakultəsinin məşğələlərində də iştirak edərək ədəbiyyata böyük maraq göstərirdi. O, burada yalnız görkəmli fizika və kimya alimləri Mendeleyev və Vaqnerdən dərs almaqla kifayətlənmir, həm də Jukovski kimi məşhur şərqşünaslardan Şərq ədəbiyyatını mükəmməl öyrənir. Artıq universiteti bitirərkən Ə.Hüseynzadə Qərb və Şərq şair və yazıçılarının əsərlərini orijinalda oxuyurdu. Peterburq universitet həyatı Ə.Hüseynzadəyə həm də siyasi həyatı atılmağı və siyasi tənəkkürünün formalaşmasını şərtləndirdi. Bu zaman Universitet tələbələrindən birinin V.İ.Leninin qardaşı Səsa Ulyanovun hazırladığı sui-qəsdə iştirakı istər-istəməz onları siyasi proseslərə yaxınlaşdırırdı. Hətta bu sui-qəsdədən sonra aparılan axtarışlar nəticəsində Aslanbəy Aslanbəyov adlı bir Azərbaycanlı tələbənin də həbs edilməsi görünür ki, gənc Əli bəyin babasını qayğılandırmış və onun Peterburq həyatı Türkiyənin İstanbul şəhəri ilə əvəz edilmişdi. Ədəbiyyatşünas Ə.Mirəhmədov doğru qeyd edir ki: "...həmin hadisələrdən az sonra azərbaycanlı gəncin Peterburq Universitetini yarımçıq qoyub, "Övraqi-nəfisə" (Bakı, 1919) jurnalının yazdığı kimi, "ümumiislamların müqərrri xilafətləri olan İstambula" getməsi, orda Darülfünunun "Əsgəri tibbiyyə" fakultəsinə daxil olması düşündürücü məsələdir. ...Belə bir "yoldəyişmə" təkcə təhsildə

olsa idi, onun üstündə heç dayanmamaq da olardı. Bu, Ə.Hüseynzadənin bütün ömür yolunu, onun dünyagörüşünü, ictimai-ədəbi fəaliyyətini başqa istiqamətə yönəldən hadisə idi.¹⁵⁴

Lakin İstanbulda da həyat o qədər də sakit deyildi; burada da ictimai-siyasi hərəkət başlanmış, ictimai mühit siyasi palitrasına görə çox rəngarəng olmuşdu. Onun İstanbula gəlişini və bu ədəbi, ictimai-siyasi mühitdəki durumunu xatırlayan Əli Heydər Bayatın yazdığına görə, tələbələrin dünya elm və ədəbiyyatını bilicisi, eləcə də alman, ərəb, fars, ingilis, fransız və yunan dillərini bilən, özlərindən daha yaşlı bu Azərbaycan türkünün ətrafına toplaşmışdı. O, yaşayış və davranışlarıyla tam bir avropalı olmasının yanında dərin, yeni, gözəl sözləri, yazdığı şeirləri Şərq-Qərb ədəbiyyatına aid söhbətləri ilə arkadaşları arasında ...fövqəladə bir varlıq kimi əfsanələşmişdir. Onun müasiri Yusif Akçuraoglu həmin Azərbaycan türkünün bu cür xatırlayırdı: "...onun məktəbimizə gəlişi rayihədar bir Avropa həviymədənəsinin əsməsi kimi oldu. Tələbəsinin çoxu Anadolu və Rumelinin uzaq və qaranlıq vilayətlərindən toplanmış bu məktəbdə Əli bəy bir fəcri-şimali kimi parladı. Yunan və latın ədəbiyyatına aşina olmaqdan əlavə, alman, rus və ingilis ədəblərini xeyli müqayisə etmiş və Şərq ədəbiyyatına şərqşnaslar nöqteyi-nəzərindən vaqif olmuşdu. Üstəlik rəssam idi və skripka çalırdı. ...Əli bəy İstanbul məktəbi-tibbiyyasına Qərb əfkarını, Qərb ədəbiyyatını, Qərb ürfan və mədəniyyətini-bir sözlə Qərbi tanıtmada professorlardan çox xidmət etdi".¹⁵⁵

Ə.Hüseynzadə İstanbul Darülfünunu bitirdikdən sonra yüzbaşı rütbəsinə yiyələnərək dermatoloq (dəri zöhrəvi həkimi) ixtisas almışdır. Az vaxtda "Sifilis", "Vəba və mikrobu" (Məhəmməd Rəfi ilə birgə), "Ensiklopedik tibb lüğəti" (Kamal Cənabla birgə) əsər və kitablarını yazmışdır. Türkiyə-

Yunanıstan müharibəsi (1897) zamanı "Qırmızı ay" heyətinin tərkibində İtaliyaya gedir, geri qayıtdıqdan sonra isə İstanbul Darülfünunun əsgəri tibb fakültəsinə assistent təyin edilir.

Ə.Hüseynzadə İstanbulda tələbələr arasında yalnız bir həkim və müəllim kimi ad çıxarmadı, ictimai-siyasi düşüncə sferasında yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. O, dünya ədəbiyyatından bəzi nümunələri türk dilinə çevirməklə yanaşı, siyasi proseslərdə də fəaliyyətini uğurla davam etdirirdi. 19-cu yüzilliyin sonlarında Türkiyədə ictimai-siyasi fikir dəyişiminin başlıca hərəkətverici qüvvələrindən biri məhz Ə.Hüseynzadə idi. "İttihad və Tərəqqi" partiyasının qurucularından və ictimai-siyasi mühitin ideologisini yönləndirən fiqurlardan biri yenə də Ə.Hüseynzadə olur. O, ilk günlərdən özünü türkcülük, turançılıq ideologisinin genişlənməsinə həsr etmiş və bunu nəzəri-praktik cəhətdən irəliyə aparmağa çalışmışdır. XX yüzilliyin əvvəllərinə Azərbaycan qayıtməsi da məhz bu ideyanın və ideolojinin Qafqazda yayılmasından ibarət olmuşdur. Qafqazda yaradılacaq elmi cəmiyyətlərdə, siyasi təşkilatlarda, məktəblərdə, nəşriyyat və qəzetlərdə türkcülük ideyasının həyata keçirilməsi, ziyalılarla din xadimləri arasında anlaşmanın saxlanması da Əli bəy üzərinə götürmüşdü. Bakıda açdığı "Həyat" (1905) və "Füyuzat" (1906) mətbuat orqanlarında da bu ideya qorunub saxlanılırdı. Az bir vaxta o, ətrafına türkcü və turançı müəlliflər toplayır, milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndəsi H.Z.Tağıyevlə yaxın münasibətlər yaradaraq mədəniyyət xeyrixahına qovuşur. H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu kimi insanlarla yaxınlığı onu cəmiyyətin üst qatına çıxarır.

Ə.Hüseynzadə bir neçə il Azərbaycanda qaldıqdan, ictimai fikirdə böyük bir sıçrayışa nail olduqdan sonra yenidən İstanbula gedir. O, İstanbulda həm həkim işləyir, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olurdu. Həkimlik sənətində o, 1933-cü ilə qədər çalışır. Bu müddətdə "Hilal-Əhmər" ("Qızıl ay") tərkibində müharibə zamanı Birinci Cahan savaşı və Balkan müharibələrində xəstəxanalarda həkim işləyir. "İttihad

¹⁵⁴ "Fikrin karvanı", B., 1984, s.66

¹⁵⁵ Y.Akçura. Türkcülüyn tarixi. Bakı, 2010, s. 207

və Tərəqqi" partiyasının göndəricisi ilə "Turan heyəti" adı altında (Y.Akçura, Ə.Ağaoğlu, Ə.İbrahimov, M.Çələbizadə, M.Beycanla birlikdə) Rusiya müsəlmanlarının haqlarını müdafiə məqsədilə təbliğat aparmaq üçün Qərbi Avropa ölkələrinə getmişdilər. Azərbaycanda Cümhuriyyət qurularkən Ə.Ağaoğlu ilə birlikdə yenidən vətəninə gəlir və milli dövlət məsələsini ziyalılarla müzakirə edir. "Hilali-Əhmər" qəzetində (1918, 24 iyul) "Azərbaycanda düşündüklərim" adlı məqalə dərc etdirən Ə.Hüseynzadə Azərbaycana köməyə gələn Osmanlı türklərindən, onların yaralı yatarkən azərbaycan türkləri ilə dərcləşməsindən və bir-birini rahat başa düşməsindən danışır. Bu köməyin qarşılıqlı olmasına diqqət çəkən Ə.Hüseynzadə yazırdı: *"Bu gün Anadolu öz hərbi üstünlük və xüsusiyyətləri sayəsində Azərbaycanı ən mənfur bir əsarətdən xilas edir və bu müqəddəs ölkədə qanını axıdır. Lakin sabah da Azərbaycan öz iqtisadi mənbələri və tərəqqi etmiş ticarəti sayəsində Anadolunu iqtisadi səfalətdən xilas edə bilər... Osmanlı türkü imdadına yetişməyə idi məhv olub gedəcəkdi. Fəqət onun məhv olması ilə Anadolu da təhlükəyə düşəcəkdi. Azərbaycanı qurtaran Anadolu öz-özünü də qurtarır. Buna şübhə etməyiniz!"*¹⁵⁶

Bakıda keçirilən Birinci Türkoğlu qurultayda Ə.Hüseynzadə "Qərbin iki dastanında türk" məruzəsi ilə çıxış etmiş və burada "Kommunist" nəşriyyatında kitab şəklində dərc etdirmişdir. Ümumiyyətlə, Ə.Hüseynzadənin Bakıya gəlişində burada ona çox böyük ilgi göstərilmişdir. Müxtəlif yerlərdə çıxışlar etmiş, müsahibələr vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinə daxilindəki çıxışında əvvəlki fəaliyyətinə işarə edərək demişdir: *"...bundan iyirmi il əvvəl Bakıda işlədiyim zaman ədəbiyyatımızın geridə qaldığını onda gördüm ki, biz daim Şərqi özümüza nümunə hesab edirik, Şərqi rəğbət göstəririk. Odur ki, mən Qərbə rəğbət göstərmək lüzumuna nail oldum. Mən nə ədib, nə də şair idim, lakin Qərb əsərlərini nümunə seçərək onun təbliği yolunda*

*bir az da çalışdım. Ağac əyri idi, onu əksinə əyib təkmilləşdirmək lazım idi ki, düzəlsin. Vəqəən ağac düzəldi. Amma bir də onun düzəlməsi lazım gəlirdi. Xəta edərək zənn etmişdim ki, doğrudan doğru yüksək şeylərə müraciət etmək kafidir. Xeyr! Əvvəlcə aşağılara enmək lazım idi. Bunu məndən sonrakılar etdilər"*¹⁵⁷

Ə.Hüseynzadə belə bir nümunə də çəkir ki, bir gün küçədə bir uşaq gördüm. Topla oynayırdı. Topu yuxarı atdıqca top geri dönüb aşağı düşürdü. Lakin topu əvvəlcə yerə vurur, sonra top yuxarı qalxırdı. Bu mənzərə professorada bir əsərdəki pəhləvanı xatırladır; rəqibləri onu yıxsalar da məğlub edə bilmirdilər. Bunun isə səbəbi onun torpaqdan gec alması idi. Çox güman ki, "Füyuzat"dakı dili və məqalələrini nəzərdə tutan Ə.Hüseynzadə küçədə topla oynayan uşağın mənzərəsindən çıxardığı nəticə xeyli ibrətamiz idi: *"Ədəbiyyat da belədir. Xalqa etmədikcə yüksəlməz. Əvvəlcə xalqa, kəndliyə, fəhləyə-ümumiyyətlə kütləyə qədər enmək, sonra bunlarla bərabər yüksəlməyə çalışmaq lazımdır. Böyük ədiblər, böyük alimlər, filosoflar çoxluq içindən çıxma bilər, yoxsa tək-tük yüksəlməz. Gərək bütün millət ən aşağı təbəqələrinə qədər bütünlüklə yüksəlsin ki, içindən ədiblər, şairlər, sənətkarlar, böyük-böyük millət xadimləri çıxsın"*¹⁵⁸

Türkiyədə isə onu həbs gözləyirdi; Azərbaycandan qayıdan Ə.Hüseynzadə Türkiyəyə qayıdan zaman ittihadçılarla birlikdə həbs edilir. Onu Mustafa Kamal Atatürkə sui-qəsdə günahlandırırırdılar. Məhkəmədə günahsız olduğunu sübuta yetirdikdən sonra azad edilmişdir.

Ə.Hüseynzadə İstanbulda vəfat etmişdir (1940).

Ə.Hüseynzadə nasir, şair, siyasi publisist, sosioloq, filosof, dilçi alim, ədəbiyyatşünas, rəssam, musiqişünas kimi ədəbi, ictimai fikir tariximizdə görkəmli yerlərdən birini tutur. Onun yaradıcılığı janr, mövzu və problematika baxımından geniş və çoxşaxəlidir; şeir, hekayə, fəlsəfi traktat, ədəbi, tənqidi,

¹⁵⁶ Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. B., 2007, s. 297

¹⁵⁷ Fikrin karvanı. Bakı, 1984, s. 69

¹⁵⁸ "Ədəbi parçalar", B., 1926, 1

ictimai-siyasi məqalələr, çıxışlar və s. zəngin yardıqlığının əsasını təşkil edir.

Ə.Hüseynzadə yaradıcılığında poeziya, başlıca yer tutmasa da, müxtəlif zamanlarda bu janra müraciət edərək bir neçə nümunə yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bu şeirlərin bir çoxunda şair ideoloji dünyagörüşünü poetik şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. "Ey ulu tanrı", "Yalavac", "Turan" belə şeirlərdəndir. Bu cəhətdən "Turan" şeiri diqqəti cəlb edir. Şeir Ə.Hüseynzadənin İstanbulda təhsil aldığı ilk illərində (1892) yazılmış və mətbuatda dərc olunmamasına rəğmən ədəbi-ictimai mühitdə geniş yayılmışdır. Bu şeiri sonralar Misirdə çıxan "Türk" qəzetinə göndərmişdir. Şeirlə yanaşı göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, şeirin İstanbulda nəşri mümkün olmamışdır. Lakin senzuranın icazəsi olmadığından "Türk" qəzetində də çap olunmamışdır. "Turan" şeirində şair fikirlərini belə ifadə edir:

*Sizlərsiniz ey qövmi-macar bizlərə ixvan,
Əcdadımızın müstərəkən mənşəi Turan.
Bir dindəyiz biz, həpimiz haqparəstan;
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran?
Cingizləri titrətdi şu afaqi sərəsar,
Teymurları hökm etdi şahənşahlara yeksər
Fatehlərinə keçdi bütün kişvəri-qeysər.*

"Tərənəyi-səhər" şeirində isə şair haqq-ədələtin olmaması, zülm edənə qarşı sipərin yoxluğundan gileylənsə də bunların keçib gedəcəyini və səbr etməyi ifadə edir:

*Millətə, milliyətə, hürriyyətə,
Aşiq olan uğrasa da möhnətə,
Yarü-vətən düşə də gər qürbətə,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu keçər.*

Ə.Hüseynzadənin ən məşhur və poetik cəhətdən mükəmməl şeirləri sırasında "Hali-vətən", "Yurd qayğısı" və "Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı" xüsusi yer tutur. Hər iki şeirin bir-birilə mənəvi bağlılığı var; belə ki, vətən, onun düşüncələri vəziyyətə şairi narahat edir, sual dolu düşüncələrini bildirir. Mələyin insanlara xitabında xeyli düşündürücü suallar var:

*Nədən bir firqəniz islah edər, bir firqəniz əfsad?
Nəçin təsirsizqalmış əcəb bürhanlar? İnsanlar!
Nədən bir firqəniz emar edər, bir firqəniz təxrib?
Nəçin xəndani bəis dideyi-giryanlar? İnsanlar!
Nədir bin müxtəlif surət? Nədir bin məxtəlif sirət?
Nədir bu ərseyi-hikmət? Nədir cövlanlar, insanlar!*

"Dəbistan" məcmuəsində (1906, 7 dekabr) dərc edilən və Sovetlər dönməində müllifinə qarşı qərəzli şəkildə tənqid hədəfi edilən "Hali-vətən" şeiri isə bir çox cəhətlərinə görə M.Ə.Sabir və M.Hadinin vətəndaş yangısı ilə üst-üstə düşürdü:

*Ucundadır dilimin, həqiqətin böyüğü.
Nə qoydular deyəyim, nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisən cühələ, nə etdilər vətənə?
Nə qoydular uyuya, nə qoydular oyana.
Durur bilahərəkət, rəvamıdır diriye!
Nə getmədi iləri, nə qoydular geriye,
Ədu qırar qapıyı, biz evdə bixəbəriz,
Nə başqa-başqalarız, nə ittihad edəriz.
Ayıtmadı qələmim, şu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım, nə qırdılar qələmi.*

Ə.Hüseynzadə yaradıcılığının böyük bir qismini Bakıda çıxarmağa başladığı "Həyat" qəzeti və "Füyuzat" jurnalında dərc edilən məqalələr təşkil edir. Bu məqalələrin mövzu və problematikasının çox geniş və hərtərəfli olmasına rəğmən,

onları birləşdirən bir ümumi cəhət var-xalqın milli kimliyini, tarixini, etnogenezisini, bir sözlə dünənini və bugününü ortaya qoymaq, sabahını və gələcəyi yolu müəyyənləşdirmək. Şübhəsiz bu əsərlər içərisində türklüyün keçmiş və bugünü ilə bağlı yazdığı ayrı-ayrı məqalələri, ən əsası isə "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsəri xüsusi yer tutur. Publisist bu əsərini 1905-ci ildə yazıb "Həyat" qəzetinin 4-cü sayından başlayaraq dərc etdirmişdir. Hələ "müsəlman" təfəkkürü və yarlıkından çıxmamış bir millətin, xalqın kimliyi, keçmiş və bu günü haqqında bu cür təəssürat formalaşdırmaq, onu elmi-tarixi aspektdə təqdim etmək Ə.Hüseynzadənin bu məqalələrinin sayəsində mümkün olmuşdur. Türkçülük hərəkətinin bir küll halında yaranması və formalaşması üçün müəyyən vaxt lazım gəlmişdir. Türkçülük ideologiyasının Ə.Hüseynzadə tərəfindən zamanında irəli sürülməsi, əslində dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan bütün türk qövmlərini birləşdirmək ehtiyacından irəli gəlirdi. Avropa və Rusiyada müstəmləkəçiliyin baş qaldırdığı zamanda türkçülük yeni bir ictimai-siyasi düşüncəni doğurdu. Ə.Hüseynzadə hələ "Qəzetəmizin məsləki" adlı baş məqaləsində yazırdı: "Müsəlmanınız, onun üçün dünyanın hər neresində xeyirxahi bulduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə biz o tərəqqiyi əz canı dil alqışlarız. Türküz, binaənəleyh türküz. Türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud olmasını arzu edirik".¹⁵⁹ Bu fikri Ə.Hüseynzadə sonrakı məqalələrində də qoruyub saxlamış və fəaliyyətinin prioritet istiqamətinə çevirmişdir. Bir il sonra yazdığı "Bakı vilayəti məbusları" məqaləsində dövlət Dumasına seçkilərin keçirilməsini tənqid edərək ləyaqəti olmayan insanların seçilməsindən çox narahat olduğunu bildirir. Lakin eyni zamanda Əlimərdən bəy Topçubaşov, Əsədulla bəy Muradxanov, Məhəmməd Tağı Əliyev kimi adamların seçilməsini alqışlayır və millətin bütün ümid-

¹⁵⁹ "Həyat", 1905, №1, s. 1

lərini onlara bağladığını bildirir. Lakin elə bu millət vəkillərinə özünü tutaraq bir neçə fəaliyyət proqramı da açıqlayır:

"Biz insanız: Binaənəleyh hər şeydən əqdəm bütün duma ilə bərabər bilərsəz məzhəb və qövmiyyət insanlığı, insanlıq hüququnu müdafiə ediniz. Məzlum olan sinifləri zalım siniflərin təcavüzatından azad etməyə çalışınız, müsavati-tammi istəyiniz. Yersiz, yurdsuz əkinçilərimize, kəndlilərimizə yer-torpaq tələb edin, fəqərəyi-kasibəmizin şəraititə-təəyyüşünü təşhihə çalışınız.

Biz Qafqazlıyız: Qafqaz əhlinin Öz ümuri-idarəsinə özünü baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb ediniz.

Biz müsəlmanız: Binaənəleyh öz əqayidi-diniyyəməzdə hüriyyəti-viddanımıza hər nəlazımsa onu istəyiniz, onu tələb ediniz.

Biz türkün: Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ səddlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət ediniz".¹⁶⁰

"Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" əsərində isə türk istilahından tutmuş bu qövmin tarix səhnəsinə çıxmasından bəri keçdiyi yola nəzər salır. Hələ xalqın əlinə yatmayan, qulağının öyrəşmədiyi bu sözün mənə və əhəmiyyətini üzə çıxarır. Publisistin fikrincə qəzetənin bir türkcə islam qəzeti olması ilə bağlı hər nüsxənin başında təkrar olunsun da "türkcə" və "islamiyyə" ibarələrinin izahı ehtiyacı var. Lakin onlar səhv edirlər, çünki qəzet nə qədər "intişara davam edəcəksə" bu kəlmələri bəyan etməkdə davam edəcəkdir. Ə.Hüseynzadə yazır: "Lisanımızı, qövmiyyətimizi, tariximizi, tariximizə ziyanət verən böyüklərinizi, qəhrəmanlarımızı, dinimizi məzmun sifətlərlə lakədar etmək istəyən qərəzkarana nəşriyyəyə, rəqiblərimizə, çox kərrə də biz özümüzə aldanıb inanırıq. Bunların nə niyyət və məqsədlə yazılmış olduğunu bilməyirik. .. Türklüklə iftixar eddikləri halda türkün kim və kimlərdən ibarət olduğunu bilməyən nə qədər türk mühərrirlərimiz vardır!.."¹⁶¹

¹⁶⁰ "Həyat", 1906, 119

¹⁶¹ Ə.Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997, s. 210

Məsələnin ciddiliyini önə sürən Ə.Hüseynzadə tarixi keçmişimizdə olan həqiqətləri meydana çıxarmaq üçün əvvəl özümüzü tanımalı və öyrənməliyik. Türklərin kim olduqlarını və kimlərdən ibarət bulundurlarını, haradan gəlib haraya getdiklərini araşdırmağı məqsəd qoyan publisist Teymurləngin türk mədəniyyətinə etdiyi xidmətləri xatırladır, Uluqbəy, Babur Mirza, V.Radlov, Şəmsəddin Sami, Nəci bəy Asim və başqalarının yazdıqlarına müraciət edir. Onun tatarlar, xəzərlər, hunlar, moğollar, altaylar, bulqarlar, uyğurlarla bağlı yazdıqları tarixi mənbələrə söykənir, türk dillərinin bir qismini səciyyələndirir.

Müəllifin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri tatar adında bir qövmin tarixinə nəzər yetirməkdir. Müəllif yazır: *"Tatar deyilən, səhvən tatar deyilən terklərə, daha doğrusu türklərin səhvən tatar deyilən qisminə gəlincə, bunların lisan və tarix cəhətilə moğollara müşabihət və münasibətləri çox azdır. Yox kimidir. Lisanları, irəlində isbat edəcəyim vəchlə nisbətən qaba olmaq ilə bərabər Azərbaycan türkü, osmanlı, hətta cığatay şivələrindən ziyadə türkcədir. Yəni türkiyə-qədimə, farsın, ərəbin təsirindən azada qalmış türkiyə-asiyə daha qərirdir və tatar türkcəsində görünən bu hal Qərbdən Şərqa doğru getdikcə Volqa nəhrindən Baykal gölünə, ya Altay dağlarına təqərrüb etdikcə daha vazeh və aşkar oluyor"*.¹⁶²

Ə.Hüseynzadə türklərin tarix səhnəsinə miladi tarixdən iki min il əvvəl qədəm qoyduğunu, qövmin dil baxımından müəyyən təsirə məruz qaldığını, Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğol və çinlilərlə, qərbində isə Qafqaz irqindən olan ariya və samiyə ilə qarışmış olduğunu dilə gətirir və "moğol", "tatar", "türk", "turuk" kimi istilahları araşdırır. Əsərdə Orxon çayı sahillərindəki qədim türk əşirət və qəbilələrinin dini, məzhəbi, xüsusilə Şamanizm haqqında məlumatlar maraqlıdır. Oğuz adlanan türklərlə bunlardan sonra tarix səhnəsinə çıxan uyğurların

¹⁶² Ə.Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997, s. 212-213

zaman-zaman bütərəstlikdə uzun müddət səbat etməyib müxtəlif dinlərə inanmağa başlamaları, türklər və moğollar içində nəstüriliyin yayılması kimi hissələr də yetərinə elmi cəhətdən əsaslandırılır. Lakin müəllif türklərin küll halında qeyri dinlərə meyl göstərməmələrinin (yaxud nadir hallarda meyl göstərmələrini) səbəblərinə toxunur və bunu iki mühüm məsələyə bağlayır: "Məsələlərdən biri türklərin ümumiyyət etibarilə ancaq dini-islamı qəbul etməyi və istedad göstərmələri və digəri də dini-islam ilə mütdəyyin, ərəb elmlə mütdəllim, ərəb mədəniyyətilə mütdəddin olduqları halda türklərin əsla ərəbləşməyib, yəni türk oğlu türk qalmalarıdır".¹⁶³

Əlbəttə, müəllif bunun əsas səbəblərindən biri kimi, türklərin də bir kiçik qövmin olmayıb ərəblər kimi müstəqil millət olmalarını göstərir və belə bir fikir üzərində dayanır ki, türk qəvaidi o qədər sadə, o qədər gözəl və məntiqə müvafiqdir ki, onunla ülfət edən türk heç bir vaxt anı tərk eləyib ərəbin qəvaidini qəbul etməyəcəyi aşkar idi.

Ə.Hüseynzadənin "Siyasəti-fürusət" əsəri 1908-1909-cu illərdə Bakıda nəşr olunan "İrşad", "Tərəqqi", "Həqiqət" qəzetlərində hissə-hissə nəşr edilmişdir. Otuz oçerkdən ibarət olan bu əsərin 1-ci hissəsi azadlığın tərənnümünə həsr olunub. Burada çarizmin müstəmləkə əsarətinə qarşı İranda (1905-1911) baş verən Səttarxan hərəkatının təsviri fonunda müsəlman və türk xalqlarının işğalçılığa qarşı apardığı xalq hərəkatının mücadilə yollarına nəzər yetirilir. "Siyasəti-fürusət"-i Ə.Hüseynzadənin ən iri həcmli əsəri də hesab etmək olar. Satirik, tarixi, siyasi publisistikanın nümunəsi olan "Siyasəti-fürusət"də iki mühüm xətt izlənilir: istibdadın ifşası və azadlığın tərənnümü.

"Siyasəti-fürusət" əsəri iki hissədən ibarətdir: birinci hissədə İranda baş verən Səttarxan hərəkatının (1905-1911) təsviri fonunda müsəlman və türk xalqlarının işğalçılara qarşı azadlıq mübarizəsinə nəzər yetirilir, Teymurləng, Xətai, Nadir

¹⁶³ Ə.Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. B., 1997, s. 224

haqqında oçerklər verilir. "Qacarlar" adlı ikinci hissədə isə Şərq istibdadı ilə çarizm istibdadı ifşa edilir.

Əsərə "Siyasəti-fürusət" adının verilməsinə gəlincə müəllif bunu əvvəldə açmağa çalışır, "Siyasəti-fərasət" yazmaqdan qorxduğunu bildirir. Çünki "fürusət"lə "fərasət" arasında müəyyən fərqlərin olduğunu müəyyən edir və "İştə biz də bu səbəbdən məqaləmizin sərlövhasına "Siyasəti-fürusət" yazdıq. Demək ki, bu yazılarımızın əfkari-əsasiyyəsinə Doroşeviçin icmalından (Rus yazıçısı V.M.Doroşeviç "Russkoye slovo" qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi felyetonlarda çar dumasını oyunbazlıq, boşboğazlıq yuvası kimi təqdim etmişdi-B.Ə.) əxz edirik".¹⁶⁴

Ə.Hüseynzadə Azərbaycan xalqının həyatında tarixi dönüş olaraq İran inqilabına böyük önəm verir və çarizmin millətləri parçalamaq siyasətini ifşasına xüsusi diqqət yetirir. Lakin azadlığa nail olmaq üçün hər şeydən əvvəl xalqı oyatmaq, "xəbi-qəflətdən" ayılmaq lazımdır. Bu mübarizəni müəllif Qafqaz müsəlmanlarının çəka-çəka gətirdikləri türk atının (Cənubi Azərbaycan inqilabı-B.Ə.) iki cinahında (Şimali və Cənubi Azərbaycan-B.Ə.) birliyində görürdü. O, Səttərxan hərəkətini kazak atlarının ayaqları altında əzilməməsi üçün xəbərdarlıq da edirdi: "Məbadə, məbadə Pruskeviç cənablarına inqilabi hərəkətinizi göstərsiniz. Əks təqdirdə... məzkur atın quyruğundan yapışib geri çəkənlər də əskik deyildir. Ancaq qorxuram ki, bunların qüvvəti kifayət etməyə. Binaənaleyh misyonerlərdən başlayıb qara çətalərə qədər Rusiyada nə qədər quyruq havaskarını varsa, cümləsini bunlara müavinət üçün sürəti-mümkənə ilə bura sövq etsinlər. O zaman müsəlmanların taleyinə rəhbərlik edənlər bətiül-hərəkə heyvanlar və bunun üzərinə ülumi-diniyəyə və şəriyyəyə vüqufu olmayan boynu firəng bağlı, ya başı rus şapkalı, ya omuzları çinovnik epoletli hərifin birini oturdacaqlar. O vaxt əlvida islam da, şəriət də".¹⁶⁵

¹⁶⁴ Ə.Hüseynzadə. Siyasəti-fürusət, B., 1994, s. 37

¹⁶⁵ Yəni orada, s. 39

Ə.Hüseynzadənin əsərləri içərisində yaradıcılığının son məhsullarından olan "Qərbin iki dastanında türk"ün özünəməxsus yeri var. Ona görə ki, əvvələn, uzun zamandan bəri (təxminən 15-16 il) ayrıldığı Azərbaycana qayıtmış və bu problemlə bağlı 1926-cı ildə Bakıda çağırılan Türkoloji qurultayda məruzə etmişdir; ikincisi Ə.Hüseynzadə burada mətbuata verdiyi müsahibələrdə Sovet Azərbaycanı barədə fikirlərini ifadə etmişdir; üçüncüsü, buradan qayıtdıqdan sonra İstanbulda onu gözləyən həbsin Azərbaycanla bir ilişkisi olmuşdurmu; dördüncüsü, "Qərbin iki dastanında türk" əsərində dolay yolla olsa da Azərbaycanın işğalı problemlərinə də toxunulurdu;

Ə.Hüseynzadə Bakıya məşhur alim Məhəmməd Fuad Köprülüzadə ilə birgə gəlmiş, Qərbin iki dastanındakı türk mövzusunda danışmışdı. Bu əsərdə Portuqaliya şairi Kamoensin "Luziada" və İtaliya şairi T.Tassonun "Xilas edilmiş Qüds" poemalarında türkə münasibət məsələlərinə toxunulur. Əslində isə, hər iki əsərdə avropalıların Şərq torpaqlarına təcavüzü məsələlərinə toxunulurdu. "Luziada" əsərində beş yüz il bundan əvvəl Portuqaliyalı Vaska da Qamanın Hindistanı kəşf etməsiindən danışılır. Hər iki əsərdə xristian aləminin Şərq torpaqlarını işğalı müqayisəlişəklə təhlilə cəlb olunur. Onun bu məruzəni Azərbaycanın bolşevik işğalına məruz qalması ərəfəsində etməsinin özünün də rəmzi mənası yox deyildi. Lakin Ə.Hüseynzadə bunu açıq şəkildə etməmişdir, daha çox bu gün dərin bir müqayisə, simvolika ilə etməyə çalışmışdır. Müəllifin sas məqsədi bu müəlliflərin öz əsərlərində türkə münasibətini araşdırmaq deyil, iki ayrı-ayrı əsərdə Azərbaycanın mövcud tarixi ilə səsləşən məqamları çatdırmaq olmuşdur. "Xilas edilmiş Qüds" əsərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin acı taleyinə işarə edilirsə, "Luziada" da Rusiyanın Azərbaycanı işğalı nəzərdə tutulur.

Ə.Hüseynzadənin əsas tədqiqatçılarından biri fəlsəfə doktoru O.Bayramlı əsəri çapa hazırlayarkən yazdığı "Ön söz"də bu əsərdəki hadisə və obrazları birbaşa Azərbaycan mühiti ilə bağ-

layır. Onun fikrincə, Sarama Perimal -M.Ə.Rəsulzadənin, Katual isə N.Nərimanovun rəmzi obrazlarıdır. "Siyasəti-fürusət"də hər iki əsəri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə çalışan Ə.Hüseynzadə Qərb ilə Şərq arasındakı münasibətlərə də toxunur. Publisist sayı səkkizə çıxan "Səlib müharibələri" nə nəzər salır, inkişaf nəzəriyyələrini yada salır və belə bir fikir irəli sürür ki: *"Bir nəzəriyyəyə görə bir həyatı ictimiyə məxul bir səbəblə yüksəlir, tərəqqi və təali edərsə, onun dini, dini tələbiyyəti, fəlsəfəsi, maarifi, sənayesi, sənayeyi-nəfisəsi, ədəbiyyatı və sairəsi dəxi yüksəlir və əksi təqdirdə bütün bu növi müktəsəbatı tədənni edər"*.¹⁶⁶

Ə.Hüseynzadə çox doğru olaraq dünyada tərəqqinin gizli nədəninə iqtisadi sahədə aramağı düzgün hesab edir və bu sahədə bəşəriyyət tarixində təsir göstərmiş ən mühüm hadisə olaraq Vasko de Qamanın kəşfini göstərir. Onun fikrincə məhz bundan sonra Şərqlin sərvət mənbəyini mənimsəmək üçün Səlib müharibələri başlanmışdı. XVI əsrdə yetişən biri italyan, digəri portəgizli olan bu sənətkarların şair ilhamının əsasını da məhz bu mövzu təşkil edirdi. Tasso 35 ya 36 yaşlarında olanda Kamoens vəfat etmişdir. Onlar bir-biri ilə tanış olmuşlarmı? Demək çətindir! Bir şey məlumdur ki, hər iki şair öz ölkələrində böyük sənətkar hesab olunurlar. Kameonsun Lissabondakı (Lizbon) əski məzar daşında "Burada şüarayı-zamanın sultanı yatıyor" sözləri yazılmış, Tassonun San-Afuneryo kilsəsindəki abidəsi isə hər 13 nisanda ziyarət olunmaqdadır. Onları yaxınlaşdıran məqamlardan biri də ömürlərinin məhrumiyyətlər və səfəllətlər içərisində keçmələridir. Hər iki şair fəvqəladə vətənpərvərdir və öz xalqlarının milli qüruru hesab olunur, ən maraqlısı isə odur ki, bu şairlər kəskin islam əleyhdarları olaraq tanınır. Kamoens bir xristian bütperəsti olduğundan, Tasso mistisizmə daha çox meyllidir. Tasso Kamoensdən fərqli olaraq bir qədər islamı başa düşür, islamdan anlayaraq bəhs edir,

Həzrəti-Məhəmməddən bəhs edərkən təhqirəmiz ifadələr işlətmir, Kamoens isə islamın nə olduğunu nə anlamış, nə də anlamaq istəmişdir.

Lakin müəllifin məqsədi heç də bu şairlərin islama münasibətini göstərməkdən ibarət deyil, yazdıqları əsərlərdən istifadə edərək mövcud vəziyyətdə Azərbaycan xalqının haqq səsinə elmi konfransın tribunasından səsləndirməkdir. Çünki bu əsərlərin təhlilindəki fikirlər əslən Azərbaycandan olsa da burada bütün türk dünyasını təmsil edən Ə.Hüseynzadənin işğalla bağlı fikirlərini ifadə edir.

"Qərbin iki dastanında türk" əsərində səslənmiş bir çox fikirlər sanki Azərbaycanın bolşevik təcavüzkarlığı əleyhinə qarşı səslənmiş ittihamnamədir: *"Ey mənə istiqbalın nasıl olacağını soran adam! Sən bilməzmişən ki, insanlar bunu kəşf etməyə qadir deyildir. Fəqət keçmiş zamanın təcrübələrinə baxaraq deyə bilərəm ki, hüzar və rahatlı başqa günlərə, daha məsud zamanlara burax! Şimdi əziz vətənin sevgili təbəcnəbi boyunduruğu altında inləyib duruyor. Uyğu zamanı degildir!"*¹⁶⁷

Əsər kiçik bir "Giriş"lə başlayır və yazıçı-publisist burada xristian və müsəlman müharibələrinə diqqət çəkir, onun bariz nümunəsi kimi səlib müharibələrinə müraciət edir. Bu girişdə müəllif 200 il davam edən səlib müharibələrinin əsas səbəbi kimi Roma papasının Avropa dövlətlərinin ehtiyaclarını ödəmək və Şərqdə yeni torpaqlar ələ keçirmək istəməsinə göstərmişdir. Ə.Hüseynzadə daha çox Tasso yaradıcılığı üzərində dayanır, Getenin və Bayronun Tasso yaradıcılığına müraciətlərinə diqqət çəkir. Getenin "Torkvato Tasso", Bayronun "Tassonun iztirabları" əsərlərində müəllifləri yaxınlaşdıran əsas amil Tassonun mənəvi idealları yaşatmasıdır.

Maraqlıdır ki, əsərdə Azərbaycan, onun siyasi vəziyyəti ilə bağlı kifayət qədər simvolika axtarılsa da, Ə.Hüseynzadənin Bu

¹⁶⁶ Ə.Hüseynzadə. "Qərbin iki dastanında türk", B., 1998, s. 49

¹⁶⁷ Ə.Hüseynzadə. "Qərbin iki dastanında türk", s.63

qurultay ərəfəsi Bakıda və Tiflisdə verdiyi müsahibələr və haqqında yazılan məqalələrdə bunun əksi deyilirdi. Mustafa Quliyevin "Azərbaycanda Oktyabr düşmənləri" (Bakı, 1927) kitabında Ə. Hüseynzadənin Bakıda Birinci Türkoğlu qurultayda iştirak etdiyi zaman respublikanın mədəniyyət xadimlərindən biri ilə söhbətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin ingilispərəst siyasət yeritdiklərini, fitnə-fəsad törətdiklərini görərək qəzəbini ifadə etmişdi.¹⁶⁸

Ə. Hüseynzadənin "Bakinski raboçi" qəzetinə verdiyi müsahibəyə istinad edən "Yeni fikir" qəzetinin məlumatında da Ə. Hüseynzadə Sovetlər haqqında fikirlərini belə ifadə edir: "Şuralar İttifaqı Qərbi geridə buraxmışdır. Tarix Şuralar İttifaqının yolu ilə yürüməyi Qərbə əmr edəcəkdir. Avropa bu yol ilə mühəqqəq gedəcəkdir. Biz bu xüsusda bir çoxlarından irəli yüyürüz."

Əli bəy Hüseynzadə öz pıyaləsini qaldırarkən Leninin başladığı işi davam etdirən xadimlərin sağlığı şərfinə içir".¹⁶⁹

Əlbəttə, bu müsahibələrin səhihliyinə inanmaq da çətindir, çünki o dövrün qəzetlərində xaricdən gələn qonaqların adından bu cür bəyanatlar tez-tez yer alırdı. Görünür, vaxtilə Azərbaycanda türkcülük ideologiyasının, hazırda Türkiyədə yaşayan, lakin doğulduğu ölkədə nüfuzunu hələ də qoruyub saxlayan Ə. Hüseynzadənin dilindən bu cür fikirlərin yer alması Sovet Azərbaycanına lazım idi; həm də ona görə ki, Azərbaycan mühacirəti Türkiyədə toplaşmış və buradan milli mücadilə üçün təşkilatlanmaya başlamışdı.

¹⁶⁸ M. Quliyev. Azərbaycanda Oktyabr düşmənləri. B., 1927, s. 30

¹⁶⁹ "Yeni fikir", 1926, 6 mart

4.2. Əhməd bəy Ağaoğlu

Publisist, şərqşünas alim, tənqidçi, ictimai xadim və fikir adamı Əhməd bəy Ağaoğlu (1868-1939) türk dünyasının görkəmli simalarından biridir. O, nəinki Azərbaycanda, eləcə də Türkiyədə, Yaxın və Orta Şərqdə bir alim, ideoloq kimi tanınırdı. Onun Azərbaycan və rus, fransız və s. xarici mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi yüzlərlə məqalələrində, əsərlərində Azərbaycan xalqının dünəni, bugünü və gələcəyi öz əksini tapıb.

Ə. Ağaoğlu Şuşa şəhərində anadan olub, atası Həsən bəy dövrünün gözüaçıq adamlarından idi. Qırxdan çox ailə üzvü olan nəslin ağsaqqalı əmisi sərt xarakterli Mirzə Məhəmməd hesab olunurdu. Mirzə Məhəmməd isə Əhməd bəyi müctəhid görmək istəyirdi və ona çox ümid edirdi. İlk təhsilini mollaxanada alması bununla bağlı idi. Lakin əmisindən xəbərsiz Əhməd bəyin dayısı onu təhsil almaq üçün rus gimnaziyasına qoyur. Bu zaman gimnaziyada cəmi dörd azərbaycanlı oxuyurdu, yerdə qalanlar isə erməni uşaqlarından ibarət idi. Bu səbəbdən Şuşa rus gimnaziyası Əhməd bəyin həyatını bir neçə səbəbdən dəyişib. O illəri xatırlayan Ə. Ağaoğlu yazırdı: "Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni uşaqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk uşağı cəld tərənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni uşağı qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd-beş altın qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin atəklərindən yapışırdı, o yan-bu yana çəkir, parçalayırdı, dartıb tikişlərini sökdürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən gizlindəsözü bir yerə qoyub

üzərimizə böhtan atır, hamısı üzümüzə şahid durur, bizə haqsız yerə cəza verdirildilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərk etdilər. Son sinfə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim”.

Şuşada ilk təhsilini başa vurarkən artıq Əhməd bəy rus, fransız, ərəb və fars dillərini bilirdi, ona görə də təhsilini davam etdirmək üçün Rusiyanın Peterburq şəhərini seçir. Burada bir neçə imtahanı uğurla verməsinə baxmayaraq çövinist müəllimin qeyri obyektiv yanaşmasına rast gəldiyindən qəbul ola bilmir. Bu hadisə ona çox pis təsir edir. Bəzi mənbələrdə isə onun Peterburq Mühəndis Texniki İnstitutuna qəbul olunduğu, ancaq xəstələndiyinə görə davam etdirə bilmədiyi və geri vətənə döndüyü deyilir.

Əhməd bəy təhsil almaq üçün bir il sonra Fransaya üz tutur və çox çətinliklə Parisin hüquq məktəbində oxuyur, eyni zamanda Sarbonna Universitetində dinlər tarixini öyrənməyə müvəffəq olur. Fransa həyatı Əhməd bəyə çox şey verir; təhsil almaqla yanaşı həyatını zənginləşdirir, dünyanın görkəmli alimləri ilə tanış olur. Universitetdə mühazirələrini dinlədiyi E.Renan və J.Darmstaterlə yaxınlığı sayəsində onların rəhbərliyi ilə Fransada elmi işləri və mətbuatda məqalələri dərc olunur. “Jurnal de Debat”, “Revü Veen”, “Nouve Revü” kimi mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq edir. Professor Darmstaterin məhəbbətini qazanması onların qarşılıqlı münasibətlərinin və əməkdaşlığına səbəb olur. Darmstater onu Parisdə məşhur kultür sahibi Mariya Robizone ilə tanış edir. Buraya müntəzəm olaraq gedib-gələn Əhməd bəy Fransanın məşur yazarları və alimlərindən Ernest Renan, İppolit Ten, Qaston Paris, Spet, madam və müsyö Delakrualarla görüşür. Burada mühacirətdə olan müəraqqi türk mühacir şairləri, ziyalıları, şərqşünaslarla tanışlığı da onun fikir mübadiləsi aparmasına imkan yaradır. Londonda keçirilən Beynəlxalq Şərqşünaslıq konqresində tələbə Əhməd bəyin “Şiə məzhəbinin mənbələri” mövzusunda etdiyi məruzə (1892) elmi dairələrin diqqətini cəlb etdiyindən ki,

məruzənin mətni sonralar Kembric Universitetinin vəsaiti ilə bir neçə Qərb dillərinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Bu əsərin meydana gəlməsində, yazılmasında, şübhəsiz onun Parisdə yenidən tanış olduğu elm və fikir adamı, islam mücahidi kimi ad çıxarmış Cəmaləddin Əfqaninin böyük rolu olmuşdur. Bu zaman islami reformalardan, milli vəhdət birliyindən söz açan, mütləqiyyətə qarşı mübarizə aparan Cəmaləddin Əfqani də Parisə gəlib çıxmışdı. O, Parisə İran şahı Nəsrəddinin Faransaya gəlişindən sonra gəlmişdi. “Madam ki, İran şahı Parisə gedir, mən də cahanın şahıyam, nə üçün getməyim”, - deyərək Parisə gələn C.Əfqani burada Fransa polisi tərəfindən tutulub saxlanılır və Əhməd bəy polisə gedib onu azad edir. C.Əfqani bir müddət tələbə Əhməd bəyin qonağı olur və o, burada onun vasitəsilə professor Darmstaterlə görüşür. C.Əfqaninin müsəlman Şərqi və islam reforması ilə bağlı fikirləri məhz Əhməd bəyin vasitəsilə Fransa oxucularına çatdırılır. Beləliklə, Parisdə bir müddət bir yerdə yaşamaları həm də Əhməd bəyin düşüncələrini formalaşdırmış olur və onun sonrakı fəaliyyətində C.Əfqaninin layiqli davamçısı olduğu görünür. Ə.Əgəoğlu yazırdı: “İslam dünyası düşünürələrindən Cəmaləddin Əfqani həzrətləri Parisdə bulunduğu sıralarda mənim dövətim olmadan evimə başqalarını tərci etmək ucalığını göstətmışdi və həftələrlə bərabər qalmışdıq. “Təsədüfi deyil ki, Parisdə təhsilini başa vurub vətənə dönərkən Əhməd bəy İstanbulda C.Əfqani ilə görüşmüşdü.

Ə.Əgəoğlu vətəninə dönərkən Fransa alimləri, onu yaxşı tanıyan müdriklər onun Fransada qalmasını istəyir və onun gələcəyinə böyük ümid bəslədiklərini etiraf edirdilər. Buna görə də zamanının məşhur alimi Ernst Renan Əhməd bəyə geri qayıtmamağı, Fransada qalmağı məsləhət görmü, aralarında belə bir dialoq olmuşdu:

“Sən sünya miqyasında alim olacaq səviyyədə bir insansan, məmləkətinə getmə, Şərq səni udar.

Əhməd bəy isə cavabında söyləmişdi:

-Şərqi oxumuş insanlara ehtiyacı var, sizdən öyrəndiklərimi məmləkətimdəki vətəndaşlarıma öyrədəcəyəm".

Bununla, əslində Ə. Ağaoğlu xalqa, millətə, vətənə xidmət proqramını açıqlamış olur və bütün ömrü boyu bu məramna-qasına, əməlinə sadıq qalır. Bu zaman Əhməd bəy qarşısında duran iki yoldan birini seçməyin fərqində idi; a) Əhməd bəy Parisdə qalır, elmin, sənətin şöhrət pillələrinə və xoş həyata, güzəranına nail olur; b) Əhməd bəy vətənə dönüb məşəqqətli günlər yaşayır, bəzən nadanların təhqirinə və təzyiqinə məruz qalır, fəqət xalqın oyanması, yeni bir cəmiyyətə qovuşması naminə çalışır. O, ikinci yolu seçir. Bu seçimə onu yönləndirən xalqın, global mənada götürsək Şərqi geriliyini aradan qaldırmaq, islam toplumunu yeni bir dünya düzəlinə çıxarmaqdan ibarət olmuşdur. Yaradıcılığından da görünür ki, bu fikrə o, Fransada İran şahı Nəsrəddini gördükdən və islam mücahidi Cəmaləddin Əfqani ilə tanışlıqdan sonra gəlir. 1889-cu ildə Fransanın paytaxtı Parisdə inqilabın 100 illiyi ilə əlaqədar keçirilən tədbirdə qonaqlar arasında olan İran şahı Nəsrəddin Mirzəni müşahidəsi etməsi Ə. Ağaoğluda Şərqlə Qərbi müqayisə etməyə və geriliyin səbəblərini araşdırmağa imkan verir. Bu hadisəni Əhməd bəy belə təsvir edirdi: *"Şahın tacındakı brilyant göz qamaşdırırdı. Köksü də daş-qaşla dolu idi. İri gözləri, qalın, çatma qaşları, dik başı təsviri mümkün olmayan bir qürur və özündənrazılıq ifadə edirdi. Sidi karnakın (Fransanın baş naziri-B.Ə.) sadə, qar redinqtonu, dik yaxalılıq bəyaz köynəyi, təvazökar davranışı bu qürur və ədə ilə tam ziddiyyət meydana gətirirdi. Mən ilk dəfə azad və sərbəst bir milləti təmsil edən baş nazirlə yersiz əzəmət və qürurlanmanı təmsil edən müstəbidi yan-yanə gördüm.*

....Gecə idi. Yenə xalqın iki səfi arasından keçirdilər. Şah nə səbəbdənsə çiyindəki kürkü çiyininə ani hərəkəti ilə yerə atdı və arxasınca gələn sədrəzəmə tərəf dönərək *"Bərdar!"* ("Götür!") əmrini verdi Zavallı sədrəzəmə dərhal bütün qələbəliyin gözü önündə yerə qədər əyidi, kürkü qaldırdı və sanki uşağı götürürmüş kimiməhəbbətlə qolu üzərinə alaraq

yürüdü. Şahın bu ədəsi və sədrəzəmin bu məğmunluğu Şərqi istibdadının mahiyyətini göstərən aşkar nümunələrdir".¹⁷⁰

Ə. Ağaoğlu bir neçə il Şuşada yaşayır, realni məktəbdə fransız dilindən dərs deyir, qiraətxana-kitabxana açır. Bu qiraətxananı dövrün yeni tipli ocaqlarından hesab etmək olardı. Açıqfikirliyi, savadlılığı, islam və türk tarixini yaxşı bilməsi onun nüfuzunu daha da artırırdı. Məclisdə danışanda ruhanilər onun sözünü kəsə bilmir, fikirlərinə qarşı çıxmağa cəsarət etmirdilər. Az bir vaxtda "Frəng Əhməd" ləqəbilə məşhurlaşır.

Z. Tağıyev Bakıda rusca nəşr edilən "Kavkaz" qəzetini və mətbəəsini aldıqdan sonra rusca mükəmməl bilən Azərbaycan ziyalıların qəzetə dəvət edir (1897). Əhməd bəy burada faktiki redaktor funksiyasını yerinə yetirir və qəzetin istiqamətini müəyyənləşdirən şəxs olur. Onun "Kavkaz" qəzeti ilə əməkdaşlığı hələ Fransada tələbə olarkən başlamışdı (1893). O, Ernst Renanın islam mədəniyyəti ilə bağlı yazdığı fikirlərə münasibətini bildirmişdi. Publisist burada vaxtilə C. Əfqaninin də etirazına səbəb olmuş Renanın "islam dini elmin və sivilizasiyanın inkişafı üçün əngəl və maneəçilik törədir" fikri ətrafında mülahizələrini yürüdü. Əhməd bəyin "Kaspi" qəzetinə gəlişi ilə Azərbaycan mədəni-ictimai mühitində bir canlanma yaranır. Bu canlanmanı həm də qəzetin ətrafına toplanan H. Zərdabi, Ə. Topçubaşov, Ə. Hüseynzadə, H. Vəzirov yaradırdı. Əhməd bəyin "Kaspi"dəki fəaliyyəti barədə Ş. Qurbanov doğru yazırdı: *"Buna görə də ermənilər bu qəzeti ("Kaspi"-ni-B.Ə.) müsəlman "Kaspi"-si adlandırırdılar. Bu qəzetdə ən çox və müntəzəm çıxış edən Ə. Ağaoğlu idi. O, Parisən vətənə dönəndən sonra publisist fəaliyyətini "Kaspi" ilə bağladı və qaldırdığı problemlərin əhəmiyyətinə və onların həllindəki prinsipial mövqeyinə görə müasirlərinin diqqətini cəlb etdi. Əslində o, bu qəzetə "səri mühərrir" (baş mühərrir) -*

B.Ə.) *dəvət olunmuşdu və bunu çox böyük layaqətlə yerinə yetirirdi*".¹⁷¹

Ə. Ağaoğlunun yazdığı məqalələr məsələnin qpyuluşuna, problemlərin ciddiliyinə vəictimailiyinə görə seçilir və getdikcə müəllifini ictimai-siyasi hadisələrin mərkəzinə atırdı. Vətənə qayıdarkən onun fəaliyyət proqramında Şər q tarixi və din mövzuları olur. Onun ilk məruzəsindən sonra Azərbaycan və rusca dərc olunan "İslam və axund" (1900), "İslama görə və islam aləmində qadın" (1901) kitabları da bu problemin onun yaradıcılığının prioritetini təşkil etdiyini göstərir.

Getdikcə Əhməd bəyin publisistikası və fəaliyyəti daha da siyasiləşir. Bakıda müsəlman varlılarının iki dəfə onu Peterburqa 2-ci Nikolayın qəbuluna danışıqlara göndərməsi onun cəmiyyətdəki nüfuzundan xəbər verirdi. Danışıqlarda Nobel, Rotşild kimi xarici məqnatların neft yataqlarını yerli məqnatların əlindən çıxarmasına imkan verməməkdən söhbət gedirdi. Ə. Hüseynzadə ilə birlikdə nəşr etdiyi "Həyat", eləcə də redaktoru olduğu "İrşad", "Tərəqqi", "Proqress" qəzetlərində yazdığı məqalələrdə milli, ictimai məsələlərə geniş yer verirdi. Publisist kimi onun oxucu auditoriyası da geniş və çox dilli idi. Təsədüfi deyil ki, onun bir neçə dildə eyni peşəkarlıqla məqalələr yazmasını həmkarları da təqdir edirdi. Türkiyədə çox yaxın olduğu Yusif Akçura yazırdı: "Əhməd bəy çox qolay yaza bilmək istedadı-fövqəladəyə malik idi. Rusca, türkca, fransızca məqalələri eyni sürətlə yazardı. Qalibə farsı məqalələr də yazmışdı".¹⁷²

1905-1907-ci il rus inqilabından sonra baş verən siyasi hadisələr Əhməd bəyin fəaliyyəti genişlənir və siyasi hadisələrin axarına düşür. Erməni -müsəlman qarşıdurması zamanı Tiflisdə Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun iştirakı ilə keçirilən danışıqlarda Ə. Ağaoğlu da iştirak edirdi. Bu danışıqlarda Əhməd

bəy özünü əsl vətəndaş kimi aparır və erməni-rus birliyinin üzünü açır. Bakıda və Rusiyanın mətbuat orqanlarında ermənilərin törətdiyi fitnə-fəsadları çəkinmədən tənqid edən Ə. Ağaoğlu üzbəüz danışıqlarda da sözünü deməkdən qorxmur. O, Qafqaz canişinin yanında keçirilən müşavirədə (1906, 28 fevral) "Daçnak" partiyasının terrorlarına göz yuman çar hökumətinin özünü tənqid hədəfinə alır: "İndi ki, belədir, indiki, bir müsəlləh partiya on beş ildən bəri təşkil olunub və hökumət adamları bunu bulub də, nəinki alac etməyir, bəlkə onlarla həməqi-dədirlər, onda lazımdır biz ancaq özümüz öz əlacımızı edək".¹⁷³

M.S.Ordubadi "Qanlı sənələr" kitabında Tiflis danışıqlarını təfərrüatı ilə yazarkən diqqəti Ə. Ağaoğlunun son dərəcə qəzəbli və yağılı çıxışından sonra başının gicəllənməsi və yan otağa aparılaraq bir qədər dincəlməsi və yenidən məclisə gələrək çıxışına davam etməsidir. Əhməd bəy halətsiz olduqda danışığı Qarabəy Qarabəyov, İbrahim ağa Vəkilov və Məhəmməd bəy Şahmalıyev davam etdirir. Ə. Ağaoğlu geri qayıtdıqdan sonra çıxışını davam etdirərək bir dəstə terrorçunun hamını qorxu altında saxladığını ödə sürür və bu cür davam etməyin mümkün-süzlüyünü bildirir: "...bizim vilayətdə nə azadlıq, nə hürriyyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ gələ bilər. Hal hazırda qulluqçuların çoxu, bəlkə hamısı boyunlarını alçaqcasına terror dəstələrinin qabağında əyib, ancaq onlara xoş gələn işlər tutub bu tərəfə hər cür cövr, zülm, sitəm, sonsuz cəfa etməkdədir.

Biz müsəlmanlar bu halatə davam gətirməyəcəyik və aşkar deyirik ki, hərəgah işlər elə gedərsə, nə qədər Qafqazda bir elə terror dəstələri hökm edərsə, Qafqazda asayiş və təhlükəsizlik bərpa olunmayacaqdır. ...Qafqazda olan mənsəb sahibləri və hakimlərin çoxu erməni terrorundan qorxub ədalət və insaf ilə iş görmürlər".¹⁷⁴

Ə. Ağaoğlunun "Daşnaksütyun" partiyası ilə bağlı dedikləri həm erməniləri, həm də danışıqlarda "bitərəf" mövqedə olan

¹⁷¹ Ş. Qurbanov. Cəmaləddin Əfqanı və türk dünyası", B., 1997, s. 100

¹⁷² Y. Akçura. Türkçülüyn tarixi. Bakı, "Qanun", 2010, s. 236

¹⁷³ M.S.Ordubadi. Qanlı illər. B., 1991, s. 112

¹⁷⁴ Yəni orada, s. 112

rəhbər rusları-general Malamani düşündürməli olur və terroru "Daşnaksütyun"un boynuna atır. Lakin Ə. Ağaoğlunun fikrinə, "Daşnaksütyun" Rusiyanın böyük şəxslərinin, generallarının və hətta Qafqaz canişini həzrətlərinin fikir və əqidələrinə qulluq edir və on beş ildir ki, təşkil olunub və onun qoşunu, xəzinəsi, soldatı da vardır. O, bu partiyanın terrorundan qorunmaq üçün çıxış yollarını da arayır və elə buradaca elan edir: *"Bizim də gərək mükəmməl və müsəlləh partiyalarımız olsun. Bizim də gərək daşnaksütyunlarımız olsun. Bir hökumət ki, bir tərəfdən belə işlərə dözürlər, gərək o biri tərəfdən də dözsə, yoxsa hərc-mərclik olar."*¹⁷⁵

Belə bir təşkilatın yaradılması zərurətini hiss edən Ə. Ağaoğlu özünün "Difai" ("Müdafiə") partiyasını yaradır. Xalqın təşkilatlanması işinə o, Gəncədən başlayır və Tiflisdən qayıdarkən Ələkbər Rəfibəyli, doktor Həsən Ağayev, Nəsim bəy Yusifbəyov, Ələsgər və Ələkbər Xasmməmmədov qardaşlarının birgə görüşü zamanı "Difai"nin yaradılması qərara alınır. Bu təşkilatın yaradılması Azərbaycan xalqının həm təşkilatlanmasında, həm də ermənilərə onların öz üslublarında cavab vermesində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. "Difai"nin nizamnaməsində "Daşnaksütyun"da olduğu kimi, silahlı mübarizə üsulu yer almısa da məqsəd olaraq qardaşlıq dururdu. Onların yaydığı intibahnamələrdə firqənin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilərkən Qafqaz xalqları arasında qardaşlıq və birliyin qorunmasını önə sürməklə yanaşı, "Daşnaksütyun" partiyasına xəbərdarlıq edilir, əvvəllər olduğu kimi, onların "xain və qəddar" hücumları davam edərsə, layiqli cavab alacaqlarını bəyan edirdilər: *"Daşnak" firqəsi əmin olsun ki, heç vaxt biz öz millətimizin xarabalığı və küllü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzəranlıq qurmasına yol vermərik."*¹⁷⁶

"Difai"nin yaradılması həm erməniləri, həm də Qafqazda onların havadarları rolunu oynayan məmur rusları qorxuya salmışdı. Çox az bir zamanda partiyanın təşkilatlanır, strukturu müəyyənləşdirilir, proqramı yazılır və konkret işlər görülür. Partiyanın sıraları çox sürətlə genişlənir. Xristian təəsübkeşliyi ilə erməni terroruna göz yuman Gəncə şəhər valisinin müşaviri Qreçinski, Şuşa şəhər general-qubernatoru Qoloşapov, Gəncə polisinin reisi Bannikov, onun yanşaqlarından biri erməni Vasili və başqaları müxtəlif yerlərdə aradan götürüldükdən sonra daşnakların terror dalgası bir qədər səngiməyə başlayır. Lakin Ə. Ağaoğlu həm ermənilər, həm də çar hökuməti tərəfindən hədəfə götürülür, sıxışdırılır və təqib olunur. Milli xainlərimiz də bu işdə az rol oynamırlar. Bakı qoçuları tərəfindən küçədə döyülməsi ermənilərin öz əlimizlə Ə. Ağaoğluna verdiyi cavablardan biri idi (1908). Məhz bundan sonra Ə. Ağaoğlu Azərbaycanı getmək qərarına gəlir.

"Difai" çox qısa bir zamanda fəaliyyət göstərsə də xalqın təşkilatlanmaq potensialını üzə çıxardı; sübut etdi ki, dildə sülh, əldə silahla Qafqazda birlik mümkün deyil. Ə. Ağaoğlunun Türkiyəyə gedişindən sonra da "Difai"çilər fəaliyyətini dayandırmadı, sonrakı hadisələr boyu siyasi mübarizələrin əsas hərəkətverici və milli qüvvəsi kimi iştirak etdi. Bunu nəzərdə tutan M.B. Məmmədov "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərində yazırdı: *"Bununla bərabər, ta son günlərə qədər bir "Difai" kadrosu mövcud olmuş və "Müsavət" partiyasına girən bu kadro, keçmiş xatirələrini unutmamışlardır."*¹⁷⁷

Ə. Ağaoğlu Türkiyədə olarkən də ictimai-siyasi hadisələrin episentridə olur, "İttihad və tərəqqi" partiyasının işlərində yaxından iştirak edir, "Türk yurdu", "Yeni məcmuə" yurnallarının aparıcı əməkdaşlarından olur. Onun məqalələrinin əsas mövzusu yeni cəmiyyət və dövlət, hakimiyyət, dil, din, əxlaq və s. problemlər idi.

¹⁷⁵ M.S. Ordubadi. Qanlı illər. B., 1991, s. 113

¹⁷⁶ M. Məmmədov. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1991, s. 34

¹⁷⁷ M. Məmmədov. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1991, s. 36

Ə. Ağaoğlu Azərbaycana bir də 1918-ci ildə döndür. Bu zaman Azərbaycan öz bağımsızlığını qəbul etsə də, Bakı erməni-bolşevik ittifaqının əlində olduğundan hökumət Gəncədə qərar tutmuşdu. Əhməd bəy Azərbaycana türk ordusunun tərkibində müşavir sifətilə gəlir. Azərbaycan parlamentinə üzv seçilir və yeni dövlətin tanınmasında müəyyən işlər görür. Folologiya elmləri doktoru Ş. Qurbanovun araşdırmasına görə: "1918-ci ildə müttəfiqlərin təhrikilə türk qoşunlarının bir həftə ərzində Bakını tərk etmək əmri verildəndə ingilislərin təhlükəsi yarandı. İranda oturmuş və Bakıya hərəkət əmri almış ingilis komandanı Azərbaycanda milli dövlət adında bir şey tanımaq belə istəmirdi. Ənzəliyə general Tomsonla danışığa və razılaşmağa göndərilən heyətə Əhməd bəy Ağayev rəhbərlik edirdi. Tomson qarşısında büsbütün Avropa biçimində nurlu bir zəka sahibini görəndə bir qədər yumşalmış və "gələrik, görərik" demişdir".¹⁷⁸

Evinin İstanbulda yanması xəbərini alan Ə. Ağaoğlu Azərbaycandan Türkiyəyə döndür. Eyni zamanda o, Tomsondan vəkalətnaməsi, toxunulmazlığı olmasına rəğmən İstanbulda ingilislərin əli ilə Maltaya sürgünə göndərilir. Onun sürgünə göndərilməsində əsas məqsəd Ə. Ağaoğlunun Paris sülh konfransına gedə bilməməsi və Azərbaycanın tanınmasına əngəl olunması idi. 26 ay sürgünə qaldıqdan sonra Ə. Ağaoğlu azad olunur. O, sürgündə olarkən artıq Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti bərqərar olunduğundan Ə. Ağaoğlu Azərbaycana gəlmək və işləmək barədə N. Nərimanova məktub yazır. O, məktubunda N. Nərimanova onları xilas etmək üçün ingilis əsirləri ilə dəyişmək istəyi faktına da toxunur, ancaq bu mümkün olmasa da minnətdarlığını bildirərək yazır: "Bakıda bulunan ingilis əsirləri hadisələrindən və bizi xils etməyə çalışdığınızdan bizi unutmadığınız məlumumuz idi. Görünür ki, siyasi vəziyyətdən dolayı bunu icra etmək sizə mümkün olmamışdır. Bununla

barəbər istər bən, istər bənəm arkadaşlarım təşəbbüslərinizə qarşı sizə minnətdardılar".¹⁷⁹

Ə. Ağaoğlu Azərbaycana gəlmək istəyində olduğunu da bildirib və açıq söyləyərək bunun bir səbəbi kimi, əlli yaşının olması, qocalığını doğma vətəndə keçirmək və orada dəfn olunmaq istəyi olduğunu da bildirir. Lakin həbsdən çıxıb İstanbulla gəldikdən sonra Ə. Ağaoğlu Azərbaycana gəlmək, burada vətəninə, xalqına xidmət etmək fikrini dəyişir və bu barədə N. Nərimanova məktubunda bildirir. Məktubda o, N. Nərimanova təmsil etdiyi fikir sisteminə qatılmamasını, türklər üçün qurtuluşun təkcə Osmanlı türklüyündə olması qənaətində qalması və onu əsarətdən qurtararaq ona yenidən can verən Ankarada qalmağın namus borcu olması fikrini açıq şəkildə bildirir. Ə. Ağaoğlunun bu məktubunda türklüklə bağlı fikirləri onda müəyyən bir yola, istiqamətə, konsepsiyaya malik olması qənaətinə gətirib çıxarır: "Bu üç düşüncə məni doğulduğum yer olan Azərbaycana gəlməkdən və təklif olunan yüksək məqamı qəbul etməkdən daşındır. Sizin kimi hər şeydən əvvəl açıqlıq və doğruluğa qiymət verən bir şəxsin məni məzur görəyindən şübhə etmirəm. Türklük bölünmə qəbul etməyən təmdir. Məqsəd ona xidmətdir. Bu xidmət harada edilirsə müqəddəsdir, mübarəkdir!

Sizin kimi doğru və səmimi bir şəxsin, bütün türk aləminin və xüsusən türk mühitinin keçirməkdə olduğu böhran zamanı Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün faydalı əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir vəzifə sahibi kimi iş başındasınız. Mən də Ankara rəislərinin qulluğundayam və ikimiz də daşdığımız fikir və qənaətlər içində, hər şeydən üstün olan türklüyə xidmədəyik. Budur, məsafələrin uzaqlığına baxmayaraq, sizi birləşdirəcək və təmin edəcək qayə"

Ankarada Ə. Ağaoğlu bir müddət Mətbuatın baş müdiri, Anadolu Agentliyində işləyir, Türkiyə Böyük Millət Məclisinə Qarsdan millət vəkili seçilir. 20-30-cu illər Türkiyə Cümhuriyyəti

¹⁷⁸ M. Məmmədşad. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1991, s. 122

¹⁷⁹ Yəni orada

yətinin qurulmasında onun da böyük əməyi olmuşdur. Ankara və İstanbulda Universitetdə professor vəzifəsində işləyib, bir müddət dövlət rəsmi orqanı olan "Hakimiyyəti-milliyə", bir müddət isə müxalif mövqeli "Axın" qəzetinin redaktoru olmuş, ömrünün son günlərini İstanbulda yaşamış və orada da vəfat etmişdir (1939, 19 may).

Sovetlər dönməsində Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığı, ədəbi, ictimai fəaliyyəti haqqında yalnız tənqidlər deyilmiş, "burjua mühərri" kimi damğalanmış, ədəbi irsi tədqiqatdan, demək olar ki, kənarda qalmışdır. Hələ fəaliyyətə yenidən başladığı XX əsrin əvvəllərində isə onun gördüyü işlərin mahiyyətini yüksək qiymətləndirən Ö.F. Nəmanzadə "Şərqi-Rus" qəzetində "Əhməd bəy Ağayev" adlı məqaləsində yazırdı: "Bir az həmiyyəti-milliyəsi, məlumatı-elmiyyəsi olan Qafqaz müsəlmanları içində cənab Əhməd bəy Ağayev namını bilməyən yoxdur sanıram. Ancaq pəkuzaqda bulunan qardaşlarımızın bu ali zatı lazım olduğu dərəcədə tanımadıqları zənni ilə bu məqaləmlə bir cüzi də olsa nəzər-diqqətlərini cəlb etmək istəyirəm. İstəyirəm ki, hər mömin qardaş fürsət fot eməyərək bu millətpərvər mühərri-alıqədrin yazdıqlarından. əsərlərindən vaxtı ilə istifadə etsin".¹⁸⁰

Bu hələ Ə. Ağaoğlunun Türkiyəyə gedənə qədər haqqında yazılan ilk məqalələrdən biridir. Az vaxta o, Azərbaycanın görkəmli elm və fikir adamlarından biri kimi tanınır. Lakin təssüf ki, öz vətənindən daha çox Türkiyədə tanınır. Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin banisi M. Ə. Rəsulzadə onu "Yaxın Şərqdəki tarixi Avropalaşma hərəkatının ən səmimi ideoloqu hesab edirdi". Azərbaycanadakı fəaliyyəti ilə bağlı isə yazırdı: *"Ağaoğlunun o zamankı fəaliyyəti Azərbaycanın "oyanış tarixində" başdan-başına bir dövrüdür. Ağaoğlunun girişdiyi bu qələm mücadiləsi bağimsız Azərbaycan dövlətinin quruluşuna təqadüm edən "milli oyanış" hərəkatının ən canlı və atəşli dönməni təşkil edir"*.¹⁸¹

Azərbaycan mühacirətinin ideoloqlarından biri M. B. Məmmədzaadənin fikrincə isə "Əhməd bəy Azərbaycanın bütün türklük xidmətinə vermiş olduğu ən böyük şəxsiyyətlərimizdən biridir". Bundan başqa Ə. Ağaoğlu müasirləri tərəfindən "böyük fikir adamı", "türkçülüynün öndərlərindən biri", "cəsur insan" kimi də xarakterizə olunmuşdur.

Ə. Ağaoğlunun Azərbaycan, türk, fransız, rus, fars, dillərində yazdığı yüzlərlə məqalələr müxtəlif dövrlərdə (1892-1939) "La Nouvelle Revue", "Jurnal de debats", "La Revue bleue", "Kaspi", "Kafkaz", "Sankt Peterburqske vedemosti", "Şərqi-Rus", "Həyat", "İrşad", "Tərəqqi", "Sirati müstəqim", "Türk aləmi", "Türk yurdu", "Hakimiyyəti-milliyə", "Cümhuriyyət", "Axın" və başqa qəzet, jurnal və məcmuələrdə nəşr olunmuşdur.

Ə. Ağaoğlu yaradıcılığını dövrə görə üç yerə ayırmaq mümkündür: 1) Yaradıcılığının Fransa dövrü; 2) Azərbaycan dövrü; 3) Türkiyə dövrü. Yaradıcılığının sonuncu dövrü həm mahiyyəti, həm də problemlərin nəhəngliyi və ciddiliyi baxımından fərqlənir. Onun bu dövrdə "Türk təşkilati-əsasiiyyəsi"(1925), "Üç mədəniyyət"(1927), "İngiltərə və Hindistan"(1929), "Sərbəst insanlar ölkəsində"(1930), "Türk hüquq tarixi"(1931-1933), "Mən kiməm?"(1936), "Dövlət və fərd"(1936), "İran və inqilab", "Könülsüz olmaz", "İxtilalı, inqilabı?!", "Sərbəst firqə xatirələri" kimi əsərlər yüzlərlə məqalələr yazmışdır.

Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığını mövzu və problematika baxımından bir neçə yerə bölmək olar:

1. İslam və qadınlara aid publisistik, elmi məqalələri;
2. Şərq-Qərb problemlərinə dair ictimai-siyasi əsərləri;
3. Azərbaycanın ictimai-siyasi durumu ilə bağlı məqalələr;
4. Türkiyə həyatı ilə bağlı elmi-publisistik məqalələr;
5. Hüquq, dövlətlə bağlı əsərləri;
6. Ədəbi, kulturoloji düşüncələri;
7. Cəmiyyət və fərd haqqında fəlsəfi əsərləri.

Əlbəttə, bu istiqamətlərin özü belə Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığının bütün istiqamətlərini özündə ehtiva etmir, zəngin

¹⁸⁰ Ö.F. Nəmanzadə. Seçilmiş əsərləri. B., 1992, s. 48

¹⁸¹ Y. Akçura. Yeni türk dövlətinin öncülləri. Ankara, 1981, s. 184

irsi araşdırıldıqca onun həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi aydın olur.

Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığı mövzu, janr, problematika etibarilə geniş və çoxşaxəlidir. Yaradıcılığının ilk illərində islam və qadın mövzusunə geniş yer verirdisə, sonrakı dövrlərdə dövlət, cəmiyyət, fərd kimi məsələlərə daha geniş yer ayırırdı. Fəaliyyətinin ilk dövrlərində islam problemindən yazmasının əsas nədəni Fransada tanış olduğu Şərqi filosofu C. Əfqani ilə tanış olması və ümumiyyətlə dünyadakı proseslərdə bu zaman Şərq və İslam mövzularının aktual olması idi. "İslam və axund" (1900), "İslamə görə və islam ələmində qadın" (1901) kitablarında da məhz islam və qadın probleminə toxunurdu. Bu əsərlərdə o, islamın inkişafı üçün iki məsələnin-qadın və əlifba məsələsinin həllini əsas götürürdü.

İslamın inkişafına mane olan amillər sırasında müəllif onun daxilindəki məzhəb ayrılığını, eləcə də islamdan şəxsi mənaifələri üçün istifadə edərək xalqə əsarətdə və zülmətdə saxlayan şəriət adamlarını-axundları görür. Bütün bunlar nəinki islamı zəiflətməmiş, hətta fəlakət halına gətirmişdir. İslamla Axundun simvolik dialoqundan bunu aydın başa düşmək mümkündür. İslam Axunda deyir: "Sən deyilsənmi məni bu halə salan... qurd kimi mənim bədənəmə düşüb məni parça-parça etmişiniz. Hani mənim işləyən qollarım, gedən ayaqlarım, görən gözlərim, danışan dillərim?... Bu qədər firqə, təriq və şöbə ayıran kimlərdir?... Allah kəlamını hədis və rəvayət kimi dəllək ülgücü edib xalqın başını qırmaq olmaz. Odur ki, sizi kimi axundlar Quranı rəvnəqdən salıb camaatı cürbəcür vəsilələr ilə ondan uzaq edirlər... Siz axundlar şəriəti nabəkar adamlar əlində doğrudan-doğruya hiylə dəstvuzu etmişiniz... Allahdan qorxunuz. Dövlətlərə xoş gəlməkdən ötrü şəriəti payımal etməyin... Sizin bərkətinizdən islamdan ancaq bir quru ad və şax budaq qalıb"¹⁸².

Təəssüf ki, Ə. Ağaoğlunun ümumiyyətlə islama və onun inkişafına yönəlmiş bu əsərdəki fikirlər təhlil və müzakirə edilmək əvəzinə din xadimləri tərəfindən təkpi ilə qarşılandı və onun müəllifi haqqında Bakı axundları fitva verdilər. Ə. Ağaoğlunun qadınlar haqqında dedikləri fikirlər də cəsarətli idi, qadını yalnız şərtlər daxilində uşaq tərbiyə etməkdən ibarət olmamalıdır. Müsəlman qadınının uşaqları bir yığın mənasız mövcudluqdan ibarət olmamalıdır, o, sərbəst, şüurlu bir ana və zövcə olmalıdır.

Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında əsas yerlərdən birini ədəbi-tənqidi yaradıcılığı tutur. O, tənqidi məqalələrində, bədii-publisistik yazılarında, icmal və esselərində yeni düşüncəni təmsil edir və fikirlərində, tənqidi məqalələrində yenilikçi meyllərə üstünlük verirdi. Tarixi, onun ibrət dərslərini "məhkəməyi-ədliyyə", "haqq və ədalət meyarı" hesabədən müəllif cəsarətlə fikirlərini belə ifadə edirdi: "Tarix səhifələri bir məhkəməyi-ədliyyədir. Heç bir şeydən və heç bir kəsdən çəkinməyib hər bir elmi və fəli layiqincə və hər tərəfdən axtarib, təfhis edib bu mizanəməl öz hökmünü verər və pəsə-pəs düşüb yaxşıya yaxşı deyir, haqqa haqq və nahaqqa nahaqq deyir"¹⁸³.

Ə. Ağaoğlunun "Mən kiməm" əsəri ilk dəfə "Cümhuriyyət" qəzetində "Ben neyim" adı ilə dərc edilmişdir. Publisist burada etik, fəlsəfi görüşlərini və daxili mübarizələrini ifadə etməyə çalışır. "Siz özünüzi tanıyırsınız mı?" sualını qoyur və bu sual ətrafında özünü öyrənmək qərarına gəlir. Bunun üçün içi ilə çölünü qarşı-qarşıya gətirmək, eşitdiklərini və gördüklərini bitərəf olaraq yazmaq yolunu tutur. Lakin elə ilk günlərdən qərribə mənzərə ilə qarşılaşır. İçi ilə çölü gecə ilə gündüz arasındakı bənzəyişin eyni idi. Bu isə söz aləmi ilə iş aləminin, təsəvvürdəki fəaliyyətlə həqiqi fəaliyyət arasındakı təzaddan irəli gəlirdi.

Yazıcı burada insanların təbiətindəki ikilikdən söhbət açır, onlarda iki üz vardır; Egoizm və Altruizm. Onda Altruizmə aid

¹⁸² Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2007, s. 259

¹⁸³ "Həyat", 1906, 18 noyabr

İndiyə qədər bir hərəkət olmasa da, Egoizm bütün hərəkətlərinə rəhbərlik edir. Çölü mənfəət olmayan yerə addım atmır, içində çox səmimi və qızgın millətpervar olur, türkün yüksəlməsi üçün çalışmaq, hüriyyətin müdafiəsi naminə özünü fədakar etmək istəyir, lakin "məlun çölü" buna imkan vermir. İnsandakı bu təzadları faktlarla iah edən yazıçı insan və cəmiyyət probleminin dərinliyinə gedir və bu təzadlar Şərq-Qərb cəmiyyətlərinin müqayisəsində aşkara çıxarmağa çalışır: "Qərb cəmiyyətinin Şərq cəmiyyətindən qüvvətli olduğu aydındır. İndi bunları bir də altruizm baxımından yan-yanə gətirin. Qərbdə altruizm elə hallar almışdır ki, bu, Şərqin təsəvvürünə belə gəlməz. Şərqdə bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, Afrikanın çöllərində qalıbmış kimi, təkbaşına buraxılır. Xəstələri, acları, evsizləri düşünmür, vecinə almır. ...Bir qədər də qabağa gedin. Qərbdə hər kəs hər kəsin haqqının, şərəfinin, izzəti-nəfsinin qoruyucusu, zamini olur. Bu mənada zəifin yanına getmək, güclünün və təcavüzkarın qarşısını kəsmək vətəndaşlıq vəzifəsi sayılır. Şərqdə isə hər kəs "Mənə nə?", "Nə işimə qalib ki, gedib başımı balaya salım?" - deyər dərhal öz qınına çəkilir".¹⁸⁴

Yazıçı egoizmin onda doğurduğu xəstəliklərdən yayınmaq, yalan üzərində də geniş dayanır. Müəllifin bu əxlaqi-etik kodeksləri "Sərbəst insanlar ölkəsində" ki ideyalarla üst-üstə düşür. Bütün bunlardan belənəticəyə gəlmək mümkün olur ki, yazıçını yeni, demokratik cəmiyyətin qurulması çox düşündürmüşdür.

Ə. Ağaoğlunun ən yaxşı əsərlərindən biri 1930-cu ildə Türkiyədə yazdığı "Sərbəst insanlar ölkəsində" adlı fəlsəfi traktatdır. 30-cu illər Türkiyəsində (bu zaman Türkiyə Cümhuriyyətinin hələ 7-ci ilini yaşayır və birpartiyalı sistemə malik, hələ demokratiyaya tam oturmamışdı) belə bir əsərin ortaya çıxmasına yalnız təəccüb etmək olardı. Əslində özü də sərbəst

düşüncəli insan olan Ə. Ağaoğlu hələ heç Avropada da mövcud olmayan demokratiyanın konturlarını cıza bilməmişdir.

Ə. Ağaoğlu "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərini ömrünün ahlı çağlarında Azərbaycanın və Türkiyənin respublika quruluşuna yiyələndikdən, müəyyən dövlətçilik, cəmiyyət və fərd, sərbəstlik, azadlıq, bərabərlik yolunda qazandığı təcrübədən sonra yazdı. Artıq vaxtilə Əhməd bəyin arzu etdiyi Avropa üsullu-respublika quruluşlu dövlət Şərqin iki millətinə nəsih olmuşdü. Onun özünün də təmsil olunduğu Azərbaycan türkləri cəmi 23 ay bu quruluşda yaşasalar da, Türkiyə türkləri 7 il idi ki, bu idarəetməni qoruyub saxlayırdı. Bu əsəri yazmaqda Əhməd bəyin də əsas məqsədi qurulmuş bu cəmiyyəti daha da irli aparmaq, demokratikləşdirmək və yeni bir cəmiyyətin qurulmasında müəyyən addımlar atmaqdan ibarət idi.

Əsərə yazdığı "Ön söz"də Ə. Ağaoğlu filosof Monteskenin "Qanunların ruhu" adlı əsərindəki hakimiyyət biçimləri ilə bağlı deyilmiş belə bir fikrini "İstibdad-yeni şəxsi hakimiyyət-məşrutiyət-şərəfə, respublika isə -ləyaqətə dayanır" xatırladır və hələ də bunun əhəmiyyətini itirmədiyini söyləyir. Çünki şəxsi hakimiyyət zamanı xalq tək şəxsin şiltaq və həvəsinə tabe olur, milyonlarca insan bu şiltaqlıq və həvəsə itaət edir, xalq qorxur və xof işində yaşayır. Konstitusiyalı monarxiya zamanı isə hakimiyyət hökmdarla imtiyazlı bir sinfin əlində olur. Respublikaya gəlincə isə orada hakimiyyət bütövlükdə xalqın əlində olur, o xalqa aiddir və hər kəsin idarəçiliyə qatılmaq haqqı vardır. Yazıçı burada əsas diqqəti ləyaqətə yönəldir və respublika zamanı vətəndaşların ləyaqətlərini qorumaları önə sürülür.

Ə. Ağaoğlu bu əsərinin Türkiyə mühitində düzgün başa düşülməyəcəyindən ehtiyat edərək yaşadığı cəmiyyət və respublika ilə bağlı fikirlərini də bildirərək yazır: "Türk milləti, dahi rəhbərinin (Mustafa Kamal Atatürk nəzərdə tutulur-B.Ə.) aparıcılığı ilə Respublika kimi ən mükəmməl bir idarə biçiminin doğru olduğunu ortaya çıxarır; ancaq bu çox incə, çox zərif və buna görə də çox zərif olan dövlət idarə biçiminin inkişaf və

¹⁸⁴ Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2007, s. 54

sağlamlığı üçün Respublika bizdən, yəni türk millətinin fərdlərindən bəzi mənəvi özəlliklər tələb edir".¹⁸⁵

Bu özəllikləri öz üzərində hiss edən Ə. Ağaoğlu bir fərd olduğuna görə Respublikanın mənəvi cəhətdən ideologiyasını qurmaq cəsarəti göstərdiyini də dilə gətirir. Əsərinin forması və janrı haqqında isə yazır: "Əsərimə hansı biçimi verməklə bağlı xeyli tərəddüd keçirdim; nəhayət, onu bir hekayə şəklində yazmağa qərar verdim. Əsərdən qurtulmuş bir Türk fərdini azad və sərbəst bir ölkəyə apardım; bu ölkənin rəhbərləri Türk Cümhuriyyətini quran dahinin əməl və arzularının gerçəkləşməsi üçün çalışmaqdadırlar. Türk fərdi mənim Pir dediyim bu rəhbərlərlə görüşür, onların bir Respublikada azad və sərbəst vətəndaşların necə olmaları haqqında fikirlərini öyrənir; eyni zamanda sərbəst ölkədə gördüyü elm və mədəniyyət ocaqlarını təsvir etməklə məmləkətimizin Azadlıq və Ləyaqət siyasətində necə inkişaf edərək gələcəkdə nur və mədəniyyət mənbəyi olacağını da göstərir".¹⁸⁶

Elə həmin il hissə-hissə "Cümhuriyyət" qəzetində nəşr edilən "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərinin "Mən bir əsir idim, azad olmaq istədim" epigrafi ilə başlaması müəllifin Azadlığa nə qədər böyük önəm verdiyinə sübutdur. Zəncirlərini qıraraq əsirlikdən qurtaran insanın azad olduğdan sonra onun qarşısında iki yol ayrıcı görünür. Yolaırcısında basdırılmış dirəyə yazı yazılmışdır:

Sol tərəfə gedən yol Azadlıq yoludur.

Sağ tərəfə gedən yol köləlik yoludur.

O, Azadlığı istədiyi üçün sol tərəfi tutur və Sərbəst insanlar ölkəsinə gəlib çıxır. "Əsl mən istəyən yerdir", deyər fikirləşərək içəri keçmək istəyərkən, onun kim olduğu soruşulur. Zəncirini qırıb buraya gəldiyini və azad olmaq istədiyini bildi-

rəkən, "iç zəncirini də söküb atmısanmı?" sualı ilə qarşılaşır. Bu sualı anlamayanda yeni suallar verilir: 1. Tamahına yiyə durmusanmı? 2. Doğrunu sevirsənmi? 3. Həqiqətə dözümlün varmı? 4. Ləyaqət sahibsənmi?

Bütün suallara "Hə" cavabı alan keşikçilər önündə hörmətlə təzim edir və qapını üzünə açırlar. O, pirlərlə görüşündə əsl-nəsl, kökü barədə anışır; soylarının məmləkətlər basdığını, dövlətlər qurduğunu, mədəniyyətlər yaratdığını söyləyir. Lakin bu belə davam etmir, kölə ellərlə qan qarışdıqdan sonra qurultaylar yadda çıxır, ad-sanları batır. Və yalnız "aramızdan sarı saçlı, mərd üzül, aslan baxışlı" biri çıxdıqdan sonra yadelliləri yurddan qovur. O zaman əsir olduğunu və əsirlikdə tanrı elçisinin səsinə eşitdiyini deyən müəllif "əsir" dedikdə özünü, "Tanrı elçisi" dedikdə isə Mustafa Kamal Atatürkü nəzərdə tuturdu.

Sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşı olmaq istəyən insanlar, hər şeydən əvvəl, o ölkənin ana yasasını bilməli və əməl etməli idi. Pirlərin tanış olmaq üçün ona verdiyi "Ana yasa"da isə bu ölkənin qanunları, azadlığın şərtləri öz əksini tapmışdı. Yasadaqeyd olunan maddələrdə deyilirdi:

1. Azadlıq doğruya və cəsarətə söykənir;
2. Yalan sərbəst insanlar ölkəsində tam yasaqdır. Bu azara tutulan ölkə xaricinə çıxarılır;
3. İkiüzlülük və yaltaqlıq ən ağır günahdır. Bu günaha batənlər hamılıqca daşa tutulurlar;
4. Çuğulluq edənərlər sərbəst insanlar ölkəsinin vətəndaşlığından çıxarılırlar; orxaqlıqla sərbəst ölkə vətəndaşlığı bir araya sığmaz;

Eyni zamanda haqqı qorumaq, çalışmaq, dözümlü və yardım göstərməyin bir vəzifə olduğu irəli sürülür. Bu yasalarla və sərbəst insanlar ölkəsinin həyatı ilə yaxından tanışlığı əsir insanı azad ölkədə yaşamağın, onun qanunlarına əməl etməyin şərafi olduğu qədər də çətinliyini başa düşür. Ancaq artıq bu bir şərafət işi olduğundan əsir adam bütün deyilənlərə can-başla əməl edir,

¹⁸⁵ Ə. Ağaoğlu. Sərbəst insanlar ölkəsində, B., 2001, s. 15

¹⁸⁶ Ə. Ağaoğlu. Sərbəst insanlar ölkəsində, B., 2001, s. 23

Sərbəst insanlar ölkəsinin tarixini öyrənir. Məlum olur ki, bu ölkənin şərəfli bir tarixi olub; indi insanların azad gəzib dolaşdığı küçələrdə bir vaxtlar insanlar bir-birinin üstünə qalxmış, qan su yerinə axmışdı. Lakin insanlar azadlıq uğrunda mübarizə aparıb və çarpışmışdır.

Ayrı-ayrı başlıqlardan ibarət olan əsərdə Pirlərlə olan söhbətlər verilir, azad olmaq istəyən insan azadlığın çətin və keşməkeşli yollarda keçdiyini dərk edir. "Yalan", "İkiüzlülük", "Yaltaqlıq" bölümündə bunlarsız cəmiyyəti ağına gətirə bilməyən insan Pirlərin söhbətindən sonra fikrini dəyişməli olur və bunun bir tərbiyə məsələsi olduğunu anlayır: "Ən xırda və ən günahsız yalana da dözümlə göstərmək olmaz. Bir sözlə, uşaq ailə və məktəbdən çıxıb cəmiyyətə qovuşduğu zaman yalanın iyrənc bir azar olduğunu duyub anlamalıdır.

Cəmiyyətə, yəni topluma gəlincə, o da yalana qarşı güclü əngəllər qoyarsa, tutalm, sərbəst insanlar ölkəsində olduğu kimi, yalançını içindən atarsa, adamlar yalan danışmaz. Amma bunun tam tərsinə olaraq, məharətlə söylənmiş bir yalanı ağıl nümunəsi sayan və ya yalançılıqla qazanılmış bir uğuru bəyənib alqışlayan və yalançı olduqlarını bildiyi insanlara hörmət, izzət göstərən toplum yalançılıq azarının bütün acılarına və bütün qorxunc sonuclarına boyun əymək məcburiyyətində qalır.

O cəmiyyətdə heç kəs heç kimə inanmaz, özünə arxa saymaz"¹⁸⁷

Sərbəst insanlar ölkəsində Azadlıqla çuğulçuluq da bir araya sığmır; Azadlıq səmimiyyət və doğruluq istəyir. Azad bir ölkəyə xəbərçilik, çuğulçuluq qədər zərərli şey olmur. Çuğulçuluq olan yerdə kimsə kimsəyə inanmaz, yalan və ikiüzlülük artar.

Sərbəst insanlar ölkəsinin bir parkında Azadlıq heykəli də ucaldılmışdı. O heykəl istibdadı qarşı Azadlıq bayrağını qaldıran ilk vətəndaşın şərəfinə ucaldılıb. Bu heykəlin ətrafında

¹⁸⁷ Ə. Ağaoğlu. Sərbəst insanlar ölkəsində, B., 2001, s. 24

vaxtaşırın mitinqlər keçirilir. Azad olmaq istəyən adam həmin gün üç mitinqin şahidi olur; mitinqlərin birində hökumətin proqramına sadiq qalmadığı, ikincidə gənc nəslin yurdsevərlik keyfiyyətindən uzaqlaşdığını və bunda təhsil sisteminin günahkar olduğu, üçüncüdə isə qadın hüquqlarının kişilərlə tam bərabər tutulması istənilirdi. Sonuncu mitinqdə qadınlar bütün hallarda kişilərlə bərabər tutulan hüquqlarının şəhər başçılığında eyni olmasını istəyirdi. Natiq xanım deirdi: "Axı necə ola bilər ki, qadının doğub bəslədiyi oğul bu vəzifəni tuta bilər, amma qadının özü yox?"¹⁸⁸

Xalqın yönəldiyi dövlətin üstünlükləri, çox ciddi seçilən məmurların xalqa xidməti, sərbəst ölkədə nəzarət işi, insanların qorxaq doğulmaması, sərbəst insanların şərtləri, həqiqət və ləyaqət və s. bu kimi məsələlərlə bağlı Pirlərin söhbəti verilir. Azadlıqla xarakter arasında bağlılığı anladan natiqin sözləri də bu ölkədə azadlığı qorumanın yollarına baş vurulur: "...azadlıq yalnız fədakar xarakterə söykənir. Doğrudan da azadlığa qarşı təhlükələrin qaynaqlarını təyin etmək çətin deyil. Bunlar bütövlükdə bəzi vətəndaşların basqı və zorakılığa meyl etmələrindən, o biri yandansa cəmiyyətin biganəliyindən ibarətdir. Fədakar xarakterin hakim olduğu yerdə nə həmin meyl, nə də biganəlik qalır. Fərdlərdə basqı və zorakılıq anlayışı qalmadığı kimi, mühitdə də biganəlik bəlası aradan qalxır və bu üzündən hər hansı bir fərddə zorakılıq arzusu olsa belə, mühitin həssaslığından və fərdlərin fədakarlığından irəli gələn müqavimət qarşısında aciz qalır. Ancaq vəziyyət əksinə olanda, yəni cəmiyyət biganəlik göstərəndə və adamlar fədakarlıq keyfiyyətindən məhrum olanda, aydın məsələdir ki, azadlıq daim təhlükə ilə üzləşəcək".¹⁸⁹

Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdə ziyalı, ədib mövqeyindən danışarkən məqalələrində olduğu kimi, Qərb-Şərq müqayisəsini aparır, ziyalının Şərq aləmində millət amilinə yabançı qalması məsələsinə də toxunur. Onun fikrinə, Şərq aləmində millət anlayışı

¹⁸⁸ Ə. Ağaoğlu. Sərbəst insanlar ölkəsində, B., 2001, s. 28

¹⁸⁹ Yəni orada, s. 41

Qərbinkindən fərqlənib. Şərq ədəbiyyatı içində olduğu mühitə, insan və təbiət mühitinə yabançı qalıb, daim göylərdə, boşluqlarda dolaşmış. Bu ədəbiyyat tək bir şəxsin ifadəsi olduğundan insanlıq və təbiətlə dil tapmağı aşılamayıb. Təbiətlə insan arasındakı, eləcə də insanların öz arasındakı yadlaşmanı aradan qaldırmağa, mənəvi baxımdan bütövləşdirməyə çalışmayıb.

Azad olmaq istəyən adam pirlərin müşaiyəti ilə Sərbəst insanlar ölkəsinin parlamentində, universitetində, institutunda, iri maşınqayırma zavodunda, ibtidai məktəbdə və kitabxanada olur, nizamnaməsi və onun maddələri haqqında düşünmək üçün vaxt istəyir. Ölkənin qəribəliyi və heyranamizliyi onu məftun etmişdi. Hər şeyi yenidən öyrənmək, hər şeyə yenidən alışmaq lazım idi. Nə qədər çalışıb-çabalasa da köhnə vərdislərdən əl çəkmək heç də asan deyildi. Bu işi bacarmayacağı haqqında pessimizmə də qapılır, ancaq onu da fikirləşir ki, mən bu ölkənin tarixi ilə tanış olarkən onların da eynən bizim yolumuzu keçdiyini gördüm, deməli onlar da başladıkları zaman hər şey asan olmayıb, onlar da əziyyət çəkib. Köhnə həyata dönməyin mümkünsüzlüyünü görərək o, Sərbəst insanlar ölkəsində qalmağa qərar verir.

On beş gündən sonra gələn pirlərə hazır olduğunu bildirir. Pirlər onu and içməyə apararkən son dəfə də qərarının qəti olması bərdə xəbərdarlıq edirlər, müsbət cavab aldıqdan sonra and içməyə başlayır. Azad olmaq istəyən adam pirlərin söylədiklərini təkrar edir:

“Azadlığa sadiq qalacağıma and içirəm!”

“Sərbəst İnsanlar Ölkəsi Qanununun bütün maddələrinə nöqtəbə-nöqtə əməl edəcəyimə and içirəm!”

“Olduğum hər yerdə Azadlığı yayacağıma və Qanunun maddələrini misal gətirəcəyimə and içirəm!”

“Azadlığı və Sərbəst İnsanlar Ölkəsinin Qanununu qorumaq üçün lazım gələrsə öz xeyrimdən əl çəkməyə and içirəm!” Bu andlarını pozsam, Azadlıq mələyi mənim cəzamı versin!”

Bundan sonra pirlərdən birini verdiyi imza vəərəqini imzalayan Azad olmaq istəyən adam bu ölkənin vətəndaşı olur, pirlər onu təbrik edirlər.

“Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərini oxuyan oxucunun, şübhəsiz, belə bir ölkədə yaşamaq istəyindən əvvəl, onu qurmaq, bu hala gətirmək istəyinə malik olmalıdır. Çünki burada ictimai-siyasi münasibətlər sivildir, insanlar mehribandır, bir-birilə əməkdaşlıq şəraitində yaşayırlar, konstitusiyaya əməl edir, demokratiyanın, insan azadlığının inkişafı üçün əlindən gələni edirlər. Əsər boyu aparılan mühakimələr, söylənilən mülahizələr də oxucunu bir nəticəyə gəlməyə vadar edir: “Azadlıq əsasdır. Zira onsuz say və bilik açılmaz”.

Ə. Ağaoğlunun didaktik-utopik mövzuda qələmə aldığı “Könülsüz olmaz” əsəri də “Mən kiməm”, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərləri kimi idarəetmə, dövlətçilik, demokratiya, azadlıq problemlərini əhatə edir. Hətta bu əsərlər sanki bir-birinin davamıdır, müəllif yeni cəmiyyətin inkişafı yolunda fikirlərini müxtəlif üsullarla ifadə etməyə çalışır. Bu əsər də adı çəkilən əsərlər kimi müəyyən məqamlarda avtobiografik səciyyə daşıyır. Əlbəttə, bu əsərlərin yazıldığı dövrdə Türkiyə Cümhuriyyəti yeni qurulmuşdu, cəmiyyətdə hələ bir çox nöqsanlar da olmamış deyildi, lakin bunları açıq mətnlə yazmaq düzgün başa düşülməyə bilirdi. Ona görə də Ə. Ağaoğlu müəyyən dərəcədə yeni bədii-publisistik formalardan istifadə edir.

“Könülsüz olmaz” əsərinin üslubu məktəbdə bir yerdə oxumuş, sonra Avropada təhsilini davam etdirmiş, lakin uzun müddətdir görüşə bilməyən əlli yaşında iki köhnə dostun dialoqu şəklində qələmə alınmışdır. Bu görüş zamanı keçmiş və bugünkü cəmiyyət haqqında müəlliflə dostu Turqutun qənaətləri təqdim olunur. Onlar Fransada təhsil alıb, vaxtilə inqilabda iştirak etmiş, necə deyirlər inqilabda və yeni cəmiyyətin qurulmasında qatqıları olan Turqutdur. Təsədüfən Turqutun hazırda bir ucqar kənddə sakit, insanlarla çox az-az münasibət quran “əcaib” bir adama çevrildiyini öyrənir. Qəzaya gedən

müəllif (müfəttiş) həmin qəzada onun haqqında qəribə məlumatı eşidərkən uzun müddətdir xəbər tutmadığı məktəb yoldaşı ilə görüşmək, qəribəliklərinin nədəninə öyrənmək fikrinə düşür. Oxumuş, mədəni, Fransada təhsil almış Turqutun kənd həyatı ilə tanışlıq müəllifdə onu bu fikrindən daşındırmaq, yenidən qaynar cəmiyyətə çəkmək istəyir, lakin Turqutun yaşayış, cəmiyyət haqqında özünəməxsus fikirləri vardır və onun məktəb yoldaşı ilə apardığı cəmiyyət, idarəetmə, dövlətçilik söhbətləri, əslində mövcud cəmiyyəti analiz xarakteri daşıyır. Məlum olur ki, vaxtilə siyasi proseslərdə fəallığı ilə fərqlənən Turqut özünü "cəmiyyəti" var və bu cəmiyyət həyat yoldaşı Fatma, inəklər, öküzlər, toyuqlardan ibarətdir və burada sadə, kasıb bir ömür sürərək özünü çox xoşbəxt hesab edir. Müəllif isə dostunun pessimizmə qapıldığını, rudan düşdüyünü hiss edir, passivliyindən dolayı onu məzəmmətləyir, cəmiyyətin qurulmasında iştirak etməyə çağırır. "Nədən başlamalı?" sualı ortaya çıxarkən fikirlər haçalanır. Məktəb yoldaşının kənd həyatına aid sualına "Könülsüz iş olmaz" deyə cavab verir. Kənddə (cəmiyyətdə!) baş verən hadisələrin analizi "Könülsüz iş olmaz" deyimini üzərində açılır. "İnsanı insan edən ağıl və zəka deyil, könüldür. Ağıl və zəka olsa-olsa, manivela, kürək, qazma, top, tufəng, makina kimi bir alətdir."

Müəllifin və Turqutun şahidi olduğu mənzərə müasir cəmiyyətin necəliyini ortaya qoyur. Burada ölüyü pulsuz dua oxumayan imam, eləcə də müstəntiq, həkim, qaimməqam və ölənle öldürənin yaxın adamlarının fərqli fikirləri real mənzərənin nə qədər acı olduğunu göstərirdi. Bəs "bu vəziyyəti necə dəyişməli?" sualına Turqutun fikrincə "yolu dəyişdirmək" lazımdır. Bu yol isə "qəlb yoludur". Turqut deyir: "Əzizim, bu kəndin özünə bax bir. Bu aləmdən qopmuş bir səyyərdir. Kim bilir, buraya neçə qərindən bəri atılmış və atıldığı gündən necə vardısı, eləcə də qalmışdır. Dünən bu xalqın bu qədər ibtidai olan bu həyatına heyrat edirdin. Başqa cür yaşayışı haradan alsın, haradan öyrənsin? Onun qyğısına qalan kim? Ona başqa cür də həyat

olduğunu öyrədən kim? Onun dərdinə, iztirabına şərik olan kim? Onun yeganə rəhbəri gördüyün imam olmuşdur. Ondan nə öyrənəcək, nə ibrət alacaq? Hökumətə gəlincə, o da dünyada belə bir kənd olduğunu yalnız əsgər və pul toplamaq lazım olanda yada salır".¹⁹⁰

Onların mübahisələrinə qoca kəndli də qoşulur və o da Turqutun "Könülsüz olmaz" prinsipini müdafiə edir. Müsahiblər Anadolu kəndlisinin süslüyünü müzakirə edərkən "mağara" dövrünü xatırlatdığı qənaətinə gəlirlər və "millət budurmu" sualı üzərində düşünlər. Turqut acı qəhqəhə çəkərək sualı təsdiq edir. Onun fikrincə bu həmin millətdir ki, sənin əzəmət və iğtişasını Vyana sərhədlərinə, Varşava ucqarlarına, Qafqaz dağlarına, Afrikanın son nöqtələrinə qədər aparıb çatdırmışdır, sənin padşahlarına, sədrəzəmlərinə, sərdarlarına, vəzirlərinə, şeyxülislamlarına o min bir zövqlə dolu yaşayışı, dünya gözəlləri olan o məşuqələri, qılmanları, o möhtəşəm sarayları, köşkləri xəzinələri vermişdir. Fəqət o özü, necə vardısı, elədir.

Müsahiblərin mükəllimləri mövcud cəmiyyəti tənqid və şikayətlərdən ibarət olur; qoca və Turqut hər şeyi könülə bağlayır. Hətta inqilabın qalib gəlməməsinə də könül işinə bağlayır. Turqutun dediyi kimi: "Biz inqilaba əski könüllə, onu təsfiyə etmədən başlamışdıq. Odur ki, qocanın dediyi kimi iflasımız labüddü". Lakin müsahiblər fikirlərində heç də pessimist deyillər, onların üçü də xalqın gələcəyinə nikbinliklə yanaşırlar: "–Eh, əfəndim, bu millətdə bilsəydin nələr var? Fəqət nə çarə ki, işlənməmiş, torpaqlar altında qalmış bir dəfinədir. Əl istər ki, torpağı qazıb dəfinəni üzə çıxarsın".¹⁹¹

Beləliklə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə. Ağaoğlunun geniş, çoxtərəfli bir yaradıcılığa malik olduğunu görmək olar. Onun ədəbi, elmi, ictimai-siyasi irsi hələ lazımı qədər araşdırılmayıb. Bundan başqa, həm Ə. Ağaoğlunun, həm də Ə. Hüseynzadənin Azərbaycanın siyasi

¹⁹⁰ Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2007, s. 107

¹⁹¹ Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2007, s. 108

mühacirləri ilə əlaqələri (istər şəxsi, istərsə də yaradıcılıq baxımından) tədqiqatdan, demək olar ki, kənarda qalmışdır. Əgər bu istiqamətdə araşdırmalar aparılırsa, mühacirətsünaslıqda yeni bir səhifə açılmış olar.

4.3. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Görkəmli ictimai-siyasi xadim, milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu, publisist, redaktor, ədəbiyyatşünas Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) Azərbaycan ictimai, siyasi, elmi, ədəbi, kulturoloji dünyagörüşünün formalaşmasında və təşəkkülündə misilsiz xidmətləri olub. Təkcə türk dünyasında deyil, eləcə də Şərqdə-islam aləmində ilk Respublikanın-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu olmuş və müstəqillik ideyasının Cümhuriyyətin süqutundan sonra da yaşamasında son nəfəsinə qədər xidmət göstərmiş. M.Ə.Rəsulzadə ömrü boyu heç nə yazmasa belə, təkcə AXC-nin baş memarı olması onun milli düşüncə orbitində özünəməxsus yer tutmasına imkan verir. Lakin o, yalnız bir siyasət adamı olmamış, şair, redaktor, publisist, araşdırmaçı, filosof, mədəniyyətşünas olaraq da geniş diapazonlu fəaliyyət göstərmiş. Onun ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni irsinə daxil olan yüzlərlə məqalələri, əsərləri, tədqiqatları, çıxışları bir şəxsiyyət, dövlət və siyasət adamı, inqilabçı, mütəfəkkir, mühərrir, şair, ədib, nətiq obrazını bütünlüklə əhatə edir. Onun elmi-ədəbi, ictimai-siyasi irsi əlli cild civarında müəyyən olunur.

Məhəmməd Əmin Hacı Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olub. Atası din xadimi olmasına rəğmən, həyata açıq gözlə baxdığından oğlunu şəriət məktəbinə deyil, görkəmli pedaqoq, yazıçı S.M.Qənizadənin (1866-1942) müdiri olduğu ikinci "Rus-

müsəlman" məktəbinə qoyub. Buranı bitirdikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə təhsilini rus dilində Bakı texniki məktəbində davam etdirib. Gənclik illəri ölkədə gedən ictimai-siyasi oyanma dövrünə düşdüyündən milli məfkurə yolunu tutaraq bu dövrdən etibarən ictimai-siyasi proseslərə qoşulur. Azərbaycanda çar rejiminə qarşı gizli mübarizə aparmaq məqsədilə ilk siyasi təşkilat olan "Müsəlman gənclik təşkilatı"nı yaratmağa müvəffəq olub (1902). Bir qədər sonra bu təşkilat "Müsəlman demokratik "Müsavət" cəmiyyəti" adı ilə fəaliyyət göstərir və onun bir qolunun da İran məşrutə inqilabına istiqamət vermək baxımından böyük təsiri olur. O, ədəbi-publisistik yaradıcılığa da bu illərdə başlayır və "Şərqi-Rus" qəzetində məqalə və şeirlərlə çıxış etməyə başlayır. "Bakıdan məktub" başlıqlı ilk yazısının həyəcənini müəllif sonralar xatırlayaraq ona yüksək qiymət verirdi: "Bakıda 1903-cü ilin baharı idi. Qala dibi parkının xiyabanında dolaşan gənclərlə bir yerdə idim. Hamısı rusca danışdı. Ana dili olan türkcə yerinə pozuq da olsa ruscaya üstünlük verirdilər. Bu mövzu ilə bağlı rusca danışanları tənqid edən bir məqalə yazdım və Tiflisdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetinə göndərdim.

Mövzunun qəzetin adına və qayasına uyğun olmadığını düşünmədən günlərcə Tiflis poemasını gözlədim. Bu yazının "Bakıdan məktub" başlığı ilə basıldığını görüncə duyduğum sevinci deyə bilmərəm. Bu sevinci ilk yazısı çap olunanlar yaxşı bilir.

Bu günə qədər davam edən mücadilələrimin başlanğıcı və çıxış nöqtəsi bu məqalə olmuşdur. Etiraf edirəm ki, başlanğıcda milliyyətçi olmaqdan çox hüriyyətçi idim".

Bundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalə və şeirləri dərc olunmağa başlayır. O, məqalələrinə Rusiyanın ruslaşdırma və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxırdı. M.Ə.Rəsulzadənin sonadək milli mübarizə yoldaşı olmuş Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı: "Bir il sonra (1904-cü il nəzərdə tutulur-B.Ə.) baş verən rus-yapon müharibəsində Rusiyanın bütün əzəmət və cəlalı ilə bərabər məğlub olması mütləqiyyət və istibdadın özlünün də sarsıtmış və ocaqlarından

birini də Bakı təşkil edən inqilab həmlələrinə tab gətirməyən jandarma-polis dövləti yarı-yarımçıq da olsa məşrutəli bir idarəyə icazə vermək məcburiyyətində qalmışdır"¹⁹²

1904-cü ildə artıq M.Ə.Rəsulzadə həm təkilati, həm ideo-loji işlərdə aparıcı yerlərdən birini tutur, Mir Həsən Mövsümov və Məmməd Həsən Hacınski ilə birlikdə "Müsəlman sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatı"nı yaradır, eyni zamanda təşkilatın "Hümmət" adlı orqanını çıxarmağa başlayır (cəmi altı nömrə). Birinci rus inqilabının elə əvvəlində verilmə nisbi azadlıq sayəsində Azərbaycanda ictimai, siyasi fikrin inkişafını təmin edən qəzetlərin dərc olunması M.Ə.Rəsulzadəni böyük ideallara doğru aparır. H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev (Ağaoğlu), Ə.Topçubaşov və başqa açıqfikirli ziyalıların nəşr etdikləri qəzetlərdə Qərb ictimai fikrinin və mədəniyyətinin təqdir olunması prosesində M.Ə.Rəsulzadə də iştirak edir. Xüsusilə elə bu zamanlar ictimai fikirdə üzə çıxan və böyük müfəkkir Ə.Hüseynzadənin müəlliflik etdiyi qərbçilik-avropaçılıq, şərqçilik-islamçılıq, türkçülük-milliyətçilik ideologiyasının formalaşaraq "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində formulə edilməsinin onun gələcək fəaliyyətinə güclü təsiri olur. O, özünü bütünlüklə bu ideologiyanın və müstəqilliyin həyata keçirilməsinə həsr edir. Artıq 22 yaşlı M.Ə.Rəsulzadəni "Təkamül" qəzetinə redaktorluq edən görürük (1906). Qəzet inqilbçi, millətsevər gəncliyin əsas tribunasına çevrilmiş, millətlərin bərabərliyi ideyasını müdafiə etmişdir. Ana dilində inqilabi intibahnamələr yayır, çıxışlar edir, milli, türkçü təmayüllü "Füyuzat" məcmuəsində, Ə.Ağaoğlunun redaktoru olduğu "İrşad" qəzetində məqalələri, şeirləri çap olunur. Hətta "İrşad" qəzetinə bir müddət redaktorluq da etmişdir. Bu zaman Bakıda inqilabi fəaliyyət göstərən İ.Stalinlə yaxın olmuş, bir neçə dəfə onu ölümdən xilas etmişdir. İ.Stalinin Bayıl həbsxanasından qaçırılmasının təşkilatçısı olmuşdur.

Lakin bu dövrdən (1907) etibarən sosialist təmayülündən uzaqlaşaraq milli istiqlal hərəkatının aparıcı fiqurlarından olur. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə ictimai, siyasi təfəkkürü xeyli formalaşmış, siyasi idarəetmə haqqında müəyyən qənaətlərə gəlmişdir. Onun fikrincə mövcud vəziyyətdə azadlıq beş formada təzahür edir: 1. söz azadlığı; 2. mətbuat azadlığı; 3. cəmiyyət və ittifaq azadlığı; 4. vicdan azadlığı; 5. malın və canın mühafizə olunması azadlığı.

M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, milli, istiqlalçı düşüncələrini müxtəlif bədii formalarda ifadə etməyə çalışır. "Qaranlıqda işıqlar" (1908) və "Nagəhan bəla" (1908) pyeslərinin ana xəttində də bu məsələlər dururdu. Rusiyanın "parçala və hökm sür" siyasətini tənqid, milli istiqlaliyyəti təbliğ etdiyindən "Qaranlıqda işıqlar" əsərini bu mövzuda yazılmış ilk dram əsəri də hesab etmək mümkündür. Bu yazılarına, siyasi çıxış və fəaliyyətinə görə çar rejimi tərəfindən həbs olunmaq təhlükəsi qarşısında qalan M.Ə.Rəsulzadə İrana gedərək (1908) ideyalarını burada həyata keçirməyə çalışır. Avropa dəyərlərini mənimsəmiş Hüseynqulu xan Nəvvab, Seyid Həsən Tağızadə, Seyid Məhəmməd Rza, Süleyman Mirzə, eləcə də Səttar xan və onun silahdaşları ilə yaxınlığı, birgə fəaliyyəti belə deməyə əsas verir ki, şəhlik rejiminə qarşı başlamış məşrutə inqilabının baş vermişində onun da böyük əməyi olmuşdur. Onun redaktoru olduğu "İrane nou", "İrane Ahat" qəzetləri ilə yeni tipli, modern Avropa qəzetçiliyini gətirmiş və məqalələri ilə siyasi publisistikanı inkişaf etirmişdir. Seyid Həsən Tağızadə ilə birlikdə "İran demokrat partiyası"nın əsasını qoymuş və ideologiyasını müəyyənləşdirmişdir. İranda yaranan mürtəcə "Mötədiillər" partiyası ilə bağlı "Tənqidi-firqeyi-etidaliyyun" kitabı yazmışdır. Bir il sonra isə müəllifin "Səadəti bəşər" adlı kitabı farsca nəşr olunmuşdur. Azadlıq və demokratiyanın İranda, Qafqazda geniş yayılmasından qorxuya düşən çar hökuməti İrandakı irticani himayə etmək vəzifəsini özünə götürən Rusiya millətsevərləri və azadlıq tərəfdarlarını

¹⁹² "Azərbaycan" məcmuəsi, 1955, 12

boğmaq məqsədilə İran Millət məclisini bombardaman edir. M.Ə.Rəsulzadə təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün Tağızadə ilə Türkiyəyə mühacirət etməli olur. Bu zaman Türkiyədə də oxşar ictimai-siyasi proseslər gedirdi. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlunun bu proseslərdə yaxından iştirakı ilə milliyyətçiliyin, türkçülüyn inkişaf etməyə başladığı Türkiyədə M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti üçün real şərait yaranır. "Türk ocağı"na daxil olması onu hadisələrin mərkəzinə gətirmiş, bu ocağın M.Ə.Yurdaqlı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Z.Göyalp, Y.Akçuraoglu kimi üzvləri ilə birgə çalışmışdır. O, "Türk yurdu" məcmuəsində "İran türkləri" başlığı altında dərc etdiyi məqalələrində İrandakı türk topluluqlarının həyatından, problemlərindən yazırdı.

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə olarkən Avropa və Şərqdə görkəmli islam mütəfəkkiri kimi tanınan Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Milli birlik fəlsəfəsi" ("Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi") əsərini türkcəyə tərcümə edərək "Türk yurdu"nda dərc etdirir. Bu əsərin təsiri altında "Acı bir həyat" əsərini yazaraq Bakıda nəşr etdiyi (1912) də məlumdur.

M.Ə.Rəsulzadə Bakıya yalnız Romanovlar sülaləsinin 300 illik yubileyi münasibətilə verilən əfvdən sonra (1913) gəlir. Türkiyənin onun həyatında oynadığı rol barədə o, Ziya Göyalpın ölümü ilə bağlı yazdığı məqalədə toxunaraq yazırdı: "Mərhumun (Ziya Göyalpın-B.Ə.) "Türk yurdu"nda dərc olunan "Türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək" məqalələri mənə adətən vəcdə gətirdi. Bakıya geri döndüm. Mətbuat dil məsələsi ilə məşğul idi. Bu məsələdə Ziya nəzəriyyəsinin müdafiəçisi oldum. Türkçülüyə rəvac vermək üçün dünya müharibəsi əsnasında təsis etdiyimiz "Açıq söz" qəzetinin başına Ziyanın müqəddəs düsturunu bir şüar olaraq qoyduq. Daha sonra Ziyanın son zamanlarda "Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm" (Hüseynzadə Əli bəy bunu əvvəl, 1906-da "Türk qanlı, islam imanlı, firəng qiyafəli" şəklində ifadə etmişdi-M.M.) şəklində salmış olduğu bu şüar türkçülük,

xalqçılıq ümdələri (dayaqları) üzərində təşəkkül edən milliyyətçipərvər "Müsavət" fırqəsinin proqram müqəddiməsində yer tutdu. Rus istibdadı pəncəsindən dağılmış xanlıqlar şəklində deyil, müttəhid və milli bir kütlə surətində nicat arayan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərtəminiz edəcək bayrağa əsri məhkəməsi ilə mütənəşib bir mənə vermək istəyirdi. Bu mənəni də "türkləşmək, islamaşmaq və müasirləşmək" məfhumlarında tapdı: bayrağı mavi, yaşıl və al (mavi, al və yaşıl) rəngli qumaşlardan düzəldildi".¹⁹³

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda olduğu zaman onun göstərişi ilə (1911) Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə və Tağı Nağıyev tərəfindən əsas qoyulan "Müsavət" partiyasının rəhbəri olur, ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak edir. Eyni zamanda o, yuxarıda özünün də qeyd etdiyi kimi, qızgın dil mübahisələrində düzgün mövqə tutur. Məsələn burasındadır ki, M.Ə.Rəsulzadə Bakıya dönrərkən Burada türklərin əsas dili kimi "Osmanlı dili" və "Azəri türkcəsi"nin tərəfdarları arasında mübahisələr gedirdi. Bir qrup Ə.Hüseynzadənin "Osmanlı dili", digər qrup isə Z.Göyalpın sadə türkcəsinin tərəfdarı olaraq çıxış edirdi. M.Ə.Rəsulzadə "Yeni dilçilər və türkcülər", "Dil ictimai bir amil" məqalələrində öz mövqeyini ifadə etdi. O, Burada Z.Göyalpın ortaya atdığı bir çox türkcülərin də müdafiə etdiyi sadə türkcənin mövqeyinə tərəfdar olurdu. Bir qədər sonra redaktoru olduğu "Açıq söz" qəzetini sadə türkcənin inkişaf etdiyi azəri türkcəsində çıxarmaqla dil haqqında sadəlik və birlik görüşlərini nümayiş etdirirdi. Bu mövqeyini O, Milliyyət məsələlərində də qoruyub saxlamağa çalışırdı.

"Dirilik" (1914-1916) jurnalının da məhz onun millilik və türkçülük istiqamətində çıxdığını söyləmək mümkündür. Ayda iki dəfə şair Ə.Müznibin (1882-1938) redaktorluğu altında dərc edilən jurnalın ilk sayında M.Ə.Rəsulzadənin "Dirilik nədir" məqaləsi dərc edilmiş, sonrakı saylarda "Milli dirlik" başlığı

¹⁹³ "Azərbaycan məcmuəsi", 1955, 12

altında yazılarında bu istiqamətdə məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişdir. Rusiyada yaşayan türklərin müstəqil milli mövcudluğu uğrunda apardığı siyasi fəaliyyət sferası o qədər genişlənir ki, hətta çar hökuməti bundan qorxuya düşür. M.B.Məmməd-zadənin yazdığına görə "Rəsulzadə bu səbəblərə görə Rus hökuməti tərəfindən təqiblərə məruz qalmağa və nəhayət müharibə zamanının ehkamına görə əsgəri məhkəməyə verilmək üzrə ikən, baş verən inqilab sayəsində həyatını qurtarmağa müvəffəq olmuşdu. Fəqət çarlığı devirən liberallar və sosialistlər, onları devirib vəziyyətə hakim olan bolşevik ruslar da türk milliyyətçiliyinə qarşı çarların siyasətini təqib etdilər. Azərbaycana "muxtariyyət" yerinə məzaristan verəcəklərini elan edən və məhəlli idarə seçimlərini qazanmış olan Bakı türklərini 1918-ci ilin martında qılıncdan keçirən qırmızı rus inqilabçıları (bolşeviklər) Rəsulzadənin lideri olduğu "Müsavat" partiyası binası ilə sahibi olduğu "Açıq söz" qəzetəsi mətbəəsini atəşə verdikləri zaman-"Türkiyənin Bakı cəbhəsini yıxdıq" deyə sevinmişlərdi"¹⁹⁴.

Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin fəaliyyət göstərdiyi "Türk ədəmi mərkəziyyət" partiyası ilə "Müsavat"ın birləşərək "Türk ədəmi mərkəziyyət-Müsavat" adlanması (1917) M.Ə.Rəsulzadənin uzaqgörənliyindən irəli gəlirdi. Elə həmin il Moskvada çağırılan Rusiya müsəlmanlarının qurultayında məruzə edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiyanın federativ şəkildə qurması bağlı məruzə edir. Məlumdur ki, bu zaman bir çoxları Rusiyada yaşayan müsəlmanlar üçün mədəni və dini muxtariyyətin kifayət olduğu fikrini önə sürürdülər. M.Ə.Rəsulzadə isə gələcək Rusiyanı ayrı-ayrı milli dövlətlərdən ibarət İsveçrə tipli federasiyalı bir Cümhuriyyət halında təsəvvür edirdi. Bu ərsəfdə o, müxtəlif qurultaylarda, konfranslarda, yığıncaqlarda söylədiyi nitq və çıxışlarda, yazdığı məqalələrdə müstəqil, demokratik Azərbaycanın konturlarını müəyyənləşdirməyə nail olmuşdur.

Zaqafqaziya səyminin dağılmasından sonra Gürcüstan, Ermənistan kimi Azərbaycanın da öz müstəqilliyini elan etməsi onun və mücadilə yoldaşlarının uzun illər apardığı məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsi hesab etmək olar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasından sonrakı dövəmdə də M.Ə.Rəsulzadə müstəqil dövlətin, azad, demokratik cəmiyyətin yaradılması, formalaşdırılması məqsədilə bütün potensial imkanlarından istifadə etmişdir. Milli Şuranın sədri olaraq parlamenti açarkən "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" məşhur kəlamına hər zaman inanmış, hətta Qırmızılarn işğalından sonra da, ömrünün sonuna qədər, ən çətin anda belə ümidini itirməmişdir.

Aprel işğalının (1920) ardından M.Ə.Rəsulzadə Lahıda həbsə alınır. İ.Stalin bu xəbəri eşidən kimi onu azad edərək özü ilə Moskvaya apararaq RSFSR Millətlər komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin edir. O, burada Moskva Şərşünaslıq İnstitutunda fərs dilindən dərş deyir. Lakin burada qalmaq bolşevik diktaturasına xidmət etmək fikri olmadığından Finlandiyaya qaçırılır (1922). Bu zamandan başlayaraq M.Ə.Rəsulzadənin həyatının mühacirət dövrü başlayır. Onun mühacirət dövrünün özü də bir neçə yerə bölünür. Belə ki, mühacirətinin ilk dövrü (1923-1930) Türkiyədə, ikinci dövrü (1931-1949) Avropada, üçüncü dövrü isə (1949-1955) yenidən Türkiyədə keçmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da Ankarada üç dəfə "Azərbaycan...Azərbaycan...Azərbaycan..." deyərək gözlərini əbədi yummuşdur. Qəbri Ankaradadır...

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı geniş, hərtərəfli, çoxistiqamətli və çoxşahəlidir, hətta bəzən bir insan ömrünə bu diapazonda fəaliyyətin sığışmasına həyrət etməmək olmur. Lakin buna baxmayaraq biz burada onun əsasən, ədəbi, bədii, kulturoloji və publisistik yaradıcılığı üzərində dayanırıq. Qeyd olunduğu kimi, o, yaradıcılığa publisistika ilə başlamış, "Şərqi-Rus" qəzetində ilk məqalələrini dərc etdirmişdir. Lakin cəmi üçüncü məqaləsinin sonunda "Elm tərifi də deyilibdir" başlıqlı "Müxəmməs"

¹⁹⁴ "Azərbaycan məcmuəsi", 1955, 12

şeirini dərc etməsinin özü də göstərir ki, əsrin əvvəllərində ədəbi proses onu da cəlb etmiş, xüsusilə poetik yaradıcılığa üstünlük vermişdir. "Şərqi-Rus" qəzetində (1903, 18 may) "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" imzası ilə dərc olunan "Müxəmməs" şeiri müəllifinin klassik poetik ənənənin davamçısı olduğunu göstərməkdədir. Görünür, on doqquz yaşlı gənc hələ özünün poetik yolunu müəyyənləşdirməmiş və buna görə də ənənəvi yolla getmişdir:

*Aç qulağın bir eşit bu sözlərin ey bül füzul,
Elmə raib olgilən qafildilər küllən cühul.
Hər nə var dünyada bil ki, elmilən olmuş hüsul,
Fəslə elmi bilgilən şərilə olmuşdur qəbul,
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzul.*

Gənc şairin elmə rəğbət göstərməsinin müəyyən əsasları vardı, çünki bu elə bir zaman idi ki, elm, maarif, təhsil cəmiyyətin əsas problemlərindən idi. "M.Ə.Rəsulzadə" imzasıyla dərc olunan ikinci "Növha" şeirində isə şair başqa bir problemə toxunur. Əsrin əvvəllərində çar hökumətinin milli azadlıqlarına qovuşmaması üçün ayrı-ayrı xalqları bir-birinin üzərinə salırdırması mətbuatda bu və ya digər dərəcədə açıq, ya üstüörtülü şəkildə deyilirdi. Şair burada xalqlar arasında fitnə - fəsad salanları adı ilə göstərir və bu qonşu xalqların ta qədimdən mehlərlə dolandığını ifadə edir:

*Yenə fitnə alıb meydan,
Müftinlər sürür dövrən,
Gözəl Qafqaz olur viran,
Qalır hər kəs buna heyran,
Tərəhhüm eylə ya sübhan,
Amandır, dada yet rəbbi!*

*Nədir bu qan, nədir möhnət?!
Ki tutmuş bizləri nükəbət,*

*Yapır "şeytan" işi nüsrət,
Gedir əldən tamam qeyrət,
Xudaya! Et bizə rəhmət!
Amandır, dada yet rəbbi!
Tökülmüş bu qədər qanlar,
Deyilmi bəs, bu qurbanlar?*

*Nə vəhşilikdir ixvanlar,
Tələf əmlak olur, canlar
Olub divanə insanlar,
Amandır, dada yet rəbbi!¹⁹⁵*

Üçüncü şeirinin "M.Ə.R-zadə" imzası ilə "İrşad" qəzetində çıxması müəllifin müxtəlif qəzetlərlə əməkdaşlıq etməsini göstərir. "Qara pul" qəsidəsində o, pulun cəmiyyətdəki rolundan, onun nələrə səbəb olmasından danışır. Burada M.Ə.Sabir satirasının təsirini də görmək mümkündür:

*Ey olan hökmü rəvan, hakimə hörmət, qara pul!
Vey qılan piri cavan, bixəsə izzət, qara pul!
Sən deyilsənmi açan cənnəti-ələ qapısın?!
Sən deyilsənmi verən naridə zəhmət, qara pul?!
Sən deyilsənmi olan bəzinə lənət səbəbi?!
Etdirən bəzinə gorunda da rəhmət, qara pul?!¹⁹⁶*

"Həsbi-hal" şeirində şairin poetik sənətkarlığı artdığı kimi, ictimai mövzu və problematikaya da meyl güclənir. Mövcud ictimai vəziyyətin poetik dərkini vermək üçün şair özünü hazır hesab edir. Şeirin adında söhbət etmək, həsbi-hal tutmaq mənası daşıdığından şairin düşüncələrə daldığını və bu düşüncələr içində suallarla uğraşdığını görmək mümkündür. Şeirin ilk sətirlərindən əvvəl aşağıdakı parçanı nəslə verməsi fikirlərimizi bir

¹⁹⁵ "Dəvət" qəzeti, 1906, 20 iyul

¹⁹⁶ "İrşad" qəzeti, 1906, 16 fevral

daha sübut edir: "Şəxsimə aid bir bədbəxtliklə qara fikirlər edib, düşündüyüm zaman müğləq (bağlı-B.Ə.) və qeyri-müəyyən əhvalımı təsvir üçün bilaixtiyar qələmə aldığım şu bir neçə bəndləri dərci-stuni-"Füyuzat" edərək, bir növ sakitləşmək arzusundayam. Çünki demişlər: nəql etdikcə dərd azalar". Lakin şeirdə şəxsi kədərdən daha çox, millətin, xalqın taleyinə, mühitin problemlərinə acıma açıq şəkildə hiss olunur:

*Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünya və mafiha
Diyorlar cümləsi güya:
Çəkil bir yana, sakitləş!*

*Təhəmmül, səbr mümkünmü?
Həyatə cəbr mümkünmü?
Zəvali -qəhr mümkünmü?
Çəkil bir yana, sakitləş!*

*Nə vəhşidir bəni- adəm!
Mücəssəm zülmüdür aləm!
Diyorlar cümləsi yekdəm:
Çəkil bir yana, sakitləş!*

Şairin lirik məni bu vəziyyətlə heç cür barışa bilmir, "bu şücaət meydanından" çəkilməyəcəyini qətiyyətlə bildirir:

*Çəkilməm, ey hərifan, bən
Bu meydanı şücaətdən!
Bütün dünya bana derkən:
"Çəkil bir yana, sakitləş!*

M.Ə.Rəsulzadənin "Təsəvvürati-əhraranə" (1907), "Məzaliyyəti" (1907), "Saillərə" (1908), "Hürriyyət" (1909), "İsmayıl

Qasprinskiyə" (1911), "Mayıs duyğuları" (1955) və s. şeirlərində şair yeni poetik formalardan istifadə edir. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin ciddi, publisistik, problematik məqalələrlə yanaşı, şeirlər də yazması, hər şeydən əvvəl, mənəvi ehtiyacdən, özünü poetik formada ifadə etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin "Füyuzat"da dərc olunan şeirləri ideya, mövzu və üslub cəhətdən digər şeirlərindən fərqlənir. "Həsbi-hal" kimi "Füyuzat"da çıxan "Təsəvvürati-əhraranə" şeiri də mühitin, dövrün xarakterini təsvir və azadlıq ideyalarını təlqin edir. Onun fikrincə, azadlığa çatmaq bütün xalqların, dünyanın haqqıdır. Azadlıq mövzusu onun "İsmayıl Qasprinskiyə" şeirində də başlıca yer tutur. "Tərcüman" redaktoruna müraciət formasında yazılan şeirdə İ.Qasprinski böyük türk dünyasının ziyalı və onu oyadan ziyalı olaraq təsvir edilir:

*Ey ulu türk! Sən Kırımın
Qanlarıyla yağrulmuş,
Vəhşilərə asir olmuş,
Zalim taxtlar qurulmuş,
Şərəfləri unudulmuş bir torpağı üstündə...
Onun səni qan ağıladan
Qara bəxti önündə
Fəlakətli millətinə:
"Oyan", -deyə hayqırdın.*

Mühacirət illərində M.Ə.Rəsulzadə poetik formaya çox az-az hallarda müraciət etmişdir. "Nizami" və "Mayıs duyğuları" bu şeirlərdəndir. Mühacirətdə Azərbaycan şairi Nizami və Azərbaycanın siyasi həyatında önəmli rolə olan Mayısı xatırlaması onun ömrünün sonuna qədər milli azadlıq ideyasının qoruyucusu olduğunu göstərir. "Mayıs duyğuları"nda şair o gözəl günləri xatırlayır, xalqın min bir əzabla qazandığı istiqlalın əsarətə çevrilməsindən danışılır, lakin şairin lirik məni

xalqın bir gün yenidən istiqlalə "erəcəyini" qəti əminliklə söyləyir və oxucunu da buna inandırır:

*İlk çağındaydı gözəl mənəsim,
Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.
İyirmi səkkizində idi mayısın,
Azərbaycan istiqlalə ermişdi.*

*Dərkən qopdu bir qasırğa quseydan,
Baharımız heyhat döndü qış oldu.
Azərbaycan Moskovların əlində
Əsarətin zəhrini dadmış oldu.*

*Azərilər sarsıldı bu zərbədən,
İstilaya qarşı üsyanlar oldu.
İstiqlalı bir kərə dadmış millət,
"Hüriyyət" fikrinə candan vuruldu.*

*Tarixin yenə gözəl bir çağında,
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.
Hər hankı bir yılın aydın günündə,
Azərbaycan istiqlalə erəcək.*

M.Ə.Rəsulzadə ədəbi yaradıcılığında epizodik də olsa bədii nəsr formasına da müraciət etmiş və "Bəbir xan" (1913), "Qəzetəçi Seyyid" (1926) hekayələrini yazmışdır. Birinci hekayədə keçmiş dəbdəbə ilə yaşayan Nəsrəddin şah sarayına məxsus gərdünənin hər gün Tehran küçələrindən keçərkən yollarda hərəkət durdurulur, əmrə tabe olmayanlar isə cəzalandırılırdı. Bu o qədər təkrarlanır ki, hər dəfə gərdünə küçədən keçəndə insanlar bir-birinə "Bəbir xan gəlir" deyə xəbərdarlıq edirdi. Beləliklə, xalqın yaddaşında "Bəbir xan" şah yanında böyük hörmətə malik bir zat kimi tanınırdı. Lakin bir gün Bəbir xanın vəfatı xəbəri çıxır. Onun vəfatı böyük üzüntü ilə

qarşılır; hər yer bağlanır, xalq "matəmə qərq" olur. Dəfn mərasimi isə icra olunmur, ona görə ki, sən demə, Bəbir xan insan deyilmiş, şahın pişiyinin adı imiş. Şah öz pişiyini xalq arasında bu qədər əzəzilcəsinə tanıtmqla əslində öz qüdrətini göstərmək məqsədi güdürdü.

Ədəbiyyatşünas V.Sultanlı "Bəbir xan" hekayəsini "təsvir olunan hadisənin gərginliyi və gözlənilməz sonluğu etibarilə novella janrının tələblərinə cavab" verdiyini qeyd etməklə buradakı dərin sarkazm, ictimai-siyasi ittihamı da diqqət yetirir: "Hekayədə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nəsrəddin şah dövründə İran xalqının həyatının, güzəranının əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Lakin müəllifin tarixdən məharətlə seçdiyi mövzu yalnız xalqın ağır güzəranının bədii lövhəsini verməklə bitmir. Bu sarkazmın dərinliklərində ətalət dənizində üzən məzlum Şərqi azadlığa, mübarizəyə çağırış ruhu gizlənir. Bu mənada hekayədə müəllifin sarkazma müraciəti geniş kütlələrin şüuruna, zehniyyətinə təsir göstərmək məqsədi güdür".¹⁹⁷

"Qəzetəçi Seyyid" ("Yeni Qafqaziya") hekayəsində isə Seyyidin vətənpərvər obrazını yarada bilmişdir. Azərbaycan istiqlalını cani dildən sevən və alqışlayan, lakin bolşeviklər tərəfindən məhz bu sevgisinə görə məhv edilən vətənpərvərlər Seyyid obrazında ümumiləşdirilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında publisistika başlıca yerlərdən birini tutur. Belə ki, o, həm peşəkar siyasətçi olana qədər, həm də ondan sonra bu janra axıra kimi sadiq qalmış, ictimai-siyasi fikirlərini ifadə etməyə çalışmışdır. Əlbəttə, bu yazılar janrına, forma və məzmununa görə bir-birindən fərqlənmişdir. Məqalə, siyasi düşüncələr, memuarlar, ədəbi, tarixi, siyasi icmallar və s. onun publisistikasının əsas janrlarını təşkil edir. İ.V.Stalinin ölümündən az sonra çap olunan memuar janrında yazdığı "Stalinlə ixtilal xatirələri" əsərində vaxtilə münasibətləri olduğu otuz il Sovet hakimiyyətinə rəhbərlik etmiş avtoritar

¹⁹⁷ V.Sultanlı. M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi dünyası", B., 1993, s.69

şəxsin bəzi xarakterik cizgilərini açmağa müvəffəq olur. Əsərin çapı zamanı müəllif belə bir qeyd vermişdi: *"Bu xatirələrini Stalin həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən nəşr etmək istəməmişdim, çünki obyektiv olaraq nəql olunacaq hadisələrin bir qismi bir baxımdan qərəzli izah yeri qoya bilərdi. İndi isə bu ehtimal meydana qalxmış, Stalin artıq tarixə qarışmışdır"*.¹⁹⁸

XX əsrin əvvəllərində Bakıda ilk ictimai-siyasi fəaliyyətləri, Cümhuriyyətin süqutundan sonra müəllifi Bakıda həbsdən azad edərək özü ilə Moskvaya aparması və Moskva dövrünü əhatə edən xatirədə M.Ə.Rəsulzadə faktlar əsasında Stalinin real cizgilərini yarada bilir. Lakin burada əsas məqsəd Stalinin obrazını yaratmaqdan çox Cümhuriyyətdən sonrakı dövrdə xalqın necə bir quruluşda yaşaması, onun rəhbərinin xarakterini açmaqdan ibarət olmuşdur. Əsərdə verilən bir parça Stalinin xalqa verdikləri vədlə real həyatın nə qədər fərqləndiyini göz önünə gətirir:

"Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdik. Stalin Məhəmməd Əliyə pərdələri endir dedi. Məhəmməd Əli:

-Yoldaş Stalin, bu niyə?-deyə soruşdu.

-Bayırdakılar masamızı görməsinlər,-dedi.

-Görülər görsünlər, nə olar ki?..

*-Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfalət və məhrumiyyət içində yaşayan bir xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görsə inqilab olar, bilmirsən?"*¹⁹⁹

M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi proseslərdəki problemlərə də öz münasibətini bildirmiş və xalqın, millətin siyasi yolu, onu gözləyən hadisələr haqqında mövcud durumdan çıxara bilən aydın konsepsiyaya malik olmuşdur. Türk dünyasını yeni bir mərhələyə çıxaran və üzü

M.F.Axundzadədən üzü bəri C.Əfqani, Ə.Süavi, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Z.Göyalp tərəfindən uzun bir inkişaf yolu keçib "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" tezi M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərində bir qədər də möhkəmlənir və vətəndaşlıq hüququ qazanır. "Milliyyət, beynəlmiləliyyət, əsriyyət", "dil, din, zaman" formasında ifadəsini tapan bu fikir sonralar "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində daşlaşır. "Açıq söz" (1915) başlığına çıxardığı həmin tezis elə qəzetin ilk sayındaca "Tutduğumuz yol" məqaləsində geniş şərhini tapır.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında "Əsrimizin Siyavuşu" əsərinin xüsusi yeri vardır. Belə ki, Azərbaycan istiqlalı yolunda can verən şəhidlərin ruhuna ithaf etdiyi bu əsər AXC-nin süqutu, Azərbaycanın mövcud vəziyyəti ilə bağlı yazılan ilk siyasi, bədii, publisistik əsərdir. Müəllifin əsərin epigrafında türk şairi Fəxrəddin Fikrəddin gətirdiyi "Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol, Ey haq! Yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol!" misraları onun Cümhuriyyətin süqut etdiyi günlərdə belə inamını itirmədiyini göstərir. Əsərin yazılma səbəbi də maraqlı bir tarixə söykənir; Azərbaycanı bolşevik istilasından sonra bir aya qədər Bakıda qalan M.Rəsulzadə "bir arkadaşla (A.Kazımzadə-B.Ə.) bərabər Bakını tərk etmiş, Gürcüstana keçmək üçün yola çıxmışdı". Hadisələr və təsadüflər onları Lahıc qəsəbəsinə gətirib çıxarmışdı. Bir kəndlinin evində gizlənən M.Ə.Rəsulzadənin diqqətini bu evdəki kiçik kitabxanada olan Firdovsinin "Şahnamə" əsəri çəkir. Ev sahibindən razılıq alaraq kitabı oxuduqdan sonra "Siyavuş" hekayəsini yüksəkdən arkadaşına oxuyur və "Arkadaş, tariximizin Siyavuşunu dinlədin. İndi sənə əsrimizin Siyavuşunu yazacağam"-deyir. Hər an tutulmaq, ələ keçmək təhlükəsi yaşamasına rəğmən çox qısa bir zamanda "Əsrimizin Siyavuşu"nu yazır. Lahıcda qalmağın təhlükəli olduğunu hiss edən kimi başqa bir kəndə yer dəyişdirirlər. Sanki olacaqları görmüş kimi əsərin üzünü təcili köçürərək bir kəndliyə əmanət edir. Ələ keçməzdən öncə özündəki nüsxəni tələf edir. Aradan üç il keçdikdən sonra İstanbulda əsərinə qovuşur. Buna qədər bu

¹⁹⁸ M.Ə.Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri. B., 1991, s. 10

¹⁹⁹ Yəni orada, s. 42

əsərə görə dostlarına üzüntüsünü bildiren M.Ə.Rəsulzadəyə "mə-dam ki, mövzu məlumdur, yenidən yazarsınız",- deyə təsəlli verənlərə "1920-ci ildə Lahıda qaçaq bir həyat yaşayan Əli Əhmədovlunun (gizləndiyi zaman M.Ə.Rəsulzadənin adı-B.Ə.) əsəri ilə 1923-cü ildə İstanbulda yaşayan M.Ə.Rəsulzadənin əsəri arasındakı fərq aşkar olsa gərək"-cavabını verir.

Əsərlə bağlı müəllifin fikirləri onun məzmununu açmağa imkan verir: "Əsrimizin Siyavuşu" Türklə başlayan iki tarixin də həzin bir vəqə və hadisənin yangılı bir ağısıdır. Yazılan vəqədə iştirak etmiş bir fərd sifətiylə və əldən, qandan, sinirdən yaranmış canlı olmaqla hisslərinin təsirinə qapılmış, fəqət adı çəkilən şərtlər içərisində təsadüfən, bəliqli bir qayə güdmədən, o anda duyulan çox dərin təsiri hekayə edən bu əsərin səmimiyyəti, əlbəttə inkar olunamaz".²⁰⁰

"Əsrimizin Siyavuşu" əsəri sadə bir struktur üzərində qurulub; müəllif əvvəlcə tarixin Siyavuşuna göz gəzdirmə, "Şahnamə"-nin İran-Turan müharibələrinə, əsrlər uzununu axıdılan qanlara diqqət çəkir. Müəllifin fikrincə Firdovsi Siyavuşu qanı iki millətdən olan (İranlı və Turanlı) qəhrəmanlar sırasında verməklə bu iki aləmi məsud görmək, onları birləşdirmək istəyir. Müəllif yazır: "Əfrasiyab Turanı, Keykavus isə İranı mərkəzi birlikdən qaçıran qüvvədir. Söhrab ilə Keyxosrov bilavasitə ədə üçün hq bilməyən birlikçilərdir. Siyavuş isə İranınkini İrana, Turanınkini Turana vermək şərti ilə orta yol tutmuş Federasyonçu, federalist bir birlikçidir.

Bu xarakteriyə Siyavuş mifoloji və xəyalçı tip olsa da, İran-Turan federasyonunun klassik bir işarətidir.

Siyavuşun siyasi hərəkət tərzində əsrimizin siyasi ədalət ideali ilə tam uyğundur: Turan işğalındakı İran torpaqlarını xilas edib İrana verincəyə qədər, o, düşmən və hərəbçidir".²⁰¹

Siyavuş öz idealına sadıq qalır, onun xatirinə yurdunu da atır, atasını da tərk edir. Siyavuşun ölümü ilə bənişiq nıqtəsi yox olduğundan İran ilə Turan bir-birinə qarışır.

M.Ə.Rəsulzadə əfsanədən həqiqətə, pəhləvanlıq dövründən xalq dövrünə gəlir; demokratik fikirlər dövrü olan XX əsrdə bəzən İranlıların, bəzən də Turanlıların maddi və mənəvi nüfuzunda qalan Azərbaycanın yaradılışına, tarixi və bugününa diqqət çəkir: "Bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütöün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, Sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin".²⁰²

Azərbaycanlıların özlərini tanımaları, rus istilasının faydalı tərəfləri, azərbaycanlıların Türkiyəyə müraciəti və Cümhuriyyətin qurulması məsələlərinə də yer verilir. Türkiyənin Azərbaycanı himayəsinə alaraq Bakını qatillərdən təmizləyərək özünə verməsini böyük hadisə hesab edir. Azərbaycan Cümhuriyyətindən danışarkən müəllif Əfrasiyabın Turanın gözəl bir parçasını verməsini mənalandıraraq həqiqətən də Azərbaycanın Turanın gözəl bir parçası olduğunu bildirir və tarixlə bugünü bağlayır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğunun ictimai-siyasi, iqtisadi, hərbi, təhsil, elm və texnika və s. problemlərinə toxunan M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda Firdovsinin təsəvvür edə bilmədiyi bir gözəllik, qüvvət və qüdrət hasil olduğu qənaətinə gəlir. Onun fikrincə Azərbaycan öz istiqlalını təsdiq etdiyi zaman İstanbul təntənəli mitinqlər keçirdi, Azərbaycan bayrağını Türk bayrağı ilə yanaşı qoyaraq onu qutladı və "Tanrı sənə qara gün göstərməsin" (Xəlilə Ədib Adıvar-B.Ə.),- dedi.

Əsərin "Cümhuriyyətin bəxtsizliyi" başlığında müəllif əsrimizin Gərsivəzləri, Siyavuşun qabaqcıdan duyumu və rıyası,

²⁰⁰ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu. B., 1991, s. 17-18

²⁰¹ Yəni orada, s. 31-32

²⁰² M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu. B., 1991, s. 33

cümhuriyyətin qatili məsələləri üzərində dayanır. Fiqdovsinin Siyavuşun diliylə dediyi "Bir yer gözəl və yaşıllıq olsa, hər tərəfdən istək və arzular çoxalır" fikrini Azərbaycanın bugününe şamil edir, onun sağından, solundan qara qüvvələrlə əhatə olunduğunu bildirir. Bu qüvvələr Azərbaycanda qarmaqarışıqlıq yaradır, onu rahat buraxmırdı. Birisi əlində Denikinın siyah örtüsü, digəri isə Leninin qanlı pərdəsi ilə Azərbaycanın ağ gününü qara etmək istəyirdi. Gərsəvizlər qrupu artıq Siyavuşu devirmək qərarına gəlir.

Gərsəvizlər Türkiyədəki Turançıları Azərbaycanın fikrinin ayrı olmasına, İngiltərə, Fransa, Amerika ilə əlaqəsinə, yanına gizli elçilər gəlməsinə, Turan düşməni ermənilərlə barışmasına, şialiyi irəli verməsinə və s. yalanlarına inandırmağa nail olurlar. Nəhayət Siyavuşun sezdiyi fəlakət yaxınlaşır, aprelin 27- Azərbaycan Cümhuriyyəti yuxudan sərsəm halda durur, məclis toplaşır, buna "hazır olanlar" "Təslim olun!" ultimatumunu verir, sosialistlər "O olmasın, bu olsun!" deyir. "Ömür boyu Siyavuşa isinə bilməyən bir qardaş da:

-Bizim istədiyimiz elə bu idi-deyə hayqırdı. Birinci dəfə İrəni, ikinci dəfə Turanı satmış olan qara üzlü birisi də çıxdı, üçüncü dəfə Azərbaycanı satdı

Bir qismi isə hər zaman olduğu kimi yenə tərəfsiz qaldı".

Hamı əsrimizin Siyavuşunu ölüm xəncərinə təslim etmişdi ki, istiqlal pərisi ("Şahnamə"də Firəngis) bir nətiq donuna bürünərək deyir:

"Yalandır. Gərsəvizlərə aldanmayın: Gərvin əlindəki dolama zəhər bulaşmış bir intiqam xəncəridir, ona inanmayın!"

Rus ordusunun hüdədumuzu keçdiyi bir vaxtda, müsəlman da olsalar, bolşeviklərin parıltılı yalanlarına uymayınız!"²⁰³

Nətiq Türkiyəni Azərbaycanın sığınacaq yeri adlandırır, lakin Türkiyəni qurtarmağa gedən bu qüvvənin səmimiyyətinə inanmadığını ifadə edir, oradakılara "istiqlalımızı göz bəbəyi

kimi saxlamağa, hürryyətimiz yolunda canımızı sipər etməyə" içdikləri andı xatırladır, Siyavuşumuzu aldanmış Əfrasiyabların qəzəbinə, xain Gərsəvizlərin xəbis yaradılışı Gərvlərin xəncərinə təslim etməyə" çağırışına cavab verir. Orada olan əhali bu nitqi göz yaşlarıyla alqışlasa da məclisin əksəriyyəti tarixin gedişatına təslim olur.

Sonda müəllif Rusiyanın hiyləsi, millətçilərin təqibi və Cümhuriyyətin qatilləri üzərində dayanır və adı müstəqil, özü Rusiyanın federativ bir hissəsi, daha doğrusu muxtar vilayəti olan Azərbaycanın durumunu anladır. Müəllif bu işgalla barışmayaraq gələcək nəsli üz tutur: "...Əvət, ey vətəndaşlar! Və dolayısıyla sizlər, ey gələcək nəsil, ey gənclik! Ey əsrimizin Siyavuşunun böyümüş oğlu!

Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var.

Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki:

-Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!"²⁰⁴

M.Ə.Rəsulzadə həm də bir ədəbiyyat tənqidçisi olaraq həm mühacirətdə siyasi düşüncələrinin önə çıxması üçün ədəbi, bədii parçaların, nümunələrin roluna böyük önəm vermiş, həm də ədəbi, tənqidi məqalələr yazmışdır. Bu məqalələrdən biri "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı"nda sovetli-mühacirətli Azərbaycan bədii düşüncəsini kompleks şəkildə təhlil etmişdir. Deməliyə ki, bu məqalə həm məzmununa, həm də ədəbiyyata yanaşma metodolojisinə görə diqqəti cəlb edir. Məqalədə mühacirətdə və sovetlərdə yazılan bədii əsərlər və ədəbi mühitdə gedən proseslər obyektiv qiymətini alır. Məqalədən hiss olunur ki, M.Ə.Rəsulzadə Sovet Azərbaycanında gedən ədəbi prosesi diqqətlə izləyir və tamamilə başqa bir statusda, siyasi mövqedə olmasına rəğmən əsərlərə sovet tənqidçilərindən fərqli mövqedən yanaşır. C.Məmmədquluzadənin "Kamança", "Anamın kitabı", S.S.Axundovun "Laçın yuvası", H.Cavidin

²⁰³ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu. B., 1991, s. 45

²⁰⁴ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu. B., 1991, s. 52

"Topal Teymur", "Peyğəmbər", "Uçurum", "İblis", "Səyavuş", C.Cabbarlının "Sevil", "Od gəlini", S.Vurğunun "Vaqif", S.Rəhmanın "Vəfasız", H.Axundlunun "Kələfin ucu" və s. əsərləri yazıldığı kontekstdən və coğrafiyadan kənarda təhlil edilərək doğru nəticəyə gəlinir. Sovet Azərbaycanındakı siyasi-ictimai proseslərdə məhəlli və milli ruhun kommunist ideologiyasına tabe etdirildiyini bildirən tənqidçi yazırdı: *"Azərbaycan ədəbiyyatı indi bu şəraitdə yaşamağa məcburdur. Bu məcburiyyətlər və təzyiqlər nəticəsində ayaq üstə durmaq istəyən yazıçı, ədib və çair təsadüfi deyil ki, tarixcə bağlı olduğu islam və türk ideallarından üz çevirəcək, mədəni dünya ölçülərinə xor baxacaq və hətta 1939-cu ildən əvvəlki illərdə yazılan Sovet Azərbaycanı ədəbiyyatının əsərlərini belə rədd və inkar edəcəkdir"*.²⁰⁵

Məqələdə mahacirətdə yaranan ədəbi nümunələr təhlil edilir, bu parçaların ictimai, siyasi fikrə təsirini araşdırır. Əli Yusfin, Gültəkinin, Almas İldırımın, Kərim Yayıclının, Sənanın yaradıcılığına geniş yer ayıran müəllif yazır: *"Ədəbiyyat bir millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl aynadır, deyirlər. Bu tərif baxımından yuxarıdakı iqtibas etdiyimiz materiallar bizə kommunizm ölkəsində, qırmızı istilanın milli hissi öldürdüyünə dair söyləyən bəzi bədibin hökmlərin mübaligəli olduğunu göstərir"*.²⁰⁶

M.Ə.Rəsulzadənin zəngin və hərtərəfli ədəbi,ictimai, siyasi irsi içərisində milli demokratiya, milli birlik və milli təsənüdlə bağlı əsərləri xüsusi yer tutur. Onun "Milli təsənüd", "Millət olmaq əzmi", "Millətçilik-patriotizm", "Milli birlik", "Milli əxlaq", "Qəvm və millət" və s. məqalələrində milli demokratik düşüncənin formalaşmasının nəzəri əsaslarını yarada bilmişdir. Bu məqalələrdəki fikir və ideyalar göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə dünyada gedən ictimai-siyasi prosesləri dərindən izləyir və xalqı, toplumu siyasi, fikir və təfəkkür

etibarilə bu düşüncəyə hazırlayır. Kommunizm, sosializm, liberalizm, internasionalizm və s. bu kimi dünyanı məşğul edən ictimai siyasi sistemləri araşdıran ideoloq daim yad ideologiya tətbiq edilən Azərbaycan üçün milli təsənüd ideyasını ortaya atır: *"Madam ki, milliyyətçilik deyirik; madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə edirik, o halda bizim üçün kosmopolit liberalizmə və nə də kommunizmə təhəmmül (yönəlmə) caiz (düzgün, uyğun) ola bilməz. Bizcə müdafiə ediləcək yeganə sosial sistem milli təsənüd sistemidir"*. Fikrini davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə təsənüdçülükdə əsri mədəniyyətin əsasını təşkil edən hüriyyət, Şəxsi təşəbbüs və mülkiyyətin də əsaslarının yer aldığı fikrini irəli sürərək yazır: *"Nə fərdi hüriyyətlə şəxsi mülkiyyətin mütləqiyyətindən doğan kapitalist anarxiyası ilə sərmayə istibdadı, nə də insanları mənliliyindən çıxararaq bir kölə və məşın halına gətirən kommunizm əsarəti! Nə mütləq liberalizm, nə də mütləq kollektivism! O halda:*

İkisini təlif (uzlaşdırən) edən solidarizm = təsənüd".²⁰⁷

M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə zəngin yaradıcılıq yolu keçib; "yeni Kafkasiya", "Odlu yurd", "Azərbaycan" dərgilərini müxtəlif vaxtlarda nəşr etməklə yanaşı, Azərbaycan mühacirətinin nəzəri və praktik cəhətdən təşkilatlanmasında ölçüyəgəlməz iş görmüş, çoxlu əsərlər yazmışdır. Təkcə 20-ci illərdə yazdığı əsərlərdə həm Azərbaycan, həm də keçmiş Sovetlər İttifaqında gedən proseslərə qiymət verilmiş, mühacirətin formalaşması üçün yeni ideyalar irəli sürülmüşdür. Görkəmli ideoloqun burada dərc olunan "Azərbaycan Cümhuriyyəti; keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti", "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", "Rusiya siyasi vəziyyəti", "Milliyyət məsələsində bolşevik nəzəriyyə və əməliyyatları", "Bolşeviklərin Şərq siyasəti", "İxtilalçı sosializmin iflası və demokrasiyanın gələcəyi", "Qafqasiya türkləri" və s. onlarla əsərində mövcud siyasi durumu obyektiv təhlil etməklə yanaşı, gələcəyə yönəlik fikirləri

²⁰⁵ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991, s.74

²⁰⁶ Yenə orada, s. 83

²⁰⁷ M.Ə.Rəsulzadə. Milli birlik. B., 2009, s. 26

də geniş yer alırdı. Məhz onun buradakı fəaliyyəti Sovetləri son dərəcə narahat etdiyindəndir ki, dövlətlərarası münasibətlərə görə mühacirləri Türkiyədən uzaqlaşdırmaqla mühacirətin səsini boğmaq istəyirdilər. Ancaq M.Ə.Rəsulzadə bir gün də olsun Azərbaycan problemini başsız qoymadı, Berlində yazdığı "Boğulmayan bir səs" məqaləsində Azərbaycan mücadiləsini bütün dünyaya bəyan etdi. Onun Avropada yazdığı "İdealistlər, opportunistlər, pozğunçular", "Şəkilcə də möhtavaca da ruslaşdırma", "Rusiya köləliyində", "Milli mücadilədə sosial şüarlar", "Mücadilənin taktikası", "Demokratiya və sovetlər", "Qorxudan islahat", "Azərbaycanda rus müstəmləkəçilik siyasəti" (altı məqalə) və s. yazılarında Azərbaycan istiqlalçılığı və Azərbaycan davasını daim sürdürmüşdür.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, görkəmli dövlət xadimi və mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi, elmi, ictimai-siyasi irsinin akademik nəşri xalqa çatdırılmaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrı problemlər üzrə fundamental şəkildə araşdırılmalıdır.

4.4. Əhməd Cəfəroğlu

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri Əhməd Cəfəroğlunun (1899-1975) elmi, ədəbi-mədəni irsi türk dünyasının həddlərini aşmış, Avropada və Amerikada belə məşhur olmuşdur. Onun elmi əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili, etnoqrafiyasını əhatə etməklə dünya meridianına çıxmışdır. Azərbaycan siyasi mühacirətinin fəallarından biri olmuş, praktik və nəzəri fəaliyyətində Azərbaycan istiqlalı və idealına xidmət etmişdir. Ə.Cəfəroğlu zəngin elmi irs qoyub getmişdir. Görkəmli türkoloq, ədəbiyyatşünas alim olaraq Azərbaycanın dünyaya tanınmasında əvəzsiz əmək sərf etmişdir.

Ə.Cəfəroğlu 1899-cu il aprelin 17-də Gəncədə anadan olmuşdur. Üç yaşında ikən atasını itirdiyindən anasının himayəsində böyümüşdür. Ailə Səmərqəndə köçdüyündən 1905-1909-cu illərdə orada yaşamış, sonradan yenə də Gəncəyə köçmüş və gimnaziya təhsilini burada tamamlamışdır (1916). Ali təhsil dəlincə Ukraynaya getmiş və Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin Azərbaycanda baş verən proseslər onu 18 aydan sonra təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur etmişdir. 1918-ci ildə Azərbaycanda, xüsusilə Gəncədə baş verən proseslər (Gəncənin paytaxt olması, Türk-İslam ordusunun buraya gəlişi, demokratik proseslər və s.) Ə.Cəfəroğlunun da taleyini dəyişmişdir. Qafqaz İslam ordusunun sıralarına daxil olan Ə.Cəfəroğlu kiçik zabıt kimi Bakının azad olunmasında yaxından iştirak etmişdir. 1919-cu ildə milli hökumətin qərarı ilə açılan Bakı Universiteti tarix-ədəbiyyat fakültəsinin Şərq bölməsinə daxil olur. Lakin aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərk edərək əvvəlcə Gürcüstana, sonra isə Türkiyəyə gedir və burada İstanbul Universitetində təhsilini davam etdirir.

Universiteti bitirdikdən sonra (1924) bir müddət kitabxanada və Türkiyyat mərkəzində çalışan Ə.Cəfəroğlu 1925-ci ildə Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin təqəüdcüsü olaraq Berlin (I semestr) və Breslau Universitetlərində (V semestr) türkologiya təhsili alır. Ona Vesterman, A.Fon Lere Koç, K.Brokelman, F.Gize, Şader, bank Kaup (sonralar bunun haqqında ayrıca bir məqalə yazmışdır) kimi görkəmli Avropa alimləri dərs deyirdi. 1929-cu ildə F.Gizenin rəhbərliyi ilə müdafiə etdiyi "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili" dissertasiyasını müdafiə edib doktorluq dərəcəsi alır. Elə həmin il Türkiyəyə döndən Ə.Cəfəroğlu İstanbul Universitetinin Türk dili tarixi kafedrasında dosent, bir müddət sonra (1936) professor vəzifəsində işləyir. M.F.Köprülüzadənin ölümündən sonra kafedra müdiri seçilir və 1973-cü ilə-təqəüdə çıxana kimi ona rəhbərlik edir. Eyni zamanda, görkəmli alim Universitet yanında fəaliyyət göstərən Türkiyyat İnstitutuna rəhbərlik edirdi. Türk Dil Qurumunun üzvü kimi Atatürkün də qatıldığı toplantılarda yaxından iştirak etmişdir. Ədəbiyyatşünas V.Quliyev onun buradakı fəaliyyəti haqqında yazır: *"Atatürkün təşəbbüsü ilə Türkiyədə dil islahatları başlayan zaman Əhməd Cəfəroğlu da bu prosesdən kənarda qalmamış və türkcədəki bir sıra köhnəmiş ərəb-fars söz və ifadələrinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən alınmış sadə, anlaşılıq türk sözləri ilə əvəz etmək təşəbbüsünü qaldırmışdı. Alimin Azərbaycan-monqol dil əlaqələrinə həsr edilən silsilə məqalələri də dilimizin etimoloji qatlarının öyrənilməsi baxımından diqqəti cəlbir və gələcəkdə bu istiqamətdə daha maraqlı nəticələrə gətirən tədqiqatlar üçün özünəməxsus çıxış nöqtəsi ola bilər"*.²⁰⁸

O, bir sıra türk dilləri ilə yanaşı, rus, fransız, alman, fars dillərini də yaxşı bilirdi. Müxtəlif vaxtlarda Avropanın aparıcı universitetlərində türkologiyaya dair məruzələr oxuyub. İtaliya

həmkarlarının dəvəti ilə bir müddət Roma Universitetində işləmişdi. Polşa Şərqşünaslar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü (1937), Polşa Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü olmuşdur. "Azərbaycan yurd bilgisi" (1932) dərgisinin yaradıcısı və baş redaktoru, "Türk amacı" (1942-1943), "Türk dili və ədəbiyyatı" məcmuəsinin baş redaktoru olmuşdur. Əsərləri dünyanın müxtəlif dillərində (alman, ispan, fars, yapon və s.) çap edilmişdir.

Bütün elmi və publisistik yazılarının baş mövzusu Azərbaycan olan Ə.Cəfəroğlu xalqın istiqlalı və müstəqilliyinin əlindən alınması ilə heç cür barışa bilməmiş və yeri gəldikcə bu işğalı pisləmişdir. O, 70-ci illərdə "Azərbaycan" aylıq kültür dərgisində dərc etdirdiyi "Sovet İttifaqı türkoloji tədqiqatlarında rus mədəniyyətinin üstünlüyü" məqaləsində də mədəni sahədə Rusiyanın işğalçılıq siyasətinin mahiyyətini açırdı. Lakin onun bu məqaləsi uğrunda cərpışdığı sovet Azərbaycanında sovet hökumətinə atılmış böhtan kimi dəyərləndirilmiş və "Böhtançıya cavab" məqaləsi qarşılanmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu 1975-ci il yanvarın 6-da vəfat etmişdir. Görkəmli alimin ölümü Türkiyə elmi, ədəbi cəmiyyətində böyük bir hüznə qarşılanmış, bütün kütləvi informasiya vasitələrində yayılmış, İstanbul Universitetinin mərkəzi binasında böyük matəm yığınağı keçirilmişdir. Yığınaqda professor Məhərrəm Ergin çıxış etmiş və Fəzil Hüsni Dağlıcanın azərbaycanlı mühacir alimin ölümünə yazdığı şeirini oxumuşdur:

Çağırışdı bir ağızdan
Dün gecə
Azərbaycanlı quşlar, duymadınız.
Ağappaq kəsildi buz kimi
Dün gecə
"Uyğur dili sözlüyü", duymadınız.
Axdı bilim ölkəsinin göylərindən
Dün gecə
Ulduzu sevginin, duymadınız.

²⁰⁸ V.Quliyev. Gəncədən bütün türk dünyasına. Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 14

*Öylə səssizdi ki,
Dün gecə
Gəncəli Nizami türbəsi, duymadınız.
Öldü
Dün gecə
ƏHMƏD CƏFƏROĞLU, duymadınız.*

Ə.Cəfəroğlunun həyatı və yaradıcılığı haqqında V.Quliyev, E.Əbdülhəsəni, H.Məmmədov, M.Ənsəri və b. apardığı müəyyən araşdırmaları onun son dərəcə zəngin yaradıcılığına qətiyyəən adekvat hesab etmək olmaz. Buna görə də Ə.Cəfəroğlunun elmi irsi vətəninə həm küll halında nəşr edilməli, həm də haqqında fundamental tədqiqatlar aparılmalıdır.

Ə.Cəfəroğlunun zəngin və əhatəli yaradıcılığının mahiyyətini, məzmununu Azərbaycan və Azərbaycanşünaslıq problemi təşkil edir. Onun 350-ə yaxın əsərlərinin mövzu və problematikasında dil, dialektologiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafiya, tarix, folklor, mədəniyyətşünaslıq, siyasət və s. araşdırmaları başlıca yer tutur. İlk elmi əsəri və araşdırma istiqaməti kimi dialektologiya olduğundan bu istiqaməti əsas götürsək, bu sahənin ilk araşdırıcılarından olduğunu söyləmək olar. Müdafiə etdiyi "Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili" mövzusunda dissertasiyasından sonra da bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirmişdir. Sonrakı mərhələdə yazdığı "Anadolu el ağızlarından dərləmələr (Van, Bitlis, Muş, Qaraköşə, Əskişəhir, Bolu və Zonquldaq eli ağızları)" (1943), "Güneydoğu ellərimiz ağızları (Malatya, Elaziğ, Tunceli, Qaziantep və Maraş vilayətləri ağızları)" (1946), "Anadolu dialektolojisi üzərinə malzəmə" (I-II cildlər) (1941), "Orta Anadolu ağızlarından dərləmələr (Nijde, Kayseri, Kırşehir, Yozqat, Ankara vilayətləri ağızları)" (1948), "Doğu ellərimiz ağızlarından toplamalar (Qars, Ərzurum), "Quzeydoğu ellərimiz

ağızlarından toplamalar (Ordu, Giresun, Trabzon, Riza və yörəsi ağızları)" (1946), "Sivas və Tokat elləri ağızlarından toplamalar" (1944) və s. kitabları ilə böyük bir vətəndaşlıq işi görmüş, dialektoloji materialların sistemli şəkildə toplanmasının əsasını qoymuşdur. Bu mövzuda çap olunan məqalələrinin on cild olması ilə bağlı məlumatlar vardır.²⁰⁹

Ə.Cəfəroğlunun türk teamül hüququ, Göytürk və uyğur dövrü araşdırmaları, moğolca araşdırmaları, qrammatikaya aid əsərləri, onomastika, antroponimiya, etnonim və üslubla bağlı çoxlu araşdırmaları dil sahəsindəki tədqiqatlarının zənginliyini göstərir. "İlk türk dilçisi Kaşğarlı Mahmud" (1938), iki cildə "Türk dili tarixi" (1958-1964), "Əski uyğur türkcəsi sözlüyü" (1968) və s. araşdırmaları Türkiyədə türkologiyanın yeni bir mərhələyə qalxmasında önəmli rol oynamışdır. O, həm də türk dilinin tarixsəl gəlişimi üzərində çalışmaqla yanaşı, türkcə sözlükləri və toplamalarıyla tanınmışdır. "Türk dili tarixi" əsərindəki "Altay", "Ən əski türkcə", "İlk türkcə" və "Əski türkcə" bölümləri onun problematikasını aydın şəkildə göstərir. Tədqiqatçı Orxon kitabələrindən XV yüzildək dilin inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edərkən "iç və dış" tarixlər üzərində də dayanır. Onun fikrincə, dlin iç tarixi onun daxilində gedən prosesləri əhatə edir, dış tarix üçün isə etnoloji yön önəmlidir. Lakin hər iki tarix bir-birləri ilə iç-içədir və bir-birinə təsir edir. Azərbaycan türkcəsinin Ə.Cəfəroğlu yaradıcılığında ayrıca bir yeri olmuş, bir çox yazılar dərc etdirmişdir. O.F.Sorqayanın yazdığına görə *Azəri türkcəsi ilə ilgili hənuz yayımlanmamış bir əsəri vardır.*²¹⁰

Ə.Cəfəroğlunun "Azərbaycan ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri" ilə bağlı iki, "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqatları" ilə bağlı dörd məqaləsi dərc olunmuşdur. Birinci silsilə məqalədə müəllif əski Azərbaycan və monqol münasibətlərinin

²⁰⁹ <http://www.kimdirhayatieserleri.com/ahmet-caferoglu-kimdir-hayati-ve-eserleri.html>

²¹⁰ Yəni orada.

nişanəsi kimi dilimizdə saxlanan sözləri axtarıb tapmış, monqol istilasının türk dilinin inkişafındakı rolu və monqol hakimiyyəti altında müxtəlif türk boylarının yaşadıkları ərazilərdə türkçə yazılan əsərlərin tədqiqi, türk-monqol dil münasibətlərini araşdırması baxımından olduqca əhəmiyyətli bir tədqiqatçıdır. Tədqiqatçı bu münasibətlərin faktı olaraq zamanımıza gəlib çatan yeganə nümunə -ibn Mühəmmənin türk-fars-monqol dillərinə aid lüğətini təhlil edir və monqol dövründən miras qalan dil əlaqələrinin müqayisəsini verir. Qal, Tonqal, Qaçı, Keşiy, Kürəkən, Nəmə, Şilə, Noxta, Nökər və s. sözlərin etimologiyası və müqayisəsi dilçiliyimizin yeni inkişaf mərhələsində mühüm yer tutur. "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqatları" məqalələr silsiləsində isə Azərbaycan dilinin işlənmə arealı və keçdiyi inkişaf yollarını araşdırır. Azərbaycan ləhcəsinin siyasi hadisələr nəticəsində ayrıca bir ədəbi dil kimi formalaşmasını əsaslandırır Ə.Cəfəroğlu yazırdı: "Hazırda İran Azərbaycanı ilə bir bütünlük təşkil edən Cənubi Qafqaz Azəri ləhcəsi Anadolu və Rumeli, İraq və Suriya türklərinin ləhcələri ilə birlikdə müştərək oğuz türkçəsi ailəsinə daxildir. Bünövrə rolunu oynayan Səlcuqlar dövrü Osmanlı ləhcəsinin ilk inkişaf şəkli ilə eyni dövrün azəri ləhcəsi arasında kiçik məhəlli ayrılıqlar istisna edilməklə, elə bir ciddi fərq olmamışdır. Lakin monqol istilası nəticəsində meydana çıxan müxtəlif yeni amillər Azəri ləhcəsinin tədricən müştərək kökdən ayrılmasına gətirib çıxarmışdır...İstər Cənubi Qafqaz, istərsə də İran Azərbaycanı uzun zaman ərzində İranın təsir dairəsinə daxil olduğundan, Azəri ləhcəsi ümumilikdə əsas ana oğuzcadan ayrılmasa da, tədricən Anadolu ədəbi türkçəsindən fərqli bir ədəbi dil mahiyyəti almağa başlamışdır".²¹¹

"Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisinin ayrı-ayrı saylarında dərc edilən bu silsilə məqalələrdə görgəmli dilçi alim Avropa, rus və şərq dilçilərinin (V.Bartold, A.Krinskiy, Malov, K.Brokelman, A.Nikitin, T.Vilhelm, Berezin, B.Çobanzadə, M.F.Köp-

rülüzadə, M.Kazım bəy və b.) əsərlərinə istinad etmiş, zəngin mənbələr əsasında müəyyən qənaətlərə gəlmişdir. Alimin 30-cu illərdə Türkiyə türkçəsinin inkişafı ilə bağlı aparılan islahatlar və araşdırmalar ona "Osmanlı-öz Azəri sözlüyü" hazırlamasına imkan vermişdir. Bunu hələlik ilk Osmanlı-Azərbaycan sözlüyü adlandırmıq olar. Bu kiçik sözlükdə 500-ə qədər sözün Osmanlıca və Azərbaycancada fərqli anlamları verilmişdir. Bütün bu dil araşdırmalarında Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan dilinin inkişaf yolunu, problemlərini və bugünkü statusunu müəyyənləşdirməyə səy göstərirdi. Bir əsrdən artıq rus işğalı altında qalan Azərbaycan dilinə qarşı aparılan məqsədyönlü siyasətin mahiyyətini açan alim yazırdı: "Açıq danışmaq gərəkdir; bu hər şeydən əvvəl dili bir, qanı və tarixi bir iki qardaş türkü, yəni Azərbaycan və Türkiyəni bir-birindən ayırmaq siyasətinin nəticəsidir. Yoxsa, hətta ədəbi dilə malik olmayan hər hansı bir türk qövminin ləhcəsinə aid ortaya yüzlərə əsər qoyan rus şərqşünaslarının daha inkişaf etmiş ədəbiyyata və dilə malik Azarilərin üzərindən belə səssiz-səmsirsiz keçmələri başqa cür izah edilə bilməz".²¹²

Ə.Cəfəroğlu "Azərbaycan yurd bilgisi"ndə dərc etdirdiyi məqalələri ilə mühacirətdə Azərbaycanşünaslığın əsasını qoymuşdur. Bu məqalələr həm Azərbaycanın tarixi, həm etnoqrafiyası, həm mədəniyyəti, folkloru və ədəbiyyatını əhatə edirdi. Dərginin elə ilk sayında "Azərbaycan tarixinə ümumi bir baxış", "Avropa səyyahlarına görə XVII əsr Azərbaycanı" adlı iki məqaləsində Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini ümumi şəkildə işıqlandırmağa çalışır. Bu cür müxtəsər məlumat Azərbaycanın keçmişi haqqında ümumi bir təsvir formalaşdırırdı. Azərbaycanın öz adını III Dara zamanında Qafqaz Azərbaycanında hakimiyyət sürmüş Midiya hakimi Atropatın adından aldığı irəli sürən müəllif Azərbaycanın qədim dövrlərdən etibarən coğrafi mövqeyi baxımından tayfaların hərəkət istiqə-

²¹¹ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 266

²¹² Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 297

məti və ticarət yolları mərkəzindəki mühüm bir məntəqə olduğunu, müstəqillik əldə edəne qədər çoxsaylı siyasi qüvvələrin təsiri altına düşdüyünü, dafələrlə məhəlli idarə dəyişikliyinə məruz qaldığını bildirir. Bu coğrafiyada ermənilərin məskunlaşmasına toxunan Ə.Cəfəroğlu yazır: *"Ayrıca, ermənilər albanları da xristianlığa cəlb etmək üçün onlardan mənimsədikləri əlifba vasitəsilə bu dinin müqəddəs kitabını alban dilinə çevirərək yaymışdılar. Ərəb fəthətinə qədər xristianlıq və məzdəkilik təlimləri Qafqazın bir sıra hissələrində bir-biri ilə yan-yanə və sərbəst şəkildə öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamaqda idilər"*²¹³

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan tarixinə aid öçerklərində keçmiş mənbələrə, qaynaqlara müraciət edirdi. Onun tarixi dəyərləndirmələrində müasir aspekt özünü göstərirdi. Bu məqalələr bütöv tarixin dəyərləndirilməsi üçün kifayət etməsə də, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə yanaşmasında çağdaş meyarlardan çıxış edir, ona tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymət verməyə çalışırdı. Kiçik bir icmal məqalədə Azərbaycan tarixinin XVII əsrə qədərki inkişaf yolunu icmal şəklinə ifadə etmək çox çətin olsa da, ümumi dəyərləndirmələri ilə bunun öhdəsindən gəlmişdir. Sonrakı iki "Avropa səyyahlarına görə XVII əsr Azərbaycanı" məqalələrində isə əlindəki mövcud tarixi sənədlər əsasında tariximizin bir çox səhifələrinə aydınlıq gətirilir. Çünki Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün Avropa səyyahlarının vaxtilə qələmə aldığı xatirə və yol qeydlərinin də müəyyən rolu vardır. Bu cəhətdən XVII əsr Avropa səyyahı Adam Olearinin Azərbaycana səyahəti zamanı topladığı materiallarda qiymətli məlumatların olması diqqətəlayiqdir. Müəllif Adam Oleari səyahətnaməsinin müxtəlif dillərə tərcümə olunsa da, Azərbaycan dilinə tərcümə olunmadığına təəssüflənir və rus dilinə tərcümədən istifadə edərək Azərbaycanla bağlı fikirlərinə münasibət bildirirdi. Ə.Cəfəroğlunun məqaləsinin ən maraqlı

yerlərindən biri Alman səfərxanasının Şamaxıya səfəri zamanı onları salamlamaq üçün gələn Roma kilsəsinin erməni keşişi və qeyri-müsəlman din xadimi Ambrosius des Aniosun bu heyətlə on gün ərzində bir yerdə olması və yerli camaat haqqında onlara məlumat verməsi olmuşdur. Mənşə etibarilə portuqaliyalı olan sonuncu şəxs özünün verdiyi məlumata görə Tiflisdə fəaliyyət göstərən Avqustin təriqətini təmsil edirdi. A.Olearinin məlumatına görə İsa məzhəbinin yayılması ilə yaxından maraqlanan Avropanın böyük xristian dövlətinin təmsilçiləri ilə görüşməyi özünə borc bilən bu şəxs ana dilindən başqa latın, fars, türk, gürcü dillərini də bilirmiş. Alman heyəti əvvəlcə ondan şübhələnmişdisə, sonda etimad göstərmiş və Şamaxıda olduqları on gün müddətində bir yerdə olmuşdular. Ə.Cəfəroğlu yazır: *"Lissabondan gəlmiş din adamının yerli türklər barəsində həyat üzvlərinə nə kimi məlumat verməsi bizim üçün müştəkil olaraq qalmaqdadır. Lakin etimad ediləsi dəqiq bir məsələ var ki, bu da Azərbaycanda xristianlıq təbliğatının mümkün qədər tezliklə həyata keçirilməsi arzusudur. Bu arzunun həqiqətə çevrilməsi yolunda xristian missionerlərlə qızgın fəaliyyəti, şübhəsiz yerli türklərlə xristianlar arasındakı münasibətlərə hələ o zamanlardan etibarən öz mənfi təsirini göstərmişdir. Missioner təbliğatı nəticəsində yaranan həmin gərginlik yerli xristian ermənilərə münasibətdə özünü daha aydın şəkildə biruzə vermişdir"*²¹⁴

Bizim üçün burada həm də o aydın olur ki, Alman heyətinin tərkibində Roma kilsəsinin xidmətindəki erməni keşişi də olmuşdur. Ə.Cəfəroğlunun hər iki gözlənilməz heyət üzvü haqqında məlumat vermesinin əsasında isə məhz Qafqazda gedən proseslərin tarixi qaynaqlarına diqqət dayanmışdır. A.Olearinin qeydlərinə əsasən Ə.Cəfəroğlu ermənilərin dini mərasimi zamanı bir yepiskopun üzərində də dayanır. Olearinin fikrincə, bu din adamı eynilə Həştərxanda gördükləri keşiş kimi Roma papası

²¹³ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 33

²¹⁴ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 53

tərəfindən Şərq kilsələrini ziyarət və təftiş məqsədilə göndərilən xristian kilsə xadimlərindən biridir. Bu yepiskop fürsətdən yararlanaraq alman təmsilçilərinə üz tutmuş və onlardan tikintisi yarımcı qalmış erməni məbədinin inşasının başa çatdırılması üçün xana minnətçi düşmələrini rica etmişdi. Keşişin və erməni əhalinin xahişini nəzərə alan Adam Oleari gətirdikləri hədiyyələrin təqdimi zamanı özü xana ermənilərin bu istəyini çatdırmış və xan da alman qonaqlarının arzusunu yerinə yetirmişdi. Ə.Cəfəroğlunun qənaətinə, xanın Oleariyə verdiyi cavab diqqətlə nəzərdən keçirilərsə, o zamana qədər Şamaxı şəhərində xristian kilsəsinin mövcud olmadığı və ilk dəfə belə bir dini mərkəzin tikilməsi icazəsinin ermənilərə verildiyi aydın olar.²¹⁵

Ə.Cəfəroğlunun araşdırmalarının böyük bir hissəsini Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil edir. O, bu araşdırmalarında həm nəzəri, həm də praktik kontekstdə məşğul olur. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolları, mərhələləri, problemləri, nəzəri xarakteri ilə yanaşı, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin məlum olmayan əsərlərini üzə çıxarırdı. O, da Əmin Abid kimi bu tədqiqatlarını Azərbaycan türk ədəbiyyatı (Ə.Abidə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi"²¹⁶, ya da qısaca olaraq Azəri ədəbiyyatı adlandırdı. Bu barədə sanballı məqalələrindən birini də məhz "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlandırmışdır. Müəllif özünün ədəbiyyat tarixi anlayışını belə ifadə edirdi: *"Azərbaycan türk ədəbiyyatı və ya daha qısa şəkildə Azəri ədəbiyyatı Qafqaz, Azərbaycan (Şimali və Cənubi), İran, İraq və Şərqi Anadolu bölgələrində yaşayan türklərin "Şərqi Oğuzca" tanıdığımız türk şivəsi ilə yaratdıqları ümumi türk ədəbiyyatının bir qoludur. Qərbi Oğuzca yaranan ədəbiyyata isə Anadolu türk ədəbiyyatı, Türkiyə türkləri və ya Osmanlı türk ədəbiyyatı adını veririk.*

²¹⁵ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 53

²¹⁶ Bax: Ə.Abid. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi (Ön söz, translitrasiya və nəşrə hazırlayanlar Bədirxan Əhmədov və Əli Şamil). B., "Elm və təhsil", 2016

*Şərqi Oğuz şivəsi ilə meydana çıxıb inkişaf edən türk ədəbiyyatının başqa bir qolu isə türkmən ədəbiyyatıdır."*²¹⁷

Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan türk ədəbiyyatı anlayışının ilk dəfə F.Köprülüzadə tərəfindən əsaslandırıldığını, yaranma və inkişafının başlıca cəhətlərinin ortaya çıxarıldığını da irəli sürür. O, Azərbaycan ədəbiyyatını bölgədəki türk xalqının tarix səhnəsinə gəlməsi ilə başlayır, "Dədə Qorqud", "Koroğlu" dastanlarında əski xüsusiyyətlərin özünü biruzə verdiyi önə çəkilir. Ərəblərin Qafqazı işğal etmələri ilə yeni bir dönmənin başladığını, Səlcuqların İran, Anadolu və Qafqazda öz hakimiyyətlərini qurduqdan sonra fars dilində yazıb yaranan Q.Təbrizi, X.Təbrizi, X.Şirvani, M.Gəncəvi, N.Gəncəvi kimi tanınmış şairlərin yaradıcılığına diqqət çəkir. Ədəbiyyatşünas alimin hələ o dövrdə Nizamini farsca yazan ən qüdrətli Azərbaycan şairi hesab etməsi onda milli ədəbiyyat tariximizin konturlarını düzgün müəyyənləşdirdiyini göstərirdi. Onun fikrincə, Pəhləvi və Suriya dillərində yazılmış əsərlərə bələd olan Nizami Gəncəvi yaşadığı dövrdə İranda və ona yaxın olan ərazilərdə təhlükəli şəkildə yayılmaqda olan İsmaili təriqətinin görüşlərinə qarşı çıxması, sünni təriqətinə mənsub Səlcuqları-Azərbaycan Atabəylərini dəstəkləməsi Nizaminin həm türklüyü, həm də dini və əxlaqi inancları ilə bağlı idi. O, Nizamini əsərlərində irqçilik görüşlərini əsas tutan Firdovsidən üstün hesa edir və əsərlərində islam dəyərləri, insana sevgi və ədalətə vurğunluq olduğunu yüksək qiymətləndirmişdi. O, həm də Nizamini Şərq ədəbiyyatında ilk müsbət qadın obrazı yaratdığını qeyd edir və özünün "Xəmsə"si ilə yeni bir ədəbi istiqamətin banisi hesab edirdi. Alimin ədəbiyyat tariximizin sonrakı mərhələlərində yaşayıb yaranan şairlərin yaradıcılığını və ədəbiyyat tariximizdəki tutduğu yerini, mövqeyini düzgün qiymətləndirməsi onun ədəbiyyat tarixçiliyi anlayışının, demək olar ki, çağdaş ədəbiyyat tarixçiliyi ilə üst-üstə düşdüyünü

²¹⁷ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 116

göstərir. İ.Həsənoğlu, Nəsimi, Q.Bürhanəddin, Marağalı Əvhədi, A.Ərdəbili, eləcə də XVI əsr Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələri Süruri, Şahi, Həbib, Tüfeyli, Xəlili, Matəmi, Arifi, Hamidi və b. onlarla nümayəndələrinin yaradıcılığı və onların ədəbiyyat tariximizdəki yeri haqqında geniş məlumatlar verir. Bu məlumatların bəziləri çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız üçün bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Ə.Cəfəroğlunun ədəbiyyatı mərhələlərə, dövrlərə bölgüsü də çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızla müəyyən mənada səsleşir. XVI əsr, XVII-XVIII əsri ayrıca bir dövr kimi götürməsi də bunu göstərir. Ədəbiyyatşünasın XVIII əsri müasirləşmə dövrü kimi götürməsi və realist ədəbiyyat kimi qiymətləndirməsi elmiliyi və obyektivliyi ilə seçilir. M.P.Vaqifin Azərbaycan şeirində yeni səhifə açdığını önə çəkən Ə.Cəfəroğlu onun yaradıcılığının əsas qayasını yerli ənənə və nümunələri qorumaq, xalqın həyat və məişətini olduğu kimi təsvir etmək, realizmə sadıq qalmaq olduğunu göstərirdi. O, yazırdı: *"Realist Azərbaycan şeir məktəbini qurmağa müvəffəq olan Vaqif şəkil etibarilə tənqis, qəzəl, müxəmməs, müstəzad, müəşirə kimiklassik şəkillərdən uzaqlaşmasa da, ab-hava, ifadə, mövzu, hətta söz və deyim baxımından tamamilə xalqın ruhuna bağlı olan səmimi bir sənətkar şöhrəti qazanmışdı. Eşq, insan gözəlliyi, təbiət təsvirləri, fikir və duyğu yükü, yaşam mücadiləsi, qadının və məhəbbətin gətirdiyi həyat nəşəsi, dünyanın daha çox işıqlı və parlaq rəngləri-bütün bunlar Vaqif şeirinin əsas özəlliklərini təşkil etməkdədir"*.²¹⁸

Ə.Cəfəroğlu "Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış" məqaləsində bədii düşüncənin XIX yüzilini də dəyərləndirir, A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzəh və M.F.Axundzadə ilə fərqli bir inkişaf dövrünə qədəm qoyduğunu əsaslandırır. M.F.Axundzadənin dramaturgiyası və nəsrilə "türk ədəbi fikrində inqilabi bir dəyişiklik" etdiyini, yaşadığı mühitin sosial və ictimai eybə-

cərlilərini açıb göstərdiyini yazırdı. Ədəbiyyatşünas alim yeni modern ədəbiyyatın davamı olaraq N.Vəzirli, X.Natəvan, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundzadə və b. yaradıcılığını da yüksək qiymətləndirir. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının əsas inkişaf meyillərini də düzgün müəyyənləşdirir, H.Cavid Ə.Hamid və T.Fikrətin təsirini öz üzərində hiss etməklə bərabər, "Azəri ədəbiyyatı tarixində ilk mənzum pyes yazması, təmiz və mükəmməl ədəbi üsluba malik olması, bədii yaradıcılıq sahəsində həqiqi sənətkar məsuliyyəti ilə çalışması"nı xüsusi qeyd edirdi.

Ə.Cəfəroğlunun ədəbi-tənqidi görüşlərinin ən maraqlı cəhəti yaşadığı dövrün sovet ədəbiyyatına obyektiv qiymət verməsidir. Hətta bugünün özündə belə birmənalı qiymətləndirilməyən bu ədəbi nümunələrə ədəbiyyatşünas alim düzgün qiymət verməyə çalışır, sovet yazıçı və şairləri kimi tanınan M.İbrahimov, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Hüseyn və S.Rəhmanın yaradıcılığına görə qiyməti verirdi. Bu sənətkarlar içərisində S.Vurğun yaradıcılığını fərqləndirən türkoloq yazırdı: *"Bu sənətkarlardan Səməd Vurğunun dramatik faciələrində istiqlal və hüriyyət müdafiə edilir. Azərbaycan ədəbiyyatının milli rəngləri onun şeirlərində özünün işıqlı əksini tapmışdır. Səməd Vurğun lirizminin əsasını şairin vətənə bağlılığı və xalqına sevgisi təşkil edir"*.²¹⁹

Ə.Cəfəroğlu yalnız Şimali Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatı deyil, onun hüdudlarından kənarda yazılan mühacirət ədəbiyyatı və onun nümayəndələri haqqında nəinki müəyyən fikirlər söyləyir, həm də mühacirət ədəbiyyatının xarakterini, inkişaf yolları və mərhələlərini son dərəcə dəqiqliklə, özü də çağdaş ədəbiyyatşünaslığa yol göstərərək edir.²²⁰

²¹⁹ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 152

²²⁰ Bu barədə ətraflı bax: B.Əhmədli. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. "525-ci qəzet", I məqalə, 7.10.2016; II məqalə, 24.10.16; III məqalə, 14.11.16; IV məqalə, 12.12.16; V məqalə, 30.12.16 və s.

²¹⁸ Ə.Cəfəroğlu. Seçilmiş əsərləri. B., 2008, s. 140

Ə.Cəfəroğlunun "Qaraxanlılar dövrü türk ədəbiyyatı", "XVII əsr Azərbaycan şairi Məlik bəy Avçı", "XIX əsr Azəri şairi Seraci", "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri" silsilə (dörd məqalə) məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox problemlərini, inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edir. Bunlardan "XVII əsr Azərbaycan şairi Məlik bəy Avçı" məqaləsi diqqəti cəlb edir. Ona görə ki, uzun müddət vətəndə yaranan ədəbiyyat tariximizdə bu görkəmli şairin yaradıcılığı öz əksini tapmamışdır. İlk dəfə olaraq Ə.Cəfəroğlu mühacirətdə bu məsələni qaldırmış, üç yüz ildən çox gizli qalan şairin yaradıcılığını ortaya çıxarmış, şeirlərini dərc etdirmişdir. "Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri" silsilə (dörd məqalə) araşdırması da özünün əhəmiyyətliyi ilə seçilir. Sovet Azərbaycanında araşdırılması mümkün olmayan bu tədqiqatlar da uzun müddət ölkəsində təqdir olunmamışdır. Halbuki Ə.Cəfəroğlunun bu araşdırmasında ədəbiyyat tariximizin mərhələlərini, şəxsiyyətlərini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətli fikirlər vardır.

Ə.Cəfəroğlu öz yaradıcılığında siyasi publisistikaya da böyük üstünlük vermiş, daim Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi, istiqlalı ilə bağlı məqalələr dərc etdirmişdir. Özü də bu məqalələrin böyük bir qismi Türkiyədən Azərbaycan mühacirlərinin çıxarılması zamanı yazılmışdır ki, bunun da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Publisist bu yazıları ilə Türkiyə ictimaiyyətinə və burada məskunlaşmış Azərbaycan mühacirlərinə milli istiqlal duyğusunun yaşadılması ideyasını təlqin etmişdir. "Azərbaycanın böyük matəmi 27 nisan 1920", "Azərbaycanın milli matəmi 27 nisan 1920", "On il-28 mayıs 1928", Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin 15 illiyi" və s. məqalələrində bolşeviklər tərəfindən devrilmiş Azərbaycan istiqlalının xarakteri, mahiyyəti və dönməzliyi ideyasını müdafiə edirdi. Özü də bu məqalələr 30-cu illərdə Türkiyədə Azərbaycan siyasi mühacirətinin geniş meydan almadığı bir dövəmdə yazılır və redaktoru olduğu "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisində dərc edilirdi. Bu məqalə-

lərdə Ə.Cəfəroğlu Azərbaycan Cümhuriyyətində sonra 27 aprelin bayram edilməsini pisləyir, onun xalqın milli 28 may gününü əvəz etməsinin mümkünlüyünə diqqət çəkirdi. Azərbaycanın düşmən tapdağı altında qalmasını heç cür qəbul etməyən müəllif bəzən ən təsirli bədii cümlələrlə xalqın istiqlalının oğurlanmasına öz etirazını bildirirdi:

"Zavallı Azərbaycan!

Çəkmədiyin qalmadı. Uğurlu, şanlı, sevincli günlərin qara günlərə çevrildi. Müqəddəs üçrəngli bayrağının yerinə yabançı ellərin oraq-çəkiləli bayrağı qaldırıldı. İstiqlal idealı yerinə istila ruzgarları əsdirildi. Qəlbləri sənə üçün çırpınan namuslu istiqlal mücahidləri məhv edildi. Milli qayənin ağır yüklərini çiyinlərində daşıyanlar küçələrdə şəhid oldu. Haqq istəyənlər yox edildi. Türksüz Azərbaycan qurulması üçün əhali yurduvəsindən çıxarıldı. İstəklərdən uzaq düşmək istəməyənlər qürbət ellərə yayıldılar. Millətinin, milliyyətinin adı üzərindən götürüldü. Sən mənlisiz, sahibsiz, Türksüz buraxıldın!"²²¹

Ə.Cəfəroğlunun siyasi, ədəbi, dil, folklor, tarix irsinin miqyası, ərazisi çox geniş və şaxəlidir. Burada onun hamısı ilə bağlı fikir bildirmək mümkün olmasa da, bir məsələni qeyd etmək lazımdır, təxminən bu irsin üzərindən bir əsrə yaxın vaxt keçməsinə rəğmən, gündən-günə mənsub olduğu xalqa daha çox yaxınlaşır, vətəndə yaranan ədəbi, tarixi, folklor və ədəbiyyat-şünaslıq irsinə öz töhfəsini verir.

²²¹ Ə.Cəfəroğlu. Azərbaycanın milli matəmi. "Azərbaycan yurd bilgisi", 1934, N 28, s. 121

4.5. Mirzə Bala Məmmədzadə

Böyük fikir və mücadilə adamı, Azərbaycan milli istiqlal ideyası uğrunda çarpışan və uzun illər ağır şərtlər altında onu yaşadan Mirzə Bala Məmmədzadə (1898-1959) XX əsr mühacirət ədəbiyyatının, ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun saysız-hesabsız məqalələri, "Milli Azərbaycan hərəkatı" kitabı milli ideyanın yaşadılması və yenidən Azərbaycan müstəqilliyinin qazanılmasında mənəvi, nəzəri baza kimi əvəzsiz rol oynamışdır. Onun mücadiləsində Azərbaycan davası ilə yanaşı, bütün türk dünyasının haqq işi və istiqlala qovuşması ideyası öz əksini tapmışdır.

M.B.Məmmədzadə 1898-ci ildə Bakının Zirə kəndində balıqçı ailəsində anadan olub, uşaqlığı Cəmbəkənddə keçib. Kiçik yaşlarından atasını itirsə də, maddi çətinliklərlə qarşılaşan ailəyə kömək etməklə yanaşı, rus-tatar məktəbində ibtidai təhsil alıb. Bakı Texniki Sənaye məktəbində təhsilini davam etdirib. 1912-ci ildə "Nəfəli, yaxud elmin sonu" kitabçasını dərc edərək, bəzi mətbuat orqanlarında yazılarla çıxış edib. 1915-ci ildə "Açıq söz" qəzeti çıxmağa başladıqdan sonra əməkdaşlıq etməyə başlamış, burada yazılarla çıxış etmişdir. Qəzetin "Açıq sütunlar" bölümündə qısa zamanda dərc etdirdiyi məqalələri ilə ictimai fikri özünə cəlb edə bilmişdi. Onun istedadı, zəhmətkeşliyi də M.Ə.Rəsulzadənin diqqətini məhz burada çəkmiş və ömürlərinin sonuna qədər eyni amal, məqsəd uğrunda birgə mücadilə aparmışlar. "Açıq söz"lə yanaşı, "Bəsirət", "Gənclər sədası" qəzetində də yazılarla çıxış edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında rəsmi dövlət qəzeti "Azərbaycan"da çalışmışdır. Eyni zamanda, Türk ədəmi mərkəziyyət Milli Müsavat xalq partiyasına üzv olaraq ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşulur. Bu vaxtdan başlayaraq, onun mətbuat və siyasi həyatı

paralel olaraq davam edir. 1918-ci ildə Tiflisdə "İki inqilab arasında" kitabı kütləvi şəkildə çap olunur və çox böyük rəğbət qazanır. Gənc publisist burada 1905-1917-ci illər iki inqilab arasında Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı, teatrının tarixini araşdırmışdı. 1919-cu ildə "Bakı uğrunda mübarizə" pyesinin səhnəyə qoyulması haqqında məlumatlar yer almışdır. Hətta bu barədə tamaşanın afişası da buraxılmışdır. Lakin onun bu pyesinin də aqibəti C.Cabbarlının "Bakı müharibəsi"nin aqibəti kimi qaranlıq olmuşdur. M.B.Məmmədzadə 1920-ci ildə Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında tərcüməçi kimi çalışır, "Yeni yıldız" jurnalında Azərbaycan tarixi ilə bağlı silsilə məqalələr yazır. 1922-ci ildə "Azərbaycan türk mətbuatı" kitabını nəşr etdirir. Bu, Azərbaycan mühitində mətbuat haqqında yazılan ilk tədqiqat əsəri idi. Eyni zamanda, gizli komitənin tapşırığı ilə mətbəə yaradır və burada "İstiqlal" adlı qəzet çıxarır.

Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra Müsavatın gizli fəaliyyətini sürdürmək məqsədilə Əbdül Vahab Yurdsevər, Cəfər Cabbarlı, Məmməd Sadiq Quluzadə, Məmməd həsən Baharlı və Rəhim Vəkilli ilə birgə İstiqlal komitəsini yaratmış və onun başında durmuşdur. Bolşeviklər tərəfindən çox ciddi şəkildə izlənilmişir. Prof. A.Rüstəmli sənədlərə, faktlara əsasən M.B.Məmmədzadənin axtarıldığını, buna görə də tez-tez yaşayış yerini dəyişdiyini, gecələr isə ən sadəqətli dostları ilə toplantılar keçirdiyini təsdiqləyir. Mirzə balanı həbs etmədən Müsavatı dağıtmaq mümkün deyildi, çünki o, partiyanın düşüncə bəyni, çarpan ürəyi idi.²²² Hətta onun tutularaq həbsə atılması haqqında məlumatlar da vardır. Həbsdən çıxdıqdan sonra Komitənin fəaliyyətini daha da təkmilləşdirərək mücadilə aparmaqda qərarlı olduğunu göstərdi. Onun bu dövr fəaliyyəti ilə bağlı Əhməd Qaraca yazırdı: "Bir tərəfdən bu gizli təşkilatı yurt satma yayaraq müstəvli qüvvələrə qarşı milli mücadiləyi sürdürürken, digər tərəftən də Bakıda okullarda da öyrətməlik

²²² A.Rüstəmli. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti. Bakı, "Elm", 2019, 416 s.

yapdı, Sabir kütubhanesinin idare heyətində görev alarak bu kuruluşun milliyetçi Azərbaycan türk gençliyinin kültürel, siyasi ve milli merkezi haline gelmesini sağladı".²²³

Lakin bu cür fəaliyyətin qeyri-mümkünlüyünü görən M.B.Məmməd zadə təşkilatdakı dostlarının köməyi ilə Cənubi Azərbaycana keçir. Bir müddət (1927) burada müəllimlik etməklə yanaşı, gizli fəaliyyəti ilə də məşğul olur, buradan dostlarına gələcək işlər üçün direktivlər göndərirdi. M.Ə.Rəsulzadənin İstanbula gəlişi və "Yeni Kafkasya" məcmuəsini çıxarmasıyla M.B.Məmməd zadə də buraya gəlir və onun təşkil etdiyi jurnalda məqalələrlə çıxış etməyə başladı. Onun burada dərc edilən məqalə və hekayələri "Mirza", "Mim", "M.B.M." və başqa imzalarla çap olunurdu. Bu məqalələrə əsasən ictimai-siyasi mövzulara həsr olunurdu. M.B.Məmməd zadə 1927-ci ildə İstanbula gələrək M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə siyasi mühacirətin formalaşmasında və istiqlal uğrunda mücadilədə yaxından iştirak edir. Elə həmin il "Azərbaycan misaqi-millisi" və "Ermənilər və İran" kitablarını nəşr edir. "Yeni Kafkasya" məcmuəsində ictimai-siyasi məqalələri, kiçik hekayələri ilə tez-tez çıxış edir. Bir qədər sonra isə onu "Odlu yurd" dərgisinin əsas qüvvələrindən biri kimi görürük. Bu dövrdə nəşr edilən "Azər türk", "Azərbaycan yurd bilgisi" və s. dərgilərdə məqalələri dərc edilir. Eyni zamanda, İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil alır. Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədən çıxarılması nəticəsində M.B.Məmməd zadə bir müddət Polşanın Varşava şəhərində yerləşir və istiqlal mübarizəsini davam etdirir. Avropada M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilən "İstiqlal" və "Qurtuluş" dərgilərində məqalələrlə çıxış edir. 1938-ci ildə "Azərbaycan milli hərəkatı" adlı son dərəcə sanballı, ictimai-siyasi məzmunlu və proqram xarakterli kitabı işıq üzü görür. 1939-cu ildə Polşanın faşist

²²³ Ahmet Karaca. Mirza Bala Mehmedzadenin Azerbaycan Milli istiqlal ve hüriyyət davasındaki yeri. M.B.Mehmetzade. Milli Azerbaycan hareketi. Ankara, 1991, s. IX

Almaniyası tərəfindən işğal olunması səbəbiylə yenidən İstanbula gələn M.B.Məmməd zadə Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutunda çalışır və "Türk Ensiklopediyası" və "İslam Ensiklopediyası" üçün Azərbaycan və Rusiya türklərinin tarixi ilə bağlı məqalələr yazır. 1949-cu ildə Ankara Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılmasında M.B.Məmməd zadənin də böyük əməyi olur. 1951-ci ildə Azərbaycan Kültür Dərnəyi yayınlarda azərbaycanşünaslıq tarixində mühüm bir əsəri "Azərbaycan tarixində türk Albaniyası" kitabı çap olunur. 1950-ci illərin ikinci yarısında Almaniyanın Münhen şəhərində yerləşən Sovet İttifaqını Öyrənmə İnstitutunda Elmi Şuranın sədri, sədr müavini vəzifələrində çalışmışdır. Bu illərdə "Azərbaycanda sovet koloniyası siyasəti", "Kommunistlərin tarixi baxışı və sovet əsiri olan türklərin müqəddəratı", "Sovet dövlət sistemində məhkum millətlər", "Sovetlər Birliyində islam dininə qarşı yeni hücumlar" və s. məqalələrində Sovet hökumətinin işğalçı mahiyyətini açmaqla yanaşı, Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatır.

1959-cu il martın 8-də İstanbulda ürək infarktından vəfat etmiş, Karaca Ahmet məzarlığında dəfn edilmişdir.

Bir müddət Azərbaycanda işləmiş, iki cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının müəllifi Prof.Dr. İsmayıl Hikmət Ertaylan "Ali Kutluk Mirza Balaya" adlı şeirində onun bütün həyatının mənasını ifadə edən istiqlal mücadiləsini belə anladır:

*Azerbaycan dedin de Azerbaycan eşittin,
Yurt uğruna yanmayı ne zevkli bir iş ettin,
Yurt oduna kovruldu özünü dilrış ettin,
Yıllar yılı gözündən ayrılık zehri aktı,
Ey Azeri balası, seni hicranlar yaktı.*

*Düşündükce yurdunu yad ellerin elinde,
Tahammülün kalmadı, canım Kutluk, elinde,
Yuvarlandın, çırpındın bu iztirap selinde,*

*Yurda dönük gözünde hicran selleri aktı,
Ey Odlu yurt balası, seni yurt odu yaktı...*²²⁴

M.B.Məmmədzaadənin ictimai-siyasi, ədəbi, elmi, publisistik fəaliyyətin son dərəcə geniş, zəngin, müxtəlif sahələri əhatə edir. M.Ə.Rəsulzadədən sonra mühacirətdə özünün ictimai-siyasi, elmi, ədəbi, bədii, publisistik irsi ilə Azərbaycan milli istiqlalını yaşadan ikinci bir şəxsiyyət olaraq tanınır. Nədən yazır-yazsın bütün əsərlərinin ana xəttini Azərbaycanın dünəni, bugünü və sabahı təşkil edir. Bu ana xətt onun həm mühacirətə-qədərki, həm də mühacirət dövrü yaradıcılığında izləmək mümkündür. Azərbaycan Milli Hökumətinin üzvlərindən biri, sonarlar Mühacirət həyatı yaşamış Nağı Keykuru yazırdı: *"Azərbaycanın istiklalını istirdat və Azərbaycan Cümhuriyyətini yenidən kurmaq gibi cihanşümul vasıfta bir hareketin önderi olan Mehmt Emin Beyin bu fealiyeti na kadar mühimse, bu hareketin mefkure cebhesini işlemek ve dünya efkari ümumiyesinin alakasını toplamak hüsusunda Mira Balanın çalışmaları da o derece kıymetlidir"*.²²⁵ Azərbaycan Milli Mərkəzi Divan üzvü də bu fikirdədir ki: *"Mehmet Emin Resulzadədən sonra Azərbaycan Milli Davamızın en büyük simalarından biri hiç şübhe yoktur ki, rahmetli Mirza Baladır. Nitekim büyük önder Resulzadənin ölümü üzerine teşkilatımız ittifakla Milli Müsavat Halk Partisi liderliyinə Onu getirmiştir. Fikri yapısı, kalemi, teşkilatçılığı ile temayüz etmiş bulunan Mirza Bala, bu şerefli vazifeyi lidera layık bir şekilde yürütmüştür. O çekirdekleri yetiştirmiş bir Müsavatçı, istiklalçı, demokrat olduğu kadar büyük bir hürriyet savaşıydı"*.²²⁶

20-ci illərin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda yaşamasına rəğmən, "Yeni Kafkasya"ya göndərdiyi məqalələrdə də bu ideya əsas olur. Onun ilk məqalələrinin bir çoxunda İrandakı

hadisələrdən danışılır. Görünür ki, İranda olması, dili yaxşı bilməsi və buradakı siyasi vəziyyətə bələd olması səbəbindən oradakı hadisələrin mətbuatdan izlənilməsi və material hazırlanması ona tapşırılmışdır. "İran Cümhuriyyəti" məqaləsində İranda Cümhuriyyət təşəbbüslərinin olması ilə bağlı məlumat verir. Lakin onu da qeyd etməyi unutmur ki, İranda qəzetlər bu barədə yazmamışdır, Tehrandan da yeni gələn müsafirlər belə bir xəbər vermədiyi halda bu xəbərlər haradan çıxmışdır? İran şahı Əhməd şahın son illərdə bir neçə dəfə Avropaya səyahətə çıxması müəllifə bu qənaətə gəlməyə əsas vermişdir. Onun fikrincə, İran ən çox siyasi böhran olan bir ölkədir. Son illərdə altı kabinetin dəyişməsi, lakin dəyişməyən yalnız sərdarı sipeh Rza xanın işğal etdiyi "vəzərat-i cəng"-dir. Məqalədən aydın olur ki, yaxında açılacaq məclis bir çox məsələlərə alət olub, yenə də yeni kabineti təsdiq edəcək: *"Rza xanın istədiyi cümhuriyyət olursa belki şayia kabilindən olaraq nəşrolunan cümhuriyyət haberləri dahi tahakkük eder. Şimdilik İrandaki vəziyyətə bir isim vermek lazım ise o da diktaturadan başqa bir şey olamaz"*.²²⁷

M.B.Məmmədzaadə İran ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı yazılarını sonrakı illərdə də davam etdirir. "İranda irticamı?" ("Yeni Kafkasya", 1923, N13) məqaləsində yenə də Tehrandakı ictimai-siyasi prosesləri təhlil edir. Dərginin 10-cu sayında dərc edilən "Rusiya əsarətində türk Bakü" məqaləsində Bakının son illərdə böyüdüüyü və Şərq tarixində böyük bir rola malik olduğundan söhbət açır. Neft Bakısı gündən-günə inkişaf etməklə yanaşı, əhali də müəyyən bir güzəranə sahib olur, maarif və mədəniyyət inkişaf edirdi. Onların milli iqtisadiyyatı inkişaf etməklə yanaşı, ictimai həyatları da təkamül edirdi. Lakin bundan əndişələnən Rusiya Bakıda çıxan petrolun Bakıda deyil, Rusiyanın şəhərlərinin birində təməzlənməsi fikrinə düşdüyünü, lakin bunun "pahalıya mal olacağından" ehtiyatlanaraq bundan vaz keçdiyini yazır. Ona görə də Rusiya Bakını ruslaşdırmaq fikrinə düşür.

²²⁴ M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hareketi. Ankara, 1991, s. LIV

²²⁵ M.B.Mehmetzade. G.ə., s. LII

²²⁶ Yenə orada, s. LIII

²²⁷ "Yeni Kafkasya", 1923, N 6, s. 31

Təkcə Bakıya yox, eləcə də Azərbaycanın Lənkəran, Gəncə, Muğan, Mil ovalarına rus axınının başladığına diqqət çəkir. Müəllifin yazdığına görə, 1918-ci ildə Bakı əhalisi 200 min olduğu halda məhz bu köçürmə nəticəsində 1923-cü ildə 300 mindən çox olmuşdur. Bunların çoxunun isə Dənikin, Vrangel ordusundan gətirilməsi məlumatı olduqca maraqlıdır. O. yazırdı: *"Her gün vapurlar dolusu Rusların Bakıya gəldiyini seyretmək mümkündür. Bakı, Muğan, Mil, Şirvan sehraları Aras boyu ruslar ilə məskun edilmektedir. İlave olarak eski çar Rusiyasının "maden dairelerini Ruslaşdırma" siyaseti kemali-ciddiyyətə tatbik olunuyor. Bilhare Sabunçu, Surahani ve s. maden köylerinin əhalisi köçürülməyə və bu məqsətlə bu kentlerdeki evlərin yıklmasına, yerlərində "amele karargahları" inşa edilip Rus ameleləri ilə iskan edilməsinə şüru olunmuştur. Bakı etrafında yaşayan və Bakının hinterlandını təşkil edən Türk köyləri "Eşme" çölünə və s. tərəflərə köçürülüp Malakanlar arasında eritiliyorlar"*.²²⁸

M.B.Məmmədşad Rusiyanın beynəlmiləlçilik adı ilə Bakını bütünlüklə ruslaşdırdığını, küçə adlarını dəyişməklə onun simasını dəyişməsinə və beləliklə, Bakının bir türk şəhəri olması, Türkünə, Dağıstana, Qırğızistana, xülasə Şimal və Şərq dünyasına gedən yolun "şəhərinin təşkil edən bu Türk kalesinin" məhv olmasına diqqət çəkir və Bakının müqəddəratının "bugün ümumcəhan türklərini düşündürməlidir", -deyə həyəcan təbii çağırır. Müəllif türk aləminin iqtisadi cəhətdən mühüm və zəngin bir xəzinəsi olan Bakının türk şəhəri kimi itirilməsinin nəticələrini də detallı olaraq aydınlaşdırır.

"Yeni Kafkasya"-nın səhifələrində M.B.Məmmədşadın kiçik hekayələri də dərc edilmişdir. Müəllif "Acı xatirələr" başlığı altında "Cəfər bəy" və "Gülzar xanım" hekayələrini verir. Əslində bunlar olmuş hadisələr idi. Hər iki kiçik hekayədə müəllif həbsxanada olduğu müddətdə şahidi olduğu hadisələri

qələmə alır. Birinci hekayədə ərin, ikinci də isə onun arvadı Gülzar xanımın faciəli həyatı təsvir olunur. Müəllif Qazax həbsxanasını təsvir edir; burada nəyə görə tutulduğunu bilməyən adamların hər gün güllələnməyə şahid olduqlarını, öz gözləri ilə gördüklərini, heç kimin sabaha sağ çıxmasına ümidinin olmadığı ifadə edilir. Bolşeviklərin daim kəndlilərə kömək üçün gəldiklərini söylədikləri halda, nədən bütün kəndliləri tutub buraya gətirdiklərini çözməyə çalışırlar. Müəllim Yusif bəy isə: "Canım, bu nəsil oldu? Esaretten yeni qurtulmuşduq...Hanı ya, bu zalimlər Anadoluya yardıma gədecek idiler? Neden gitmediler? Neden başımıza bela kesildiler?", -deyə söylədikləri mövcud durumun acı mənzərəsidir. Günlərin birində onların kamerasına zabıt Cəfər bəyi gətirdilər. Yusif bəy onu tanıyırdı, məktəb yoldaşı olmuşdular. Məlum olur ki, onu Gürcüstan sərhədini keçərkən tutmuşdular. Beş gün onlarla bərabər qalır. Yusif bəy ondan həyat yoldaşı Gülzar xanımı soruşur, Bakıda müəllim işlədiyini bildirir. Yazıçı onu çox mətanətli, ölümün gözünün içinə dik baxan mərd bir zabıt olaraq göstərir. Bur gecə sabaha yaxın onu aparırlar. haraya götürüləcəyini hər kəs bilirdi. Bir azdan həyətdə güllə səslərindən öncə Cəfər bəyn "Millət üçün gəldim, millət üçün gedirəm", - sözləri eşidilir. Bir həftə sonra onu Bakı həbsxanasına dəyişirlər. Burada həbsxana yoldaşlarından burada bir zabitin həyat yoldaşının olduğunu eşidir. Onun adı Gülzar idi. Bu Cəfər bəyin həyat yoldaşı idi. Həbsxana yoldaşlarının dediyinə görə Gülzar xanım Qazax həbsxanasında yatan həyat yoldaşına yazdığı düşməne qarşı mətanətə dəvət etdiyi məktubu ələ keçirmiş və həbs olunmuşdu. O, yazırdı: *"Milletimizin, istiqlalımızın, yeni yüksəlmiş milli bayrağımızın, bütün müqəddəsliyimizin vahşi düşmanları ilə yaptığın cihattan dolayı seninlə iftihar edəcəyim. Emin ol beşikdəki oğluna Gence müharibələrinin hikayələri ilə böyüteceyim. Namussuz yaşamaktan isə namusla ölmenin müreccah olduğunu kendisine analta-*

²²⁸ "Yeni Kafkasya", 1923, N 10, s. 25

cağım! Düşman gögsünü nişan alan ela gözlerini öperim,
ezizim...²²⁹

Məktub bolşeviklərin əlinə keçdiyindən Gülzar xanımı körpə uşağı ilə bərabər həbsxanaya gətirmişdilər. Bir axşam "Gülzar xanımı götürdülər!", -deyə həbsxanada xəbər yayılır. Yenə "tarak, tarak" güllə səsləri eşidilir... Beləliklə, M.B.Məmməd zadə iki kiçik hekayədə Cümhuriyyətdən sonra istiqalçıların, xalqın başına gələn fəlakətləri bədii dillə təsvir edir.

M.B.Məmməd zadənin 30-cu illərdə müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirdiyi "Azərbaycan köylüsü", "Velikoruslarda əndişə", "Mart faciəsi", "İstiqlal mücadiləsi tariximizdə siyasi firqələr", "İranda siyasi təhlükələr", "Milli mücadiləmizin qüvvəti", "Bakı və Azərbaycan", "Sosializmdən kapitalizmə", "Rusiya və İran", "Kommunizmə qarşı köylü", "Rusların imha siyasəti", "Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət", "Azərbaycan petro-lu", "Milli dostlarımıza dair", "Milli hars və hakimiyyət", "28 Mayısa doğru", "Azərbaycan və bolşeviklər", "Bolşeviklər və daşnaklar", "İstiqlal mücadiləsi", "Millət və dövlət", "Azərbaycanın səsi", "Proletar ədəbiyyatı milliyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında", "Yeni türk əlifbası və bolşevik mətbuatı" və s. həm keçmiş tarixi hadisələr təhlil edilərək qiymət verilir, həm də gələcək istiqlalın elmi-nəzəri bazası hazırlanırdı.

M.B.Məmməd zadənin fəaliyyəti və yaradıcılığı çoxşaxəli və zəngindir. Əhməd Qaraca onun məqalə və yazılarının iki minin üzərində olduğunu qeyd edir.²³⁰ Bu fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə dəyərləndirmək mümkündür:

1. Siyasi fəaliyyəti
2. Elmi fəaliyyəti
3. Publisistik fəaliyyəti
4. Ədəbi, bədii fəaliyyəti

Mövzu baxımından da yaradıcılığındakı bu zənginlik davam edir. Belə ki, onun yaradıcılığında milli ideal, Azərbaycan istiqlalı, demokratik cümhuriyyət problemləri, cəmiyyət və təşkilatlanma məsələləri, türkçülük, azərbaycançılıq, islamçılıq, qadın haqları kimi problemlər mühüm yer tutur. Bu məsələlər onun məqalə və tədqiqatlarının əhatəsini çıxarmaq mümkün olarsa, qısaca olaraq belə ifadə etmək olar: Azərbaycan milli ideali və istiqlalı!

M.B.Məmməd zadənin bütün yazılarında Azərbaycan istiqlalının mahiyyəti açıılır, xalqın bu istiqlalə layiq olduğu və layiq olduğu üçün də bir daha ona doğru yol getdiyini elmi, nəzəri cəhətdən işləyib hazırlayır. İstiqlalın milli məfkurə şəklini alması, məfkurəçiliyin təməl prinsiplərini müəyyən edir. Eyni zamanda rus işğalının məzmununu, formalarını müəyyən edir və qarlıq rusiyanın işğalı ilə eyni mahiyyətdə olduğunu açır. Həmin dövrdə Cümhuriyyətə qarşı duran qüvvələr içərisində rus-erməni irtica qüvvələrini birləşdirirdi. 1918-ci ilin mart qırğınlarının mahiyyəti, siyasi xarakteri onun əsərlərində öz təsdiqini tapır. Yaxud Cümhuriyyət dönməndə Qarabağ ermənilərinin üsyan qaldırmasında da bu ittifaqın izlərini görəndə müəllif yazırdı: "Karabağ isyanının, ordumuzun şimaldan cənub və qərb hüdu-tlarına cəlb etmək üçün, evvelcedən Moskova ilə Erivan arasında tanzim edilmiş bir plan üzerine vaki olduğuna işarət etmişik. Gənc və kahraman ordumuzun hain düşməna yıldırım suretiylə indirdiyi darbe və bolşeviklərin Baküdə bu zamana təsadüf edən bu ihtilali təşəbbüsünün akim kılması, Ermenistanı kazak kazası hüdu-tlarına rəsmi ordu sevgi etmək suretiylə yeni cəbhə açmağa məcbur etmişdi".²³¹

M.B.Məmməd zadənin elmi irsində "Milli Azərbaycan hərəketi" araşdırması önəmli yer tutur. Kıtabda Azərbaycan davasının mərhələləri, xarakteri, inkişaf yolları təhlil edilirdi. "Milliyyətçilər arasında iki cərəyan, "Difai" və "Müsavət"

²²⁹ "Yeni Kafkasya", 1923, N 15. s. 14

²³⁰ M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, s. XI

²³¹ M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, s. 122

fırqələri", "Müsavat" fırqəsi ideolojisinin qurulması və proqramı", Milli idealın təhəqqüqü uğrunda savaşı", "Müsavat" və Qafqaz istiqlalı", "Azərbaycan istiqlalı və "Müsavat" və s. bölmələrdə yalnız partiyanın inkişaf yolunu deyil, istiqlalın keçdiyi yol, verdiyi mücadilənin tarixini, xarakterini araşdırır.

M.B.Məmmədzaadənin bu kitabında Azərbaycan xalqının həm vətəndə, həm də mühacirətdə verdiyi istiqlal mücadiləsinin tarixi inkişaf yolu, mərhələləri və şəxsiyyətləri ilə bağlı son dərəcə elmi-nəzəri təhlillər başlıca yer tutur. Azərbaycan mətbuatı, ictimai fikri və onun inkişaf problemləri, milliyyətçilik, ittifaqçılıq kimi istiqamətlər yeni siyasi prizmadan göstərilir. Onun "Difai" və "Müsavat" partiyalarının Azərbaycan ictimai fikrindəki yeri haqqında fikirləri də olduqca qiymətlidir. Xüsusilə, Azərbaycan ictimai həyatında ilk siyasi təşkilat olaraq "Difai"-nin oynadığı rolunu verdiyi qiymət Sovet tarixçilərindən fərqli mövqedə dururdu. Əgər ermənilər 1890-cı ildə özlərinin ilk siyasi (həqiqətdə isə terror) təşkilatını yaratmışdysa, azərbaycanlıların adı bir siyasi təşkilatın olmaması, XX yüzilin əvvəllərində xalqın təşkilatlanmasını və milli mücadilə aparmasını əsaslı şəkildə əngəlləyirdi. Məhz XX yüzilin başlanğıcında "Difai" təşkilatı meydan atılmış, çox qısa bir zamanda göstərdiyi fəaliyyəti ilə xalqın siyasi mübarizəsinin nəticələrini ortaya qoymuşdu. "Difai"-nin buraxdığı bəyannaməyə diqqət çəkən M.B.Məmmədzaadə burada "Daşnak" partiyasına göndərdikləri siyasi, hərbi mesajın əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq yazır: *"Millətimizdən, millətimizin haqqından, hürriyyət və istiqlalından, qafqaz millətləri ilə səmimi qardaşlıq və birliyindən bəhs edən və millətimizin milli mövcudiyyətini qoruya biləcək bir halda təşkilat alına gəlməsinə say edən bu partiyanın əsas prinsiplərini bu gün "Müsavat" fırqəsində görürük. Fəqət, gərək "Difai"də, gərəkse "Müsavat"ın ilk proqramında millətimizin*

*əsil adı özünə verilməmiş, millət, "müsəlmanlıq" şəklində alınmış və "ümmət"lə "millət" ayrılmamışdır."*²³²

M.B.Məmmədzaadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması, mövcudluğu və süqutu prosesini də təhlil etmişdir. Bu həqiqətlər sovet tarixçilərinin vətəndə uydurduqları Azərbaycannın müstəqilliyi ideyası ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən ikinci dəfə 1920-ci il aprelin 27-də işğalı zamanı M.Ə.Rəsulzadənin Milli Məclisdə etdiyi çıxışa əsaslanan müəllif Rusiyanın bu işğalının mahiyyətini bütün reallığı ilə açmış olur. Rusiya ordusunun başında türk zabiti Nicatinin olması və bu ordunun Azərbaycanda qalması Türkiyəyə köməyə gedəcək təbliğatının yalan olduğunu bəyan edən M.Ə.Rəsulzadənin sərhədimizi keçən bu ordunun bir daha buradan çıxma bilməyəcəyi xəbərdarlığı da kömək etmir. Müəllif yazır: "Bakıya girən qızıl ordu şəhəri Azərbaycanda və türkiyə bayraqlarıyla bəzənmiş bulmuşdu.

İndi "Bakı proletariyatının üsyan edib sovet rejimi qurduqlarından" bəhs edən yalançı pəhləvanlar "ihtilal komitəsi"nin yerləşdiyi parlament binası üzərində belə bolşevik bayrağı asmağa cəsarət edə bilməmişdi".²³³

M.B.Məmmədzaadə mühacirətdə yazdığı bütün əsərlərində, hətta kiçik məqalə və xəbərlərində belə Azərbaycanda sovet adı ilə davam edən rus işğalçılıq siyasətini kəskin tənqid edirdi. O, Azərbaycanda gedən prosesləri diqqətlə izləyir, hər bir hadisəyə siyasi, ədəbi, mədəni qiymət verməyə çalışırdı. Sovetlərin siyasətinin millətlər üzərində imperializmə əsaslandığını bildirən publisist onları siyasi və iqtisadi cəhətdən əsarət altında saxladığını irəli sürürdü. Sovet istilasına bərabər başlayan siyasi, iqtisadi və əskəri işğal nəticəsində xalqın istismar və ruslaşdırma siyasəti ilə üz-büz qalmasının mahiyyətini açırdı. 1936-cı il Sovet Konstitusiyasının qəbul olunmasını kəskin

²³² M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, s. 34-35

²³³ M.B.Mehmetzade. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, s. 135

şəkildə tənqid edirdi. Bolşevik istilasına qarşı Azərbaycan kəndlilərinin üsyana qalxmasını, müqavimət göstərməsini rus mənbələrinin özünə əsasən təhlil edirdi. Xalqın göstərdiyi şiddətli müqavimət hərəkətini bolşevik qüvvələrinin qan gölündə boğması, repressiyalar aparmasını yüksək səslə dünyaya çatdırırdı. Məktəblərdə, universitetlərdə, elm və sənət dünyasında belə bu cür təmizləmələr, Sibirə sürgünlər və s. faktlarla pislənirdi.

M.B.Məmmədzaadənin rus kommunist işğalına qarşı verdiyi mücadilə, yazdığı yazılar hər zaman Sovet idarəetməsini dərinlən düşündürmüş, onun özünə və yazılarına qarşı əks tədbirlər görsə də, böyük istiqlalçı bir addım da olsun geri çəkilməmişdir.

4.6. Əbdülvahab Yurdsevər

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli simaları içərisində istiqlalçı, ədəbiyyatşünas, publisist Əbdülvahab Yurdsevərin xüsusi yeri var. O, həm bir istiqlal mücahidi, həm də ədəbiyyatşünas, publisist kimi mühacirət irsini zənginləşdirən şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycanşünaslıq və Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatları mühacirətdə xalqın mədəni irsinin təbliği və tədqiqində əvəzsiz rol oynamışdır. Onun mühacirət mətbuatının ən uzunömürlü orqanı "Azərbaycan" dərgisinə baş redaktorluq etməsi, M.B.Məmmədzaadədən sonra (1959) Azərbaycan Milli mərkəzinə rəhbərlik etməsi, eləcə də ədəbi, elmi yaradıcılığı çoxşaxəli fəaliyyətinin yalnız bir hissəsidir. Ə.V.Yurdsevərin bütövlükdə fəaliyyətini istiqlal fədaisi kimi dəyərləndirmək olar.

Əbdülvahab Məmmədzaadə (Yurdsevər) Bakıda anadan olub (1898), "Rus-tatar" məktəbinə daxil olub (1905), orta təhsilini III Aleksandr adına şəhər gimnaziyasında başa vurub, sonra rus litseyinə daxil olub (1911). Həmin illərdə "Məhəmmədiyyə" adlı siyasi dərnəyin də sıralarına daxil olmaqla yanaşı, dövrün mətbuat orqanlarında bir çox siyasi-ictimai hadisələrə həsr edilmiş məqalələrlə çıxış edib. 1917-ci ildən Müsavat partiyasına üzv olan Ə.Yurdsevərin bütün sonrakı həyatı Azərbaycanın istiqlalına həsr olunub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldığı zaman Nazirlər Şurasının dəftərxanasında tərcüməçi işləyib. Azərbaycan XI Qızıl Ordu tərəfindən işğal edilərkən yaradılan Müqavimət Komitəsinin sədrliyinə M.B.Yurdsevər seçilir. Rusiya işğalından sonra M.B.Məmmədzaadə, C.Cabbarlı, M.S.Quluzadə, M.H.Baharlı ilə birgə "Gizli Müsavat" təşkilatında təmsil olunub. Partiya mərkəzi qurulduqdan sonra 1923-cü ilə qədər M.Ə.Rəsulzadənin razılığı ilə gizli təşkilata

M.B.Məmmədşad, ona müavin Ə.V.Yurdsevər, baş katibliyə isə C.Cabbarlı gətirilmişdi.

Gizli fəaliyyət göstərən Ə.V.Yurdsevər 1923-cü ildə həbs edilərək üç illik Şimali Qafqaza sürgünə göndərilir. 1926-cı ildə Bakıya qayıtsa da yenidən həbs olunur və 11 illik Yaroslavl düşərgəsinə göndərilir. Burada bəzi məxfi sənədlər ələ keçirən Ə.V.Yurdsevər Daşkəndə gələrək qız məktəbində müəllim işləyir. Buradan isə İrana keçmək məqsədilə Aşqabada gəlir və sərhədi keçərək bir müddət Tehrandə hərbiyyə məktəbində alman dili müəllimi olur. O, Varşavada fəaliyyət göstərən M.Ə.Rəsulşad ilə əlaqə yaradır və 1936-cı ilin avqustunda Varşavada keçirilən Müsavat Partiyasının III qurultayına dəvət alır. Konfransdan sonrakı fəaliyyətini Polşada davam etdirən Ə.V.Yurdsevər İkinci Dünya müharibəsi başlayarkən (1939) Türkiyəyə köçür və bir müddət burada Baş Nəşriyyat İdarəsində işləyir. O, rus dilində çap olunmuş mətbuatı izləməklə yanaşı, Türk radiosunun fars dilində verilişlərinə də rəhbərlik edir. Ankara Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olaraq təhsilini artırır. M.Ə.Rəsulşadın Ankaraya köçməsi (1947) ilə Azərbaycan Milli Mərkəzi yenidən fəaliyyətə başlayır. 1949-cu ildən Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yaradılması ilə onun da fəaliyyəti canlanır. "Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri" (1950) adlı kitabı Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən çap olunur. Daha sonra onun Məhsəti Gəncəvi, Şah İsmayıl Xətai, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Aşıq Ələsgər, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət Cəfər Cabbarlı, və b. həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaları müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunur. Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən "Azərbaycan Dram Ədəbiyyatı" (1951) kitabı çapdan çıxır. 1952-ci ilin aprelindən başlayaraq, Azərbaycan Kültür Dərnəyi təsis etdiyi "Azərbaycan" jurnalında elmi, publisistik məqalələrlə çıxış edir. Ə.V.Yurdsevərin "Vaqif və Vidadinin yaradıcılığı" (1952) adlı

kitabı çap olunur. O, həm də "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru vəzifəsini də icra edirdi.

1959-cu ildə M.B.Məmmədşadın vəfatından sonra Azərbaycan Milli Mərkəzinə Ə.V.Yurdsevər rəhbərlik edib. 1976-cı il oktyabrın 7-də Ankarada vəfat edib. Dəfn mərasimində ülgüçülərin lideri Alparslan Türkeş də iştirak edib.

Ə.V.Yurdsevərin yaradıcılığının fundamental hissəsini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı təşkil edir; əgər belə demək mümkünsə, milli ədəbiyyatşünaslığın 20-30-cu illərdə vətəndəki araşdırma prosesi, sanki 50-ci illərdə mühacirətdə təkrar olunur. Milli mübarizəni aparmaq yollarından biri də Azərbaycan yazıçı və şairlərinin tanınmasından ibarət olur. Bu yazıların yazılmasında vətəndə aparılan tədqiqatlardan istifadə edilməsi istisna olunmur. Həm də araşdırmalarda gətirilən sitatlar, istinadlar, yaxud tədqiqatların məzmunu bunu deməyə əsas verir. Bu da onu göstərir ki, mühacirət öz qidasını daim vətəndən alırdı.

Ə.V.Yurdsevərin ədəbiyyatşünaslıq tədqiqatları, əsasən 50-ci illərdən başlayaraq sistemli xarakter daşıyır. Əvvəlcə "Azərbaycan" dərgisində ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığında bəhs edən məqalələr, sonra isə monoqrafiyalar dərc etdirir. "XIX əsr Azərbaycandakı modern və realist ədəbi cərəyanlar" ("Azərbaycan", N2), "Mərhum şair Elmas Yıldırım" ("Azərbaycan", 1952, 3), "Abbas Kulu ağa Bakıxanlı" (1953, N2-3, 5-6, 10-11), "Məhsəti Gəncəvi" ("Azərbaycan", 1953, N6), "Məhəmməd Hadi" ("Azərbaycan", N 8-10), "Abbas Səhhət" ("Azərbaycan", 1953, N10), "Qasım Bəy Zakir" ("Azərbaycan", 1953, N11) və s. məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və bugününün ayrı-ayrı şəxsiyyətləri və inkişaf meyillərini tədqiq edirdi. Bu araşdırmalar içərisində ələ ədəbi faktlar yer almışdır ki, onlar Azərbaycanın özündə belə ilk dəfə olaraq elmi dövrüyyəyə daxil olurdu.

"Məhsəti Gəncəvi" məqaləsində tədqiqatçı şairi Azərbaycan xalqının yetişdirdiyini, Sultan Səncər dövründə yaşadığını və onun sarayında "gözəlliyi, təbii şeiri və nüktədanlığı" ilə

böyük şöhrət qazandığını göstərir. Ədəbiyyatşünas məqaləsində Məhsətinin bir neçə rübaisini də verir və bu rübailərdə fikirlərinin Xəyyam rübailərinə bənzədiyinə diqqət çəkərək:

*Bu dünya bir qızıl kuzəyə bənzər,
Suyu gah şirindir, gah da ki, zəhər
Çox da öyünmə ki, uzundur ömrün,
Əcəl köhlənində hazırdır yəhər*

-fəlsəfəsinin Xəyyam fəlsəfəsi ilə səsələdiyini bildirir. Ə.Yurdsevar Məhsətinin musiqişünas və öz dövründə dərin bir iz buraxan şair olduğu, Əmir Əhməd, Mir Osman kimi dövrün tanınmış şairlərinin bir müddət qəzəl və qəsidəni tərk edərək rübaiyə keçmələrini də yazır. Tədqiqatçı belə bir fikrində də haqlı görünür ki, "ilk və ən qüdrətli şairləriizdən olan" Məhsəti böyük bir sima olmasına rəğmən, həyatı və yaradıcılığı layiqincə tədqiq edilməmişdir. Lakin aşağıdakı fikrinin nə qədər doğru, obyektiv olması barədə bunu demək çətindir. O yazır: "Böylece görüyorsunuz ki, 12-ci asırda yaşamış bulunan Azərbaycan kadın şairi Mehseti, güzel halk Azeri türkçesiyle yüzdüğü üçlü şiirlerinde, hayata aşk ve bağlılık hislerini, neşe, zövq ve sevinc telkin etmektedir."²³⁴

Ə.Yurdsevarın "Abbas Kulu han Bakıhanlı" silsilə məqaləsi həcmi və məzmunu ilə diqqəti çəkir. Tədqiqatçı onu XIX əsr Azərbaycan realist ədəbiyyatını "quranların başda gələnlərdən biri" hesab edərək "Gülüstanı İrəm" əsəri üzərində dayanır və bu əsərin Azərbaycan və Dağıstan tarixlərini araşdırmaq üçün əsaslı bir qaynaq olduğu fikrini söyləyir. Əsərin metodu haqqında isə yazır: "Tarih tetkikinde kullandığı metod modern tarihçilerin kullandıkları ilmi metottur. Dağıstan ve Azerbaycan tarihlerini birlikte ve bir-birile ilgili ve bağlı olarak incelemiş olması ayrıca kayda şayandır. Abbas Kulu ağa bu eserini büyük

bir şövq ve hevesle, derin ve semimi bir vatan aşkı ile kaleme almıştır".²³⁵

Ə.Yurdsevar A.Bakıxanovun dərslük yazmasını və bədii əsərlərini də yüksək qiymətləndirir, "Kitabi əsgəriyyə" hekayəsini "Azərbaycanda türkçə nəsr dilinin gelişməsində" önəmli bir yer tutan əsər olaraq qiymətləndirir. Ədəbiyyatşünas "XIX əsr Azərbaycanındakı modern və realist ədəbi cərəyanlar" məqaləsində də bir daha bu problemə toxunur və A.Bakıxanovun bu ədəbiyyatın başında gəldiyi fikrini təkrar edir. Lakin onun ardınca gələn İ.Qutqaşını, M.Ş.Vazeh, B.Şakir, Q.Zakir, M.F.Axundzadənin bu cərəyanı inkişaf etdirdiyi fikrini irəli sürür. İ.Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsərində (Ə.Yurdsevar bu əsəri yanlış olaraq "roman" kimi təqdim edir-B.Ə.) "vatan ve halk uğrunda didinen yeni bir münevver tipinin canlı simasını təsvir etmişdir", - qənaətinə gəlməsindən belə məlum olur ki, əsəri görməmiş, haqqında eşitmişdir. Çünki "Rəşid bəy və Səadət xanım" hekayəsi ilk dəfə Azərbaycan dilində 1935-ci ildə dərc edilmişdir. Olsun ki, müəllif hekayəni oxumadığından onun qəhrəmanı haqqında belə bir hökm vermişdir. Ancaq XIX əsr "modern ve realist Azərbaycan edebiyatının gerçək ve en kuvvetli kurucusu büyük dramaturq Mirza Fethali Ahundzade olmuştur" qənaəti tamamilə yerindədir. Məqalə aşağıdakı fikirlə bitir: "19-uncu yüzyıl realist edebiyatı ile Vaki-fin realizmi arasındaki fark birincisinin kendi devrinin sosyal ve iktisadi hayat şartlarına dair geniş ve canlı tablolar vermiş olmasındadır. Bu cihet 19-uncu asır Azərbaycan edebiyatının en kuvvetli ve mümtaz bir vasfıdır".²³⁶

Məlumdur ki, M.Hadinin yaradıcılığı sovet dövrünün 50-ci illərinə qədər öyrənilmir, haqqında araşdırmalar aparılmırdı. Lakin buna baxmayaraq mühacirətdə onun əsərləri yüksək qiymətləndirilirdi. Ə.Yurdsevarın da "Məhəmməd Hadi" məqaləsi

²³⁵ Ə.Yurdsevar. Məhsəti Gəncəvi. "Azərbaycan", 1953, №6, s. 15

²³⁶ Ə.Yurdsevar. 19-uncu əsr Azərbaycanındakı Modern və Realist Edebi Cərəyanlar. "Azərbaycan", 1953, №2, s. 14

²³⁴ Ə.Yurdsevar. Məhsəti Gəncəvi. "Azərbaycan", 1953, №6, s. 14

ləsində məhz bu məqsəd izlənilmişdir. Tədqiqatçı şairin həyatı haqqında məlumat verdikdən sonra onun yaradıcılığına qiymət verərək belə bir fikrində haqlı görünür ki, şeir üslubunda və fikirlərində Nəmiq Kamal, Tofiq Fikrət və Həmidin təsirləri aydın görünür. M.Hadi vətən sevgisini aşıl原因an şeirlərində N.Kamala, humanizm və sülhsevərliyində T.Fikrətə, fəlsəfi düşüncələri ilə Həmidə yaxınlaşmaqdadır. Ə.Yurdsevər M.Hadini XX əsr romantik ədəbiyyatının ən müqəddir simalarından biri hesab edərək onun yaradıcılığını qadağan edən rejim haqqında yazır: "Hadi 1919 senesinde, yani rus-bolşevik istilasından evvel vəfat etdiği için Sovyet edebiyatçıları, bir müddet kendi ismini Hüseyn Cavit ve Ahmet Cevat gibi Sibirya'da imha ettikleri büyük Azərbaycan şairlerine karşı benimsemeğe ve kullanmağa yeltenmişlerdi. Fakat, sonradan Mehmet Hadinin hakiki şahsiyeti Moskova terefinden keşfedilince, yalnız kendisi değil, onu benimseyen komunist edebiyatçılar bile telin ve takibe uğradılar.

Bu cihet, bir kere daha Sovyet Edebiyat görüşlərinin ne kadar indi, qerezkə və çürük olduğunu Azərbaycan aydınlarına isbat etmiş oldu.

Hakikatdə, Hadi də Hüseyn Cavit və Ahmet Cevat kadar Türkcülüğüne və Yurduna bağlı həyəcanlı və imanlı bir vətən şairi idi və Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bu sifətlə daxil olmuşdur".²³⁷

"Mərhum şair Elmas Yıldırım" məqaləsində şairin qısa tərcümeyi-halı verilir. Burada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığından yeni olan odur ki, onun yeni təşkil edilən proletar yazıçıları cəmiyyətinə deyil, cığırdaşların sırasında yer aldığı və "A dağlar" şeirinin İstanbulda çıxmaqda olan "Həyat" dərgisi səhifələrində işıq üzü gördüyü, bu səbəbdən də Maarif komissarı Mustafa Quliyevin sət tənzidinə məruz qaldığı, buna görə də əvvəlcə Dağıstana, oradan isə Türkcüstana sürgün edildiyi ilə bağlı məlumat

verilir. Müəllif yazır ki, burada iki ildə Dağıstan həyatından yazdığı bir sıra şeirləri M.S.Ordubadı tərəfindən bəyənilərək "Dağlar səslənirəkən" adı altında bir kitab şəklində çap edilmişdir. Lakin bu kitabdan da bir çox şeirlər yeni dövrlə səsləşmədiyindən satışdan qaldırılaraq yasaq edilmiş və Dağıstanda qalması təhlükəli bilinərək Türkcüstana sürülmüşdür. Bu kiçik məqalədən onu da öyrənirik ki: "17 yıldan beri Türkiyede bulunan Elmas Yıldırım Türkcü-Milletçi (Çınaraltı, Gökbörü, Orkun, Özleyiş gibi) dergilere şiirler yazmış ve Türkcü bir şair olarak tanınmıştır".²³⁸ Bu məlumat Almas İldırım yaradıcılığı ilə məşğul olanlara bu istiqamətdə araşdırmalar aparmağa imkan verir. Məqalənin sonunda A.İldırımın "Dağlar" şeiri təqdim edilmişdir.

Ə.Yurdsevər A.İldırım haqqında araşdırmalarını bundan sonra da davam etdirmiş, Azərbaycan Kültür Dərnəyi Yayınlarından onun "Seçilmiş şeirlər"ini çap etdirmişdir. Ankarada "Yeni Cəzaevi Matbaası"nda çap olunan kitaba "Elmas Yıldırımın ədəbi şəxsiyyəti və şiir sənəti" adlı geniş bir ön söz yazmışdır. Ön sözdə Ə.Yurdsevər A.İldırımın doğulub böyüdüüy və 20-ci illərdə baş verən ictimai-siyasi, ədəbi proseslərin mahiyyətini açmaqla şairin nədən Ə.Cavadın və Gültəkinin yolunu davam etdirməsini əsaslandırmağa çalışır. Şairin yaradıcılığın ana xəttinin türklük olduğunu önə çəkən ədəbiyyatşünas yazır: "Elmas Yıldırım Türk milli birliyinə, Türkün tarixi böyüklüyünə, insanlıq toplusuğ içindeki seçkin mevkii, Türk kültürünün özel kıymetine ve büyük ulusunun şanlı ve parlak istikbaline bütün varlığı ile inanmış ve ülküsünü Türkiyede çıkan bir çok dergilerde cesaret ve metanetle müdafa etmiş bir şairdir".²³⁹

Ə.Yurdsevərin Azərbaycan ədəbiyyatının şəxsiyyətləri haqqında yazdığı məqalələr sadə dildə, qısa, lakonik yazılır, daha çox tanıtım xarakteri daşıyırdı. Lakin bu şəxsiyyətlərin həyatı, tərcümeyi-halı ilə bağlı bəzi məlumatlar sovet ədəbi

²³⁷ Ə.Yursevər. Mehmet Hadi. "Azərbaycan", 1952, N 8, s. 11

²³⁸ Ə.Yursevər. Mehmet Hadi. "Azərbaycan", 1952, N 8, s. 12

²³⁹ E.Yıldırım. Seçilmiş şiirleri. Ankar, 1953, s. 11

mühitində aparılan tədqiqatlardan baxış bucağı ilə əsaslı şəkildə fərqlənirdi. "Mirza Fətəli Ahundzadənin həyatı və əsərləri", "Azərbaycan edebiyatında Vədadi və Vəqifin yaradıcılığı", "Sabirin Azərbaycan edebiyatındakı yeri", "Azərbaycan Dram Edebiyatı" və s. minimonoqrafiyalarında Ə.Yurdsevər vətəndə gedən tədqiqatlardan fərqli olaraq əsərlərin dəyərləndirilməsində ideoloji mövqedən çıxış etmirdi. Monoqrafiyaların strukturundan aydın olur ki, ədəbiyyatşünas bu əsərləri ayrı-ayrı konfransda etdiyi məruzələr əsasında hazırlamışdır. Bundan məqsəd isə mühacirləri və Türkiyə ədəbi ictimaiyyətini Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından tanış etməkdən ibarət olmuşdur.

"Azərbaycan ədəbiyyatında Vədadi və Vəqifin yaradıcılığı" monoqrafiyasında hər iki şairin həyatı, mühiti və tərcümeyi-halını verir və dövrü "istiqlal mücadiləsinin yenidən canlanması və inkişafı üçün" imkan və şərtlər kimi dəyərləndirir. Hər iki şairin həyatı ilə bağlı önəmli tarixlərin düzgün verilməsi və dəyərləndirilməsi Ə.Yurdsevərin bu monoqrafiyalarının çox ciddi elmi tədqiqatın nəticəsi olaraq dəyərləndirməyə əsas verir. Demək lazımdır ki, dövrün icmalını və bu cür ideolojiden kənar dəyərləndirmələri sovet milli ədəbiyyatşünaslığında etmək çox çətin idi. Monoqrafiyadan aydın olur ki, müəllif F.Köçərlinin, A.Berjenin, Hüseyn Əfəndi Qayıbovun və b. məlumatlarından da yararlanmışdır. Ədəbiyyatşünasın Vədadi və Vəqifin yaradıcılıqları və görüşləri ilə bağlı dəyərləndirmələrini də peşəkar hesab etmək olar. Vəqifin yaradıcılığının başlıca amili kimi yurd sevgisini götürür və onun təsvir etdiyi gözəl obrazlarının ondan əvvəl yazılan gözəl portretlərindən "canlı və cazib" olması ilə fərqləndirir. Ə.Yurdsevər hətta Vəqifin bu üslubunda bir istiqlal ruhu da axtarır: "Vəqif yurdunun xüsusiyyətlərini, xalqının gələcək və gələcəklərini və yaşayış tərzini idealizə etməkdə və bunları təşviq və təqviyəyə çalışmışdır. Bundan gayəsi, kendi xalqında egemenlik və istiklal aşkını, nəfsinə güvən hissini küvvətləndirməkti. Zira o devirdə Karabağ Hanlığı yabançı hakimiyyətinə

karşı bir ölüm-kalım mücadiləsinə girişmiş bulunuyordu. Bu mücadilədə muvəffəq olabilmək üçün, xalqın kendi müstəqil milli varlığına, kendi lisanına, edebiyatına, tarixinə, adət və anənelərinə güvənməsi və yabançı təsir və nüfuzuna qarşı bütün bunlara dört el ilə sarılması icab edirdi".²⁴⁰

Ə.Yurdsevərin "Mirza Fətəli Ahundzadənin həyatı və əsərləri" monoqrafiyası Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 18 mart 1950-ci ildə Ankara Dil və Tarix-Coğrafiya fakültəsində verilən konfrans mətni üzərində hazırlanmışdır. Monoqrafiya "Mirza Fətəlinin yaşadığı devir", "Mirza Fətəlinin hal tərcüməsi", "Filosof Mirza Şəfinin Mirza Fətəli üzərindəki təsiri", "Mirza Fətəlinin əsərləri", "Alfəbe meselesi" bölümlərinə bölünür. Müəllifin özü də qeyd edir ki, M.F.Axundzadə ilə bağlı əlindəki qaynaqlar məhduddur. Ancaq buna baxmayaraq əsərdə M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı, əsərlərinin mahiyyəti düzgün açılmış, dəyərləndirmələrində peşəkarlığa və obyektivliyə yol verilmişdir. Əvvəlki məqalələrindən də göründüyü kimi, Ə.Yurdsevər M.F.Axundzadənin yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, ilk komediya müəllifi olmasını, bu əsərlərin dilinin sadəliyini, onlarda qadınların haqq və hüriyyətlərinin müdafiə edilməsi, həyatı olduğu kimi təsvir etməsi, şərq və qərb mədəniyyətini mükəmməl şəkildə sintez etməsini yeni baxış bucağından təhlil edir və belə bir sonuca gəlir: "...bu böyük insanın hər şeydən öncə modern Azərbaycan edebiyatının kurucusu, dramaturq, şair, müfəkkir və reformator olduğunu qeyd etməliyiz. O, realist bir ediptir. Azərbaycanda sahne edebiyatının temelini atmaqla Mirza Fətəli, bu sahədə yepyeni bir devrə açmış bulunuyordu... Həyatının bir tek amacı,

²⁴⁰ A.Yurtsever. Azərbaycan Edebiyatında Vədadi və Vəqifin yaradıcılığı. Ankara, 1952, s. 27-28

yurduunun ve bütün Şark İslam dünyasının refah ve seadeti idi. O, bu amaca doğru emin və azimli adımlarla yürüyürdü".²⁴¹

Yenə də Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 26 aprel 1951-ci ildə Ankara Xalq Evinə etdiyi məruzə əsasında hazırladığı "Sabirin Azərbaycan edebiyatındakı yeri" monoqrafiyası məzmunu və strukturu etibarlə janrın imkanlarını özündə ehtiva edir. Monoqrafiyanın "Sabirin siyasi görüşləri", "Sabirin sosial görüşləri", "Sabirin sənət haqqındakı görüşləri", "Sabir yaradıcılığının bəzi özəllikləri" bölümlərində şeirləri təhlil edilir, şairin yaradıcılıq mahiyyəti ilə bağlı müəyyən qənaətlərə gəlinir. Azərbaycanda Sabir fəhlə-kəndli şairi olaraq qələmə verildikən, Ə.Yurdsevər şairin şeirlərində qoyulan problemlərin bugünkü Azərbaycan kəndlisi, fəhləsinin güzəranı ilə üst-üstə düşdüyünü, kəndlilərin durumunun feodalizm dövründəki kimi ağır olduğunu, onun əlindən son torpaq parçasının da alınaraq kolxoza dövr edildiyini kəskin tənqid edir. Ümumiyyətlə, Ə.Yurdsevərin Sabir yaradıcılığına baxışı ilə, sovet ədəbiyyatşünaslığının baxı arasında müəyyən fərqlər vardır. Ə.Yurdsevərin Sabir yaradıcılığının özəllikləri ilə bağlı araşdırmaları yeni baxış bucağı və obyektiv dəyərləndirilməsi ilə seçilir: "Sabir türkçüdür. Sabir hakiki bir Müslümandır. sabir halkçıdır. sabir hüriyyət aşığıdır. sabir Batı kültürünün hayranıdır. Sabir Rusçuluğa ve Rus tahakkümüne düşmandır. İşte, Sabirin gerçek vasıfları bunlardan ibarettir. Sovyet-Bolşevik yazarlarının Sabiri tahrif ederek başka şekilde göstermeleri büyük şairimizin yüksek ve eziz hatırasına ihanet ve hakarettir. başka bir şey değildir".²⁴² Görkəmli türk tədqiqatçısı Yakınar da belə hesab edir ki, "Sabir sovyet döneminde çarpıtılmış, bir bolşevik şair olarak taktim edilmiştir".²⁴³

²⁴¹ A.Yurtsever. Mirza Fethali Ahuntzadenin hayatı ve eserleri. Ankara, 1950, s. 28-29

²⁴² A.Yurtsever. Sabirin Azərbaycan edebiyatındakı yeri. Ankara, 1952, s.58

²⁴³ Y.Akpınar. "Hophopname"nin Yeni Nəşri. "Yeni türk Edebiyatı", 2012, N 6, s. 225

Demək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Sabiri yalnız 70-80-ci illərdən bu mövqedən dəyərləndirməyə imkan tapmışdır ki, bu baxış bucağına Y.Qarayevin araşdırmalarında rast gəlmək olur.

Beləliklə, Ə.Yurdsevərin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolları, xüsusiyyətləri və bir çox şəxsiyyətlərinin əsərlərinin təhlilləri verilir ki, bu da ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin konturlarını özündə ehtiva etmiş olur. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ə.Yurdsevər milli istiqlal mübarizəsinin izlərini həm də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində izləməklə, onu yeni istiqlal mücadiləsi ilə bağlamağa çalışırdı.

4.7. Almas İldırım

Azərbaycan azadlıq mübarizəsini poeziya mövzusunda çevirən istiqlalçı şairlərimizdən biri Almas İldırımın (1907-1952) yaradıcılığında əsl vətəndaşlıq hissləri, milli qürur və qürbət motivləri başlıca yer tutur. Bolşevik rejiminin təqiblərindən cana doyan şair uzun illər Vətəndən kənarda yaşayaraq yazıb yaratmaq məcburiyyəti qarşısında qalmış, əzablı, keşməkeşli bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Milli hökumətin süqutundan sonra Azərbaycan mühacirət poeziyasının yaranması və inkişafında müəyyən rol oynayan şairlərdən biri kimi A.İldırımın şeirləri uzun müddət vətəninə nəşr olunmamış, dərsliklərə salınmamışdır.

A.İldırım Vətən həsrətini, milli mücadilə və müstəqillik hisslərini öz həyatında, işində və əsərlərində yaşadan poeziyamızın görkəmli nümayəndəsidir.

İldırım Əbdülməhəmməd oğlu Almaszadə 1907-ci ildə Bakı şəhərində anadan olub. Bakının ən qədim kəndlərindən biri Qalada yaşayan atası Əbdülməhəmməd xırda ticarətlə məşğul olduğundan Bakı şəhərinə köçmüşdü. İlk təhsilini də burada alan A.İldırım fars dili təmayüllü "İttihad" məktəbini bitirir (1925). Bakı Dövlət Universitetinin Şorq fakültəsinə daxil olur (1927). Lakin cəmi bir neçə ay keçməmiş onun ictimai vəziyyəti (tacir oğlu olması) aşkarlanaraq universitetdən qovulur. Şeir yazmağa "İttihad"da oxuyarkən başlayır, ara-sıra mətbuatda şeirləri dərc olunur. Onun gəncliyi bolşevik hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf etsə də, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qısa zamanda xalqa "dadızdırdığı" müstəqillik duyğusu və "istiqlal tərzi" (M.Ə.Rəsulzadə) onu heç zaman tərk etməyir. Bu illərdə ölkədə yalançı beynəlmiləçilik və bolşevikləşmə hökm sürsə də, A.İldırım əsasən, milli ruhda şeirlər yazırdı. "İttihad"ı bitirdikdən sonra A.Şaiq adına nümunə məktəbində oxumasının

da onun dünyagörüşünə az təsiri olmur. Çünki bu məktəbdə dövrün görkəmli ziyalılarından Seyid Hüseyn, Hüseyn Cavid, Qafur Əfəndiyev (Qantəmir), Abdulla Şaiq və b. dərs deyirdi. A.İldırım həm də milli ruhlu "Ədəbiyyat cəmiyyəti"nin üzvü olur.

"Ədəbiyyat cəmiyyəti"nin ləğv olunaraq proletar sənətkarlarının "Qızıl qələmlər" İttifaqına (1926), sonra isə Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinə (1926) çevrilməsi bu dövrdə yazıb-yaradan sənətkarları da bu cəmiyyətin üzvlüyünə daxil olmaq məcburiyyəti qarşısında qoyurdu. Bu cəmiyyət daxilində bir müddət bir-birinə müxalifətdə olan iki cəbhə-proletarlar və cığırdaşlar fəaliyyət göstərdi. Eyni dövrdə ədəbi fəaliyyətə başlamış proletar şairi S.Rüstəm o dövrü belə xatırlayırdı: *"Zaman qarışıq idi. Bəziləri gizli fəaliyyət göstərən Müsavat partiyasının təsiri altına düşdü. Bəziləri isə haqsız tənqidlərə davam gətirmədi. Bunun nəticəsində bir neçə şair ölkəmizi tərk etdi. Onların heç biri o dövrün termini ilə desək, nə burjuva yazıçısı idi, nə də bəy, xan balalar. Aralarında A.İldırım kimi istedadlı şairlər də vardı"*²⁴⁴

A.İldırım Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinə daxil olmasına rəğmən, yenə də "Cığırdaş" sənətkar hesab olunur, şeirləri zərrəbinlə oxunur, şəxsiyyəti və fəaliyyəti izlənilirdi. Türkiyədə şeirlərinin çıxmasından sonra şairə hücumlar artır. Tezliklə A.İldırım Dağıstana sürgün edilir. Lakin burada da yaradıcılıqla məşğul olan şair "Dağıstan fəqərəsi" və "Zəhmət" qəzetlərində şeirlər dərc etdirir. Dağıstanda yaşadığı iki illik sürgün həyatında şair heç zaman Vətəninə unutmadı. "İstiqlal" barədə düşündü, cəmiyyətdə görmədiyi "dostluğu" dağlardan istədi:

*Doğma yurdu tərk edib atıldım diyar-diyar,
Görmədim gənc ömrümdə yaşanacaq bir bahar.
Döndü həp düşman oldu, dost deyilən hər nə var,
Sən gəl öz dostluğunda möhkəm dayan, a dağlar.
Of... Bakı, bu ayrılıq mənə ölümə bərabər,*

²⁴⁴ S.Rüstəm. Zamanın əsas meyarı. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1988, 12 yanvar

*İçimdə yaşatdığım qərib bülbülün ölər.
Sən bu qızıl uyğuya bunca yatdığın yetər,
Artıq oyan, a dağlar, artıq oyan, a dağlar!*

*Bir gün gəlir qoşaraq yurdumun harayına
Min atəş edəcəyəm düşmanın sarayına.
Nə düşər yurdu getmiş bir igidin payına:
Ya şərəfli istiqlal, ya qızıl qan, a dağlar!*

Dağıstanda olduğu zaman Bakıda dərc etdirdiyi "Dağlar səslənirkən" kitabı zərərli hesab edilərək "əksinqilabi" fikirlər daşıdığı üçün qadağan olunur və müsadirə edilir. Məhz bu hadisədən sonra onu Türkmənistanı sürgün edirlər. Vətəndə olmasa da, ədəbi mühitdə o unudulmur, daim müzakirə mövzusu olur, adı gənclər sırasında çəkilir. A.İldırım həm də Ə.Cavada təzyiq obyektı olur. Siyasi idarə Bakıdan uzaqda da ona nəzarət edir, göz qoyur, yaradıcılığını izləyirdi.

Türkmənstanda türk uşaqlarının oxuduğu məktəbin müdiri işləyən A.İldırım GPU (keçmiş daxili işlər komissarlığı) gözdən qoymurdu. Bu məqsədlə göndərilən Əkbər Ruhi A.İldırımın fəaliyyətini və şəirlərini tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlirdi: *"Almas İldırım ideologiyamız üçün zərərli bir insandır. Bizə insanlıq şərtlə aramızda qalmaq diləyində isə, bu arzusunu mətbuat vasitəsilə bildirməlidir"*.²⁴⁵

Bu şəraitdə yaşaya bilməyən A.İldırım Sovetlər İttifaqından çıxmaq qərarına gəlir (1933). Ailəsi ilə birlikdə İrana (həyat yoldaşı Zivər xanım, üç aylıq oğlu Azər) keçir. Lakin burada onu həbs, işgəncə gözləyirdi. O, 25 gün həbsdə qaldıqdan, işgəncə verildikdən sonra buraxılır. Bir müddət Tehrandə, Təbrizdə yoxsulluqla yaşayır. Nəhayət, şəhlik rejimindən bezərək İranı tərk edir və Türkiyədə yaşamaq qərarını verir (1934). Burada keçən on yeddi illik həyatında Türkiyədə çıxan müxtəlif məcmuələrdə şeirlərini dərc etdirir. İndiyədək A.İldırımın Azərbaycan mühaci-

rətinin görkəmli simaları ilə əlaqəsi olub-olmadığına dair əlimizdə məlumat olmamışdır. O, Elazgirdən kənara getmişdirmi, İstanbulda olmuşdurmuydu, yaxud mühacirətlə əlaqə yarada bilmişdirmi? Bu suallara Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı indiyədək doğru-dürüst cavab verə bilməmişdir. Halbuki bu məsələ A.İldırımın tərcümeyi-halı və yaradıcılığı üçün çox önəmlidir. Aydın ki, A.İldırım Türkiyəyə mühacirət edərkən artıq Azərbaycandan mühacirətinin böyük bir qismi Stalinin təkidi ilə İstanbuldan, ümumiyyətlə türkiyədə çıxarılmış, yalnız cüzi bir hissəsi qalmışdı. Ona görə də onun Azərbaycan mühacirəti ilə əlaqəsi sual altında idi. lakin bu yaxınlarda şairin Mirzə Bala Məmməd-zadəyə göndərdiyi 11 məktubu üzə çıxmışdır. Bu barədə jurnalist Dilqəm Əhməd məlumat vermiş və məktublardan birini "Birlik" dərgisində dərc etdirmişdir. Şairin M.B.Məmməd-zadəyə 11 məktubun yazılması o deməkdir ki, onlar bir müddət əlaqə saxlamışlar. A.İldırım 22 avqust 1940-cı il tarixli məktubunda yazırdı: *"Dərgili məktubunuzu aldım. Çoxdan beri ne memleket-ten, ne akrabadan məktub almadığım içindir bilməm ki, o kadar heyecanlandım ki, ihtiyarsız olaraq gözlerim yeşerdi... Gurbet illere uzaktan gelmiş bir səlam böyük bir tesellidir. Düşdüyüm bu vahşi və dert anlamaz sağır dağlar içinde bu teselli de olmasaydı, çoktan toprak olup gitmiştik. Size vatandan nasıl ayrıldığımız ve gurbet illerde keçirdiğimiz günler hakkında ayrıca yazacağam."*

Şimdi resmi mübaşidən ötrü kaza merkezine geldiyimden ve başka bir nahiyyeye təhvil edəcəgimden işlərim çox olduğu için ancak yanımda bulunan bir fotoqrafı göndərirəm. Son zamanlar şiir adına bir şeylər karalam. feqet beyaz kağıda keçirmedim. Nahiyyemiz kasabanın ötesinde kaldığı için göndəremədim. Gideceyimiz nahiye çok güzel ve kasaba hayatı keçiren bir nahiyyedir. Məktəb də vardır. Azeri okuturmak mümkün olacaqdır. Keçən sene İstanbula gəldiyim zaman vəziyyətim bir az iyi deyildi. Binaen aleyh orada bulunan bizim Ali Ustaya yardımda bulunmadığımdan müteəssir oldum. 150 lira kadar borcları oraya kadar gəlmişim. Bir seneden beri

²⁴⁵ "Zəhmət" qəzeti, 10 avqust 1932-ci il.

kazanarak borclu olduğum parayı ödeyerek şükür borcdan kurtuldum. Bundan sonra belki bir kaç seneye para sahibi ola biliriz. Zaten bu memlekete para toplamak için gelmedik ki, ancak gün keçiriyoruz... Azeri, Arası okutabilimim benim için böyük saadettir. Baykara beyle çoktan beri görüşmedim. İşleri qayət yerindedir. Orada başka vətəndaşlar da vardır. Birkaçı hayırsızdır. Zenginləştikce yehudiləşirlər və azerbaycanlı olduklarını unuturlar. Mutalaa için burada çok sıkıntı çekiyorum. Elime haftada gündelik bir qazeta keçiyorsa o gün için mesudum. Radyomuz vardır. Bol-bol Azərbaycanı dinliyoruz. Burada yazılacak bir şey yoktur. Acele yazdım. Gelecek mektubumu mufassal yazacağam.

Eşim Ziver, oğlum Azer ve Aras ellerinden öperler. Orada bulunan bütün vətəndaşlara selam ve saygılar. Ellerinizden öperim...

Palu-Karabegan nahiyesi müdürü Almas Yıldırım".²⁴⁶

Göründüyü kimi, məktubdan aydın olur ki, A.İldırım mühacirətin bir çox nümayəndələri ilə əlaqə saxlaya, onlar haqqında hal-əhval tuta bilir. Görünür ki, bu A.İldırımın İstanbulla birinci gəlişi olmamışdır. Çünki keçən dəfə gəldiyində görüşə bilmədiklərini yazır. Əli Ustaya kömək edə bilmədiyindən mütəəssir olduğunu bildirir. Məlumdur ki, 20-ci illərdə Gültəkinin şeirləri ilə yanaşı, Əli Ustanın da şeirləri mühacirət mətbuatında dərc edilir, siyasi mühacirətə dəstək olurdu. Baykaranı soruşması da göstərir ki, onun da fəaliyyətindən xəbəri olmuşdur. Bu da çox önəmlidir, ona görə ki, onun yaradıcılığının məzmununda bu faktorların böyük təsiri olmamış deyil.

A.İldırım Türkiyədə vəfat etmişdir (1952), qəbri Elazığ şəhərindədir.

A.İldırım bədii yaradıcılığa hələ "İttihad" məktəbində oxuyarkən başlayır. Universitet illərində isə şeirləri müxtəlif mət-

buat orqanlarında, eləcə də "Maarif işçisi", "Şərq qadını", "Maarif və mədəniyyət" və s. qəzet və jurnallarda nəşr edilir. Elə ilk şeirlərində ("A dağlar", "Şərq", "Hindli qız", "Yarın", "Nəriman", "Qərbə", "Nə olardı", "Mənli", "Lənət şairliyimə", "Mən kiməm" və s.) gənc olmasına baxmayaraq mövzu, ideya cəhətdən həsrət, istiqlal duyğularının poetikləşdirməyi üstün tutur. Lakin ara-sıra proletar poeziyasına uyğun gələn şeirlər də yazırdı. S.Rüstəmlə birgə yazdığı "Dün-bugün" (1926) kimi proletar duyğulu ilk müştərək şeirlər kitabı belələrləndir.

Ədəbiyyatın və sənətin kütləvi şəkildə proletarlaşmaya doğru getdiyi bir zamanda A.İldırımın şeirlərində xalqın rus əsarətindən qurtulması ideyası bəzən açıq, bəzən də yurd sevgisi, həsrət, təbiətə saf məhəbbət şəklinə geniş yer tuturdu.

Lənət şeirimə, həm sözlərimə,
Ey vətən, gəl də görün gözlərimə...
Gəl görün, doğsun həyatımda səfəq,
Mən vətənsizmi doğuldum? Bu nə haqq?

Bir yanda yeni yaranmış Şura (Sovet) hökumətinin xalqları azadlığa çıxarması haqqında qızgın eyforik təbliğat məşını işləyirdisə, digər tərəfdən gənc bir şair "vətənsizliyi"ni dərk edərək "bu nə haqq?" deyə bağırır, şeirini və sözlərini lənətləyir. "Nəçin şair doğuldum?" şeirində əli heç yerə çatmayan şair həyatda izlənilməyinin, Vətəndə vətənsizliyinin səbəbini ayyaşır:

Mən artıq nə yazım yurduma dair,
Düşmən zəhər saçır, dostlar gizlənir.
Bilməm ki, yurdunu sevən bir şair
Nə üçün bir cani kimi izlənir.

Gizli yol kəsmədim, qaçaq olmadım,
Sakit bir həyatı pozmadım mən ki.
Yurd üçün qanlı bir çiçək olmadım,

²⁴⁶ "Birlik", 2016, N1-2, s. 26-27

*Heç bir qətlə fərman yazmadım mən ki...
Bəs nəçin qəribəm bu doğma eldə,
Məhbəsmi dörd yanı, mən ki, boğuldum...
Məlum bir zamanda, məhkum bir ildə
Allahım, mən nəçin şair doğuldum?*

A.İldırım yalnız Allaha şikayətlənməklə kifayətlənmir, həm də Vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə hazırlaşır, azad Vətənə qovuşmaq üçün xalqı oyanmağa da çağırır:

*Bir gün gələr qoşaraq yurdumun harayına,
Mən atəş edəcəyəm düşmənin sarayına.
Nə düşər yurdu batmış bir igidin payına?
Ya şərəfli istiqlal, ya qızıl qan, a dağlar...*

Lakin bu istiqlal və mübarizə duyğularını poeziyada ifadə etmək şairə bəla başa gəlir. O, Dağıstana sürgün edilir. Doğrudur, bu sürgün şairin poetik inkişafında proletarlaşmanı şərtləndirmir, əksinə, Dağıstan həyatı, dağlıların keçmiş, mübarizə əzmi onu daha da heyrləndirir. Burada yazdığı "Dağlar", "Dağlardan xatirələr", "Ləzgi ellərində", "Qafqaz" və s. şeirlərini, "Dağıstan qızı", "Adət bataqlığı", "Kiçginə" və s. poemalarını yazır və Dağıstanda ("Dağıstan fəqərəsi") və Bakıda ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda dərc etdirir.

Onun poemalarında dağlıların qəhrəmanlıq həyatında, səf məhəbbətindən, dağlı qızların ləyaqət və şərəfindən heyranlıqla təsvir olunur. "Səlimxan" poemasında (əsər yalnız "Sürgün" fəsilindən ibarətdir) tarixən dağlıların çar istibdadına qarşı apardıqları istiqlaliyyət mübarizəsini, əsarətdə yaşamaq istəməmələrini mərd və mübariz, cəsarətli olmalarını təsvir edir. Şair istər poemalarında, istərsə də "Boğulmayan bir səs" (1930), "Mənim türkün" (1930), "Yurd həsrəti" (1931), "Bir səs gəlir uzaqdan" (1931), "Yaralı olmasaydı". "Qafqaz dağlarına" şeirlərində füsunkar yurd olan Qafqazı "əbədi vətən", dağları "beşik", qarları

"geydiyi kafəni" hesab edir, "ən sonra mütləq ki, mənimdir, o mənimdir", - deyərək yazır:

*Qafqaz... O yaşıl yurd, o müəbbəd vətənimdir...
Qafqaz... Onu mən görmədən olsam, ona dair.
Qəbrimdə yazılısın iki misra bu kitabə.
"Aşıqdi gözəl yurduna qürbətdə də şair,
Xəyyam necə aşıqdisə, gül rənk ki şərabə...*

Başqa bir şeirində isə şair sovet ideologiyasının antihumanist hərəkətlərindən (repressiya, terror, sürgün və s.) Şamili "qəhrəman" adlandırmaqdan çəkinmir. Əslində A.İldırımın bu açıq və gizli şəkildə ifadə etdiyi poetik istiqlal duyğuları onun sonrakı taleyində həlledici rol oynayır. Bakıda çıxan "Dağlar səslənirən" ("Azərənər", 1930) kitabının şirinliyini dadmaq şairə qismət olmur. "Çekist ruhlu münəqqidlər" (M.Ə.Rəsulzadə) milli ruhlu şairi ədəbi tənqid əvəzinə siyasi ittiham etmələri üçün əllərinə fürsət düşür. Kommunistlik fəaliyyətinə görə Türkiyədən qaçaraq Azərbaycana pənah gətirən, "Əsəd Əyyubi", "Ə.Əyyubi", "Əkrəm Cənab" imzaları ilə dərc edilən məqalələrin birində "Almas kimilərin qafaları sovet çəkici ilə əzilməlidir"²⁴⁷, deyilirdi. Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin sədri, kommunist Mustafa Quliyev isə yazırdı: "Yazarlar arasında müsavətçilərə aşıq və Türkiyə çavuşlarının həqiqi şagirdi bulunan Almas İldırımlar yer almış olduğu meydana çıxmaqdadırlar. Bunlar Əhməd Cavad və Hüseyn Cavidlərin yolçusudurlar.

Milli ədəbiyyat yaratmaq məqsədilə qəmli mərsiyələr yazan bu kimi gənc şairlərdən ədəbiyyatımızı təmizləməliyik..."

Gənc tənqidçi Hüseyn Zəngili isə dərc etdirdiyi resenziyasında şairin yaradıcılığına ədəbi tənqidi deyil, sırf ideoloji və sosioloji mövqedən yanaşır. Şairin şeirləri sənətkarlıq baxımından

²⁴⁷ Ruhi Ə. Düşməni məfkurələrə bolşevik atəşi. "Zəhmət" qəzeti, 1932, 25 avqust

təhlil edilmək əvəzinə onu "gənc cığırdaş" adlandırır, lakin "bugünkü həyatımızın ədəbi ehtiyaclarını ödəməyi" də qeyd etməyi yaddan çıxarmırdı: *"Bu gənc cığırdaşlardan Almas İldırım bir müddət proletar məfkurəsini tərənnüm edən əsərlər yaratmaqda susqunluq göstərdisə də, bu susqunluq çox getmədi. Almas yoldaş öz qələmini proletar ədəbiyyatına doğru çevirdi. Yeri gəlmişkən, deməliyik ki, Almas yoldaş sənətcə bir çox gənclərimizdən qüvvətli olsa da belə, məfkurə cəbhəsində çoxlarından geridədir"*.²⁴⁸

Bununla belə, tənqidçi onun "artıq" millətçilik, bədbinlik kimi əskidən bizə miras qalmış tör-töküntülərə zərbə vurmağa səy etdiyini" xüsusi vurğulayaraq ondan "ümidlər gözləyir", "gələcəkdə şüurlu bir proletar yazıçısı olacağına şübhə" etmir. Lakin tənqidçi yanılırdı. A.İldırım bütün varlığı ilə istiqlalçı şair olduğundan heç zaman proletar cəbhəsinə (bir neçə şeir istisna olmaqla) keçmədi. Ədəbiyyat Cəmiyyətindən atılan şair QPU (NKVD) tərəfindən islah olunması üçün Dağıstana sürgün edilir.

Sürgündə qaldığı iki ilə yaxın bir müddətdə A.İldırım Dağıstanın əsrarəngiz təbiətindən, milli varlığından ilham alır, milli, vətənpərvər, istiqlal şeirlərini yazmaqda davam edir. Şairin Dağıstandan Türkmənistanə sürgün edilməsi də məhz bu amillərlə bağlıdır.

A.İldırımın Sovet rejimindən qurtularaq əvvəl İrana, sonra isə Türkiyəyə getməsi ilə poeziyasında yeni bir səhifə açılır. "Bakı" (1935), "Qürbətə" (1936), "Batan günəş" (1935), "Azərin duası" (1934), "Gölcüklə həsbi-hal" (1934), "Lənət şairliyi-mə" (1935), "Bir gündə ölən" (1936), "Qürbət məktubları", "İran qızı" (1933) şeirlərində Vətən, yurd həsrəti, qürbət motivləri ifadə olunmaqla yanaşı, "torpağı atəşlə yoğrulmuş bir diyarın övladı" olmasını unutmayaaraq əgər qürbətə ölərsə, onu "dostların nəin ki torpaqlara gömməməsini", "vücudunu kül edib yelə verməməsi ni", "bəlkə rüzgarın alıb bizim dağlara aparmasını" yazır:

*Söylə, nədən səs verməyir Xəzərim,
Mən ki, onun hər dərdini yazarım,
Sürgün olub uğrunda həp gəzərim,
Qismətim bu uzun yollar, a dağlar...*

A.İldırım mühacirətdə keçirmiş olduğu acı, məşəqqətli günlər, Vətən həsrətli səmimi hisslər, Vətənin yaralarını, dərdlərini əks etdirən şeirlər onun ilk dəfə Vətəndən kənarda çıxan "Boğulmayan bir səs" (İstanbul 1936) kitabında toplanmışdır.

Buradakı şeirlər sanki imperiya əsarətinə bir etiraz kimi səslənir, şair bir vətəndaş kimi xalqının azadlıq duyğularını anladır, Vətəni xilas edəcək bir qüvvə arayır. Şair Azərbaycanın əsarətdə qalmasını heç cür qəbul edə bilmir, Qafqazın "azad", "hürr" yaşamaq haqqı olduğunu bildirir, "rus zənciri"ni qırıb dağıtmağa çalışır, - "Mənim protestom" şeirində olduğu kimi:

*Verin mənim yurdu, olsun cənnət bucağı,
Bir dövlət qurayım ki, sülhün doğma ocağı.
Başında dalğalansa üç boyalı bayrağım,
O zaman zənn edərdəm bütün cahan mənimdir.
Buraxın qoca Şərqi, bir az da yaşasın hürr,
Yetər ki, əsrlərin altında oldu əsir.
Dünya istiqlal deyir, bu onun da haqqıdır.
Bu uğurda yenilməz qüvvət, iman mənimdir.
Buraxın, parçalansın zülmün haqsız yapısı,
Silinsin yer üzündən kommunizmin kabusu.
Millətlərə açılınsın öz yurdunun qapısı,
İnsanlara hürrüyyət! Bu dilək, şən mənimdir!*

Təsədüfi deyil ki, kitaba müqəddiməsində Alptəkin "xalqın taleyi"ni, "məmləkətin halı"nı poetik səlnaməyə çevirən şairin mücadiləçilik xüsusiyyətini, yaradıcılığında vətəndaşlıq keyfiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: *"Uzun və şərafətli bir keçmişə malik milliyyətçi azəri ədəbiyyatının bugünkü səciyyəvi*

²⁴⁸ "Kommunist", 1931, 2 mart

alaməti onun mücadiləçi ədəbiyyat olmasıdır. Onun mücadiləsi bizi zorla əsarətinə alan qızıl kabusa qarşıdır. Həyatımızın aynasından başqa bir şey olmayan ədəbiyyatımız öz üzərinə bir tərəfdən istiqlal savaşının ədəbi ifadəsini vermək, digər tərəfdən də bu savaş alovlandırmaq kimi vacib bir vəzifə almışdır"²⁴⁹.

Doğulduğu, "uğrunda baş qoyduğu" yurdu gözəlliklərini vəsf etmək, onu düşmən tapdağından, əsarətdən qurtarmaq, köləliyə etiraz, insan haqlarının təsviri A.İldırımın vəfatından sonra çap olunmuş "Seçilmiş şeirləri" (Ankara, 1953) kitabında toplanmış poetik nümunələrin əsas leytmotivini təşkil edir. "Vətəndə", "Sür-gün"də və "Qürbətə" bölümlərində təqdim olunan şeirlər, əslində şairin həyatının, tərcümeyi-halının xronoloji mərhələləridir. Bununla belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz keyfiyyətlər bu mərhələləri birləşdirən əsas xüsusiyyət olur. Şair bütün yaradıcılığı boyu öz qələmini Azərbaycanın işğal olunmasına qarşı çevirmişdir.

*Hanı mənə gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran.
Beşiyimdə "layla balam" çağırın...
Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam oy...
Neçə ildir həsrətimlə yanam oy...*

*...Könlümə tək Kəbə etdim səni mən,
Sənsiz neynim qürbət eldə günü mən.
Sənsiz neylim Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy,
Oyanmazmı kor olası bəxtim oy...*

"Mənmi", "Bilməm ki", "Yurd həsrəti", "Qaf dağına türktülər", "Quzğun üçün", "Bir gün", "Neyləyim", "A dost", "Ölməmi, yaşamaqımı", "Qürbət məktubları" və s. şeirlərində on yeddi il qürbətdə yaşayan, yazıb-yaradan A.İldırım ən səmimi, saf, tə-

bii hisslərini qələmə almış, qürbət lirikası və mühacirət poeziyasının ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır.

A.İldırım Azərbaycan poeziyasına həm də qürbətçilik motivlərini gətirmişdir. "Qürbət məktubları" bu qəbildən olan ən yaxşı şeirlərdəndir:

*Qürbət dedikləri izsiz bir ada,
Dörd tərəfi ucsuz-bucaqsız dəniz.
Sahillərində yalnız
Qayalara çarpan suların səsi.
Bir də qərib martların şərqisi
Burda nə ana səsi,
Nə də sənənin səsin var.
Eşq nə, sevgi nə -
Bilməz bu dağlar.
Bu qəribin üzünə
Baxıb gülməz bu dağlar.*

A.İldırımın dağlara həsr olunmuş şeirləri çoxdur, Bu şeirlərdə o, vətənin təbiətini, gözəlliklərini vəsf edir. "Dağlar" hər yerdə şairin Vətən qururu, Vətən obrazı kimi mənalanır.

²⁴⁹ A.İldırım. Boğulmayan bir səs. İstanbul, 1936, s. 4

4.8. Gültəkin

Azərbaycan ədəbi mühitində "Əmin Abid" və "Gültəkin" adları sovet dövründə heç zaman yanaşı çəkilməmişdir. Əmin Abid bir nəzəriyyəçi, ədəbiyyat tarixçisi, qorqudsünas və axundovşünas kimi 1920-30-cu illərdə fundamental tədqiqatları ilə tanınmış, 1938-ci illərdə sovet repressiya maşınının qurbanı olmuşdur. Gültəkin isə 20-ci illərdə Azərbaycan mühacirət poeziyasının əsasını qoyanlardan biri, hətta birincisi olmuş, şeirləri mühacirət mətbuatında və "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində dərc edilmişdir. Ölümündən sonra onun şeirləri İstanbulda "Buzlu cəhənnəm" (1948) adı ilə dərc edilmiş və beləliklə 30 ildən çox siyasi mühacirətlə birlikdə vətənə doğru yol gəlmişdir. Ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda onun şeirləri yenidən milli arenada səslənənmişdir. Lakin uzun müddət bu iki adın yanaşı çəkilməməsi Ə.Abidin Türkiyədə gizli imza ilə çıxış etməsi olmuşdur. Yalnız Ə.Abidin istintaq sənədlərində "Gültəkin" imzası ilə dərc olunan şeirlərin müəllifi olması ilə bağlı fakt özünə yer etmişdir ki, bu da gizli arxiv sənədi olduğundan ədəbiyyatşünaslara uzun müddət məlum olmamışdır. Ötən yüzilliyin 80-ci illərində tədqiqatçı alim Ə.Şamilin araşdırmalarında bu fakt ortaya çıxarılmış, şairin həyatı və yaradıcılığına aid yeni faktlar aşkara çıxarılmışdır. İstintaq materiallarında Ə.Abid özü "Gültəkin" imzalı şeirlərin ona məxsus olduğunu etiraf etmişdir:

"Sual: -Təhsildən əlavə haraya xidmət etmişsiniz?

Cavab:-Yalnız oxumuşam, heç kimə xidmət etməmişəm, ancaq bir neçə jurnallarla əməkdaşlıq etmişəm. Ən çox M.Ə.Rəsulzadənin çıxardığı "Yeni qafqasiya" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişəm, hansı ki, 1922-ci ildə Rəsulzadənin Türkiyəyə gəlməsindən sonra çıxırdı.

Sual: -Hansı məsələləri yazırdınız "Yeni Qafqasiya" jurnalında?

Cavab: -Ən çox şeirlər yazırdım, hamısı hədsiz dərəcədə antisovet və millətçilik məzmununda"²⁵⁰

İstintaq materiallarından o da aydın olur ki, Gültəkin Azərbaycan siyasi mühacirəti ilə yaxın əlaqədə olmuş, mühacirətdə "Azərbaycan ideya"sı və ruhunu əsərlərində yaşatmağa çalışmış, xalqı mübarizəyə səsləmişdir. Sonralar Gültəkinin poeziya yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Ə.Şamilin ön sözü ilə onun "Buzlu cəhənnəm" kitabı və Bakıda olarkən yazdığı şeirlər kitab şəklində dərc edilmişdir (1999).

Əmin Abid poeziya yaradıcılığına Bakıda olarkən başlamış, müxtəlif mövzulu şeirlər yazmışdır. Bu şeirlər qardaşı Ə.Müzəbbin sahibi və redaktoru olduğu "Şahabi-saqib", "Zənbur", "Dirilik", "Babayi Əmir", "Bəsirət" və s. qəzet və jurnallarda dərc edilmişdir. Yaradıcılığının bu mərhələsində gənc şair poetik parçalarında vətənin gələcək taleyi ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə etməyə çalışırdı. Şairin Türkiyə şeirləri onun poetik yaradıcılığında keyfiyyətə dəyişən ikinci mərhələsidir. Bu dəfə "Gültəkin" adı ilə Ə.Abid Türkiyədə ikinci dəfə (1922-1927) olarkən onun poeziyasında sanki ikinci nəfəs açılır. Sovet Azərbaycanında "Qızıl qələm" şairləri kommunist ideologiyasından çıxış edərkən Gültəkin "İstiqlal!" deyə haray çəkir, əsir xalqının azadlığa çıxması üçün var gücü ilə mübarizə aparırdı. Türkiyəyə təhsil almağa, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini yazmağa gedən Ə.Abid-Gültəkin öz poetik yaradıcılığı ilə Azərbaycan mühacirət poeziyasının əsasını qoyur. İlk dəfə olaraq Türkiyədə Azərbaycan şairi vətənin istiqlal duyğularını poetik formada dilə gətirir. Qızıl Ordunun Azərbaycanı işğalından sonra vətəndən uzaqlarda, eləcə də Türkiyədə iztirablı mühacirət həyatını yaşayan azərbaycanlılar üçün siyasi mübarizənin hələ təşkilatlanmadığı bir dövrdə bu şeirlərin misilsiz

²⁵⁰ Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi, iş 32796

xidməti vardır. Sovet "senzura məngənəsindən keçməyən" bu şeirlərdə şairin xalqı, vətəni üçün ən ali arzu və istəkləri, onun xoş gələcəyi ifadə olunurdu. Həmin dövrdə bir millətin iki ədəbiyyatının yaranmasının əsası qoyulur: biri vətəndə, digəri isə sərhədlərdən kənarda-mühacirətdə. Əlbəttə, Gültəkin rəsmən mühacir deyildi, İstanbulda təhsil alıb vətəninə dönəcəkdə. Onun İstanbulda olduğu dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan siyasi mühacirəti özünün təşkilatlanma mərhələsinə yaşayır. Azərbaycan ideali və milli şüurun yaradılmasında isə mühacirliyin, hər şeydən öncə, ictimai karakter alması, siyasi cəhətdən təşkilatlanması və mətbuat orqanlarının yaradılması önəmli rol oynayır. Aprel çevrilişindən sonra siyasi liderlərin Türkiyə və Avropada məskunlaşması və yenidən Azərbaycanın müstəqilliyi naminə mübarizəyə daxil olmasına şərait yaratdı. Bu işdə mətbuat ideoloji və təbliğati cəhətdən həm mühacirətin təşkilatlanmasına, həm də ədəbi, bədii əsərlərin yazılmasına və yayılmasına geniş təkan verdi. "Yeni Qafqasiya" (1923), "Azəri türk" (1928-31), "Odlu yurd" (1929-30), "Bildiriş", "Azərbaycan yurd bilgisi", "İstiqlal" (1932-34), "Qurtuluş" (1934), "Azərbaycan" (1952), "Dünya" (1954) və s. qəzet və jurnallarda bədii əsərlərə də geniş yer verilməmişdir. "Yeni Qafqasiya" jurnalında özünün milli ruhlu şeirləri ilə çıxış edənlərdən biri də Gültəkin olmuşdur. İlk baxışdan onun şeirlərini mühacirət şeirləri sırasına daxil etmək mübahisəli görünə bilər. Lakin o mühacir olmasa da, şeirləri nəinki mühacirət poeziyasına uyğun gəlir, hətta uzun illər bu şeirlər mühacirət poeziyasının aparıcı məzmununu təşkil edərək ona yön, istiqamət vermişdir. Bu şeirləri həm də siyasi məzmunu etibarilə mühacirət poeziyası ıralarına daxil etmək olar. Mühacirətdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafından söz açan M.Ə.Rəsulzadə sovet işğalı dövründə "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində həm Azərbaycanda, həm də ondan kənarda yaranan ədəbiyyatın ən yaxşı nümunələrini tədqiq edirdi. M.Ə.Rəsulzadə, H.Cavid, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə,

S.Vurğun, S.Rəhman kimi şair və yazıçıların əsərlərinə yüksək qiymət verdiyi kimi, Əliyusif, Gültəkin, K.Yaycı kimi mühacir ədəbiyyatının nümayəndələrinin də yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Gültəkinin yaradıcılığı barədə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Millətin parlaq gələcəyinə böyük ümidlər bağlayaraq hürriyyətə susamış, mübarizə həyəcanının gərginliyini daşıyan bu igidlərin əsl qəhrəmanlığı ilə bizi həqiqi mənada tanış edən şer bolşevik senzurasından azad olaraq mühacirətdə nəşr edilən Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatda:

*İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can,
İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, şan.
İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşalə,
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə, belə,—*

- deyən Gültəkin adını daşıyan alovlu şairin yazıları xüsusi yer tutur. Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi milli inqilab mübarizəsinin nəşidələrini görürük. Mübarizənin ədalətliyinə və qələbə ilə nəticələnməyinə bağlanan ümid, Gültəkində adətən dini bir mahiyyət alır. Gültəkin şeirlərinin təfsilatı ilə araşdırılması bizi çox məşğul edir, vaxtımız və iclasımızın çərçivəsi buna imkan vermir. Bir neçə misalla da Gültəkinin yaradıcılığı haqqında müəyyən bir fikir yarana bilər"²⁵¹.

M.Ə.Rəsulzadənin Gültəkin poeziyasına yüksək qiymət verməsinin səbəbləri vardır; bu səbəblərdən biri siyasi amillərlə bağlıdır. Gültəkin öz şeirlərində rus işğalına məruz qalmış xalqın istiqlalçılıq ideallarını qələmə almışdır. İkincisi, mühacirət poeziyasının əsasını qoymuşdur. Üçüncüsü, poetik inkişaf baxımından da bu ədəbi nümunələr ədəbiyyatın yeni inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirirdi. Doğrudan da, istər 20-ci illərdə, istərsə də 30-40-50-ci illərdə yaranan mühacirət poeziyasının örnəyi məhz Gültəkinin şeirləri olur. Lakin uzun müddət

²⁵¹ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Sayıvuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1991, s. 82-83

Gültəkinin kim olması, bu istiqlal şeirlərinin şöhrət ünvanının kimə tuşlanması məsələsi gizli qalmışdır. Buna səbəb nədir? Mühacirət poeziyasının yaradıcısı bu şöhrət! (!) nə üçün özündən uzaqlaşdırmışdır?

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Ə.Abid Türkiyəyə ikinci dəfə 1922-ci ildə təhsil dalınca getmiş, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, əslində Türkiyəyə mühacirət etməmişdi, siyasi mənsubiyyəti etibarı ilə heç bir partiyanın üzvü deyildi. Lakin Türkiyəyə gətməsinin sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf etməsi və Türkiyədə onun Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələri ilə əlaqə saxlaması bu gedişə müəyyən mənada mühacir statusu vermiş olur. Elə Ə.Abidin tərcümeyi-hal materialları ilə tanışlıq da bu ehtimalı artırır. Bunu tədqiqatçı Ə.Şamil də Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin sənədlərinə əsasən təsdiq edir. O yazır: "Əmin Abidin Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanan istintaq materialları ilə tanış oldum. Buradakı sənəddə Əmin Abidin İstanbul Universitetində oxuyarkən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqa mühacir siyasi xadimlərlə tez-tez görüşdüyü, onların toplantılarında iştirak etdiyi, "Yeni Kafkaziya" dərgisində antisovet şeir və məqalələr çap etdirdiyi yazılıb"²⁵²

Təkcə sonuncu fakt – "Yeni Kafkaziya", "Odlu Yurd" dərgilərində şeirlərinin çap olunması, - onun siyasi mühacirətlə yaxın olmasını təsdiq edən kifayət qədər əsaslı arqumentdir. Ən böyük arqument isə Ə.Abidin hələ Bakıda ikən M.Ə.Rəsulzadəni şəxsən tanımasıdır. Filologiya elmləri doktoru, professor İ.Ağayevin dediyinə görə, onlar Sovetskida yaşayarkən qonşu olublar. Bir də bu şeirləri ona görə mühacirət şeirləri hesab etmək olar ki, müəllif başqa ad altında (satirik şeirlərdəki imza ilə bunu qarışdırmamalı. belə ki, satiriklər bir və bir neçə gizli

imzalarla çıxış edə bilər. Gültəkin adı isə heç də gizli imza deyil, addır) yazıb- yaratmışdır ki, bu da onun ehtiyat etdiyini aydın şəkildə göstərir. Ola bilsin, siyasi mühacirətə yaxın dairələrdə, onların iclaslarında, müzakirələrində də Ə.Abid Gültəkin adı ilə çıxış etsin. Çünki o rəsmi mühacir deyildi və başqaları kimi öz adı ilə çıxış edə bilməzdi.

Ə.Abidin mühacirət şeirlərini bu ad altında çap etdirməsinin bir səbəbi də məhz şeirlərin mühacirət mövzusunun təmsil etməsində, onların məzmunundadır. Nəticədə Gültəkin adı ilə çap olunmuş şeirlərin həqiqi müəllifini çox adam tanımamış, elə Gültəkin kimi məşhurlaşmışdır. Ə.Abidin eyni vaxtda Bakıda "Kommunist" qəzetində, "Şərq qadını" və "Gənc pedaqoq" jurnallarında dərc olunan şeirləri isə məzmununa görə fərqləndiyindən "Ə.Abid" adı ilə çap etdirmişdir. Beləliklə, uzun müddət Gültəkinlə Ə.Abid ayrı-ayrı şəxsiyyətlər hesab olunmuşdur. Ola bilsin siyasi mühacirətə yaxın olması onun Türkiyədə Gültəkin kimi tanınmasına gətirib çıxarır. Həyat sübut etdi ki, Ə.Abid Gültəkin adı ilə şeirlər çap etdirməklə Sovet Azərbaycanında keçən həyatını nisbətən sığorta edə bilməmişdir. Hətta o dərəcədə sığorta etmişdir ki, heç bir rəsmi sənədlərdə Gültəkinin Ə.Abid olduğu birbaşa göstərilməmişdir. İstintaq materiallarında onun Türkiyədə "Yeni Qafqaziya"da şeirlər çap etdirməsini irad tut-salar da, şeirlərin məhz Gültəkinə məxsus olduğu göstərilməyib. Lakin Ə. Abidin Gültəkin olması barədə tədqiqatlar artıq arxada qalmışdır. Biz də burada bunun üzərində çox geniş dayanmayacağıq. Çünki ədəbiyyatşünas Ə.Şamil yaddaşlarda yaşayan bu faktı araşdıraraq doğru elmi nəticələrə gəlib. Burada Ə.Şamilin qənaətlərinin bir neçəsini qeyd etməklə kifayətlənmək istəyirik. Bunlardan ən əsası Ə. Abidin müasiri olan ədəbiyyatşünas A. Zamanovun bu faktı təsdiq etməsidir. Ə.Şamil yazır: "Ancaq nədənsə onun (Ə.Abidin – B.Ə.) ömür yoluna işıq saçacaq ipucu olacaq bir sətirə belə rast gəlmirdim. Bu boşluğu doldurmaq üçün Ə.Abidin tanyanlara müraciət etmək qərarına gəldim. Dərin biliyinə saygım olan professor Abbas Zamanova üz tut-

²⁵² Gültəkin-Əmin Abid. Buzlu cəhənnəm (Əli Şamilin ön sözü və tərtibi ilə). B., 1999, s. 13

*duqda: "Mən Bakı Pedaqoji Texnikumunda oxuyanda (1927-1929) Ə.Abid orada müəllim idi. Savadlı, yüksək mədəniyyətli insan idi. Gültəkin imzası ilə şeirlər yazmışdı", - deyə məlumat verdi"*²⁵³

Ə.Abidin mühacirət şeirlərinin pafosunu Azərbaycan istiqlalı və bu istiqlal uğrunda canından keçməyə hazır olan gəncliyin mübarizəsi təşkil edir. Əsarət zəncirini qırmaq atmaq yolunda gəncləri nə Sibirin "Soyuq və qorxunc dənizi", nə də "buzlu cəhənnəm" qorxudur. Onlar yaxşı bilir ki, "hər donduran qışın bahardır sonu". Gültəkinin istiqlal şeirləri XX əsrin əvvəllərində yayılmış bir çox şeirlər kimi mücərrəd xarakter daşımır, onun konkret mövzusu, qayəsi var. Bu mövzu və qayə Azərbaycan istiqlalıdır. Artıq bir dəfə Azərbaycan bu istiqlala çatmışdır. İyirmi üç aylıq Azərbaycan istiqlalına qırmızı bolşevik istilası son qoymuşdu. Maraqlıdır ki, Gültəkinin istiqlalı yaşadığı illərdə bu mövzuda şeirləri olmamışdır. Bu şeirlərin yaranma tarixi Azərbaycanın yenidən qazandığı istiqlalını itirməsindən başlayır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanı Azərbaycan ədəbiyyatı istiqlalının özünü yaşamaqdaydı. 1920-ci ilin aprel işğalından sonra isə bu, istiqlal ədəbiyyatının mövzusu oldu. İstiqlal məfkurəsi siyasi mübarizəsində olduğu kimi, ədəbiyyatda da yaşamını davam etdirdi. Lakin istiqlalın yaşaması üçün həm siyasi mübarizədə, həm də ədəbi fikirdə imkanlar məhdudlaşdırılmışdı. İtirilmiş istiqlalın geri qaytarılması üçün mübarizə aparanlar ya sovet zindanlarında çürüyür, ya da uzaq Şimalın buzlu şaxtalarının qurbanı olurdu. İşğalçılara qarşı ədəbi fikrin mübarizəsi isə sovet senzurası tərəfindən mətbuata və ədəbiyyata çıxarılmırdı. Bunu nəzərdə tutan M.Ə.Rəsulzadə "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində yazırdı: "Sovet senzurasının icazəsi daxilində Azərbaycan yurdsevərliyindən ancaq bu qədər bəhs edilə bilər.

Bundan artığına hələ qırmızı rus istilasına qarşı yönəlmiş həqiqi yurdsevərliyə qətiyyət meydan verilməz. Qüvvəsini məmləkətin tarixi və milli ənənələrindən alan bu cərəyanın əlamətlərini bizə sovet əsirliyinin tam mənzərəsini yaradan gizli şeirlər verirlər".²⁵⁴

Ona görə də istiqlal ideyasının ədəbiyyatımızda intişarı mühacirət ədəbiyyatında bütün dolğunluğu ilə üzə çıxır. Mühacirət ədəbiyyatımızda istiqlal ideyasını yaşadanlardan bir də Gültəkin-Əmin Abiddir. O, Azərbaycanda hər şeyin, ədəbiyyatın, incəsənətin təfəkkürün belə bolşevikləşdiyi, XI Qızıl Ordunun xilaskar ordu kimi qələmə verildiyi bir zamanda Gültəkin "Bolşevik" (1924) şeirini yazır:

*Bürüdü bir qorxunc yel kibi bizi,
Bu dağlarda oldu duman bolşevik.
Qanlara boyandı Xəzər dənizi
Vermədi kimsəyə aman bolşevik.*

*Bolşevik atını sürdü Araza,
Oğulsuz analar batdılar yasa.
Ey əziz qardaşlar, bu yıl olmazsa
Gələcək yıl olur viran bolşevik.*

*Rəngini tökdüyü qandan aldı o,
Dünyaya bir yeni vəhşət saldı o,
Qafqaz onun deyil, bizdən çaldı o,
Oldu bu gün bizə düşmən bolşevik.*

Gültəkinin istiqlal şeirləri Türkiyədə "Yeni Kafkasiya" jurnalının ayrı-ayrı saylarında dərc olunmasına baxmayaraq, ilk dəfə bir topluda cəmləşir. Azərbaycan tədqiqatçılarının da istifadə etdiyi bu mənbə 1928-ci ildə İstanbulda çıxmış "İstiqlal

²⁵³ Gültəkin-Əmin Abid. Buzlu cəhənnəm (Əli Şamilin ön sözlü və tərtibi ilə). B., 1999, s. 13, s. 6

²⁵⁴ M.Ə.Rəsulzadə. Göstərilən əsər, s. 74

uğrunda" adlı şeirlər məcmuəsində dərc edilmişdir. Burada Gültəkindən başqa daha bir neçə istiqlal şairinin şeirləri toplanmışdır. Həmin məcmuədəki şeirlər olduğu kimi yenidən M.B.Məmməd zadə tərəfindən 1948-ci ildə "Buzlu cəhənnəm" kitabında çap olunur. Azərbaycan siyasi mühitinə yaxından bələd olan, siyasi mühacirəti yaşayan və onun tarixini yazan M. B. Məmməd zadə həm də ədəbi fikrə üstünlük verərək istiqlal şeirlərini çap etdirməklə ədəbi fikrin siyasi roluna böyük qiymət vermiş olur. Bu kitab Ə.Əbidin sağlığında və ölümündən sonra dərc olunan ilk kitabı olur. Kitabı yazdığı "Gültəkin" adlı ön sözündə M.B.Məmməd zadə Türkiyədə və onun xaricində istiqlal ideallarının bədii fikirdəki roluna böyük qiymət verir: *"Azərbaycan türklərinin milliyyət, hürryyət və istiqlal uğrunda qızıl rus imperializminə qarşı qanlı savaşını şeir vadisində təmsil edən mühacirlərdən mühacirətdə yetişənlərin başında Gültəkin gəlir"*.²⁵⁵

Gültəkinin, eləcə də mühacirətdə onun yolunu davam etdirən şairlərin istiqlal şeirlərinə yüksək qiymət verən M.B.Məmməd zadənin müqəddiməsində ilk dəfə olaraq onun şeirləri təhlil edilir. Müqəddimədən də aydın olur ki, bu cür şeirlərin çapına mühacirətdə böyük ehtiyac duyulur: *"Bir tərəfdən hürryyət və istiqlal eşqi ilə yanan gənc nəslin ehtiyaclarını təmin etmək, digər tərəfdən dağınıq bir halda bulunan bu şeirləri toplu bir hala gətirmək surətiylə ədəbiyyatla iştiqlal edən maraqlıların işini kolaylaşdırmaq məqsədiylə "Mühacirətdə yetişən milliyyətçi Azəri şairləri" ümumi adı altında bir şeir nəşrini faydalı gördük. Şeirinin birincisini Gültəkin və onun şeirləri təşkil edəcəkdir. Gültəkinin şeirlərini "Yeni Kafkaziya" məcmuasından alıyoruz. Və bunların ədəbi və milli dəyəri haqqında bir fikir edilə bilmək üçün "İstiqlal uğrunda" şeirlər məcmuasindəki müqəddiməyi, Gültəkinə aid olmayan çox az şairləri çıxmaq surətiylə, eynən aşağıya nəql ediyoruz"*.²⁵⁶

²⁵⁵ Gültəkin. Buzlu cəhənnəm. İstanbul, 1948, s.3

²⁵⁶ Yenə orada, s. 4

Gültəkinin bu şeirləri əsasən proqram xarakterlidir və milli azadlıq ideasının yayılmasına xidmət edir. Lakin həcmcə böyük olmayan şeirlərin (cəmi 21 şeir) özü belə mövzu, mündəricə baxımından eynidir, həyatla səsleşəndir. "Buzlu cəhənnəm", "Azərbaycan istiqlalı", "Azərbaycan gəncliyinə", "Əsirələr bələdəsi", "Qızıl rus şairinə", "Canavar" şeirlərində süjetli lirikadan geniş istifadə olunur. Kitab "Buzlu cəhənnəm" şeiri ilə şairin "ruslar tərəfindən Sibiryaya nəfy (sürgün) edilən Azəri qardaşlarına" epiqrafı ilə açılır. Şairin azadlıq, müstəqillik yolundan dönməyən və bu yolda apardığı mübarizə nəticəsində Sibirə sürgün edilən azadlıq aşiqlərinə şeir həsr etməsi təsadüfi deyildi.

Şeir Sibirə müraciətlə başlayır. O, "soyuq və qorxunc dəniz", "yalnız qatilin deyil, haqq bağırən daşın da qəbri olan yer" adlandırdığı Sibirdən təmənnə edir. Minlərlə, on minlərlə azadlıq aşiqini öz soyuq qucağına alan Sibirdən nə unmaq olar? Şairi təmənnəsi budur ki, o, ayağa qalxaraq yeni gələn müsafiri qəbul etsin. Hamısı xəstə və olan bu yaşayış acı rüzgarların ilhıq bir qucağı kimi onlara açılınsın."

Düşün ki, həpsini düşmən soldurmuş...

Hicran qəlblərinə bir damğa vurmuş.

Onları yollamış bədbəxt bir diyar.

Qəlblərində kədər, gözlərində nəm,

Onları incitmə, yetimdir onlar,

Ey soyuqla yaxan buzlu cəhənnəm!

Sibiryaya—"Təbiətin bu zalım "Çeka"sında nəfəslər tıxanır—sanki yer kürəsi boğulur. Eyni zamanda ananın gözləri yaşla dolur. Nələr düşünür o? Yerim rahatsızdır, oğlumu xatırladı? Yox, oğlunu düşünmə! O artıq buzlu üfüqlərin qucağında olmasına baxmayaraq əməllə, işlə yaşayır, soyuqları "əmdikcə" "daha ver!"-deyir. "Qəlbindəki alov" onu yaşadır və əmin edir ki, qışdan sonra hökmən bahar gəlir... Şeirinin üçüncü hissəsində şair gənclərə xitab edir:

... Və siz ey ölümün qorxunc yolunda,
Dəmir addımlarla yürüyən gənclər!
Siz ey bir talehin gizli qolunda,
Yürürkən baxtı da yürüyən gənclər!
Uzatınız bana siz əlinizi,
Təbrik edəyim bən yigidlər sizi!
Baş əymədiniz siz haqq yiyənlərə,
Dediniz yaşamaz Azəri haqsız.
Sizi kəsmək üçün ənənə xəncərə
"Hürriyyət istərsiz!" deyə yazdınız.

"Bayrağım və istiqlalım" (1924), "Vətənim və eşqim" (1924), "Qürbətdə bayram" (1925), "Azərbaycan istiqlalı" (1919) şeirlərində yaşanmış, lakin əldən verilmiş Azərbaycan istiqlalının yenə də bizim olacağına dərin ümidlər vardır. "Buzlu cəhənnəm"də min bir əziyyətə dözən mübarizlər bayrağı, istiqlalı, vətən eşqini qəlblərində yaşadırlar. "Bayrağın ölmədiyini, əgər ölsə, bu bayrağı ləğv edən ölkələrin özlərinin torpağın altına keçəcəklərini" -deyən şair Azəri oğludur. Onun adından şah damarından axan qan var. Lakin bütün zülm və işgəncələrə baxmayaraq "Nerondan betər zülm yapan", "Türklüyün qəlbinə neşlər vuran" ölkəyə qarşı "intiqa" şüarı da qalacaq. Vətəni yad əllərdən xilas etmək üçün bir yol var :

Kurtuluş, ey nazlı, sevimli pəri,
Könüldən vurğundur sana azəri.
Düşümlə qırarım, bir gün gəlir də
Bağrına saplanan qanlı xəncəri.
Yaşa ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa ey türk, yaşa ey gözəl hilal!

"Sevgili Bakıya" (1923), "Annəmə" (1924), "Qürbətdə bayram" (1925) şeirləri də vətənin azadlığına həsr olunub. Şair qürbətdə düşünür. "Yenə sevimli Bakının üzü solğundur, onun

dərdinə acıyanlar yoxdur". Xəzərin sularından çox göz yaşından şair darda qalan vətən üçün, "qəlbinə matəm bağlayan" vətən üçün, "düşmənin qucağında ağlayan" vətən üçün öz qanını halal edir. İstanbuldan yazdığı "Annəmə" şeirində uzaqda qalan "Müşviq qucağı"nı axtarır, həyatda yalnız bir sevgilisinin olduğunu bildirir. Bu sevgilinin adı Azərbaycandır! O, anasından xahiş edir ki, sevgilisi-"Şən Azərbaycana" çatdırsın ki, o hələ də "mənim gözəlim" olaraq qalır :

Get onun bağrına yüzünü sürt də
Rusun çeynədiyi torpağını öp.
Azəri oğlunun böyük ümidlə,
Gömdüyü üçrəngli bayrağını öp.
Bəlkə də ölürəm qürbətdə annə!
Ruhumsa qalmasın həsrətdə annə!

Ə.Əbidin istiqlal şeirlərinin bir neçəsi birbaşa işğalçılara ünvanlanıb. "Qorxu" (1925), "Çeka" (1924), "Azəri kommunis-tinə" (1926), "Qızıl rus şairinə" (1925), "Canavar" (Kommunizm "dəhə"sına" (1924), "Bolşevik" (1924) şeirlərində istiqlalçı şairin hiddət və nifrəti, qəzəbi coşur, aşır – daşır. Bu şeirlərin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, əgər vətəndə kommunistlər tərəflənir, onların şənliyinə şeirlər qoşulurdusa, mühacirətdə, əksinə, kommunistlərin və rus imperiyasının iç üzünü açırdı. Çar hökumətinin yeritdiyi siyasəti, indi də Leninin yeni respublikalar adı altında birləşdirdiyi Sovet hökuməti yeridirdi. Siyasi partiya üzvlərinin ölkədə kütləvi şəkildə həbs olunduğu, Sibirə sürgünə göndərildiyi bir zamanda poeziyada siyasi mövzulara yer ayrılması, hər şeydən əvvəl ictimai – siyasi məfkurənin poeziyada yaşaması deməkdir. Bu mənada Gültəkinin şeirləri mühacir poeziyasının örnəyidir. Bu şeirlərin başlıca məqsədi yeni nəslə istibdada, zülm və əsarətə qarşı qaldırmaqdan ibarətdir. Ona görə də şair bu duyğularında qətiyyət bədbinliyə, ruh düşkünlüyünə qapılmır, əksinə, mətanətlə hayqırır. "Çeka"ların "Süngü ninnisi"ne qarşı çıxır,

canavarı öz adı ilə çağırır. Bu zülmün, istibdadın mənbəyini alovdan, “ölüm saçan” diyar–Moskvanı hədələməkdən belə çəkinmir:

*O qandan, gəmidən yoğrulan yerin,
Əlbəttə, olacaq sənin məqbərin.
Gün gəlir hilalə baş ayır yənə
Göy bayrağı öpən məğrur burcların.*

*Sən ey xəyanətə, zülmə bir yuva,
Ey qızıl Moskva, vəhşi Moskva!..*

Tədqiqatçı M.B.Məmmədşad Gültəkinin şeirlərinə verdiyi qiymətdə də “Əski zamanın ən Sakur peyğəmbərləri də köləliyin əleyhində bulunurkən həqiqi möminin vəzifəsini böyləcə təyin etdiyini, islamiyyədə vətən sevgisinin imandan gəldiyini göstərərək yazırdı: “İştə Gültəkin bu canlı cidal həyatının şərəfli əli olan Azəri gəncinə iman nəsihəti veriyor, kəndisindən başqasına güvənməməsini, yalnız və yalnız imana sarılmasını söylüyor və Azərbaycan gənclərinə çəlikdən yazılmış kibi misralarla kitab ediyor.”²⁵⁷

Eyni xitabları Gültəkin “Azəri kommunistinə” (1926), “Qızıl rus şairinə” (1925), “Kommunizm dəhasına” (1924) ünvanlayır. Şair respublikada “Çeka” quran “Azərbaycan kommunisti”ni babasının “nankor oğlu” hesab edərək onun göylərdə uçaldığını və ona “qardaş” deməyə dili gəlmədiyini bildirir. Əgər ona qardaş deyərsə, millətin onu töhmət edəcəyi qənaətində də şair haqlıdır; çünki düşmənlə qardaş olmaq çətindir, hiyləyə aldanmaq deməkdir. Gültəkin “Sən nəsin, nəçisin kimin oğlusun?!” sualına “Bir çin fəlsəfəsinin adi qulusun” qərarına gəlir və ona əlinin qanını yumaq vaxtı çatdığı barədə xəbərdarlıq edir. “Canavar” şeirində isə bu xəbərdarlıq daha böyük siyasi mahiyyət alır, oxucunu zülmə, zalıma qarşı çıxmağa çağırır:

*Qanlı çöllərin bu azğın yolçusu
Bu yerdə nədən qurmuşdur pusqu?
Alov görünmə o, tez qaçar geri,
Atəşgədəyi yax, durma Azəri!*

İstiqlal şeirləri təkcə istiqlalçı məzmunla məhdudlaşmır, burada həm də ictimai motivli son dərəcə lirik şeirlər, marşlar da vardır. Lakin Gültəkin nədən yazır–yazsın, vətən, istiqlal bu şeirləri birləşdirən cəhətə çevrilir. “Sevgili Bakıya”, “Annəmə”, “Aldı getdi”, “Qafqaz türküsü”, “Gürcü kardeş” şeirlərində istiqlalın bədii coğrafiyası daha da genişlənir və zənginləşir. Qoşma janrında yazılan “Aldı getdi” şeiri isə həm lirik bir ovqat, həm də ictimai bir məzmunla malikdir.

*Könül bağçasında bir qönçə vardı,
Onu da bir zalım yel aldı, getdi.
Orada hər səhər şəbnəm ağlardı,
Şimdi o cənnəti sel aldı, getdi.*

*Azəri qızı, ey nəzənin gözəl,
Nə oldu bizləri yaşadan əməl?
Öpür qoxlamadan yabançı bir əl
Saçıdan iki – üç tel aldı. Getdi.*

*Ey qəlbinə ələm dolan sevgilim,
Hər addımda könlü solan sevgilim,
Öz yurdunda qərib olan sevgilim,
O yuvanı hangi əl aldı getdi?..*

“Buzlu cəhənnəm”ə daxil edilən bütün şeirlər yazılma tarixi etibarilə 1923–27-ci illəri əhatə edir. Bu da onu göstərir ki, Gültəkin bu şeirləri Türkiyədə olarkən yazmışdır. Gültəkinin tərənnüm etdiyi şanlı Azərbaycan istiqlalı bu gün yaşayır və bu istiqlalda onun Azalığ şeirlərinin də xüsusi payı vardır. Bu şeirlərin illərin, soyuğun, saxtanın sınağından çıxmış təsir qüvvəsi bugünkü gənclərimizi də isidərək onları gələcəyə səsləyir.

²⁵⁷ Gültəkin. Buzlu cəhənnəm. İstanbul, 1948, s. 10–11

V BÖLÜM RƏYLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

5.1. İstiqlalçı şairin "Buzlu cəhənnəm"i

Azadlığın, İstiqlalın yolu həmişə çətin olur; bu yolun dönməz yolçuları daim çətinliklərdən, məşəqqətlərdən keçməli olurlar. Uzun illər Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə aparan siyasi xadimlərimiz, bədii fikir adamlarımız kimi... Ömrü 30-cu illər repressiyasının dumanlı yollarında qırılan Gültəkinin (Əmin Abid) taleyi də belə olmuşdur. Maraqlıdır, 50-ci illər repressiya qurbanlarına verilən bəraət də bir çox istiqlalçıların, azadlıq mücahidlərinin ölümündən sonrakı "ömrü"nə işıq salmadı, şəxsiyyəti zamanında bütün tamlığı ilə üzə çıxmadı. Azərbaycan xalqının taleyində mənfi rol oynamış bəzi adamların əsərləri çap olunsa da, bu bəxtsiz, talesiz insanın elmi, bədii irsi hətta bu günlərə qədər özünə "himayədar" tapa bilmirdi. Uzun illərdən bəri onun yaradıcılığı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünas Ə.Şamilin əməyi sayəsində yalnız bu yaxınlarda istiqlalçı şairin "Buzlu cəhənnəm" ("Günəş" nəşriyyatı, 1999) kitabı nəşr olundu. Bu, Gültəkinin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda çarpışdığı, mübarizə apardığı Vətəninə çıxmış hələlik ilk kitabıdır²⁵⁸.

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda canından keçməyə hazır olan Azərbaycan gənclərinin ölüm sindromuna çevrilən Sibiryə Gültəkinin obrazlı deyimi ilə "Buzlu cəhənnəm" adlandırılmış və çox tezliklə mühacirlərin dillər əzbəri olmuşdur. Lakin onun şeirlərinin mühacirətdən vətənə dönməsi üçün uzun müddət gözləmək lazım gəlmişdir. "Buzlu cəhənnəm" ötən yüzilliyin 20-ci illərindən vətənə doğru yol gəlirdi...

Ə.Şamilin böyük zəhmət və tədqiqat hesabına başa gətirdiyi bu kitabın nəşrindən sonrakı sevincini duymaq gərəkdir. Axı bu şeirlər Şimal zənciri ilə buxovlamış Azərbaycanın

²⁵⁸ Məqalə "Ekspress" qəzetinin 2000-ci il sayında dərc edilmişdir.

özü ilə birlikdə istiqalala doğru keçməkeşli bir yol keçmişdir. Özü də bu yolda bir çox məşhur yazarlar belə səsinə çıxarmadığı halda Gültəkin işğalçı rus ordusuna qarşı etiraz səsinə ucadan qaldıraraq deyirdi:

*Azəri qanı ilə yıxandın yetər,
Yapdığın Neronun zülmündən betər...
Bir zehir sunsa da əməl doğurdu
Türklüyün qəlbina vurulan neşlər.*

*Qaldıqca ruslarda diyarım benim
İntiqam olacaq şüarım benim!*

*Azəri oğluyum, adımda şən var,
Damarımda zülmə hıncıran qan var.
Beni öksüz salıb kükrəmə, düşmə,ən,
Bax, arxamda haqqı sevən cahan var.*

*Paçavra bayrağın əlbət solacaq,
Azərbaycan yenə benim olacaq!*

Qeyd edək ki, 20-ci illərdə milli-azadlıq mübarizəsi mövzusu heç bir sənətkarın yaradıcılığında bu qədər ucadan, özü də sistemli şəkildə səslənməyib. İstər o illərdə, istərsə də 80-ci illərin sonunda milli azadlıq hərəkatında ideoloji zəmin rolunu oynayan Gültəkin poeziyasının müstəqillikdən sonra da çox çətinliklə işıq üzü görməsi bu gün də bədii irsə korporativ maraqlarla baxdığımızı göstərmirmi?! Lakin Ə.Şamilin yaxşı mənada inadkarlığı ilə istiqalçı şair Gültəkini şeirləri də işıq üzü gördü.

"Buzlu cəhənnəm" İstanbuldakı (1948) ilk nəşrindən fərqlənir. Ə.Şamil butaya İstanbul nəşrində yer alan şeirləri ilə yanaşı, Bakıda yazdığı şeirləri də ilk dəfə olaraq kitaba daxil etmişdir. Kitabın əvvəlində İstanbulda 25 yaşlı tələbənin şap-kada çəkdiyi fotosəkil də əlavə olunmuşdur. Yəni şəkildə iki

hədisə əks olunmuşdur; Ə.Əbidin 25 yaşı və Türkiyədə həyata keçirilən şapka inqilabının əks olunması.

Tədqiqatçı kitaba yazdığı "Uzaqlığı doğuran misralar və ya Gültəkin kimdir?" məqaləsində onun bir mücahid şair olaraq qiymətini verir və indiyədək açıq qalan "Gültəkin kimdir?" sualı ilə bu ad altında çap olunan şairin kimliyini aşıdır. Məsələ burasındadır ki, Ə.Əbidin 1926-cı ildə Türkiyədən Bakıya dönməsinə, 1938-ci ildə güllələnməsinə qədər Gültəkinin kimliyi yalnız bəzi adamlara bəlli olmuşdur. Son dövrlərdə isə, demək olar ki, Gültəkinin kimliyini məlum edən şahidlər də yox idi. Yalnız arxiv materialları ilə problemi araşdırıb yoluna qoymaq mümkün idi. Ədəbiyyatşünas Əli Şamil ön sözdə məhz bu faktlar əsasında Gültəkinin Ə.Əbid olmasını bir daha təsdiq edir.

Və mənə elə gəlir ki, tədqiqatçının saysız inandırıcı arqumentlərinə söykənərək, Gültəkin Əmin Əbid olması ilə bağlı mübahisəni bitmiş hesab etmək olar.

Vaxtilə mühacirətdə çap olunan "Buzlu cəhənnəm" kitabının (1948) müəllifi Gültəkin yaradıcılığına M.Ə.Rəsulzadənin və Mirzə Balanın (təəssüf ki, onun İstanbul nəşrinə yazdığı son dərəcə qapsamlı ön sözü Bakı nəşrinə daxil edilməmişdir) diqqət yetirməsi onun milli azadlıq mübarizəsində idoloq-şair olduğunu göstərirdi. O, özünü həmişə gənclərə və gəncliyə tutmuş, onları yenidən müstəqilliyə qovuşmağa səsləyirdi:

*...Və siz ey ölümün korkunc yolunda
Demir adımlarla yürüyən gənclər!
Siz ey bir talinin gizli kolunda
Yürürken bahtı da yürüyən gənclər!
Uzatınız bana siz elinizi,
Tebrik edeyim ben, yigitler sizi!
Baş eymediniz siz hak yiyenlere,
Dediniz yaşamaz Azeri haksız,
Sizi kesmek için inen hancere
"Hüriyet isteriz!"-diye yazdınız!*

Gültəkin "Buzlu cəhənnəm", "Bayrağım və istiqlalım", "Azərbaycan istiqlalı", "Vətənim və eşqim", "Sevimli Bakıya", "Anama", "Qürbətdə bayram", "Moskva", "Çeka" və s. şeirlərində xalqın azadlıq və istiqlalını tərənnüm edərək Moskvanı "xəyanət və zülm yuvası" adlandırır. Bir çox şairlər proletar diktaturasını tərənnüm edərək "Apreldə ürəkdən hayqırdıq: "Ura", Apreldə canlandı bu diktatura!" deyərəkən, Gültəkin yazırdı:

*Rəngini tökdüyü qandan aldı o,
Dünyaya bir yeni vəhşət saldı o.
Torpaq onun deyil, bizdən aldı o,
Oldu bu gün bizə duman bolşevik.*

Nə yaxşı ki, gec də olsa, Gültəkinin müxtəlif illərdə yazdığı şeirlər bir kitab halında nəşr olundu. Tərtibçi Ə.Şamil şairin "Məktəb", "Dərslik", "Məzəli", "Babayi-əmir" və s. jurnallarda nəşr olunmuş şeirləri də daxil edərək kitabı bir qədər də zəngiləşdirib. Biz vicdanlı tədqiqatçı Ə.Şamilin bu layiqli əməyini təqdir edirik. Məqaləni isə onun ön sözündəki belə bir fikirlə tamamlamaq istəyirik: "Ə.Əbidin gənclik illərində yazdıqlarının bir qismi, yəni ilk qələm təcrübəsinin məhsulu olan şeirləri bir xeyriyyəçi insanın sayəsində işıq üzə gördü. Bəs onu məşhurlaşdıran elmi araşdırmaları necə? Onların da işıq üzə görməsinə yardımcı olan tapılacaqmı?"

P.S. Tədqiqatçı Ə.Şamilin yerində gələcəyə ünvanladığı bu sual keçən müddət ərzində, demək olar ki, reallaşmışdır. Görkəmli alim, folklorşünas, qorqudşünasın əsərləri Ə.Şamil, B.Əhmədov və b. tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bundan cəmi bir neçə il sonra mənim Ə.Əbidin həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş "Bir istiqlal yoxusu" (B., 2003) monoqrafiyam işıq üzə görmüşdür. Ə.Əbidin "Seçilmiş əsərləri" (ön söz, toplayıb tərtib edən B.Əhmədov) 2007-ci ildə "Qərb-Şərq" nəşriyyatı tərəfindən dərc edilmişdir. Yenə B.Əhmədov və Ə.Şamilin ön söz və

tərtibçiliyi ilə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabı əski əlifbadan transliterasiya edilərək çap olunmuşdur.²⁵⁹ Onun əsərləri müəyyən bir fasilədən sonra yenidən elmi dövriyyəyə daxil olmuş, haqqında fundamental monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Bütün bunlar Ə.Əbidin zəngin ədəbi, elmi irsi gec də olsa, yenidən mənsub olduğu xalqın mənəvi xəzinəsinə çevrilməkdə olduğunu göstərir.

²⁵⁹ Ə.Əbid. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. B., "Elm və təhsil", 2016

5.2. İstiqlal yaşadan mühacirət poeziyası

Azərbaycanda suverenlik aktının imzalanmasından 25 ilə yaxın bir zaman keçir. Çox təəssüf ki, istiqlaliyyətimiz uğrunda canlarından keçən mübarizlərin ömür yolları və fəaliyyəti hələ də laiqincə öyrənilməyib. Onlar haqqında yazılan azsaylı məqalə və kitablar mətbuat bolluğunda itib-batır, diqqətdən kənarda qalır. Buna çoxlu nümunə göstərmək olar. Bu qarışıqlıqdan mütəxəssislər belə lazım olanlarını tapıb dəyərləndirə bilmirlər. XX yüzilin Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında iki cildlik araşdırmanın, bir neçə monoqrafiyanın, onlarla məqalənin müəllifi olmama rəğmən, "Qələmnəşr"-in az qala bir il bundan əvvəl çap elədiyi "İstiqlal uğrunda" şeirlər məcmuəsi ilə yalnız bu günlərdə tanış olmuşam. Çünki az sayda nəşr edilən bu məcmuəyə nə kitab mağazalarında rast gəlmiş, nə haqqında mətbuatda oxumuşam. Bu nədənə kitabı mütəxəssis qismində mənə çatdıran şair İbrahim İlyaslıya təşəkkürümü bildirir və gərəkən reaksiyanı verməyi bir ədəbiyyatşünas olaraq özümə borc hesab edirəm.

Öncə bu şeirlər məcmuəsinin Bakı nəşri haqqında bir neçə söz demək yerinə düşər; nədən ki, 90 ilə yaxın özünün yeni nəşrini gözləyən bu qalmaqallı (ona görə qalmaqallı deyirəm ki, İstanbulda nəşr edilən toplu sovet Azərbaycanında böyük heyküllə qarşılanmışdı) şeirlər məcmuəsinin transliterasiyasını, izahları hazırlayan və ön sözün müəllifi Hafiz Rüstəmin, ideya müəllifi və redaktoru İbrahim İlyaslının belə bir ağır işin altına girməsini yalnız alqışlamaq gərəkdir. Hərçənd kitabda çoxlu transliterasiya xətaləri də getmiş, lakin bu xətlər görülən işin əhəmiyyətini o qədər də azaltmır, əsas odur ki, 20-ci illər mühacirət ədəbiyyatımızın ilk nümunələri bir əsrə yaxın həsrətdən sonra yenidən doğma ədəbi məkana qayıtmışdır. Lakin əgər bu

məcmuə və burada şeirləri dərc edilən şairlər o zaman sərt tənqidlə, hətta həbs olunma təhdidi ilə qarşılanmışdılar, indi mühacirət poeziyamızın bir dəyəri, ədəbi irsi olaraq qarşılanır.

Məlumdur ki, ötən yüzilliyin 20-ci illərində baş verən siyasi hadisələr Azərbaycan ədəbiyyatının istiqamətini, mövzu və problematikasını zorən dəyişdi; bolşevik rejiminin hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində milli ruhlu poeziyanın meydanı daralmağa və getdikcə ədəbi dövriyyədən çıxmağa başladı. Yüzilliyin başlanğıcında özünün ən yüksək mərhələsinə çatan ədəbi cərəyanlar (realizm, tənqidi realizm, romantizm) və azad mətbuat yerini proletar mətbuatına və proletar ədəbiyyatına verməyə başladı.

Siyasi düşüncədəki suxurların yerdəyişməsi ədəbi həyata da öz təsirini göstərdi və bir neçə il ədəbi prosesdə üzde görünən bir durğunluq hökm sürdü. "Azərbaycan"ı "Kommunist", "Füyuzat"ı "Füqərə-Füyuzat"ı əvəz etdi, mətbuat orqanları "Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!" devizi altında nəşr etməyə başladı. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində milli təmayülçülük, millətçilik, cümhuriyyətçiliyə siyasi etimadsızlıq ədəbi həyatın susqunluğuna gətirib çıxardı. Lakin iki illik Cümhuriyyət ab-havası onun süqutu ilə başa çatmır, bir neçə on il bu və ya başqa şəkildə gizli şəkildə davam edirdi. "Bəşəriyyətin nicat yolunu" kommunizmdə axtaranlarla yanaşı, milli ruhu yaşadanlar da yox deyildi. Siyasi diktaturanın hökm sürdüyü bu illərdə istiqlalçılıq internasionalizmin, kosmopolitizmin qorxunc seli ağzına alırdı. Belə bir zamanda milli ruhlu xalq həyatının tərcümanı olan ədəbiyyatın yaranmasında böyük maneələr yaranırdı. Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur, Cəfər Cabbarlı, Umqülsüm, Gültəkin (Əmin Abid), Davud, Əli Yusif, Əbdürrəhman Dai və başqalarının Cümhuriyyət zamanında artıq formalaşmaqda olan milli ruhlu şeirləri heç cür yeni zamanın malı ola bilmir və buna görə də dövrü mətbuata yol tapa bilmirdi. Bu şeirlər yalnız yaxın çevrədə oxunur və getdikcə

sandıq ədəbiyyatına çevrilməyə məhkum olurdu. Ə.Cavad, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur, Əli Yusif, Umgülsüm, S.Bədrinin şeirlərinin lirik qəhrəmanın düşdüğü vəziyyət onun daxili durumu ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Cümhuriyyətin süqutunun ilk illərində bu cür şeirlərin intensiv yaranması onu göstərir ki, ədəbiyyat (əslində poeziya!) geri çəkilmək fikrində deyil. Umgülsümün "Hicran" (1920), "Bayrağım enərkən" (1920), Ə.Dainin "Qürbət ellərdə", "Bulunmaz", S.Bədrinin "Mən ağlaram", "Bir həsb-i hal" və s. şeirlərində poeziya xalqın həyatında baş verən siyasi hadisələrə göz yaşı töküldü. Umgülsüm bayrağın enməsinə urək ağrısı ilə qarşılayaraq yazırdı:

*Sən Bayrağım! O yüksək şanlarımla enərkən,
Mavi göyə bir duman gəldiyini sezdim mən.
Qoymundakı ağ nurlu ay-yıldızın sönərkən,
Üzərimə doğacaq günəşlərdən bezdim mən*²⁶⁰.

Əlbəttə, günümüzədək gəlib çatan bu cür nümunələr çox azdır, barmaqla sayılacaq qədərdir, hətta bu cür şeirlər, bolşevik mətbuatına yol tapdığı zaman dərhal tənqiddən sərbəst təkpi ilə qarşılanır, ona "pessimist" damğası vurulurdu. Lakin getdikcə bu tendensiya da rejimin sərbəst şortları altında məkanı dəyişməyə başlayır. Diktatura gücləndikcə bu cür nümunələr də seyrəli və öz yerini simvollar, rəmzlərə verirdi. Çünki heç çap olunmamaqdansa, çap olunaraq şeirlərdə rəmzlərlə fikirlərini ifadə etməyi üstün tutdular. 20-ci illərin sonuna doğru bu imkanlar da getdikcə zəiflədiyindən (eyni zamanda Türkiyədə mühacirət mətbuatı yarandığından) poetik nümunələr ölkədən kənara çıxmağa başlayır, necə deyirlər, məkanı dəyişir. Hətta Azərbaycanda bir neçə il əvvəl yazılmış milli ruhlu şeirlər bu dəfə

mühacirətdə çap olunaraq yenidən ədəbi dövriyyəyə qayıtmalı olur; bu dəfə mühacirət kontekstində...

Sovet rejiminin təqiblərindən sonra ilk milli ruhlu şeirlər mühacirətdəki mətbuatda özünə yer tapır. 1928-ci ildə isə mühacirətdə və Azərbaycanda yazılmış çap olunmuş və çap edilməmiş şeirlərin bir qismi "İstiqlal uğrunda" kitabında toplanır. Kitabı mühacirətdə olan ziyalılarımız İstanbuldakı "Orxaniyyə" mətbəəsində ərəb əlifbası ilə nəşr etdirirlər. Maraqlıdır ki, Azərbaycanın 20-ci illərinin sonu siyasi və ədəbi həyatında bomba kimi partlayan bu məcmuə Azərbaycanda ilk dəfə yalnız bu günlərdə dərc olundu. Ondan da maraqlısı odur ki, mühacirlərimizin ömür yollarını və yaradıcılıqlarını araşdıran alimlərimiz bu kitabda gedən poetik nümunələrə indiyədək gərəcə diqqət yetirməmiş, orada şeirləri dərc edilən şairlərin bəzilərinin kimliyinə də bir aydınlıq gətirməmişlər. Halbuki bu poetik məcmuə Cümhuriyyətsonrakı ədəbi prosesin ən böyük hadisəsi hesab olunmalıdır. Ona görə də mühacirət ədəbiyyatımızın bu böyük hadisəsi ilə bağlı gec də olsa, mülahizələrimizi bölüşmək, onun o zaman və indi dərc olunmasının əhəmiyyətilə bağlı fikirlərimizi bildirmək istəyirik.

"İstiqlal uğrunda" kitabının nəşrinə Azərbaycan bolşevikləri, onların yeni yaratdıqları ədəbi tənqid o qədər əhəmiyyət verməmişdir. Elə ki, rus yazıçısı Yevgeni Zamyatınə sensor imkan vermədiyindən əsərlərini özünün redaktor olduğu jurnalda çap edə bilmədiyindən, onları xarici ölkələrdəki nəşrlərə göndərdi, Boris Pilnyakın əsərləri xarici ölkələrdə işıq üzü gördü. Kommunist Partiyasının göstərişi ilə onların xaricdə çap olunmuş əsərlərinə qarşı ölkədə ideoloji kompaniya başladı. Sovet məmurları, onların zuytutanları bu yazıçılar və onların əsərlərini tənqid etməklə kifayətlənmədilər, ölkədə bir düşmən axtarışı başladı. Elə bu zaman gənc tənqidçi Əli Nazim "İnqilab və mədəniyyət", "Dan yıldızı", "Türk yurdu" jurnallarında nəşr etdirdiyi məqalələr əsasında "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı bir məqalə yazaraq Moskvadakı "Peçat i revolyusiya" jurnalının 1929-cu il

²⁶⁰ "İstiqlal uğrunda". Bakı, "Qələm nəşr", 2015, s. 20

iyul ayında dərc etdirdi. Tənqidçi məqalədə "İstiqlal uğrunda" kitabının nəşri ilə bağlı da məlumat verirdi. Bu məlumat yerli anti istiqlalçılar üçün bir bəhanə oldu. Mərkəzdə Y.Zamyatin və B.Pilnyakin əleyhinə başlamış kompaniyanın təsiri altında Azərbaycandakı zamyatinlər və pilnyaklar aşkara çıxarılmağa başlandı. O zaman hər gün müxtəlif mətbuat orqanlarında (ən çox da Azərbaycanda bolşeviklərin ideoloji tribunası olan "Kommunist" qəzetinin 1929-cu il oktyabr-noyabr saylarında) həmin topluda şeirləri nəşr olunmuş Əhməd Cavadla qarşı qara piar başladı. Şair təzyiq və təqiblərdən qurtulmaq üçün iki dəfə "Protesto" yazıb "Kommunist" qəzetində dərc etdirdi. Yalnız bundan sonra şairin başı üzərində gəzən təhlükə çətinliklə də olsa, sovuşdu. Bu barədə 1991-ci ildə "Ədəbi tənqid" jurnalının birinci sayında geniş yazdığımın mövzuya yenidən qayıtmıram²⁶¹.

Müstəqillik dövründən sonra Azərbaycan mühacir şairlərinin əsərləri dərc edilmiş, haqlarında məqalələr, tədqiqatlar, monoqrafiyalar yazılsa da, bu poetik məcmuə diqqətdən kənarda qalıb. Yalnız tədqiqatçı Əli Şamil Gültəkinin (Əmin Abid) İstanbulda nəşr edilən (1949) kitabını yenidən nəşr edərkən yazdığı ön sözdə diqqəti bu məcmuənin gərəkliliyinə yönəldərək onun nəşrinin vacibliyini bildirmişdi. Budur, ədəbiyyatşünas Ə.Şamilin bu həyəcan signalı yalnız bu günlərdə gerçəkləşir. Bu, artıq mühacirət poeziyasının tanınması yolunda atılan bir addımdır. Biz də bunu nəzərə alaraq "İstiqlal uğrunda" məcmuəsinin qısaca da olsa təhlil etməklə ədəbi elmi dövrüyyəyə yenidən daxil etmək, onunla bağlı düşüncələrimizi bildirmək istəyirik.

"İstiqlal uğrunda" məcmuəsi 1928-ci il İstanbulun "Orxaniyyə" mətbəəsində basılmışdır²⁶². Kitabın "Milli Azərbaycan nəşriyyatı" tərəfindən verilən bir neçə cümləlik qeydində yazılır: "Həm bir çox azərilər tərəfindən vüqu bulan mütəəddid (çoxlu) müraciətlərlə də təyid olunan (təkid olunan) ruhi pək böyük bir

ehtiyac təmin etmək, həm də istiqlal uğrunda dönməz əzmlə qüdsi bir cidal səhnəsinə atılan bir türk elinin ruhundakı hürriyyət və istiqlal eşqini qardaş bir mühitə tanıtmaya məqsədilə mətbu və qeyri-mətbu, müxtəlif zamanlarda yazılan və müxtəlif səhifələrdə mündəric bulunan milli nəşidlərin bir arada təb və nəşrini ödədən bəri düşünüyorduk"²⁶³.

Sonrakı qeydlərdən də görünür ki, nəşriyyat bu kitabın tərtibini Kamal bəyə həvalə etmişdir. Məcmuəyə Kamal bəy tərəfindən yazılan "Bir müqəddimə"də şeirlərin haradan əldə olunduğuna dair bəzi işarələr də vardır. Müəllifə görə "Azərbaycan istiqlalının eşqi və həsrətilə yanan qəlblərin həmləsinə və acısını duyan həssas qələmlərdən çıxmış bu nəşidlər"in əldə edildiyi mənbəyi də göstərilir: "Əvət, əldə mövcud parçalar diyorus, çünki orada, o zülm, vəhşət və əsarət diyarında yaşayan və ən qutlu nəşidlərini gizli məhfillərdə (yığıncaq) oxuyan canfəza şairlərin əksəriyyətlə əzhərdən oxunaraq dildən-dilə dolayan istiqlal şeirlərindən bu məcmuəyə keçən qismi azdır. Fəqət burada, bu mühacirət həyatında yazılan və əksəriyyətlə istiqlal mücadiləsinin ən şanlı təzahüratını qeyd edən möhtərəm "Yeni Qafqasya" və "Azəri türk" səhifələrində yer bulan şeirlər daxi bizə Azərbaycan türklüyünün nə kimi hisslərlə istiqlal uğrunda mücadiləyə girişmiş olduğunu göstərir"²⁶⁴.

Göründüyü kimi, müqəddimə müəllifi "Kamal bəy" bu şeirlərin əksəriyyətinin mühacirət mətbuatından götürüldüyünü, çox az bir qisminin isə ağızlarda dolayan şeirlərin daxil edildiyini açıq şəkildə göstərir. Bu həqiqətdən də belədir, çünki məcmuədə Sovet Azərbaycanında yaşayan Ə.Cavadın, Umqülsümün elə şeirləri yer almışdır ki, onlar nə Azərbaycanda, nə də mühacirətdə çap olunmuşdur. Ən azından bu şeirlər mühacirətə göndərilmişdisə, deməli həyatlarını risqə qoymuşdular. Bəlkə də bunu nəzərə alan müqəddimə müəllifi bu parçaların yazıldığı yerdə "zülm, vəhşət və əsarət diyarında" şeir müəlliflərini

²⁶¹ "Ədəbi tənqid" jurnalı, 1991, N 1, s. 33-41

²⁶² İstiqlal uğrunda, İstanbul, "Orxaniyyə" mətbəəsi, 1928

²⁶³ İstiqlal uğrunda, İstanbul, "Orxaniyyə" mətbəəsi, 1928. s.4

²⁶⁴ Yenə orada, s. 6

gözləyən təhlükəni önləmək üçün "çox az bir qism parçaların" dillərdən alındığına dair işarələr verir. Ancaq bu qeydlərin Azərbaycanda keçərliliyi olmur, ona görə ki, bolşevik rejimi istiqlal uğrunda mübarizə apararlara qarşı rəhm və aman tanımırdı.

Məcmuədə Ə.Cavadın 10 ("Azərbaycan" himni müəllifsiz dərc edilib), Gültəkinin 22, "...Xanım"ın 1 (bu imza Umgülsümündür. Lakin məcmuədə "Gülsüm xanım" imzası ilə də şeir çap olunmuşdur. Görünür ki, şeiri ağızlardan topladıqları üçün onun müəllifi xanım olaraq tanındığından tərtibçilər də bu cür yazmışlar), Gülsüm xanımın 1, Gülsənəmin (içəridə Gülsərən getmişdir) 1, Sənanın 6, Əli Ustanın 1, Məsud Səfvətin 2, Azərizadənin 2, Əli Yusifin 1, H.Həmidzadənin 1, Nafe Şükrinin (Əmin Abidin həyat yoldaşı) 1, İsmayıl Zöhdinin 1, "B..."-nın 1 şeiri verilib. Şeirlər arasına rəmzi parçalar da daxil edilib. Bu rəmzi parçaların əksəriyyəti Gültəkinə aiddir.

Şeirlərin bir neçəsinin Gültəkinə həsr olunması da mühacirət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Gültəkinin həm mühacirət ədəbiyyatındakı, həm də bu məcmuədəki rolunu bir daha ortaya qoymuş olur. Məcmuədə istiqlal poeziyasının təhlilini verən və poetik parçaların da yer aldığı iki- Azərbaycan "İnqilab nəğmələri və yaxud həbsxana şeirləri" ("Yeni Qafqasya", 1927, 28 may), M.B.Məmmədzaadənin "Əli Usta və şeirləri" ("Azəri Türk"dən) məqalələri də dərc edilmişdir. Bu məqalələrdə təhlil edilən şeirlər isə ədəbiyyatşünaslığımız üçün tamamilə yenidir, müəllifləri məlum deyil. Birinci məqalədə Azəri həbsxana şeirlərini, ikinci məqalədə isə M.B.Məmmədzaadə mühacirətşünaslığın indiyədək üzə çıxara bilmədiyi Əli Ustanın şeirlərini təhlilə cəlb edir. Məcmuə poetik parçalarla (Gültəkindən 5, Ə.Cavadın 1, "Ə.B."-dan 1 rəmzi parça) izlənilən "Bayarğı təbrik", "İstiqlal məfkurəsi", "Vətən sevgisi", "Türk qardaşlığı", "Qəhrəman mücahidlərə", "Şanlı istiqlal mücahidləri", "Rəmzi parçalar", "Mücadilə şərqiləri", "Milli cihad cazibələri" bölümlərinə bölünür ki, burada gətirilən parçaların yalnız ikisi Gültəkinin deyildir.

Təəssüf ki, şeirləri dərc edilən müəlliflərin şəxsiyyətləri ilə bağlı tərtibçi heç bir məlumat vermir. Yalnız bəzi araşdırmalardan həmin şairlərin mümkün olduğu qədər kimliyini ortaya çıxara bildik. Burada şeirləri dərc edilən Ə.Cavad, Gültəkin, Ə.Yusif Azərbaycan oxucu və tədqiqatçılarına yaxşı məlumdur. "...Xanım" və "Gülsüm xanım" imzaları ilə getmiş şeirlərdən də məlum olur ki, bu adlar altında Umgülsüm nəzərdə tutulur. Nafe Şükrü imzası ilə "Azərbaycanın millətəpərvər şairi Gültəkin bəyə" ithaf olunan "Qardaş sevgisi" şeirinin müəllifi isə türk qızı Əmin Abidin həyat yoldaşı Nəfiə Abiddir. Onun digər mətbuat orqanlarında da bir neçə şeiri dərc edilmiş, Ə.Abid repressiyaya uğradıqdan sonra bir müddət o da həbs edilmiş, yalnız Türkiyə konsulluğu işə qarışıqdan sonra çətinliklə də olsa azad olmuşdur. "Salam sənə, yurdum Bakı" şeirinin müəllifi H.Həmidzadənin Cənubi Azərbaycandan olduğu şeirin altında olan "Təbriz, Temmuz, 1928" qeydindən də görmək olar. "Vətən həsrəti" şeirinin müəllifi Əli Ustanın nəşriyyat qeydindən xalq içindən çıxan şairlərdən olduğunu aydın etmək olur. Bəzi mənbələrdə bu şairin Gəncədən olduğu qeyd edilsə də, tədqiqatçı Əli Şamilin onun Nardarandan olduğu qənaəti doğrudur. Ə.Şamilin bu qənaəti M.B.Məmmədzaadənin məcmuədə yer almış "Əli usta və şeirləri" adlı məqaləsində də tədiqlənmiş olur. Bununla yanaşı M.B.Məmmədzaadənin məqaləsindən Əli Ustanın ya mühacirətdə, ya da uzaq sürgünlərdə olduğunu da yəqin etmək mümkündür: "Əli Usta Abşeronun qumsal sahilində böyüyən, üçüncü Gəncə alayının dülğərliliyini yapan, Əsgəran-Qarabağ müharibələrini görən, Gəncə, Qarabağ və Kürdəmir üsyanlarının şahidi olan və bu gün də Alucərədə kəndi təbiri ilə boğulan, üçboyalı bayrağımızın həsrətilə vulkan kimi coşan Əli Usta qızıl rus kabusu altında azəri kəndlisinin keçirdiyi həyəcanları yaşamırmı? Yaşatmırmı? Onu uzun məsafələr, keçilməz dağlar

və dənizlər belə Azərbaycandan ayırmır".²⁶⁵ Əli Ustanın məktublarından görünür ki, o, əslində şair deyil, üç il əsarət zəncirində qalmışdır; indi isə "ürəyində coşan üsyan nəhri" var. Ona görə də yazdığı məktublarında şair olmasa da, şeirlərinin dərcinə mane olmamalarını, onları dərc etmələrini istəyir.

"Vətən" və "Yeni dastan" (Ziya Göyalp bəyə bənzətmə) şeirlərinin müəllifi Azərbaycanın Azərbaycan mühacirlərindən olduğunu yəqin etmək olar. Ancaq bu kitabda yer alan "İnqilab nəğmələri və yaxud həbsxana şeirləri" məqaləsinin müəllifi Azəri ilə eyni adam olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. "Sevimli Azərbaycan" və "Azəri oğluna" şeirlərinin müəllifi Məsud Səfvətin Türkiyənin gənc şairlərindən biri olduğunu Gültəkinin ona ünvanladığı "Kommunizm "düha"sına" "Türkiyənin gənc şairi Məsud Səfvətə" qeydindən öyrənmək olur. "İstiqlal" ("Mənimlə yürüyün" şairinə), "Vətən sevgisi", "Ağa bəyimə", "İstiqlal yolçusuna", "Nisan" şeirlərinin müəllifi Sənan isə Azərbaycan mühacirət poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir. "Azərbaycan" şeirinin müəllifi İsmayıl Zöhdü isə Türkiyənin İzmir şəhərindəndir. Onun Azərbaycana sevgisi və şeirləri çox olmuşdur ki, nəşriyyat redaktorunun qeydində yazılmışdır: *"Bu mənzumə məşhur bəstəkar, izmirli İsmayıl Zöhdü bəy mərhumdur. Azərbaycanımızın elanı-istiqlal etməsi üzərinə coşan qiymətli sənətkar bu mənzuməni yazaraq bəstələmiş, İzmirdə və Anadolunun müxtəlif yerlərində öz tələbələrinə tədris etmişdir. Son zamanlar Ankara musiqi məktəbinin müdiri olaraq milli bəstələri ilə Qərbi Anadoluda böyük şöhrət qazanmışdır. Vəfat etdiyi zaman İzmirdə kəndisinə böyük bir mərasim yapılmış və cənəzası təyyarə ilə yüksəklərə qaldırılmışdır. Azərbaycana candan aşiq olan bu böyük ustadı hər azəri türkü hörmətlə yad etmək məcburiyyətindədir"*²⁶⁶.

"İstiqlal uğrunda" məcmuəsində Əhməd Cavad, Gültəkin, Xanım, Gülsənəm, Sənan, Əli Usta, Məsud Səfvət, H.Əhməd-zadə, Ə.Yusif, Nəfiə Şükri, Azərizadə, Gülsüm xanım, İsmayıl Zöhdinin şeirləri verilmiş və bu adlar kitabın üz qabığına da "Mühacirət şairləri" çətiri altında çıxarılmışdır. Aydınır ki, bu şairlərin hamısı mühacir, bu şeirlərin hamısı da mühacirətdə yazılmasa belə artıq mühacirət poeziyasına daxil edilmişdir.

Məcmuədə Ə.Cavadın "Milli bayrağımızı" (1918), "Al bayrağa" (1918), "Nədən yarandın" (1919), "Göy göl" (1924), "Bismillah" (1919, kitabda səhvən 1926-cı il getmişdir), "Qalx" (1918), "Mənəm" (28 may 1925), "Sən ağlama", "Bir gül əkdim", "Bir gün" şeirləri verilib. Bu şeirlərin çoxu bolşevik işğalından əvvəl yazılıb. Aydınır ki, Ə.Cavad mühacirətdə olmayıb, 1929-cu ildə yazdığı iki "Protesto"sunda yazdıqlarının səmimiyyətinə inansaq bu şeirləri o dərc olunmaq üçün kimsəyə göndərməyib. "Gülsüm xanım" imzası ilə dərc edilən Umgülsümün ("Hicran") və Əli Yusifin ("Bir Turan yolçusu deyir ki..."), şeirləri də olsun ki, dərc edilmək üçün göndərilməyib. Elə buradaca qeyd edək ki, məcmuədə "...Xanım" imzası ilə "Bayrağım enərkən" şeiri də dərc edilmişdir ki, bu şeir də Umgülsümə aiddir. Əli Yusifin həmin vaxt Solovki adalarında olduğunu nəzərə alsaq, onda onun şeirinin mühacirət poeziyasına daxil edilməsini təbii qarşılamaq olar. Gülsənəm (yaxud Gülsərən), Məsud Səfvət, Nəfiə Şükri, Azərizadə, İsmayıl Zöhdü Türkiyədə yaşadığından şeirlərinin dərc edilməsinin elə bir təhlükəsi yox idi. Ona görə ki, onlar Azərbaycanda yaşamırdılar. Burada şeirləri dərc edilənlərdən ən çox təhlükədə olanlar Ə.Cavad, Umgülsüm və Gültəkindir. Gördüyü kimi, məcmuənin nəşrindən sonra tənqid yalnız Ə.Cavadın üstünə düşmüşdür. Halbuki, Ə.Cavadın bu şeirləri artıq çoxdan Azərbaycan oxucusuna tanış olduğu kimi, Sovet hakimiyyəti əleyhinə də yazılmamışdı. Umgülsümün isə adı "...Xanım" və "Gülsüm xanım" kimi getdiyindən və bu şeirlər ədəbi prosesə məlum olmadığından, olsun ki, müəllifini tanımadığından onun adı gündəmə gəlməmişdir.

²⁶⁵ İstiqlal uğrunda, İstanbul, "Orxaniyyə" mətbəəsi, 1928.

²⁶⁶ "İstiqlal uğrunda". Bakı, "Qələmnəşr", 2015, s.

Halbuki bolşevik dönəmində Ə.Cavaddan daha çox məhz Umğülsümün şeirlərində ücrəngli bayrağın endirilməsinə etiraz edilir, istiqlal duyğuları açıq şəkildə təqdir edilirdi:

Yazıq səni, bayrağım, endirdilər öyləmi?

Səni yıxıb devirən o zəhərli ruzigar.

O haq deyən haqsızlar, vəhşilər, tanrısızlar,

*Yanar ocağım da söndürdülər, öyləmi?*²⁶⁷

Məcmuədə şeirləri dərc edilən şairlərdən Gültəkin də həmin illərdə Azərbaycanda yaşamasına rəğmən, tənqidlərdən, təhdidlərdən yan keçmişdir. Buna səbəb olsun ki, Türkiyədə Universitetdə oxuyarkən "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini yazaraq 1926-cı ilin sonunda Bakıya qayıdan və "Kitabi Dədə Qorqud"la bağlı bir çox tədqiqatlar aparan və sonralar dastanı nəşrə hazırlayan Gültəkinin (Əmin Abidin) Azərbaycanda bu təxəllüslə tanınmaması olmuşdur. Ə.Abidin Gültəkin imzası ilə şeirlər yazması son vaxtlara qədər naməlum qalmışdır; yalnız Əli Şamilin araşdırmaları nəticəsində təkzibedilməz faktlarla Gültəkin imzalı şeirlərin ona məxsus olması təsdiqlənmişdir.

Ə.Abid 1938-ci ildə repressiyası zamanı müstəntiqlərə Gültəkin imzası ilə mühacirət mətbuatında şerilərilə çıxış etdiyini etiraf etmişdir. Tədqiqatçı Əli Şamilin araşdırmalarında bütün bunlar tədqiq olunduğu kimi, şairin şeirləri də "Buzlu cəhənnəm" adı altında dərc edilmişdir (1999). 1929-cu ildə Ə.Cavadı ittiham edən məqalələri araşdırarkən aydın görmək olur ki, məqalə müəllifləri Ə.Cavadın adıgedən məcmuədə hansı şeirlərinin belə dərc edildiyini bilmirlər. Çünki şairin hər hansı bir şeirinin adını çəkmədikləri kimi, tənqidlərində də ümumilik çox idi. Onlar yalnız şairin mühacirət (oxu-düşməni) mətbuatında nə üçün şeirlərinin dərc olunmasına qarşı çıxır və şairi siyasi baxışlarına görə ittiham edirdilər. Ona görə də

Azərbaycanda ya Gültəkin imzasının Ə.Abidə məxsus olduğunu o illərdə bilməmişlər, ya da məcmuə özü tənqidçilərin, yaxud çəkistlərin əlində olmamışdır, yalnız belə bir məcmuənin İstanbulda dərc olunması və burada Ə.Cavadın da şeirlərinin yer aldığı informasiyası üzərindən Ə.Cavada hücumlar olmuşdur. Əslində məcmuəni tərtib edənlər özləri də bu məcmuənin nəşrinin Sovet Azərbaycanında yaşayan şairlər üçün bu qədər təhlükə mənbəyi olacağına fərqlənə bilməmişdilər, əgər bunu nəzərə alsaydılar, bəlkə də, Ə.Cavadın şeirlərini daxil etməzdilər.

Qeyd etmək gərək ki, "İstiqlal uğrunda" toplusunda dərc olunan şeirlər bədii dəyəri baxımından yüksək olduğu kimi, ideya və problematika etibarilə də poeziyamıza təsir göstərmək, onu irəli aparmaq baxımından son dərəcə qiymətlidir. Məcmuədə toplanmış şeirlər, içi də Azərbaycanda yazılmasına rəğmən, Ə.Cavad, Umğülsüm, Ə.Yusifin şeirləri olmaqla, bütövlükdə Azərbaycan poeziyasının bir tərkib hissəsidir. Bu şeirlər nəinki Azərbaycandan kənarda yaşayan mühacirlərin yaradıcılığına, eləcə də ümumilikdə Vətənda yazılan poeziyaya da öz təsirini göstərmişdir. Çünki məhz bu cür şeirlərdən sonra vətənda yaranan poetik nümunələr bir az da milli ruha yaxınlaşır, yeni poetik nəfəs, milli ideya gətirir. Düşünürük ki, 1929-cu ildə məcmuənin tam olaraq üzə çıxması da məhz burada toplanmış şeirlərin gənc Azərbaycan şairlərinə təsir göstərməməsinə görə olmuşdur. Belə ki, o zaman bu məcmuə haqqında tənqidlər səslənsə də məqalələrdən də görüldüyü kimi, burdan bir nümunə belə verilməmişdir. Hər halda burada ən çox şeirləri yer almış Gültəkinin adının çəkilməməsi və ona qarşı kompaniya aparılmaması düşündürücüdür.

Azərbaycanda yazılaraq məcmuədə yer alan şeirləri mühacirət ədəbiyyatı saymaq mümkündürmü? Tutaq ki, Ə.Cavadın 1918-19-cu illərdə yazdığı milli, vətənpərvərlik şeirlərini mühacirət poeziyası adlandırmaq nə dərəcədə doğrudur?! Yaxud 1924-cü ildə yazılan və vətəndə dərc edilən "Göygöl" şeirinin

²⁶⁷ "İstiqlal uğrunda". Bakı, "Qələməşər", 2015, s.20

kitaba daxil edilməsi onu mühacirət ədəbiyyatına daxil edirmi?! Onu demək lazımdır ki, bu şeirlər vətəndə yazılmasına və dərc olunmasına rəğmən, yenidən "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində getməsi onlara yeni həyat vermişdir və faktiki olaraq onun müəllifi Ə.Cavad mühacirətdə şeirlərini çap etdirməsi üzündən sərt tənqidlərə məruz qalmışdı. Elə həmin illərdə rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Y.Zamyatin və B.Pilnyakin da Sovetlərdə yaşayıb yazmasına baxmayaraq, əsərlərini mühacirətdə çap etdirmələri və mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri hesab edilməsi bizi də düşündürməlidir. Bizə belə gəlir ki, Ə.Cavadın bu şeirlərinin ("Milli bayrağımıza", "Nədən yarıdın", "Bismillah", "Qalx", "Sən ağlama") "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində dərc olunmaqla mühacirət poeziyasına və siyasi mühacirətinə təsir göstərməsi onu passiv mühacirət ədəbiyyatı mövqeyindən çıxarıb aktiv mühacirət nümunələrinə çevirə bilmişdir. Bu şeirlərin həm ədəbi, həm də siyasi mühacirətə təsiri şübhəsizdir. Bu şeirlər mühacirətdəki milli ruha yeni rəng qatmış olur və mühacirləri bu istiqamətdə ruhlandırır.

Şairin keçmişi idealizə etmək baxımından Azərbaycanda kəskin tənqidlərə məruz qalan "Göygöl" şeirinin məcmuədəki statusu isə bir qədər fərqlidir. Sovet dövründə yazıldığına görə həm "Göygöl", həm də Sovet mətbuatında dərc edilməyən "Bir gül əldim", "Mənəm" şeirləri isə ruhuna, yazılış tarixinə və ilk dəfə bu məcmuədə yer aldığına görə əsl mühacirət poeziyası nümunəsi hesab etmək olar. Ə.Cavad "Mənəm" (1925, 28 may) şeirinə M.Ə.Rəsulzadənin "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" sözlərini epigraf gətirmişdir. Nəzərə alaq ki, bu şeirin yazılmasına qədər Ə.Cavad bir neçə aylığa bir dəfə həbs edilmiş, "Göygöl" şeirinə görə isə yenidən həbs təhlükəsi yaşamışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabda səhv olaraq "Mənəm" şeiri Ə.Cavadın adına getmişdir, halbuki Ə.Cavadın belə bir şeiri yoxdur. Professor Alxan Bayramoğlunun araşdırmalarına görə şeir Ümgülsümündür. "Mənəm" şirində

Ümgülsüm özünün vətəndaş mövqeyini poetik şəkildə bəyan edir:

*Kommunist, yurdu bu buraxdın yetim
Sanma ki, bununla ölən igidəm.
Sənə baş əyməyən nasionalistəm,
İstiqlalın ilk qurbanı mənəm.*

*Səndə "oraq" varsa, mənəm "ay"ım var,
Oğuzdan aldığım altın yayım var.
Milliyyət deyilən bir sarayım var,
Yaşıl diyarın göy pasbanı mənəm.*

*Rusa yoldaş deməm, düşmanımdır o,
Yurdu bu buraxmam, cananımdır o.
Torpaq deyib keçmə, vətənimdir o,
Azərbaycanın hökmranı mənəm!*²⁶⁸

Ümgülsümün işğalın ilk ilində yazılan, lakin vətəndə nəşr edilməyən "Bayrağım enərkən", "Hicran", Əli Yusifin "Bir Turan yolçusu deyir ki..." şeirləri də eyni taleyi yaşamışdır. Bu şeirlər vətəndə yalnız kiçik, dar çərçivədə, mühacirətdə isə geniş şəkildə yayılaraq vətəndə milli ruhun yaşadılması duyğusunu mühacirlərə aşılamaş oldu. Bu şeirlərə müxtəlif şairlərin yazdığı bənzətmələr də onu göstərir ki, onların mühacirət poeziyasına təsiri birmənalıdır. Məcmuənin müqəddiməsində vətəndə yazılan bu cür şeirlər təqdir edilirdi: "Fəqət bu dəfə qızıl imperializm şəklində zühur edən ikinci rus istilas bu məsəyi (səyi) zahirən tətıl etdirdisə də, Azərbaycan şeiri bu tətılə qarşı rəmzi bir lisan tərbiyəsilə müqabilə etdi. Mənəyi-mazidə bulunan və istiqlal günlərinin şəşəsilə nəşvəsi artan milli eşq dərinləşdi. İstila dövrünün vücudə gətirdiyi ÇK-lara, buzlu zindanlara, issiz bodrumlara (iş-gücsüz yerlər) və "buzlu cəhənnəmlərə" qarşı aqlləri durduran fərağət qüvvətini bu milli eşdə buldu"²⁶⁹.

²⁶⁸ "İstiqlal uğrunda". Bakı, "Qələmnəşr", 2015, s. 68

²⁶⁹ "İstiqlal uğrunda". Bakı, "Qələmnəşr", 2015, s. 7

"İstiqlal uğrunda" məcmuəsində Gültəkinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Maraqlıdır, toplu nəşr edilərkən Gültəkin artıq üç il idi ki Azərbaycanda yaşayırdı, ədəbiyyatşünas olaraq fundamental tədqiqatlar aparırdı. Lakin məcmuədə şairin bu qədər şeirinin yer alması, bölümlərin böyük əksəriyyətinin onun poetik parçaları ilə açılması nəyi göstərir? Hansı əsasla tərtibçi şairin şeirlərinə bu qədər geniş yer verib? Kitaba yazılan müqəddimə isə demək olar ki, başdan-başa Gültəkinin yaradıcılığını təhlil edir, gətirilən sitatların əksəriyyəti də ona məxsusdur. Bütün bunlar yalnız tərtibçinin şairin şəxsiyyətinə yaxınlığından irəli gələ bilməzdi. Fikrimizcə, burada əsas faktor şairin yaradıcılığında milli ruhun, vətənpərvərlik və istiqlal duyğularının ən yaxşı şəkildə poetik ifadəsinin məhz onun yaradıcılığında əks olunmasından qaynaqlanırdı. M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, Kamal bəy və başqalarının məqalələrində mühacirət poeziyası ilə bağlı ilk növbədə Gültəkinin yaradıcılığından danışılır və ona qiymət verilir. M.Ə.Rəsulzadə "Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi milli "İnqilab" mübarizəsinin nəşidələrini görürük"-deyə şairin poetik nümunələrinə yüksək qiymət verirdi. Ə.Cəfəroğlu isə yazırdı: "Gültəkin bəyin şeirləri qüvvət və gözəlliyi ilə yalnız ədəbi deyil, siyasi mətbuatımızda da rəğbətlə qarşılanmışdır. Hətta onun bəzi şeirlərinə mahnılar da bəstələnmişdir və bu gün həmin mahnılar İstanbulda böyük maraq doğurmaqdadır."²⁷⁰

Gültəkin özünün şəxsiyyəti, poetik yaradıcılığı və vətəndaşlığı ilə bir istiqlal yolçusu olaraq 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq milli istiqlal ruhlu şeirlərini mühacirət mətbuatında dərc etdirməklə Azərbaycan mühacirət poeziyasının çox böyük hərəkətverici qüvvəsini təşkil edir. Hətta mən deyərdim ki, bu şeirlərlə Gültəkin nəinki mühacirət poeziyasının ən görkəmli nümayəndəsi olur, hətta siyasi mühacirətə belə təsir göstərir, onu canlandırır, yeni nəfəs, yeni qan verir:

Biz dalğalar yıxan gəmiçiləriz,

*Gəliriz, yaşarız, ölür, gedəriz.
Qorxmayız dənizdən, fırtınalardan,
Qorxmayız nə topdan, nə də məzardan.
Bulunduqca nəfəsimiz,
"İstiqlal!" deyəcək uca səsimiz"²⁷¹.*

Elə buna görə də "İstiqlal uğrunda" məcmuəsi demək olar ki, onun yaradıcılığının üzərində qurulub. Şairin 1949-cu ildə İstanbulda "Mühacirətdə yetişən millətçi Azəri şairləri" seriyasından Gültəkinin "Buzlu cəhənnəm" ilk şeirlər kitabının nəşr edilməsi də bir daha bunu sübut edir ki, onun şeirləri mühacirət poeziyasının əsasını təşkil edir. Təsədüfi deyil ki, M.B.Məmmədzadə "Buzlu cəhənnəm" kitabının ön sözündə şair haqqında yazırdı: "Azərbaycan türkünün milliyet, hüriyyət və istiklal uğrunda kızıl emperyalizminə qarşı kanlı savaşını şiir vadisində təmsil edən mücahitlərdən mühacirətdə yetişənlərin başında Gültəkin gəlir. Gültəkinin hüriyyət və istiklal həykanə şiirləri 1923-1928 illərində İstanbulda Rəsulzadə Mehmet Emin Bey tərəfindən nəşr olunan "Yeni Kafkasya" məcmuasında çıkmışdır. Bəziləri daha o zamanlar, rus emperyalizmi ilə çarpışan esir millətlər tərəfindən kendi dillərinə tərcümə edilmiş və bir nümunə kimi alınmış bu şiirlər, milli Azərbaycan nəşriyyatının sekizincisi olmaqla, 1928-ci ildə İstanbulda çıxan "İstiklal uğrunda" adlı şiirlər məcmuasında toplanmışdır."²⁷²

Bütün bunları nəzərə alaraq biz "Bir istiqlal yolçusu..." monoqrafiyamızda bu şeirlərdən mühacirət ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəhs etmişik. Bolşevizmin tüğyan etdiyi bir zamanda Gültəkin cəsarətlə mövcud rejimin sonu ilə bağlı poetik qənaətlərini bildirir, ona qarşı açıq münasibətini ifadə edirdi:

*Bürüdü bir qorxunc yel kibi bizi
Bu dağlarda oldu duman bolşevik.
Qanlara boyandı Xəzər dənizi*

²⁷¹ "İstiqlal uğrunda". Bakı, "Qələməşir", 2015, 64

²⁷² Gültəkin. Buzlu cəhənnəm. İstanbul, 1948, s. 5

Vermədi kimsəyə aman bolşevik.

*Bolşevik atını sürdü Araza,
Oğulsuz analar batdılar yasa,
Ey əziz qardaşlar bu il olmasa,
Gələcək il olur viran bolşevik.
Rəngini tökdüyü qandan aldı o,
Dünyaya bir yekə vəhşət saldı o,
Qafqaz onun deyil, bizdən çaldı o,
Oldu bu gün bizə düşman bolşevik.²⁷³*

Beləliklə, Gültəkinin şeirlərinin Azərbaycan mühacirət poeziyasının önündə getdiyini aydın görmək olur. Təəssüf ki, onun şeirləri bəzi ədəbiyyatşünasların yanlış baxışı nəticəsində hələ də mühacirət poeziyası nümunəsi kimi təhlilə cəlb edilmir. Lakin təkcə "İstiqlal uğrunda" məcmuəsindəki şeirləri onun mühacirət poeziyasının aparıcı qüvvəsi olduğunu aydın göstərir. Gültəkin özü siyasi mühacir olmasa da, onun şeirləri klassik mühacirətin ən yaxşı nümunələridir.

"İstiqlal uğrunda" şeirlər toplusu son dərəcə qiymətlidir; ona görə ki, nəşr edildiyi ildən başlayaraq müstəqilliyə doğru uzun, keşməkeşli bir yol gəlmiş, poetik düşüncədə istiqlal obrazını yaşatmış, həm mühacirətdə, həm də vətəndə yaranan poeziyaya təsir göstərmişdir. Ona görə də bütövlükdə bu poetik toplunu, ayrı-ayrı şairlərin şeirlərini, şəxsiyyətini mühacirət ədəbiyyatı kontekstində elmi dövriyyəyə gətirmək və hərtərəfli araşdırmaq mühacirətşünaslığın qarşısında duran ən vacib problemlərdəndir.

5.3. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi"

Yazıçı Nəriman Əbdülrəhmanlının "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi" romanı yenidən çapdan çıxıb. Nə üçün "Qurban", yaxud "Yüz ilin əfsanəsi "Əli və Nino"? Müəllif bununla nə demək istəyir? Bəlkə yetmiş ildən çoxdur ki, dünyanı dolaşan romanın gizlinlərini açır? Bəlkə bestsellərə çevrilən "Əli və Nino" romanının müəllifliyinə aydınlıq gətirmək istəyir?! Ümumiyyətlə, əgər belədirsə, nə zamandan hər hansı bir əsərin müəllifliyini müəyyənləşdirmək bir roman mövzusu olub? Yazıcının və romanın üzərinə düşən bu missiyanı uğurlu hesab etmək olarmı? "Əli və Nino" romanı ilə bağlı yazılanların əsərin həcmindən yüz dəfə çox olması və hamısının da onun müəllifliyi ilə bağlı ziddiyyətli mülahizələrə yazıçı bir romanla necə nöqtə qoya bilər? Ortada əlyazma olmadığı halda yazıcının bədii versiyası romanı və onun müəllifini ədəbi uğursuzluq riski ilə üzləşdirmir ki?! Suallar çoxdur, ancaq gəlin buna cavab verməyə tələsməyək. Elə N.Əbdülrəhmanlının belə bir romanının nəşr edilməsilə bağlı informasiyanı oxuyanda mənə də buna bənzər suallar yarandı. Məsələn burasındadır ki, "Əli və Nino" gizlinləri mənim də tədqiqat obyektlərimdəndir. Romanla bağlı aparılan araşdırmaları iyirmi ildən çoxdur ki, izləyirəm. Özümün də mühacirət ədəbiyyatına aid araşdırmalarım var, elə bu romanın özü ilə bağlı da tədqiqatım və müəyyən elmi qənaətlərim var, özü də bu qənaətlər arqumentlərlə yetərinə əsaslandırılır. Hərçənd belə hesab edirəm ki, romanın müəllifliyi ilə bağlı aparılan araşdırmalar çox zaman siyasi xarakter daşıyır, bəzən məcrasından çıxdığı üçün məntiqi nəticə ilə tamamlanmır. Buna görə də "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı ali məktəblər üçün yazdığım dərslikdə romanın müəllifliyi məsələsinə geniş

²⁷³ Gültəkin. Buzlu cəhennəm. İstanbul, 1948, s. 101

toxunmamış, əsərin məzmunu, süjet xətti və obrazlarına daha çox yer vermişdim. Ən əsası isə, burada ilk dəfə olaraq "Əli və Nino" romanını bütün ziddiyyətli fikirlərə rəğmən, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümunəsi olaraq tədqiqatə cəlb etmişdim. Baxmayaraq ki, bu romanın müəllifi ilə bağlı dünyanın bir çox tədqiqatçıları tərəfindən aparılan bütün araşdırmalara rəğmən, yekdil rəyə gəlmək mümkün olmamışdır. Hətta roman ayrırıqlıqda Qurban Səid və Y.V.Çəmənzəminlinin adı ilə də dərc edilmişdir. Qurban Səid adı altında isə dünyada M.Əsəd bəy nəzərdə tutulur. O zaman belə bir qənaətdə idim ki, "...*bu əsər Azərbaycan ədəbi faktına artıq daxil olmuşdur, özü də Qurban Səidin müəllifliyi ilə. Ona görə də tam həqiqət üzə çıxmayınca bu əsəri Qurban Səidin əsəri kimi təqdim etmək daha doğru olardı*".²⁷⁴

Bu yaxınlarda N.Əbdülrəhmanlının romanının dərc olunduğu zaman "XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər"²⁷⁵ monoqrafiyamda müəlliflik məsələsini yenidən gündəmə gətirmiş və romanın gerçək müəllifinin kimliyi ilə bağlı arqumentlər ortaya qoymuş, Məhəmməd Əsəd bəyə aid olması ilə bağlı təkzibedilməz faktlara əsaslanmışam. İndi budur, N.Əbdülrəhmanlı öz romanında yenidən "Əli və Nino" gizlinlərini gündəmə gətirir. Məsələ burasındadır ki, mən romanla hələ ötən əsrin 80-ci illərində Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində çalışarkən tanış olmuşdum. Bu zaman əldə etdiyim faktlar tədqiqat apardığım zaman mənim köməyimə gəldi və hələlik ədəbiyyatşünaslığımızda romanın kimə məxsus olması ilə bağlı son elmi nəticədir. Bu günlərdə isə Almaniya yaşayış yaranan yazıçı, tədqiqatçı Orhan Arasın "Qurban Səidin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası" adlı dissertasiyası ortaya çıxmışdır. Bu tədqiqat işi Qurban Səid imzasına və onun publisistikasına

²⁷⁴ B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 c., Bakı, "Apostrof", 2010, s. 398

²⁷⁵ B.Əhmədli. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, "Elm və təhsil", 2015

həsr edilmiş sonuncu araşdırmalardandır. Məsələ burasındadır ki, Orhan Arasın alman dilini bilməsi və Almaniya arxivlərində araşdırmalar aparması bəlkə də bu istiqamətdə tədqiqatlara bir yekun olacaq. Çoxdandır dilimizlə yanaşı alman dilini də eyni dərəcədə bilən bir araşdırıcı səbirsizliklə gözləyirdim. Mənə elə gəlir ki, Orhan Aras bu istiqamətdə çox böyük işlər görə bilər. Bu günlərdə gerçəkləşən dissertasiyanın opponenti olaraq deyə bilərəm ki, şəxsən bir tədqiqatçı kimi, mənə aydın olan bu gizlinlərin aydınlığa çıxması üçün əlahəzrət əlyazmanının da bir gün tapılacağına heç bir şübhəm yoxdur...

N.Əbdülrəhmanlı da problemlə çoxdan maraqlanır; 90-cı illərdə məndən sonra bir müddət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində eyni şöbənin müdiri olub, arxivlə işləməyi və sənədlərin "dili"ni çox yaxşı bilir (elə sonuncu romanında da bunu aydın görmək olur). Üstəlik "Əli və Nino" ilə bağlı ssenari yazmış, bir zamanlar film çəkmək fikrinə düşmüşdü. Fikrimcə, yazıçı kimi onun çap olunan hekayə, povest və romanları son iyirmi ilin ən böyük ədəbi hadisələrindəndir, tədqiqatçı kimi də onun çoxlu araşdırmaları, məqalələri var; bu tədqiqatlarda onun faktlardan kifayət qədər yerində istifadə etdiyinin şahidi olmuşam. Ona görə də N.Əbdülrəhmanlının "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi" roman-xronikası məndə olduqca maraq doğururdu. Lakin ən böyük maraq yazıçının mövzunun bədii həllinə necə nail olması, problemin bədii, elmi araşdırma komponentlərini necə birləşdirəcəyindən ibarət idi. Deyim ki, N.Əbdülrəhmanlının tədqiqatçılığı ilə yazıçılığı roman-xronikanın uğurlu çıxmasına imkan yaratmış, hər iki yazıçının (Y.V.Çəmənzəminli və M.Əsəd bəy) gizlinlərinə böyük ölçüdə aydınlıq gətirmişdir.

Yazıçı son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli problemi iki müstəvidə araşdırmaqla həm "Əli və Nino" romanının gizlinlərini ortaya çıxarmaqla, həm də romanın müəllifliyinə iddiaçı olan Y.V.Çəmənzəminli, M.Əsəd bəyin sirli, zəngin, intriqalı, keşməkeşli, nəhayət faciəli həyat yollarını paralel olaraq bədii təhlilə cəlb etməyi qarşısına məqsəd qoyur (əslində əsərin alt

qatında yalnız bu iki şəxsiyyətin yox, Cümhuriyyətin, eləcə də Cümhuriyyət və repressiya dönməndə yaşayan bir çox insanların acı taleyi izlənilir). Yaxşıdır ki, yazıçı romanın müəllifliyi məsələsinə çox az yer ayırır; romanı bu informasiyanın əsasında qurmur, bütün hadisələri onun üzərinə gətirmir, yalnız yeri gəldikcə, tendensiyasız (bir neçə fəsil istisna olmaqla!) ona işarələr vurur. Bu mənada romanın adı oxucunu bir qədər aldadır; oxucu düşünür ki, müəllif romanı başdan-başa əsərin müəllifliyinə həsr edəcək. Elə romanla bağlı informasiyalarda da bu tezis qabardılır. Əslində isə romanda müəlliflik məsələsi çox doğru olaraq zəif bir xətt olaraq verilir. Elə buna görə də bu mövzuda müəllifə opponentlik etməyəcəm. Olsun ki, "Əli və Nino"nun dünya çapında məşhurluğundan istifadə edən yazıçı bununla öz romanının reklamını qurmaq istəyir, halbuki, fikrimizcə, buna yazıçının qətiyyəni ehtiyacı yox idi.

N.Əbdülrəhmanlı bu romanına qədər də bədii yaradıcılığında həm bədii təxəyyüldən, həm də sənədlilik və zəngin arxiv materiallarından istifadə edərək tarixi roman yazan müəlliflərimizdən biridir. Yazıçının 2006-cı ildə yazdığı "Könül elçisi, yaxud Don Xuan de Persia-Oruc bəy Bayatın hekayəti" romanı bunu deməyə əsas verir; hərçənd bu düşüncədəyik ki, son dərəcə orijinal üslubda yazılan bu möhtəşəm roman hələ də ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən özünün həqiqi qiymətini almayıb.

N.Əbdülrəhmanlı romanın süjet xəttində iki yazıçının Y.V.Çəmənzəminli və Məhəmməd Əsəd bəyin zəngin tərcümeyi-hal materiallarından, sənədlərdən geniş istifadə edib. Doğrudur, yazıçı buraya Lev Nissimbaum və daha onlarla görkəmli insanların taleyini də əlavə edir, ancaq bütün bunlar süjet xəttində o qədər də geniş yer tutmur. Görünür, üçüncü şəxsiyyət kimi ortaya çıxan Lev Nissimbaumla bağlı kifayət qədər sənədlər olmadığından onun haqqında süjet xətti müəyyən bir yerə qədər davam edir, ondan sonra isə kəsilir. Bununla belə, N.Əbdülrəhmanlı mürəkkəb, ziddiyyətli hadisə və faktlarla zəngin olan bu iki şəxsiyyətin həyatını təsvir etmək üçün orijinal

yolla gedir; hər iki yazıçının həyatını bir-birindən xəbərsiz eyni faciəli taleyə doğru yol getdiyini təsvir edir.

N.Əbdülrəhmanlının bu romanını yeni model üzərində qurur; bu struktur bir qədər "Könül elçisi" romanına da bənzəyir, ancaq orada yalnız Oruc bəy Bayatın taleyi əks etdirilirsə, burada paralel olaraq Y.V.Çəmənzəminli, M.Əsəd bəy, "Əli və Nino" romanının, eləcə də Cümhuriyyət və cümhuriyyətçilərin taleyi önə çəkilir. Bəri başdan deyim ki, roman bu cəhətdən çox nadir informasiyalarla yüklüdür, hətta deyərdim ki, Cümhuriyyətin Qurban obrazının yaradılmasına doğru gedir. Bütün bunları yazıçı özünəməxsus nadir təhkiyə quruluşunun hesabına edir; təhkiyənin tarixilik və müasirlik konteksti zəngin hadisə və informasiyaların çatdırılmasına imkan yaradır. Bu təhkiyə yazıçıya onlarla insan taleyini, sovet rejiminin insanları repressiyaya məruz qoymasını bütün gerçəkliklərlə təsvir etməyə imkan verir. Uzun illərin gərgin axtarışlarının məhsulu olan romanın 37 fəsildə verilməsi, eləcə də mətnin hər fəsildə paralel olaraq gah Y.V.Çəmənzəminli, gah da M.Əsəd bəyin üzərində gəzişmələri onun oxunuşunu asanlaşdırdığı kimi, hadisələrin də götürülmüş xətt üzrə davam etməsini şərtləndirir. Hər fəslin əvvəlində müəyyən qeydlərin verilməsi hadisələrin məcrasını göstərməklə yanaşı, romanın süjet xəttini də müəyyənləşdirmiş olur.

N.Əbdülrəhmanlı romanda 30-40 ilin tarixi hadisələrini, şəxsiyyətlərini milli istiqlal düşüncəsi fonunda əhatə etməyə çalışır; Y.Vəzirin, demək olar ki, hər addımını izləyir, onun və ətrafında olan insanların (Mirhəsən Vəzirov, Haşım bəy Vəzirov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, C.Hacıbəyli, N.Yusifbəyli, Qəzənfər Musabəyov, Nəriman Nərimanov, Mir Abdulla, Hilal Münşi, İbad Əliyev, Elfride Ehrenfels, Cümhuriyyətin xaricə oxumağa göndərdiyi tələbələr, eləcə də, əsrin əvvəllərindən 40-cı illərə qədərki baş vermiş hadisələr və s.) zərgər dəqiqliylə bir-birilə əlaqələndirilir və bağlanır. Yazıçı yalnız arxiv sənədlərində, mətbuatda, xatirələrdə donuq, səpələnmiş vəziyyətdə qa-

lan faktları konstataciya etmir, xronoloji hadisələrdən özü yeni bir tarix yazmağa müvəffəq olur. Dövrün lokal və global tarixi hadisələrini bir-birinə asanlıqla bağlayır. Bu cəhətdən roman demək olar ki, dövrün epoxal tarixi hadisələrini tam əhatə edir. Özünün də qəlbən inandığı bu tarixə oxucunu çox asanlıqla inandırır. Bəzən tarixi hadisələri yığcam şəkildə çatdırır: *"Bunun ardınca Osmanlı ordusu buraxılmış, tuthatut başlamış, ittihadçılar üzərində məhkəmə qurulmuş, yüksək rütbəli şəxslər Maltaya sürgün olunmuşdular. Yalnız Sultanın şəxsi mühafizələri olan yeddi yüz nəfərlik dəstə qalmışdı. Yunanlar Ayasoyanın qübbəsinə zəng taxmaq fikrinə düşəndə Vəhidəddin xan həmin dəstəni onlara qarşı göndərmişdi. Parisdə keçirilən Sülh konfransında İngiltərə və Fransa Osmanlı torpaqlarını özlərinə sərfəli şəkildə bölüşdürməyə çalışmışdılar. Bu vaxt yaranacaq erməni, kürd, ərəb, Mesopotomiya, Suriya və Hicaz dövlətləri problemi ortaya çıxmışdı".*²⁷⁶

V.Vəzirin Kiyevdə konsulluq, İstanbulda səfirliyi dönməsi, mühacirət illəri, vətənə dönüşü, repressiyası və s. tarixi hadisələrlə şəxsi talenin fonunda əks etdirilir. Yazıçı əldə etdiyi arxiv sənədlərindən son dərəcə yerində və məharətlə istifadə edərək hadisələrin təsvirində sənədliliyi qoruyub saxlayır, lakin bunu qətiyyənlə bədiiyyənin zəifləməsi hesabına etmir. Romanda yüzrlərlə şəxsiyyətin, onlarla tarixi hadisənin təsviri belə romanın strukturu xələl gətirmir, bəlkə də yazıçı ideyasının açılmasına xidmət edir. Ə. Ağaoğlunun Nuru paşanın siyasi müşaviri olması, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycandan çıxarkən Milli Hökumət başçılarından onu dilə tutmalarına rəğmən İstanbula qayıtması, Maltaya sürgün olunanda səlahiyyətlərinə daxil olmasa da, xariciyyə vəkilisi Əhməd Fərid bəyin hüzuruna gedib onun həbsinə etiraz etməsi, keçmiş tələbə yoldaşı Qəzənfər Musabəyovun bolşeviklərə qoşulması və s. onlarla hadisələr sənədlərə, xatirə-

lərə, gündəliklərə əsasən verilir. Bəzən yazıçı hər hansı bir məqalədən, qəzet materialından və sənədlərdən passajlar da verməyi lazım bilir. Bu passajlarla yazıçı tarixi romanın əsas məziyyətlərindən olan tarixiliklə bədii təxəyyülün sintezini yaratmış olur. Yazıçı Y.Vəzirin Cümhuriyyətin süqutundan sonrakı həyatını da tarixi gerçəkliklərə dayanaraq təsvir edir. Cümhuriyyətin süqutundan sonra bir müddət qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalan Y.Vəzir yeni hökumətlə əlaqə qurmağa çalışır. Hətta ərəzə yazıb Batum konsulluğuna göndərir, yeni hökumətdə təmsil olunan Behbud bəy Cavanşirlə görüşərək ondan kömək istəyir. Behbud bəy ona maddi yardım etməklə yanaşı, Bakı ilə əlaqəyə girib ona yeni hökumətdə işlə bağlı Kirova müraciət edir. Lakin Behbud bəyin İstanbulda erməni terrorçusu Torlakyan tərəfindən öldürülməsi ilə işlər yarımcıq qalır. Ümumiyyətlə, yazıçı roman boyu Y.Vəzirin taleyindəki uğursuluqları tale işi olaraq təsvir edir. Aydındır ki, Y.Vəzir yeni hökumətlə işləmək istəmişdir, bunun üçün yeni hökumətə müraciət də etmişdi. N.Əbdülrəhmanlı getdikcə Y.Vəzirin cümhuriyyətçilərdən ayrılmasını daha çox onun maddi durumu və vətənə qayıtmaq düşüncəsi ilə bağlayır: *"Vətənə qayıtmaq gözəl duyğuydu, Yusif Vəzir də gəlib onunla üz-büz oturdu, beynindən "Vətən düşmənlərin əlində olsa belə" sözlərini keçirdi".*²⁷⁷ Tələbə qardaşı Mir Abdullanın maddi və sağlq durumunun yaxşı olmaması da olsun ki, onun müəyyən qərarlar verməsinə təsir göstərirdi. Onun Fransaya getməsi, Ceyhun Hacıbəyli ilə görüşməsi, səfirliyə maddi yardım edilməməsi ilə bağlı narazılıqlar etməsi və s. Y.Vəzirin düşdüyü durumdan irəli gəlirdi. Onun Parisdə M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşməsi də Y.Vəzirə Cümhuriyyətçilər arasında uçuurumun yarandığından xəbər verirdi. Y.Vəzirin M.Ə.Rəsulzadə ilə görüşü sanki onun gələcək taleyini həll edir. Y.Vəzir M.Ə.Rəsulzadənin bu

²⁷⁶ Nəriman Əbdülrəhmanlı. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi". Bakı, "Qanun", 2016, s. 30

²⁷⁷ Nəriman Əbdülrəhmanlı. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi". Bakı, "Qanun", 2016, s. 171

görüldən məmnun olmadığını sezir və bunu Xəlil bəy Xasməmmədovun olub-keçənləri ondan əvvəl çatdırması ilə bağlayır. Görünürdü ki, M.Rəsulzadənin hər şeydən xəbəri vardı, Hilal Münşizadə də olub keçənlərlə bağlı məlumat vermişdi. Ona görə də M.Rəsulzadə ilə Y.Vəzir arasında keçən görüşü yazıçı çox qısa olaraq belə təsvir edir: *"Xəlil bəy hökumət üzvü kimi biza yardım eləmədi". "Fikrimcə, Xəli bəyə qarşı düşüncənizdə haqlı deyilsiniz, Məmməd Əmin bəy nazakətlə dilləndi. -Unutmayın ki, o firqəmizin rüknüdü"*.

Nəzərdə tutmadığı sözlər ağzından qəfil çıxdı:

"Belə olan halda, mən rüknü Xəlil bəy Xasməmmədov olan firqədə qalmaq istəmirəm".

Məmməd Əmin bəy təəssüflə onu süzüb, elə bil, söhbətə xitam verdi:

"Qərar verməkdə sərbəstsizsiniz. Sıralarımız seyrəlsə də, mücadiləmiz davam edəcəkdir".²⁷⁸

Yazıçı Y.Vəzirin mücadilədən qopmasının nədənləri kimi bəzən Xəlil bəy Xasməmmədovu, bəzən onun mövcud durumunu, bəzən isə vətən həsrətini göstərməklə sanki yazıçının bu qərarlarına bəraət qazandırır. Halbuki Y.Vəzirin səfir kimi fəaliyyəti, dərhal bolşevik hökumətinə müraciət etməsi, eləcə də İstanbulda yerli hökumətlə münasibətlərinin (bu barədə Səməd Ağaoğlunun "Atamın dostları" kitabında müəyyən məqamlar vardır) üzərindən sükutla keçməsi müəllif mövqeyini ortaya çıxarır. Qardaşı Mir Abdullanın vaxtsız ölümü ilə Y.Vəziri mühacirətdə saxlamağa elə bir səbəb qalmır. O, vətənə qayıtmaq üçün yollar axtarır. M.Ə.Rəsulzadənin Xəlil bəyi "müsavətin rükünü" hesab etməsi, "İstanbulda çəkdikləri", Əlimərdan bəyin ona yardım etməməsi və s. Y.Vəziri vətənə qayıtaran səbəblər kimi göstərilir. O, vətəninə qayıtmaq, xalqına xeyir vermək barədə düşünürdü. Y.Vəzirin "Fransadan məktublar"ı Qəzənfər

²⁷⁸ Nəriman Əbdülrəhmanlı. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi". Bakı, "Qanun", 2016, s. 223

Musabəyovun vasitəsilə onun geriyyə, Bakıya gətirib çıxarır. Y.Vəzirlə müsavətlilər arasındakı münəqişə onun vətənə qayıdışını bir qədər də sürətləndirir. "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş "Müsavətlilərin"nin şəərəfsiz aqibəti" məqaləsində isə başqa cür fikirləşirdilər: *"...aradan keçən iki il yarım müddət (bolşeviklərin gəlişindən sonrakı müddət nəzərdə tutulur-B.Ə.) ondan ötrü tərəddüd dövrü imiş, həmin müddətdə Müsavat firqəsindən çıxıb-çıxmamaq haqqında düşünürmüş, Rəsulzadənin məktubunu alandan sonra qəti qərara gəlib; deməli, səfir olduğu vaxt siyasətində sərbəstlik göstərirmiş, Azərbaycan hökuməti onun işdən çıxarılması barədə qərar verdiyi halda buna əməl eləyib vəzifəsində qalıbmış"*.²⁷⁹

Bundan sonra onun taleyi daha çox öz əlində deyil, rejimin əlində olur. Vətəndəki ilk illəri uğurlu olursa, sonrakı həyatında yenə də tale əsas rol oynayır; işsizlik, təqib, ideoloji günahlandırma, nəhayət repressiya Y.Vəzirin taleyini həll edir. Yazıçı Y.Vəzirin 30-cu illər həyatını təsvir edərkən dövrün qəzet və arxiv materiallarındakı faktlardan istifadə edir ki, bu da romanın xronikallığını daha da artırır. Bəzən yazıçının dövrün qəzetlərindən onun əsərləri və şəxsiyyəti barədə verdiyi çıxarışlar romanın ideyasının açılmasına xidmət edir. Onun ən çətin vaxtında belə Abdulla Şaiq yanında olur, ağıllı məsləhətlərlə ona yol göstərir.

Romanın bu hissəsini xüsusi qiymətləndirmək lazımdır; indiyədək bədii nəsrimizin bir neçə nümunəsində repressiya mövzusu işlənilmişdir. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü", Elçinin "Ölüm hökmü" və s. romanlarından sonra repressiyaya qayıtmaq yazıçıdan yeni yanaşma tələb edirdi. Deməliyə ki, hər iki romanda repressiya sunamisinə sırf bədii cəhətdən yanaşılmışsa da, N.Əbdülrəhmanlının "Qurban. Yüz ilin "Əli və Nino" əfsanəsi" romanında xronikallığa, sənədliliyə meyil repressiyanın anatomiyasını açmağa, bədii təsvirinə imkan vermişdir. Yazıçı

²⁷⁹ Nəriman Əbdülrəhmanlı. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi". Bakı, "Qanun", 2016, s. 291-292

burada repressiyaya 30 il əvvəl yaşıldığı kimi, kimlərisə günahlandırır və günahkar axtarmır, dövrün, mühitin xarakterini yaradır və mahiyyətini, fəlsəfəsini açmağa nail olur. N.Əbdülrəhmanlı burada həm faktları, qəzet və arxiv materiallarını, həm də xalq arasında gəzən söhbətləri bədii materiala çevirməyi bacarır: *"Danışdırlar, Qəzənfər Musabəyova o qədər işgəncə vermişdilər ki, hər dəfə qapı döyüləndə binəva qaçıb çarpayının altına girir, qorxusundan tir-tir əsirmiş. Yəqovun adamları Xalq Komissarları sovetinin sədri Hüseyn Rəhmanova belə rəhm eləməmişdilər. Deyilənə görə Mir Cəfər Bağırov onun həbsinə mane olmaq istəyibmiş, istintaq qrupu Moskvaya şikayət eləyib, nəticədə "respublikanın ağası"nın siyasi keçmişini araşdırmaq, özünü həbsə atmaq fikirləri də varmış, hətta on gün ev dustaqlığında da qalıbmış, güman ki, bu təhlükə köhnə dostu Beriyanın köməyi ilə sovuşub"*.²⁸⁰

Romanda 30-cu illər hadisələrini təsvir edərkən yazıçı ən incə detalları belə nəzərdən qaçırmır, o dövrdə güllələnən, həbs edilən insanların adı çəkilir. Lakin burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçı bəzən hadisələrə bu günün prizmasından baxır, bu həbsləri, güllələnmələri təhlil edir ki, bu zaman dövr, mühit nəzərə alınmır: "...sentyabrın 28-də Mədinə xanım Qiyasbəyli haqqında ölüm hökmü çıxarıldı, elə həmin gecə də yerinə yetirildi; oktyabrın səkkizində Kiçikxanımın qonşusu Salman Mümtaz evindən aparıldı; oktyabrın onunda Ömər Faiq Nəmanzadənin güllələnməsi barədə xəbər yayıldı..." Əlbəttə, bu cür passajları çağdaş dövrdə sənədlərə görə etmək mümkündür, ancaq filankəsin ölüm xəbərinin yayılması ilə bağlı xəbərlərin yayılması ilə razılaşmaq olmaz, ona görə ki, bu güllələnmələrin heç birindən aylarla, illərlə cəmiyyətin xəbəri olmadı, ailə üzvlərinə belə xəbər verilmirdi.

²⁸⁰ Nəriman Əbdülrəhmanlı. "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi". Bakı, "Qanun", 2016, s. 505-506

Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, romanda bir neçə insanların taleyi göstərilir, bəzən roman içində romandan da istifadə olunur. Bu cəhətdən "Qurban. Yüzilin "Əli və Nino" əfsanəsi" romanı ən azı iki romandan ibarətdir. Yazıçı Y.Vəzirə yanaşı "Əli və Nino"ya iddialı olan Məhəmməd Əsəd bəyin taleyini də qələmə alır. Deməliyəm ki, onların həyatı, fəaliyyəti, çəkdikləri əzab və nəhayət son aqibəti bir-birinə yaxındır. Onları birləşdirən yalnız tale yaxınlığı deyil, həm də Qurban Səid adı ilə dərc edilən "Əli və Nino" romanıdır. Onların heç biri taleyindən qaça bilmir; Y.Vəzir Qorki vilayətində sürgündə olarkən, M.Əsəd bəy isə İtaliyanın Positano şəhərində acınacaqlı vəziyyətdə can verir.

N.Əbdülrəhmanlı romanda retrospeksiya yolu ilə M.Əsəd bəyin uşaqlığından tutmuş son gününəcən taleyini təsirli şəkildə qələmə alır. Bununla bağlı yazıçının öz əsərlərindəki fantastik, inanılmaz təcümeyi-hal materiallarından, eləcə də onun keçmiş, milliliyyəti, dini inancı ilə bağlı ziddiyyətli informasiyalardan da istifadə edir. Bu yalnız M.Əsəd bəyin özünün ömürlüyünün ziddiyyətliliyindən, bir-birini təkzib edən informasiyalardan irəli gəlir, həm də bu fenomen yazıçı haqqında özündən sonra onun haqqında yazılan siyasi, məqsədli yazılardan qaynaqlanır. N.Əbdülrəhmanlı da, demək olar ki, bu yazılanlara əsaslanaraq onun faciəli taleyini qələmə alaraq natural roman qəhrəmanının taleyini izləyir; onun Kiyev, Tiflis, Bakı, Qızılsu, Buxara, Ənzəli, İstanbul, Port-Səid, Məkkə, Mədinə, Praqa, Vyana, Paris, Berlin, Positano həyatını realığa uyğun olaraq göstərir. M.Əsəd bəyin çox tezliklə Berlində yazdığı "Azərbaycan cümhuriyyəti", "Şərqdə neft və qan" əsərlərində siyasi romantika ilə gündəmə gəldiyini və cəmiyyətin diqqətini Qafqaz hadisələrinə yönəltməsi onu ədəbi mühitdə tanıtdırır. Belə bir vaxtda onun haqqında ədəbi mühitdə gedən söhbətlərin ziddiyyətliyi onun keçmişinə və ədəbi istedadına şübhələr artırır. Çox az bir vaxtda ən məşhur publisistə çevrilən və "Ədəbiyyat dünyası" qəzetinin ən məşhur köşə yazarı olan M.Əsəd bəy haqqında

"Kiyev yəhudisi", "ədəbi fırladaqçı", "ədəbi dələduz", "müsəlman maskası altında gizlənən yəhudi" olması ilə bağlı söhbətlər ortaya çıxır. Bütün bunlar M.Əsəd bəyin şəxsi həyatı, ailə dramları fonunda baş verir. Burada Hilal Münşi ilə olan konfliktlərini də əlavə etmək gərəkdir. Sanki yazıcının özü də onun haqqında yazılanlara qoşulur, onun yazıçılığına şübhə ilə yanaşmağa başlayır, kitablarının ünvanına deyilən "uydurma", "cəfəngiyyat", "pornoqrafik təsvir", "təhlükəli mənbə" kimi kəskin, məqsədli deyilmiş ifadələrə şərik çıxır. Halbuki təsvir etdiyi hadisəni bədii təxəyyülün gücü ilə son dərəcə sehrli, nağıl şəkildə təsvir etmək M.Əsəd bəyin özünəməxsus üslubu idi. Məhz bu üslubuna, tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri qeyri-adi təsvirlərinə görə o Berlində qafqazşünas kimi tanınmışdı. Tezliklə onun II Nikolay, Stalin, Məhəmməd peyğəmbər haqda kitabları da dərc olundu, İbn Səid, Ənvər Paşa, Böyük Pyotr, Mussoloni və başqaları ilə bağlı siyasi roman yazmaq haqqında düşünür. N.Əbdülrəhmanlının romanında M.Əsəd bəy-Erika münasibətlərinə də xeyli yer verilir, onların ailəlik həyatının tez başa çatmasında yazıcının xarakterinin mürəkkəbliyinə də işarələr vurulur. Bu qədər şəxsi problemlərin içərisindən cəmi bir neçə il ərzində M.Əsəd bəyin 15-ə qədər əsər yazmasının şübhə ilə qarşılır, ədəbi mühtidə onun "Şərq məsələləri üzrə ekspert" qismində tanıtması müəllifsiz əlyazmaların ona verilməsinə gətirib çıxarır. Romanda M.Əsəd bəyin həyatı kimi son günləri də çox ziddiyyətli təsvir edilir: "Yasa gələnlər mərhumun Quran oxuya-oxuya bu dünyayla vidalaşdığından danışırdu. Görünür, şayiəni Əhməd Cəmil qəsdən yaymışdı, belə məsləhət idi..."

Qəbiristanlıqdan Tirren dənizinə şahənə mənzərə açılırdı...

Qəbrini, Əhməd Cəmilin tapşırığıyla üzü Kəbəyə doğru qazmışdılar, amma qəbir yeri qəbiristanlığın hasarından kənar-daydı, çünki müsəlmanlığı qəbul elədiyinə, həm də özünü amerikalı təqdim eləyən yəhudi olduğuna görə "ari ölüldən" sayılmışdı..."

N.Əbdülrəhmanlı roman boyu hər iki yazıcının taleyini ən xırda detalına qədər təsvir etməyə nail olur; lakin yazıçı sanki bu talelərə eyni cür, bərabər səviyyədə yanaşmır, bir çox təsvirlərdə, yanaşmalarda "doğmalığ-yadlıq" kriteriyası önə keçir, "Əli və Nino" romanının müəllifliyinə ortaqlığı onları bir-birindən həm də ayırır. Əgər Y.Vəzirə və onun taleyinə müəllifin münasibətində bir yaxınlıq, doğmalığ hiss olunursa, M.Əsəd bəyin taleyinin göstərilməsində ironiya qarışıq təsvirlər yer alır. Görünür ki, yazıçıya "Əli və Nino" romanının müəllifliyi ilə bağlı yazılan tədqiqatların da təsiri az olmayıb. Halbuki ayrılıqda götürdükdə M.Əsəd bəyin taleyi də romanın aparıcı qollarından birini təşkil edir və mənim fikrimcə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi (lap "Əli və Nino" və "İstanbul qız"sız təsəvvür etsək belə!) M.Əsəd bəyə, onun şəxsiyyətinə, yaradıcılığına münasibətimizi dəyişməliyik. Romanın süjet xəttində Y.Vəzirin yazıçı, M.Əsəd bəyin missioner olaraq təsvir edilməsi də fikrimcə məhz bu yanaşmadan irəli gəlir. Təsədüfi deyil ki, N.Əbdülrəhmanlı romanın sonuncu fəsilərini də məhz bu cür adlandırmışdır: "Müəllifin ölümü" fəslində yazıçı Y.Vəzirin, "Missionerin ölümü" fəslində isə M.Əsəd bəyin ölümü təsvir olunub. Bu fəsilər həm də N.Əbdülrəhmanlının hər iki yazıçı haqqında son qənaətləri kimi təqdim edilir. Son dərəcə düşündürücü sonluqdur...

5.4. Dəyərli tədqiqat əsəri

Sovet İttifaqı dağıldıqdan, sosializm erası və sosialist realizmi metodu öz ömrünü başa vurduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının da mövzu və problematikası dəyişdi, bədii problematikaya uyğun olaraq tədqiqat obyektinin sərhədləri genişləndi. Çağdaş ədəbiyyatşünaslığı zənginləşdirən faktorlardan biri ədəbiyyata kompleks şəkildə yanaşmaq, təhlil və tədqiq etməkdən ibarət oldu. İndi ədəbiyyatşünaslığın bədii düşüncənin inkişaf yolunu, mərhələ və problemlərini daha əhatəli və obyektiv təhlil etmək imkanı vardır. Ona görə ki, sovet dövründə mühacirət ədəbiyyatı tədqiq olunmadığı kimi, heç təhlil və tədqiq də edilmirdi. Bu nədənə də uzun müddət ədəbiyyatımız mühacirət ədəbiyyatı təmsil olunmadan öyrənilmiş və tədqiqata da cəlb edilməmişdir. Bu isə xalqın milli bədii düşüncəsinin birtərəfli öyrənilməsini şərtləndirmiş, milli bədii düşüncənin böyük bir hissəsi mühacirətdə yarandığından tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

Ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsi bu sahədə olan boşluğu bir qədər aradan qaldırmağa xidmət etmişdir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Cəfəroğlu, A.İldırım, M.B.Məmmədzadə, M.Ə.Rəsulzadə kimi görkəmli xadimlərinin yaradıcılığının araşdırılması ilə bədii və elmi düşüncədəki çatışmazlıqlar qismən aradan qaldırılmışdır. Lakin Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı o qədər zəngin və əhatəlidir ki, onun hərtərəfli araşdırılmasına vaxt və zaman lazım olduğu kimi, həm də bu sahədə mütəxəssislərin formalaşması, problemi kompleks şəkildə araşdırma aparmaq lazım gəlir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının elə mərhələləri, problemləri və şəxsiyyətləri var ki, hələ də onların yaradıcılığı tam olaraq öyrənilməmiş, əsərləri nəşr edilməmişdir. Orta əsrlər mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nüma-

yəndələri də yenikontekstdən tədqiq edilməlidir. Eləcə də XIX yüzil Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına nəzər salmaq lazım gəlir. Son yüzillikdə Almaniya, Polşa, Türkiyə, Fransa, Avstriya və s. ölkələrdə olan Azərbaycan mühacirəti ilə bağlı fundamental araşdırmaların aparılması nəticəsində Azərbaycan ədəbiyyatının bu mərhələsi haqqında bütöv təsvir yaratmaq mümkündür.

Bu mənada Almaniya yaranan Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və legion ədəbiyyatının öyrənilməsi və nəşri əsas problemlərdən biri kimi qarşıda durur. Məlumdur ki, Almaniya Azərbaycan xalqının iki mənəvi sərvətini özünə qaytarmışdır; iki yüz il öncə alman alimi F.Ditsin "Kitabi Dədə Qorqud"u elm aləminə məlum etməsi və tərcüməçi F.Bodenşetdin Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərini alman dilinə çevirərək ona ikinci həyat verməsi faktları milli bədii düşüncənin bütövləşməsinə xidmət etmişdir. XX əsrin 30-cu illərində isə alman ədəbi mühiti dünyanı dolaşan Qurban Səidin "Əli və Nino" romanını ortaya çıxarmışdır. Demək lazımdır ki, sonuncu ədəbi fakt populyarlığına görə heç də əvvəlki iki faktdan heç də geri qalmır. Buna görə də çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın Məhəmməd Əsəd bəyin (Qurban Səid) həyat və yaradıcılığını araşdırması zəruri problemlərdən biri hesab olunur. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ tədqiq olunmamış problemə həsr olunmuş doktorant O.L.Arasın "Qurban Səidin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası" adlı tədqiqat işi belə bir ehtiyacdən doğmuşdur. Tədqiqatçının Almaniya yaşaması və alman mənbələrindən istifadə etməsi dünyanı dolaşan "Məhəmməd Əsəd bəy sirri"nin açılması üçün bir zəmin rolunu oynayır.

Deməliyə ki, O.L.Arasın tədqiqat işi bir neçə cəhətdən diqqətəlayiqdir; birincisi, hələ indiyədək M.Əsəd bəyin həyatı və fəaliyyətinin özü tam olaraq Azərbaycan mühacirətşünaslığının faktı hesab edilməmişdir; ikincisi, M.Əsəd bəyin "Qurban Səid" təxəllüsü ədəbi şəxsiyyət olaraq ayrıca elmi tədqiqat obyekti olmamışdır; üçüncüsü, M.Əsəd

bəyin alman mətbuatında dərc edilən məqalələri dissertasiya mövzusu olaraq işlənilməmişdir. Bu kimi faktorları daha da artırmaq olardı; ancaq elə bunlar da M.Əsəd bəy yaradıcılığının mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olduğunu göstərir. Tədqiqat işini aktuallaşdırən daha bir neçə mühüm faktor vardır ki, bunlar da dissertasiyanın üstün cəhətləri, aktuallığı kimi yadda qalır.

Doktorant O.L.Aras problemi üç fəsildə-"Əsəd bəyin həyatı və yaradıcılığı", "Əsəd bəyin publisistikası", "Əsəd bəyin publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" araşdırır. Bu bölgü tədqiqatçıya indiyə qədər yazıcının tərcümeyi-halı və ədəbi şəxsiyyəti ilə bağlı yazılmış ziddiyyətli fikirlərə, səhv yanaşmalara kompleks münasibət bildirməyə və yeni elmi nəticələr çıxarmağa geniş imkanlar verir.

Şübhəsiz, tədqiqat işində ən çətin problem M.Əsəd bəyin tərcümeyi-halının yazılmasıdır. Çünki bu problemə bağlı dünya ədəbiyyatşünaslığında çox araşdırmalar aparılsa da, subyektivizm daha çox meyil edilmişdir. Bu araşdırmalarda onun milliyəti və şəxsiyyəti ilə bağlı son dərəcə qərəzlə ziddiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür ki, burada da əsas məqsəd onun başqa xalqlara mənsub olduğunu göstərməkdir. Doktorant belə bir missiyanı öz üzərinə götürməklə, əslində, böyük bir risk altına girmişdir. Nədən ki, M.Əsəd bəy 12 irihəcmli kitabın və 2 romanın, 1 dərc edilməmiş romanın, onlarla məqalələrin müəllifi olmasına rəğmən, tədqiqatçıların onun haqqında araşdırmalarının əksəriyyəti yazıcının tərcümeyi-halı və ədəbi şəxsiyyətinin ziddiyyətli problemlərinə həsr edilmişdir. Özü də bu araşdırmalar çox zaman nəticəsiz bitmiş, bir-birini təkzib etsələr də yeni faktlar ortaya çıxmadığından nəticəsiz qalmışdır. Yaxşı haldır ki, tədqiqatçı bütün bunları bilə-bilə bu işə girişmiş, yazıcının öz əsərlərindən, arxiv sənədləri və haqqında yazılanlardan yeni tərcümeyi halını ortaya çıxarmağa nail olmuşdur. Tədqiqatçı Əsəd bəyin valideynləri, Azərbaycandan getmələri, milliyəti, ailə dramı, vəfatı və s. ilə bağlı son dərəcə detallı, faktlarla dolu zəngin sənədlər

toplusu vasitəsilə yeni nəticələrə gəlir. Doktorantın Əsəd bəyin digər tədqiqatçılarından üstün cəhəti orasındadır ki, o, bütün bunlar haqqında əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş bir sxem üzrə hərəkət etmir (məsələn, M.Əsəd bəyi azərbaycanlı, yaxud yəhudi etmək, "Qurban Səid" imzasını ona aid etmək və s.), əksinə faktların köməyi, təhlili və təkzibedilməz arqumentlərlə bu nəticəyə gəlmiş olur. M.Əsəd bəyin tədqiqatçılarından çoxu ona görə uğur qazana bilmirlər ki, onlar əvvəlcədən müəyyənləşdirdikləri nəticəyə uyğun olaraq tədqiqat aparır və əldə etdikləri faktları zorla nəticəyə uyğunlaşdırmağa çalışırlar.

Doktorant O.L.Arasın dissertasiyasının "Əsəd bəy-Qurban Səid" yarım fəsilində Avropada və Azərbaycanda ən çox mübahisə doğuran "Qurban Səid" ədəbi təxəllüsünün kimə məxsus olması ilə bağlı apardığı araşdırmalar informativ yükü, sanbalılığını, faktların zənginliyi və problemə yanaşması ilə fərqlənir. Bu ədəbi təxəllüsün əsasən Y.V.Çəmənzəminli və M.Əsəd bəyin arasında getməsi böyük araşdırmalarla müşayiət olunan müzakirəyə çevrilmişdir. Məlumdur ki, "Qurban Səid" təxəllüsü ilə bağlı çoxlu sayda araşdırmalar aparılsa da, konkret nəticəyə gəlmək mümkün olmamışdı. Tədqiqatçı O.L.Aras isə yalnız mövcud fikirlərdən çıxış etmir, həm də bu ədəbi təxəllüsün kimə məxsus olması ilə bağlı konkret nəticəyə gəlir. Almaniya, Amerika, Türkiyə və Azərbaycanda "Qurban Səid" təxəllüsü ilə bağlı tədqiqatları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, bütün bu tədqiqatlar təxəllüsün kimə aid olmasını üzə çıxarmır. Bu araşdırmaların əksəriyyəti müəyyən oxşarlıqlar və üslublardan irəli gələn faktlardır, ancaq konkret olaraq "Qurban Səid" təxəllüsünün kimə aid olması haqqında faktlara rast gəlinmir. O.L.Aras isə "Əli və Nino" romanındakı bir çox cümlələrin və fikirlərin yazıcının müxtəlif əsərlərində müxtəlif zamanlarda işlənilməsi və dərc olunması kimi çoxlu faktların təsdiqi ilə kifayətlənməmiş, həm də bu əsərin dərc edilməsi prosesində yaxından iştirak edən iki nəfərdən biri Frau Ehrenfeldin (digəri M.Əsəd bəyin özüdür!) alman Əhməd Şmideyə yazdığı məktuba

əsaslanmasıdır. Maraqlıdır ki, əgər yazıcının öz əsərləri ilə səsləşən fikirlər, cümlələr "Əli və Nino" romanından sonra çap olunsaydı, bəlkə də bunu o qədər də tutarlı fakt hesab etmək olmazdı. Əhmiyyətli burasındadır ki, bu fikirlər dərc edilən romandan əvvəl yazıcının müxtəlif əsərlərində işlənmişdir. Bu isə o deməkdir ki, yazıçı romanı yazarkən öz əsərlərindən müəyyən parçalar da əlavə etmişdir ki, bu da yazıçı laboratoriyasında tamamilə mümkün olan bir hadisədir. Tədqiqatçının bu fikri təkzibolunmazdır: *"Əli və Nino" romanında təsvir edilən "Tehrana yolu və Rza xanın Tehrana girişi, əmisi Nəsrullah xan tərəfindən qarşılanması, yollar, insanlar, diləncilər, dərvişlər, dualar-hamısı eynilə "Əli və Nino"da, Əli ilə Ninonun Tehrana gedişlərində gördükləri kimidir"*²⁸¹. Bu cür faktların dissertasiyada çox olması tədqiqatçının öz arqumentlərini sübut etmək üçün saysız təkzibolunmaz faktlara üstünlük verdiyini göstərir.

Dissertasiyanın "Əsəd bəyin bədii yaradıcılığı" yarım-fəslinin olması da tədqiqat işinə müəyyən bir sanbal verir. Ona görə ki, Qurban Səid ədəbi şəxsiyyəti yazıcının məhz bədii yaradıcılığında- "Əli və Nino", "İstanbullu qız" və hələ dərc edilməmiş əlyazma şəklində olan "Eşqdən anlamayan adam" romanlarında öz əksini tapmışdır. Hələ dərc edilməmiş "Eşqdən anlamayan adam" romanının əlyazmasının "Qurban Səid" imzası ilə yazılması da yazıcının ədəbi şəxsiyyətinə aydınlıq gətirmiş olur. Eyni zamanda tədqiqatçı "Əli və Nino" romanında tərcümə məsələlərinə də nəzər yetirir və bir neçə fakt əsasında opponentlərinin "roman Azərbaycan dilində yazılmışdır" kimi fikrini təkzib edir. Deməli ki, romanın hansı dildə yazılmasını sübut etmək həm də onun müəllifini araşdırmağa kömək etmiş olur. Çünki romanın alman dilində yazılması onun Y.V.Çəmənzəminli tərəfindən yazılmasını istisna edir. Tədqiqatçının bu istiqamətdəki fikirləri tədqiqatın "Əsəd bəyin

bioqrafik əsərləri" yarım-fəslində davam etdirilir. Doktorant M.Əsəd bəyin "Stalin", "Məhəmməd", "Rza şah", İkinci Nikolay" və s. bioqrafik əsərlərini araşdırmaya cəlb edərək mövzu, problematika, təsvir üsulları baxımından bədii yaradıcılığı ilə paralellər aparır.

Dissertasiyanın "Əsəd bəyin publisistikası" adlı ikinci fəslində yazıcının alman mətbuatı, eləcə də "Ədəbiyyat dünyası" qəzetindəki məqalələri təhlilə cəlb edilir. Deməliyəm ki, bu araşdırmalar tamamilə yenidir; yazıçı bu tədqiqatlarında M.Əsəd bəyin bir publisist kimi görünən və görünməyən tərəflərini tədqiq edir. Məlumdur ki, M.Əsəd bəyin bu məqalələrinin bir çoxu bioqrafik xarakter daşıdığından yazıcının ədəbi portretini, tərcümeyi-halını tamamlamaq və bütövləşdirmək üçün zəngin material verir. Doktorantın yazıcının onlarla məqaləsini alman dilindən tərcümə edərək tədqiqata cəlb etməsi onun nə qədər xalqını, vətəninə sevməsini göstərir. Bütün bunlar həm də yazıcının milli mənsəbiyyətinə şübhə yarananlar üçün ən tutarlı cavab kimi diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın "Əsəd bəyin publisistikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri" adlı üçüncü fəslinin işlənməsi ona görə yerinə düşür ki, yazıçı plagiatlaqda suçlayanlar onun nə qədər gərgin və məqsədyönlü işlədiyinin və getdikcə bədii və publisist yaradıcılığında inkişafını görmək mümkün olur. M.Əsəd bəyin məqalələrində və bəzi əsərlərində (bədii və publisistik) bugünkü oxucunun qəbul etmədiyi, yaxud milli mövqeyə zidd gedən cümlə və fikirlər də yer almışdır. Bununla bağlı tədqiqatçının belə bir fikri yerinə düşür və razılıq doğurur ki, *"Əsəd bəy, şübhəsiz, məqalələri qələmə almadan əvvəl hansı bir oxucu kütləsinə kitab etdiyini bilir və oxucularının maraqlandığı və ya xəyallarını qurduğu əfsanəvi dünyanı ustalıqla yaratmağı bacarır"*²⁸².

²⁸¹ O.Aras. "Qurban Səidin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası". Əlyazması hüququnda. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı. 2015, s. 40

²⁸² O.Aras. "Qurban Səidin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası". Əlyazması hüququnda. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı. 2015, s. 120

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.Əsəd bəylə bağlı araşdırmalarında doktorant belə bir fikri təkzibolunmaz faktlarla yazıcının həyatı, tərcümeyi halı və yaradıcılığı ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda bilərəkdən, məqsədli, ya məqsədsiz edilən təhriflərin xeyli ziddiyyətli fikirlərə yol açdığını təsdiq edir. Eyni zamanda tədqiqat işindən çıxan ümumi nəticə bunu sübut edir ki, M.Əsəd bəy-Qurban Səid Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsidir.

Dissertasiya ilə ətraflı tanışlıq bunu deməyə əsas verir ki, tədqiqatçı O.L.Aras qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş, M.Əsəd bəyin milliyyəti, şəxsiyyəti, bütövlükdə tərcümeyi-halı ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərə müəyyən qədər aydınlıq gətirmişdir. Onun alman dilini bilməsi, alman mətbuatı və arxivlərinə daxil olaraq faktlara üstünlük verməsi, opponentlərini ümumi sözlərlə, ehtimallarla deyil, təkzibolunmaz arqumentlərlə cavab verməsi onu deməyə əsas verir ki, müəllif problemə yaxşı bələddir, onu araşdırmaqla yanaşı, faktları yaxşı dəyərləndirməyi və qiymət verməyi də bacarır. Dissertasiyanın yazılması zamanı Azərbaycan, alman və türk ədəbiyyatlarından geniş istifadə edilməsi araşdırmanın miqyasını aydın əks etdirir. Doktorantın bu mövzuda yazdığı elmi məqalələri və Avtoreferat dissertasiyanın məzmununu ifadə edir. Bütün bunlarla yanaşı, dissertasiyada bəzi qüsurlar da vardır ki, onları demək işin xeyrinə və bu çətin problemin gələcəkdə həlli üçün kömək ola bilər:

1. Dissertasiyada tədqiqatçı həddən artıq faktlara müraciət edir, lakin bu faktları bəzən sadalamaqla kifayətlənir. Halbuki bu faktların üzərində durub daha dərin nəticələrə gəlmək mümkün idi.

2. Məlumdur ki, "Qurban Səid" ədəbi təxəllüsü ilə bağlı müxtəlif və ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Hətta M.Əsəd bəy haqqında yazılan tədqiqatların böyük əksəriyyəti bu təxəllüslə bağlı olmuşdur. Ona görə də, fikrimizcə "Qurban Səid" təxəllüsünün araşdırılmasına bir yarım fəsil həsr etmək o qədər də

doğru deyildir. Problemin əhatliliyi və çətinliyi onu bir neçə fəsildə araşdırmağa imkan verirdi.

3. Tədqiqatçı alman dilini yaxşı bildiyi üçün, fikrimizcə, "Qurban Səid" ədəbi şəxsiyyətinin kimə mənsub olmasını müəyyən edərkən əsərin hansı dildə yazılması üzərində daha çox dayanmalı və bu mövqedən yanaşmağı daha doğru olardı.

4. Yazıcının publisistikası araşdırılarkən bir qədər səthilik nəzərə çarpır, çoxlu məqalələri təhlilə cəlb edən doktorant bəzən bu məqalələri şərh etməklə məşğul olur, onları sistemləşdirmir, mövzu və problem baxımından ümumiləşdirib müəyyən nəticələrə gəlmir.

Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, doktorantın qoyduğu problemin böyüklüyü və fundamentallığını nəzərə almış olsaq, onda bu qüsurların işin ümumi keyfiyyətinə xələl gətirmədiyini görmək olar. Əsas odur ki, tədqiqatçı problemin böyüklüyünə rəğmən, ədəbiyyatşünaslığımızda yeni istiqamət açmış, Azərbaycan və alman ədəbiyyatlarını müqayisəli şəkildə araşdırmağa və müəyyən nəticələrə gəlməyə nail olmuşdur. Düşünürük ki, bu tədqiqat işi istər Azərbaycan mühacirətşünaslığının öyrənilməsində, istərsə də Qurbansəidşünaslıqda mötəbər mənbələrdən biri olacaq.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Orxan Lətif oğlu Arasın 5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı; 5718.01-Dünya ədəbiyyatı (Alman ədəbiyyatı) ixtisasları üzrə yazdığı "Qurban Səidin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası" adlı dissertasiyası AAK-ın qarşısında duran tələblərə tam cavab verir və onun müəllifi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru adını almağa tamamilə layiqdir.

5.5. Elmi mübahisə, yoxsa qərəz?!..

Qədimdən bəri elmi, ədəbi mübahisələr olub, bu gün də olmaqdadır. Bu mübahisələr müəllimlə tələbə, iki dost, fərqli dünyagörüşlü, müxtəlif inanlı insanlar arasında da baş verib. Əksəriyyəti də cəmiyyətin, elmin inkişafına müəyyən təsir göstərib. Buna görə də "haqiqət mübahisədə üzə çıxar" fikrini əsas tutaraq elmi mübahisələrə qatılmaqdan, fikir mübadiləsi etməkdən, hətta dostlarının yaradıcılığındakı səhvləri belə mətbuata çıxarmaqdan heç vaxt çəkinmirəm. Bu cür mübahisələr münasibətlərimizə mənfi təsir göstərmir, əksinə bizi daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir. Mübahisələr zamanı yanlış olan faktları düzəltməyə çalışıram, qarşımdakını-mübahisəyə girişdiyim elm adamını gözədən salmağı, opponentim haqqında alçaldıcı ifadələr işlətməyi, təhqir etməyi isə heç zaman özümə sığışdırmıram. Çünki bu bir əxlaq, tərbiyə məsələsidir... Tənqid edən obyektiv, nəzakətli olmayanda, elmi yanaşma sərgiləməyəndə təhqirə çevrilir. "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr" adlı II Beynəlxalq konfransın (Bakı, 10-11 oktyabr 2016) materiallarında filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nikpur Cəbbarlının "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi perspektivləri"²⁸³ məqaləsində nə əxlaqa, nə elmi yanaşmaya, nə də prinsipiallığa əməl olunmuşdur. Müəllif burada bütün əndazələri aşaraq ifrat təhqirlərə yol vermiş, tənqidi şəxsiyyətə toxunan ifadələrlə əvəz etmişdir. Buna görə də mənim haqqımda yazdığı bu təhqiredici fikirlərə cavab verməyə ehtiyac duymadım, yalnız ədəbiyyatşünaslığımıza gərək ola biləcək bəzi faktlara münasibət bildirməyi lazım bildim.

²⁸³ Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. B., 2016, s. 19

N.Cəbbarlının Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi perspektivlərinə həsr edilən və üç hissəyə ayrılan məqaləsinin birinci və üçüncü hissəsinin problemə nə dərəcədə aid olması və elmiliyini onun öz vicdanına buraxıram. Hər kəs öz imzasına cavabdeh olmaqla yanaşı, adına, tutduğu mövqeyinə (elmi dərəcə, vəzifə və s.) hörmət etməlidir. Məqalənin ikinci hissəsi isə mənim "İstiqlal yaşadan Azərbaycan mühacirət poeziyası"²⁸⁴ məqaləmə həsr edilmiş və bəzi fikirlərimə "opponentlik" etmək istəmişdir. Məqaləm İstanbulda dərc edilən (1928) "İstiqlal uğrunda" poeziya məcmuəsinin ilk dəfə olaraq Azərbaycanda işıq üzü görməsi münasibətilə yazılmış bir resenziyadır. Məqalədə kitabda dərc edilən şeirlər təhlil edilir, Azərbaycanda yaranan milli ruhlu şeirlərin də burada dərc edilməsi ilə yenidən ədəbi dövrüyyəyə daxil olması və kitabın çapının gərəkliliyi haqqında söhbət açmışdım. Bir kitab üzərinə yazdığım resenziya N.Cəbbarlı, görünür, çox narahat olmuş və bu səbəbdən də ciddi bir toplantının materialında yer alan məqaləsində heç bir elmi argument olmadan bu fikirlərə "münasibət bildirməyi" (əgər buna münasibət demək mümkündürsə!) qərara almış və beləliklə, qeyri-elmi, yanlış, təhqiredici fikirləri ilə konfransın özünün ciddiliyini şübhə altında qoymuşdur. Konfrans materialında toplanan məqalə müəlliflərinin sözləşmiş kimi, hamısının N.Cəbbarlıya, yeri olmadı, istinad etməsi bu şübhəni bir qədər də möhkəmləndirir...

N.Cəbbarlı məqaləmdəki 20-ci illərdə mühacirət mətbuatında dərc edilən milli ruhlu şeirlərin bu dəfə "mühacirət ədəbiyyatı kimi" vətəna qayıtməsi, dövrüyyəyə daxil olması fikrimi təftiş etmək cəhdində bulunur və "Buradan belə qənaət hasil olur ki, sovet Azərbaycanında yazılmış milli ruhlu şeirlər mühacirət mətbuatında çap olunursa, onlar mühacirət ədəbiyyatına daxil edilməlidir"²⁸⁵ nəticəsini çıxarır. Bu qənaət, əlbəttə, mənim deyil, mətni başa düşməyən ədəbiyyatşünasındır. Bu

²⁸⁴ B.Əhmədli. İstiqlal yaşadan mühacirət poeziyası. "525-ci qəzet", 2015, 30 noyabr

²⁸⁵ Yəni orada, s. 23

şeyrlər də mühacirətdə yaranmayıb və mən də onu mühacirət ədəbiyyatı nümunəsi kimi təqdim etmirəm. Ancaq bu şeyrlərin mühacirət mətbuatında dərc olunmasından sonra vətəndə süngü ilə qarşılınması və "mühacirət ədəbiyyatı" olaraq təhlil edilməsi bizim bu mətnlərə bir qədər fərqli yanaşmamızı tələb edir. 20-ci illər mətbuatını oxusaydı, onda bu şeyrlərin vətəndə süngü ilə qarşılandığını, müəllifinin həbs təhlükəsi qarşısında qaldığını görərdi. Buradakı bir çox şeyrlərin bəziləri Azərbaycanda dərc edilə də (bu şeyrlərin bir çoxu Cümhuriyyət dövründə çap olunmuşdur), bəziləri ilk dəfə mühacirətdə işıq üzü görürdü. Bu da onu göstərir ki, bu illərdə mühacirət ədəbiyyatı ilə yanaşı, Azərbaycandan ədəbi mühacirət də baş vermişdir. Çünki mühacirətdə dərc olunan şeyrlərin bəziləri Azərbaycanda əvvəllər çap olunmuşsa, bəziləri ilk dəfə mühacirətdə işıq üzü görürdü. Yəni sovet Azərbaycanında yaşayan şairlərin vətəndə senzuraadan keçməyən milli ruhlu şeyrləri istər-istəməz xarici mətbuata yol tapırdı. Xaricdə dərc edilən bu əsərlər də vətəndə süngü ilə qarşılınır və mühacirət kontekstində müəllifinə başağrısı gətirirdi. 20-ci illərin sonlarında rus yazıçıları Boris Pilnyak və Yevgeni Zamyatinin də əsərləri Rusiyada yaşadıkları halda xaricdə çap olunduğundan kəskin tənqiddə məruz qalmışdılar. Məhz Moskvadan gələn "pilnyakçılıq" dalğasına Ə.Cavadın "İstiqlal məcmuəsi"ndə dərc edilən şeyrləri də tuş gəlmişdir. Ə.Cavad haqqında Azərbaycan qəzetləri ard-arda ona qədər məqalə yazaraq onun mühacirətdə şeir çap etdirməsini çox kəskin şəkildə pisləmişdilər. Nəticədə Ə.Cavad iki dəfə "Kommunist" qəzetində "İzah" və "Şiddətli protestə edirəm" məqalələrini yazaraq müsavətlə və mühacirətlə heç bir əlaqəsinin olmadığını dilə gətirmiş, yalnız bundan sonra ondan əl çəkmişdilər. Bu barədə illər öncə təfsilatı ilə məqalə²⁸⁶ yazdığımdan bunun üzərində geniş dayanmaq istəmirəm. Bir

daha qeyd edirəm, milli ruhlu şeyrlərin 20-ci illərdə "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində, sonralar isə legionçuların mətbuatında dərc edilməsi həmin şeyrlərin yenidən ədəbi dövriyyəyə daxil olmasını şərtləndirir və bu əsərləri yazanlar mühacirətdə (oxu: düşmən mətbuatında!) şeyrləri dərc olunduğuna görə kəskin tənqid edilirdi. N.Cabbarlı mənim bu fikirlərimdən belə qənaət hasil edir ki, mən guya bu əsərləri mühacirət ədəbiyyatı hesab edirəm...

N.Cabbarlının başqa bir iradı mənim "Yalnız tədqiqatçı Əli Şamil Gültəkinin (Əmin Abid) İstanbulda nəşr edilən (1948) kitabını nəşr edərkən yazdığı ön sözə diqqəti bu məcmuənin görəkliyinə yönəldərək onun nəşrinin vacibliyini bildirmişdi" fikrimə aiddir. Onun fikrinə, mənim bu fikirlərim onun gerçəkliyi əks etdirmədiyini bildirir. Ancaq sitatı kontekstdən çıxardığından oxucu onun nəyə etiraz etdiyini bilmir. N.Cabbarlı isə Ə.Şamildən əvvəl B.Nəbiyev, N.Ələkbərlinin bu məcmuədən bəhs etdiyini irəli sürür. Burada hətta ədəbiyyat da göstərir, lakin N.Cabbarlının gətirdiyi 4 ədəbiyyatdan yalnız biri Ə.Şamildən əvvələ, üçü isə sonraya aiddir. Həm də mənim vurğunu bu "məcmuənin görəkliyinə yönəldərək onun nəşrinin vacibliyini bildirmişdi",- fikrimin üzərindən sükutla keçərək, sadəcə, məcmuədən bəhs etdiklərini önə çəkir. Söhbət məcmuənin nəşrinin vacibliyini önə çəkməkdir, onun varlığından danışmaq yox. Ona qalsa, Ə.Cavadın şeyrlərinin "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində dərc edilməsi və vətəndə ona qarşı hücumlar barədə ilk olaraq mən "Ədəbi tənqid" (1991, N1, s. 33-41) jurnalında geniş məqalə ilə çıxış etmişəm. N.Ələkbərlinin yazdıqları məndən və Ə.Şamildən sonra gəlir. B.Nəbiyevin Almas İldırım haqqında yazdığı monoqrafiyada isə mənim fikrimi təkrar edəcək bir kəlmə belə yoxdur. Deməli, N.Cabbarlı problemi özü yaradır və sonra da guya mənə opponentlik etmək istəyir.

"İstiqlal uğrunda" məcmuəsində nəşr edilən şeyrlərin "Azəri", "Kamal", "Əli Usta" kimi imzaların kimliyi və onlar

²⁸⁶ "Əhməd Cavad haqqında oxuduqlarım və düşündüklərim", "Ədəbi tənqid", 1991, N1, s. 33-41

haqqında geniş qənaətlərin olmaması ilə bağlı fikirlərimi də guya təkzib edir. "Əli Usta" ilə bağlı Ə.Şamilin M.Məmməd-zadəyə istinadən yazdıqlarını təqdir etməyim də N.Cabbarlının xoşuna gəlməyib. Doğrudur, bu barədə ilk dəfə M.Məmməd-zadə yazmışdır, lakin son vaxtlara qədər Azərbaycanca Əli Ustanın şeirləri çap olunarkən adının qarşısında "Gəncə" yazılırdı. Bu baxımdan naməlum həqiqəti Ə.Şamilin M.B.Məmməd-zadəyə istinad edərək çağdaş oxuculara çatdırmasında hansı qəbahət vardır? Mənim məqalədəki "Vətən" və "Yeni dastan" (Ziya Göyalp bəyə bənzətmə) şeirlərinin müəllifi Azərbaycanın Azərbaycan mühacirlərindən olduğunu yəqin etmək olar. Ancaq bu kitabda yer alan "İnqilab nəğmələri və yaxud həbsxana şeirləri" məqaləsinin müəllifi Azəri ilə eyni adam olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır", -fikrimi də "təkzib edərək" guya "Azəri" imzasının kimliyini bilmədiyimi önə sürür. Halbuki mən bu iki imzanın eyni adam olub-olmaması ilə bağlı fikrimi bildirmişəm. O, isə "Azəri" imzasının İstanbulda M.Ə.Rəsulzadəyə, Avropada isə C.Hacıbəyliyə məxsus olması barədə prof. Yavuz Akpınardan sitat gətirir. Həmin sitatda isə "Azərizadə" imzasından yox, "Azəri" imzasından danışılır. Deməli ki, N.Cabbarlı özünü məlumatlı göstərmək üçün bildiklərini yazır və yeri oldu-olmadı opponentinə etiraz edir.

N.Cabbarlı mənim "Ə.Abidin Gültəkin imzası ilə şeirlər yazması son vaxtlara qədər naməlum qalmışdır; yalnız Əli Şamilin araşdırmaları nəticəsində təksizbedilməz faktlarla Gültəkin imzalı şeirlərin ona məxsus olması təsdiqlənmişdir" fikrimi də təftiş edir (eynən sovet agentləri kimi) və Ə.Abidin Gültəkinin imzası olmasının çəkistlərə bəlli olduğu barədə sənədi Ə.Şamilə özünün verdiyini, Ə.Şamilin də ilk dəfə bunu ortaya çıxardarkən ona təşəkkür etdiyini yazır və dolayısıyla mənim fikirlərimi özü də təsdiq edir. Bəs mən də onu deyirəm ki, bu faktı ilk dəfə üzə çıxaran Ə.Şamil olmuşdur. Bu fikrə etiraz etmək, üstəlik dolayısıyla təsdiq etmək özü-özünü təkzib etməkdən başqa bir şey deyildir.

N.Cabbarlının "B.Əhmədovun mühacirətşünaslıqda qeyri-peşəkar olduğunu təsdiqləyən faktlardan biri də müxtəlif gizli imzaların konkret olaraq mühacirət ədəbiyyatının hansı nümayəndəsinə aid olduğundan xəbərsizliyidir"²⁸⁷ kimi etikadan-kənər fikri də digər iradları kimi havadan asılı qalır. Məlum olur ki, "xəbərsizliyim" "İstiqlal uğrunda" məcmuəsində adı keçən "Kamal" imzasının kimə aid olduğunu "bilməməyim"dir. Əvvə-lən, hər hansı bir imzanın bilinməməsi hələ alimin qeyri-peşəkarlığını göstərmir (alimin peşəkarlığını göstərən amillər olsun ki, ona məlum deyil!). Həm XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mətbuatında, həm də mühacirət mətbuatında onlarla imzalar var ki, onları müəyyənləşdirmək, bir qədər də aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Bu barədə nə qədər tədqiqatlar aparılsa da, yenə də bir çox imzaların kimə məxsus olması məsələsi açıq qalmışdır. Mən də "Mühacirəti yaşadan istiqlal poeziyası" məqaləmdə məhz bu işin vacibliyini vurğulamış, "Əli Usta", "Azəri" və "Kamal" imzalarının kimliyini araşdırmağın vacibliyini vurğulamışdım. N.Cabbarlı isə bundan qeyzlənərək sağlam olmayan nəticələr çıxarır. O, "Kamal" imzasının kimə məxsus olması barədə mənim "qeyri-peşəkar" fikirlərimi təkzib etmək cəhdində bulunur: "Əgər o (yəni mən-B.Ə.) Gültəkinin 1948-ci ildə İstanbulda çap olunmuş "Buzlu cəhənnəm" kitabının ön sözünü diqqətlə oxusaydı (ona görə diqqətlə deyirik ki, B.Əhmədovun həmin ön sözü oxuduğu ondan sitat verməsi ilə təsdiqlənir), o zaman "Kamal" imzasının Mirzə Bala Məhəmməd-zadəyə məxsus olduğunu asanlıqla müəyyənləşdirə bilirdi".²⁸⁸ Sonra da öz fikrini sübut etmək üçün M.B.Məmməd-zadənin ön sözündən aşağıdakı fikri sitat gətirir: "Və bunların (Gültəkinin şeirlərinin-N.C.) ədəbi və milli dəyərləri haqqında bir fikir edinə bilmək üçün "İstiqlal uğrunda" şeirlər məcmuasındakı müqəddiməni, Gültəkinə aid

²⁸⁷ Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. B., 2016, s. 19

²⁸⁸ Yəni orada, s.19

olmayan çox az sətirləri çıxarmaq surətiylə aynən aşağıda nəqlədiyorusuz".²⁸⁹

Maraqlıdır, burada "Kamal" imzasının M.B.Məmmədza-dəyə aid olması haqqında hansı informasiya var ki, N.Cabbarlı məni "qeyri-peşəkarlıqda" ittiham edir?! M.B.Məmmədza-dənin Gültəkin haqqında "İstiqlal məcmuəsi"ndəki sətirləri eynilə "Buzlu cəhənnəm"də verməsi o deməkdir ki, "Kamal" imzası M.B.Məmmədza-dəyə aiddir?! "Peşəkar" bu nəticəni hardan çıxarıb? Məsələ burasındadır ki, onun tənqid etdiyi məqaləmdə yazdığım kimi, bu kimi imzaların araşdırılmasında hələ bir çox boşluqlar var. Bunlardan biri də "Kamal" imzasıdır. N.Cabbarlı isə bunun artıq həll olunduğunu, bu imzanın M.B.Məmmədza-dəyə məxsus olduğunu əminliklə qeyd edir və hətta məni "qeyri-peşəkarlıqda" ittiham edir. Lakin kiçik bir araşdırmamızdan məlum olur ki, burada qeyri-peşəkar varsa, o elə N.Cabbarlının özüdür. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, "Kamal" imzası heç də M.B.Məmmədza-dənin deyil, həmin dövrdə mühacirlər arasında çox məşhur olan və bu imza ilə çıxış edən Kamal Qənizadəninidir.

"Kamal" imzasını M.B.Məmmədza-dəyə aid edən təkcə N.Cabbarlı deyil, bir çox tədqiqatçılar da bu fikirdədir. İqtisad elmləri namizədi Ələddin Həsən oğlu da M.Məmmədza-dənin "Bildiriş" qəzetində çap etdirdiyi "Köylü hərəkatı" və "Lenin milli siyasəti" məqalələrini 2007-ci ildə kitab şəklində çap etdirmiş və ön sözündə yazmışdı: *"Onu da xatırladaq ki, qəzetin son üç sayındakı "ümumi nəşriyyat və yazı işləri müdiri Mirzə Bala" da, "Kamal" da M.B. Məmmədza-dədir"*.²⁹⁰

Ə.Şamil isə araşdırmalarında "Kamal" imzasını M.B.Məmmədza-dəyə aid edərkən bir qədər şübhə ilə yanaşmış və həmin şübhəsini "Buzlu cəhənnəm" kitabının Azərbaycan nəşrinə yazdığı ön sözündə ifadə etmişdir. Ə.Şamil "Buzlu cəhənnəm"də çap olunan şeirlər ("Buzlu cəhənnəm" şerinin önə

çıxarılmasını, "Sevimli Bakı" şerinin əlavə edilməsini nəzərə almasaq) "İstiqlal uğrunda"da Gültəkin imzası ilə çap olunan şeirlərlə (hətta sıra ardıcılığı da) eyni olmasına diqqət çəkərək yazır: "Buzlu cəhənnəm"ə ön söz kimi yazılmış "Gültəkin" məqaləsindəki fikir və mülahizələr "İstiqlal uğrunda" kitabının müqəddiməsində Gültəkin haqqında deyilənlərlə üst-üstə düşür. Yoxsa "İstiqlal uğrunda"ya müqəddimə yazan Kamal "Buzlu cəhənnəm"i toplayıb nəşrə hazırlayan, "Gültəkin" başlıqlı ön söz yazan Mirzə Baladır?!"

Olson ki, "Mirzə Bala" və "Kamal" imzası ilə nəşr olunan yazıların üslub yaxınlığı onu belə bir fikrə salıb, ya da eyni problemi yazmaları "Kamal"ın Mirzə Balanın imzalarından biri olması fikrinə gətirə bilərdi. Lakin tədqiqatçılıq səriştəsi ilə bunu hökm şəklində ifadə etməmiş, cümləni "yoxsa şübhəsi ilə başlamışdı".

Doğrudan da, mühacirətşünas alim Ə.Şamil şübhələrində haqlı çıxmışdır. Belə ki, apardığı yeni araşdırmalarda artıq "Kamal"ın Mirzə Bala olmadığı və Kamal Qənizadə olduğu qənaətinə gəlmişdir. Ə.Şamilin nüfuzlu mütəxəssis olduğunu nəzərə alaraq bu barədə məqaləsinin harada çap olunması ilə maraqlandım. Tədqiqatçı bu barədə 2014-cü ildə məqalə yazdığını və mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı toplu tərtib edən prof. Vəqif Sultanlının hazırladığı topluya verdiyini söylədi və surətini mənə göndərdi. Məqalədən bir parçanı təqdim edirəm: "Sonrakı illərdə Türkiyə mətbuatını və Türkiyədəki mühacir mətbuatımızı diqqətlə oxuyanda gördüm şübhəm əbəsdə deyilmiş. Birincisi, mühacir mətbuatımızda Kamal Qənizadə imzasına rast gəlinir. İkinci, ən mötəbər mənbə isə 1971-ci ilin Temmuzunda "Ötükən" dərgisində çap olunmuş imzasız bir məqalədə yazılıb: *"Fakültəmizdə yeni görünən simalar arasında iki nəfər də Azərbaycanlı vardı: Kamal və Mehmet Sadıq (Söhbət 1927-ci ildə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsindən gedir. - Ə.Ş.)*

²⁸⁹ Gültəkin. Buzlu cəhənnəm. İstanbul, 1948, s. 4

²⁹⁰ M.B.Məmmədza-də. Köylü hərəkatı, 2007, s. 5

Kamal tam bir Azəri ləhcəsi ilə danışardı. Üzügülər, amma soyukcanlı gənc idi. Mehmet Sadıq isə Azəri və Türkiyə türkcəsi ləhcəsinin qarışığından ibarət bir Türkcə ilə danışan zarafatçı, bir az da dəli-dolu bir cavan idi. Eyni zamanda, ikisi də çox bilikli, həm də bütün Azərilər kimi yaraşıqlı idilər. Gözəl danışiq qabiliyyətləri vardı. Fars və rus dillərini yaxşı bilirdilər. Bundan başqa Mehmet Sadıq din xadimi ailəsində yetişdiyi üçün ərəbcəni də başa düşürdü.

İkisi də ədəbiyyat fakültəsini bitirmədi. Əslində, onlar tələbə deyil, siyasət adamları, mücahid idilər. Ömrü çox qısa olan Azərbaycan Cümhuriyyətinə xidmət etmişdilər. Bu dövlət Moskva tərəfindən işğal olunandan sonra isə Türkiyədə sığınacaq tapmışdılar. Sonralar Kamal İran Azərbaycanına gedərək mübarizəni orada davam etdirdi və İkinci Dünya Müharibəsi illərində İran Böyük Britaniya və Moskva işğalına uğrayan zaman kommunistlər tərəfindən qətlə yetirildi.

Bunlar məndə yaqinlik yaratdı ki, Kamal Qənizadə Mirzə Bala Məmmədzaadənin imzası deyil".

Belə... alim olan kəs səhv də edə bilər, müəyyən yanlış fikirlər də söyləyə bilər, ancaq N.Cabbarlı kimi sağlam təfəkkürə əsaslanmayan ittihamlarla çıxış etməz... Bu durumda N.Cabbarlının mənə aid etdiyi "qeyri-peşəkar", "xəbərsiz", "səthu" epitetləri görəsən kimə aid olur?!

N.Cabbarlının mühacirət ədəbiyyatının "perspektivi" adına mənə həsr etdiyi hissəni təhlil etmək fikrində deyiləm. Məruzəçi "perspektiv"lərində repressiv, yalnız özünəxas bazar leksikonu ilə məni "diletant", "ziyanlı", "qeyri-peşəkar", "mühacirət ədəbiyyatından xəbərsiz" və s. 37-nin qardaşı yarlıqlarla "bəzəyir" və guya mənə opponentlik etmək istəyir. Ancaq unudur ki, mənim elmi üslubumda yalan, böhtan yox, arqumentlər dayanır. Məqalənin mənim haqqımdakı "perspektiv" hissəsində deyilir: "...bu sahədəki diletantlığım ziyanlı nəticələrinə də toxunmaq istərdik", "B.Əhmədovun mühacirətşünaslıqda qeyri-peşəkar olduğunu təsdiq edən faktlardan biri də...", "kimlərsə düşüno

bilər ki, B.Əhmədovun emigrantologiyanın nəzəri müddəalarından (?-hansı nəzəri müddəalar-B.Ə.) xəbərsizliyinin (!-B.Ə.), milli mühacirət ədəbiyyatımızın və mühacirətşünaslığımızın tarixinə dair biliklərinin səthiliyinin (?-B.Ə.) məhsulu kimi ortaya çıxmış...", "Belələri unudurlar ki, hər hansı elm sahəsinin inkişafına heç şey diletantlıq qədər ziyan vura bilməz", "...bu tipli yazıların vura biləcəyi ziyan ölçüyəgəlməz ola bilər" və s. N.Cabbarlının təqdimində mühacirət ədəbiyyatının "perspektivləri" budursa, vay o mühacirətşünaslığın halına?! N.Cabbarlının elmi nəşrdə mənim ünvanıma yazdığı hədyanlar, özü-özünü təkbizlər yetərincədir. Bir məcmuənin nəşri üzərinə yazdığım "İstiqlal yaşadan mühacirət poeziyası" məqaləsi ilə bağlı gəldiyi nəticə də xeyli düşündürücüdür: "Hər hansı bir elm sahəsində, o cümlədən emigrantologiyada (emigrantologiya elm deyil, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq elminin bir sahəsidir-B.Ə.) nüfuzlu rəy söyləmək və mötəbər söz sahibi kimi tanınmaq üçün bu sahəyə bütöv bir ömür sərf etmək lazımdır. Bir şəxsin elmin bir neçə sahəsi üzrə uzman mütəxəssis olduğu dövrlər artıq çoxdan arxada qalıb"²⁹¹ (məruzəçi unudur ki, mən XX yüzil ədəbiyyatı mütəxəssisiyəm, mühacirət ədəbiyyatının böyük bir qismi isə məhz bu dövrə düşür). Aha, deməli ki, xoruzun quyruğu burda görünür. Özünü bir sahəyə həsr etmiş uzman mütəxəssis hesab edir, üstəlik buraya ayaq basanları Xudayar bəy dəyənəyi ilə qarşılayır.

Mən onun tədqiqatlarının elmiliyi (elmsizliyi demək daha doğru olardı!) haqqında fikir yürütmək, buna vaxt sərf etmək istəmirəm. Sadəcə onun mənə avtoqrafla bağışladığı barmaq boyda kitablarını vərəqləyərkən gördüm ki, mənə aid etdiyi eyni ifadələrlə professorlar Vaqif Sultanlı, Həsən Quliyev, Nailə Səmədova və b. bir neçə mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar yazmış elm adamlarını da qaralamışdır. "...və müəllifin çağdaş emigrantologiyanın prinsiplərindən xəbərsiz-

²⁹¹ M.B.Məmmədzaadə. Köylü hərəkatı, 2007, s. 21

liyini, bu sahədə diletant olduğunu göstərir", "Könülsüz olmaz" və "Üç mədəniyyət" əsərlərini də V.Sultanlı yanlış olaraq mühacirət ədəbiyyatı nümunələri kimi təqdim edir", yenə V.Sultanlı haqqında "...Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarındakı yanlışlıq və ziddiyyət bununla bitmir" və s. qeyri-korrekt ifadələr tədqiqat boyu sərgiləyir və opponentlərini emigrantologiyanın təməl prinsipləri ilə təhdid edir. Bu təməl prinsiplər isə rus estetik Y.Borevin cəmi bir-iki yanlış fikrindən uzağa gedə bilmir.

P.S. Burada N.Cabbarlının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında özünəməxsus yeri olan professorlar V.Sultanlı, H.Quliyev, N.Səmədova və b. haqqında işlətdikləri "qeyri-peşəkar", "səthi", "mühacirət ədəbiyyatından xəbərsiz", "zərərli", "ziyanlı", "yanlış", "səhv" və s. qeyri-etik və 37-nin qardaşı olan repressiv ifadələri və tədqiqat boyu opponentlərinə qarşı sərgilədiyi elmdən kənar hikkə, hiddət, qəzəb, kin, küdurət manerası, qeyri-elmi üslubu üzərində bilərəkdən geniş dayanmadım. Çünki elmdə bu, bir mədəniyyət hesab olunur və hər bir insan yazısında (janrından asılı olmayaraq!) özünü ifadə edir və öz mədəniyyətini göstərir. Sadəcə bir məsələyə təəssüf edirəm, bu cür ifadələr necə olmuşdur ki, elmi nəşrlərdə, nüfuzlu redaksiya heyəti olan konfrans materialında yer almışdır?!..

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Buzlu cəhənnəm (Ön söz və çapa hazırlayanı Əli Şamil). B., 1999
2. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri (Ön söz və çapa hazırlayanı B.Əhmədovdur). B., 2007
3. Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Ağaoğlu. Bakı: Az.ATAM, 2012, 164 s.
4. Akçura Yusuf. Türkçülüyn tarixi. Bakı: "Qanun", 2010, 272 s.
5. Ağaoğlu B. Solovkidə gördüklərim. "Bildiriş". İstanbul, 1930, N10
6. Ağaoğlu. Solovkidə gördüklərim. B., 2001
7. Ağaoğlu Ə. Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri. "Azərbaycan", 1989, N1,
8. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. Bakı: "Tutunəş", 2001, 80 s.
9. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: "Mütərcim", 2006, 154 s.
10. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 392 s.
11. Ağaoğlu Ə. İran və inqilabı. Bakı: "Azərənş", 2009, 150 s.
12. Ağaoğlu Ə. Malta xatirələri. "Ədəbiyyat qəzeti", 2016,
13. Ağaoğlu S. Hekayələr, memuarlar. Bakı: "Ozan", 2008, 352 s.
14. Almas Y. Qara dastan. B., 1994

15. Atəşi N. Yüz ilin sirləri. B., 2007
16. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransının materialları. B., 2016
17. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992
18. Borsunlu M. Bir zaman can deyib, can eşidərdik. B., "Yazıçı", 1991, 209 s.
19. Cəfəroğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. B., 2008
20. Cəfərli M. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. B., 2005
21. Cəmişid Ş. Sirlər açılır ("Əli və Nino"; milliyyətimiz və milli dilimiz) B., 2003
22. Dağlı A. Səslərim səni. B., 2000
23. Fikrin karvanı. Bakı: "Yazıçı", 1984, 348 s.
24. Elçin. Azərbaycan mühacirəti haqqında. "Odlar yurdu", 1991, noyabr
25. Elmas Yıldırımın Seçilmiş şiirləri. Ankara. 1953
26. Əhmədov B. Əhməd Cavad haqqında oxuduqlarım və düşündüklərim. "Ədəbi tənqid", 1991, №1, s. 33-41
27. Əhmədov B. Bir istiqlal yolçusu (Ə.Əbidin həyatı, mühiti, yaradıcılığı). B., 2003
28. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 560 s.
29. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II c., Bakı: "Apostrof", 2010, 546 s.
30. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; problemlər, istiqamətlər, mərhələlər. Bakı: "Elm və təhsil", 2015,

31. Əhmədov B. "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü düsturu kimindir? I məqalə, "525-ci qəzet", 2015,
32. Əhmədov B. "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü düsturu kimindir? II məqalə, "525-ci qəzet", 2015,
33. Əhmədov B. "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü düsturu kimindir? III məqalə, "525-ci qəzet", 2015,
34. Əhmədov B. "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü düsturu kimindir? V məqalə, "525-ci qəzet", 2015,
35. Əhmədov B. "Türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq" üçlü düsturu kimindir? V məqalə, "525-ci qəzet", 2015,
36. Əhmədov B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. I məqalə, "525-ci qəzet", 2016, 7 oktyabr
37. Əhmədov B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. II məqalə. "525-ci qəzet", 24 oktyabr
38. Əhmədov B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. III məqalə, "525-ci qəzet", 14 noyabr
39. Əhmədov B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. IV məqalə, "525-ci qəzet", 12 dekabr;
40. Əhmədov B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı; təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. V məqalə, "525-ci qəzet", 30 dekabr
41. Əhmədov B. "Əli və Nino" müəllifinin gizlinləri. "525-ci qəzet", 2016, 21 noyabr
42. Əbülhəsənli T. İstiqlal içində. B., 1998

43. Ənsərli M. Gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlu. B., 1996
44. Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: "Elm", 2002, 332 s.
45. Əzizəliyeva B. Aida İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri. Bakı, "Elm və təsil", 2010
46. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti (1920-1991). Bakı, 1996, 304 s.
47. İstiqlal uğrunda. Bakı, "Qələmnəşr", 2015
48. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: "Nurlan", 2007, 696 s.
49. Həbibbəyli İ. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi yeni tarixi mərhələdə. "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 10-11 oktyabr 2016-cı il. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s. 6-10
50. Həsənova Ş Mühacirət irsimizdən səhifələr. B., 1994
51. Həşimova A. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mühacirəti. B., 1992
52. Hüseynli T. Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı. B., 2004
53. Hüseynov Ş. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. Bakı: "Azərnəşr", 1997, 126 s.
54. Hüseynov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı: 2004, 526 s.
55. Hüseynova Ü. Əhmədbəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşləri, Bakı, «Nurlan», 2006
56. Gənc Azər; istintaq materialları. Bakı, 1993, 28 s.

57. M.Mahmudov. VII-XII əsrlərdə ərəbcə yazmış Azərbaycan şairləri. B., 1983
58. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: 1992, 242 s.
59. M.B.Məmmədzadə. Köylü hərəkəti, 2007, s. 5
60. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağayev. Fikrin karvanı. Bakı: "Yazıçı", 1984, səh. 80-95
61. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu, Bakı, «Ərgünəş» nəşriyyatı, 2014
62. Mirzə Bala. Azərbaycan mühacirət mətbuatının otuz illiyi. "Ədəbiyyat qəzeti", 1996, 19 iyul
63. Mühitdin B. İttihad və tərəqqidə 10 il. Bakı: "Qanun", 2015, 342 s.
64. Mühacirət ədəbiyyatının professional araşdırılması lazımdır. Dəyirmi stol. "Ədəbiyyat qəzeti", 2016, 18 oktyabr
65. Nəbiyev B. Didərgin şair. B., 1995, 2005
66. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, "Elm", 1990, 112 s.
67. Quliyev V. Ağaoğlular, Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997
68. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu-Sonuncu möqəddəs. "Ayna", 2007, 8 sentyabr
69. Quliyev V. Əhməd Ağaoğlu. Ön söz" (Ə. Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri", Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, səh. 3-15
70. Quliyev V. Atasına layiq oğul-Səməd Ağaoğlu. Ağaoğlu S. Hekayələr, memuarlar. Bakı: "Ozan", 2008, səh. 3-27
71. Quliyev V. Son illərin yazıları. Bakı: 2009,

72. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: 1996, 220 s.
73. Osmanqızı L. Əhmədbəy Ağaoğlunun publisistikası («Kaspi» qəzetinin materialları əsasında), Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012
74. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, Azərnaşr, 2001, 536 s.
75. Rəhimova E. Süleyman Tekinerin "Azərbaycanda fikir hərəkətləri" silsilə məqalələri. "Azərbaycan", 2004, N 6, s. 181-183
76. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990
77. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə itxilat xatirələri. B., 1991
78. Rəsulzadə M. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. B., 1992
79. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. B., 1991
80. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. 5 cildə, I-V cildlər (Tərtib edən və nəşrə hazırlayan Ş.Hüseynovdur). Bakı, 2009-2016
81. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929)
82. Rüstəmli A. Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti. bakı, "Elm", 2009, 416 s.
83. Sultanlı V. M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi dünyası. B., 1993
84. Sultanlı V. Ağır yolun yolçusu. B., Azərnaşr, 1996
85. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. B., Şirvan-nəşr, 1998
86. Sultanlı V. İstiqlal sevgisi. Bakı, Elm və təhsil, 2014

87. Xəlilov P. "Əli və Nino" problemləri. B., 2002
88. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. B., 1991
89. Yaqublu N. Müsavat partiyasının tarixi. B., 1999
90. Ağaoğlu Ə. Sərbəst insanlar ölkəsində. B., 2003
91. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi B. Azərnaşr 1992.
92. Həşimova A. XX əsrin I-ci yarısında Azərbaycan mühacirəti, B., 1992.
93. Hüseynov Ş. Ə. Ağaoğlunun dünyagörüşü. B., Azərnaşr, 1998
94. Həsənova Ş. Mühacirət irsimizdən səhifələr. B., Maarif, 1996.
95. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. B., Elm, 1996.
96. Quliyev V. Ağaoğlular, B., Ozan. 1997.
97. Qurban S. Əli və Nino B., Yazıçı, 1993
98. Qurbanov Ş. Yaxın və uzaq dünyamız. B., 1997
99. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1996
100. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti.
101. Nəbiyev B., Didərgin şair. Bakı, Sabah, 1995.
102. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan cümhuriyyəti. Elm. B., 1990
103. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, "Gənclik", 1991, 110 s.
104. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə istiqlal xatirələri. B., 1991.

105. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Azər nəşr. B., 1991
106. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, "Sabah". 1994, 130 s.
107. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan davası. Bakı, "Ay-Ulduz", 1998, 64 s.
108. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. V c., Bakı: "Qanun", 2014, 564 s.
109. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: 2015, 152 s.
110. Şamioğlu Ş. Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat. Bakı, "Gənclik", 2002
111. Tahirli A. Azərbaycan mühacirəti. B., 2001
112. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. I hissə, B., 2002
113. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, "Ozan", 2005, 528 s.
114. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı. II hissə. B., 2003
115. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı (1921-1991). Məlumat-soraq kitabı. B., 2007
116. Vəliyev Ş. Füyuzat ədəbi məktəbi. Bakı: "Elm", 1999, 442 s.
117. Yaqublu N. Ağrılı ömürlər. Bakı, "yazıcı", 1990, 320 s.
118. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, "Gənclik", 1991, 305 s.
119. Yaqublu N. Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, "Ay-Ulduz". 1997, 327 s.

120. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı, "Ay-uldüz", 2002, 307 s.
121. Yaqublu N. Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dövrü: 1920-1991-ci illər). Bakı, "Abşeron nəşr", 2009, 264 s.
122. Yaqublu N. Azərbaycan mühacirət irsi, Bakı, 2011
123. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası. Bakı, 2013
124. "Yeni Kafkasiya", 2 cildə, I c., Bakı: "Elm", 2012, 216 s.
125. "Yeni Kafkasiya", 2 cildə, II c., Bakı: "Elm", 2012, 208 s.
126. Ziya Göyöl. Türkçülüğün əsasları. Bakı: "Maarif", 1991, 175 s.

Türk dilində

127. Ağayef Ahmet. Türk Medeniyeti Tarihi, «Türk yurdu» dergisi (İstanbul), Yıl 2, sayı 40 (16 Mayıs 1329-29 Mayıs 1913); sayı 41 (30 Mayıs 1329-12 Haziran 1913); sayı 43 (27 haziran 1329- 10 Temmuz 1913)
128. Akalın Gülseren. Türk düşüncə və siyasi heyatında Ahmet Ağaoğlu. 1999,
129. Akçura Y. Yeni türk devriminin öncülləri. Ankara, 1981,
130. Akçuraoğlu Yusuf. Üç terzi-siyaset. İstanbul, 1987,
131. Akçura Yusuf. Türkçülük ve Dış Türkler. İstanbul, toker yayınları, 1990,
132. Ağaoğlu Ahmet. Gönülsüz olmaz. Ankara, Ağaoğlu Külliyyatı, 1941

133. Ağaoğlu Ahmet. İran ve İnkılabı, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1941,
134. Ağaoğlu Ahmet, İslamlıkda Kadın, İstanbul, 1959,
135. Ağaoğlu Ahmet, Mütareke ve sürgün hatıraları (Yayına hazırlayan Ertel Eğribel, Ufuk Özcan), İstanbul, Doğukitab Evi, 2010,
136. Ağaoğlu Ahmet, Sarbast fırka hatıraları, 3 baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994,
137. Ağaoğlu Ahmet, İstanbulda Davayı Milliyet, Türkiyede İslamçılık Düşüncesi, İstanbul, 2001,
138. Ağaoğlu Ahmet, Mütareke ve sürgün hatıraları, İstanbul, Doğu Kitabevi, 2010
139. Ağaoğlu A. Mütareke ve sürgün hatıraları (Yayına hazırlayan: Ertan Eğribel, Ufuk Özcan). İstanbul, Doğu kitabevi, 2010,
140. Ağaoğlu A. Üç medeniyet. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013
141. Attar Aygün, Şimşir Sebahattin. Tarihten günümüze Türkiyede yaşayan Azərbaycan Türkleri, Ankara, Berikan Yayınevi, 2013
142. "Azərbaycan yurt bilgisi" (1932-1934)
143. Bayat Aliheydar. Ali bey Hüseynzadə və Türkiyede yayınladığı eserləri, İstanbul, 1992,
144. Fahri Sakal. Ağaoğlu Ahmet bey, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, 248 s.
145. İ.Hikmet. Azərbaycan edebiyatı tarixi. Ankara, "Akçağ", 2013, s. 223
146. İstiqlal uğrunda. İstanbul, "Orxaniyyə" mətbəəsi, 1928

147. Köprülüzadə Mehmet Fuat. Türklük, islamlik, Osmanlılik, Türk yurdu, IV, 21, 1329,
148. Gültekin. Buzlu cəhennəm. İstanbul, 1948
149. Mardin Şerif. Türk Modernləşməsi, Makaleler IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991,
150. M.Emin Erişirgil. Türkcülük devri. Milliyyətçilik devri. İnsanlık devri. Ankara, 1958,
151. Mirza Bala Mehmetzade. Solovkiden gelen sesler. "Odlu yurt", 1929, N 27, s. 20-23
152. Mirza Bala Mehmetzade. Milli Azərbaycan hareketi. Yayına hazırlayan Ahmet Karaca. Ankara, 1991, 240 s.
153. Rüstəmli A. Cefer Cabbarlı: həyatı, sənəti və mücadiləsi. Elazığ, "Manas" Yayıncılıq, 2011, 294 s.
154. Şissler Holly A. İki imperatorluq arasında Ahmet Ağaoğlu və Yeni Türkiyə, İstanbul, Bilgi Universiteti Yayınları, 2005
155. Şimşir Bilal, Malta sürgünleri, 2 basım, Ankara, Bilgi yayınları, 1985,
156. Şimşir Sebahattin. Azərbaycanlıların Türkiyede siyasi və kultural fəaliyyətləri (1920-1991), Ankara, Azərbaycan Kültür Dərnəgi Yayınları, 2000
157. Ziya Gökalp, Ferdiyet və Şəxsiyyət, Yeni Mecmua, I, I, 1917,
158. Ziya Gökalp, Türkcülük nəsil doğdu? Yeni Mecmua, II, 40, 1918,
159. Ziya Gökalp. Türkləşmək, islamlaşmaq, muasirləşmək. İstanbul, Ötügen, 2015, 88 s.

Rus dilində

160. Адамович Г. Вклад русской эмиграции в мировую культуру. Париж, 1961
161. Костиков В.В. Не будем проклинять изгнание... (Пути и судьбы русской эмиграции). М., 1990
162. Михайлов О.Н. Литература русского зарубежья. М., 1995
163. Николюкин А. Без нас нет России (Из истории русской зарубежной культуры). Русский Нью-Йорк: Антология «Нового Журнала». М., 2002
164. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века: Энциклопедический биографический словарь. М., 1997
165. Струве Г.П. Русская литература в изгнании. 3-е изд., испр. и доп. Париж; М., 1996. С. 22.
166. Слоним М. Живая литература и мертвые критики. Литература русского зарубежья. Т. 1. Кн. 2. М., 1990
167. Ходасевич В. Литература в изгнании. Колеблемый треножник. М., 1991, с. 466.
168. Чагин А. Расколота лира (Россия и зарубежье: судьбы русской поэзии в 1920—1930-е годы). М., 1998
169. Флейшман Л. Несколько замечаний к проблеме литературы русской эмиграции. Одна или две русских литературы? Lausanne, 1981
170. Чельшев Е.П. Культурное наследие русской эмиграции Литература русского зарубежья: 1920—1940. М., 1993

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Dizayner: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Rəhiyyə Abbasova**

**Çapa imzalanmış: 15.04.2017
Şərti çap vərəqi: 23.5. Sifariş: № 293
Kağız formatı: 60x84 1/16. Tiraj: 500**

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4

710044

Ar 2017
909